

૪૭, આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૧ લો	૧૬૩૪
૪૮, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૨જો, પૂર્વાર્ધ	૧૬૩૪
૪૯, આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૨જો —	૧૬૩૫
૫૦, ગોપિકા —	૧૬૩૫
૫૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૩જો —	૧૬૩૫
૫૨, ગુરુદક્ષિણા	૧૬૩૫
૫૩, પુણ્યકથા	૧૬૩૭
૫૪, રત્નાતિકાપર્વની શિક્ષાવદ્ધી	૧૬૩૭
૫૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૩જો	૧૬૩૭
૫૬, મણિમહોત્સવના સાહિત્યબોલ, ભાગ ૧લો	૧૬૩૭
૫૭, મણિમહોત્સવના સાહિત્યબોલ, ભાગ ૨જો	૧૬૩૭
૫૮, સારથી —	૧૬૩૮

હવે પછી છપાશે

દલપતરામ, ભાગ ૨જો, ઉત્તરાર્ધ	નવાં ઉપનિષદો
દલપતરામ, ભાગ ૩જો	ગીતમંજરી, ભાગ ૨જો
વિચારણા, ભાગ ૧લો	કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૪થો
વિચારણા, ભાગ ૨જો	કુરુક્ષેત્રના કાંડો
ધર્મમન્થન, ભાગ ૧લો	શ્રી હર્ષ
ધર્મમન્થન, ભાગ ૨જો	મુંબઈમાંનો મહોત્સવ

૨૨, અર્ધશતાગિદના અનુલવબોલ (૨૯ આવૃત્તિ) —	૧૯૨૭
૨૩, સંસારમન્યન (૨૯ આવૃત્તિ) —	૧૯૨૭
૨૪, વિશ્વગીતા (૨૯ આવૃત્તિ) —	૧૯૨૭
૨૫, ઈન્દુકુમાર, અંક ૨ નો (૨૯ આવૃત્તિ) —	૧૯૨૭
૨૬, નહાના નહાના રાસ, ભાગ ૨નો (૨૯ આવૃત્તિ) —	૧૯૨૮
૨૭, ગીતમંજરી —	૧૯૨૮
૨૮, જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨૯ આવૃત્તિ) —	૧૯૨૮
૨૯, કુરુક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી —	૧૯૨૮
૩૦, કુરુક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદન્ડ —	૧૯૨૮
૩૧, કુરુક્ષેત્ર, એકાદશ કાંડ, શરશય્યા —	૧૯૨૯
૩૨, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્દોષ —	૧૯૩૦
૩૩, શાહનશાહ અકબરશાહ —	૧૯૩૦
૩૪, પાંખડીઓ —	૧૯૩૦
૩૫, કુરુક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો —	૧૯૩૦
૩૬, સંબોધન —	૧૯૩૦
૩૭, દામ્પત્યસ્તોત્રો —	૧૯૩૧
૩૮, શિક્ષાપત્રી, સમશ્લોકી	૧૯૩૧
૩૯, બાળકાવ્યો —	૧૯૩૧
૪૦, ઉપનિષત્પંચક —	૧૯૩૧
૪૧, સંઘમિત્રા —	૧૯૩૧
૪૨, પ્રસ્તાવમાળા —	૧૯૩૨
૪૩, ઈન્દુકુમાર, અંક ૩નો —	૧૯૩૨
૪૪, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૧લો	૧૯૩૩
૪૫, જોજ અને અગર —	૧૯૩૩
૪૬, જગત્કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્ર	૧૯૩૩

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

- ૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧લો (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૦૩
- ૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩જી આવૃત્તિ) — ૧૯૦૩-૫-૧૧
- ૩, વસન્તોત્સવ (૪થી આવૃત્તિ) — ૧૯૦૫
- ૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨જો (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૦૮
- ૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧લો (૩જી આવૃત્તિ) — ૧૯૦૯
- ૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧લો (૭મી આવૃત્તિ) — ૧૯૧૦
- ૭, ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૩જી આવૃત્તિ) — ૧૯૧૦
- ૮, જયા-જયન્ત (૫મી આવૃત્તિ) — ૧૯૧૪
- ૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩જી આવૃત્તિ) — ૧૯૧૭
- ૧૦, ઉષા (૫મી આવૃત્તિ) — ૧૯૧૮
- ૧૧, ચિત્રદર્શનો ૧૯૨૧
- ૧૨, રાજર્ષિ ભરત (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૨
- ૧૩, પ્રેમકુંજ (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૨
- ૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૪
- ૧૫, સાહિત્યમન્થન — ૧૯૨૪
- ૧૬, વૈષ્ણવી પોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૫
- ૧૭, અમર પન્થનો યાત્રાળુ (૨જી આવૃત્તિ) ૧૯૨૫
- ૧૮, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૬
- ૧૯, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૩જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૭
- ૨૦, કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૭
- ૨૧, ઉદ્દ્યોધને (૨જી આવૃત્તિ) — ૧૯૨૭

પ્રેમભક્તિ ક્ષિ શ્રધ્ધમાળા

સારથી

* * *

નડાનાલાલ હલપતરામ કુવિ
પૂર્વપશ્ચિમનાં પક્ષાંતી દાંડી બારત છે.
મન્દુકમાર, અંક ૧ લા (૧૯૦૬)

વ. સં. ૧૯૯૪

ઈ. સ. ૧૯૪૮

કીર્તિ સહાયા ચાર રૂપીયા

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

એલિસ પૂલ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

૧૯૩૮

પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ—અન્યમાળાના પ્રત્યેક અન્યની
પ્રત્યેક નકલ ઉપર કર્તાની દૂકી સહી હોય છે.

રા. ભ. પાઠક : હી. રા. પાઠક
અશ્વસંચય

મુદ્રક : મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ,
ધી સર્વપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
પાનકારનાકા—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

અર્પણ	...	પાનું	૯
પ્રસ્તાવના	૧૪
ખંડ પહેલો; શેષ ડાહ્યા	૪૧
પ્રકરણ ૧ હું, પ્રજાસંધના પ્રાસાદે	૪૩
પ્રકરણ ૨ જી, વીજમન્ત્ર	૬૩
પ્રકરણ ૩ જી, માનવહંસલા	૭૭
પ્રકરણ ૪ જી, દોષારી સમશેર	૯૩
પ્રકરણ ૫ મુ, અમેરિકાની સમસ્યાઓ	૧૦૮
પ્રકરણ ૬ હું, દિલની દુનિયાં	૧૨૨
પ્રકરણ ૭ મું, ડામાડેલ	૧૩૩
પ્રકરણ ૮ મું, કૈલાસીની જમાત	૧૪૫
પ્રકરણ ૯ મું, પ્રારબ્ધનાં પૂતળાં	૧૬૦
પ્રકરણ ૧૦ મું, ડોલાવણદારો	૧૭૧
ખંડ બીજો; મહામન્યન	૧૮૧
પ્રકરણ ૧૧ મું, દસ્લામમંડળનો ત્રિકૂટાચળ	૧૮૩
પ્રકરણ ૧૨ મું, કાશ્મીરની સૌન્દર્યદીવડીઓ	૧૯૭
પ્રકરણ ૧૩ મું, દવના તણખા	૨૧૯
પ્રકરણ ૧૪ મું, અમજીની કોણ ?	૨૩૫
પ્રકરણ ૧૫ મું, જોષનનાં પૂર	૨૬૦
પ્રકરણ ૧૬ મું, મન્ત્રીશ્વરોની મન્ત્રણાઓ	૨૭૨
પ્રકરણ ૧૭ મું, નેણાંમાં રાખું	૨૮૫
પ્રકરણ ૧૮ મું, જગતને ઝંખે	૨૯૭
પ્રકરણ ૧૯ મું, સુગન્ધાઃ જોક જીવનકથા	૩૧૧
પ્રકરણ ૨૦ મું, કૈલાસીજીનું શિવપૂજન	૩૨૪

ખંડ ત્રીજો; કલ્યાણભાગે	૩૩૭
પ્રકરણ ૨૧ મું, વિશ્વવિધાત્રીનો કાળયોગ	૩૩૯
પ્રકરણ ૨૨ મું, જીવત એ યજ્ઞ છે.	૩૪૭
પ્રકરણ ૨૩ મું, ભૂલોની વિમાસણા	૩૫૮
પ્રકરણ ૨૪ મું, ઇતિહાસના ઉત્સવો	૩૭૩
પ્રકરણ ૨૫ મું, સંસ્કૃતિઓનો સંગ્રામ	૩૮૮
પ્રકરણ ૨૬ મું, માનવવંશને નહોતરૂં	૪૦૫
પ્રકરણ ૨૭ મું, પૃથ્વીપરિષદ	૪૨૧
પ્રકરણ ૨૮ મું, અલકાને ભાગે	૪૪૧
ગીતાવલિ			૪૫૯-૪૬૦

ઈતિહાસની અમૃતાક્ષરી

૧

ભાષા વિરાટને વેશે, ધારી સર્વ વિરાટને,
કાલોડસ્મિ ઉચ્ચરનારા નમું હું કાળપ્રદાને.

૨

અક્ષાંટો પ્રગટે-ફૂંએ, યુગયુગો ઉગે અને આથમે,
વિશ્વો, કાળતરંગમાં ઉછળતા, ઉઠે-રમે-ને શમે;
ને ભૂગોળ, ખગોળ, સિન્ધુ, સરિતા, ખંડો, ત્રિગુણી કલા,
માનવવંશ, મહાપ્રભ, નૃપકુળોઃ સૌ પ્રદક્ષ કેરી લીલા.

૩

અનન્ત તેજે અવકાશ પાથરી,
અનન્ત તારાગણુની કલા કરી,
અનન્ત વિશ્વોથી ભર્યું અનન્તને,
દિઠકાળના મુગટધારક વન્દું અનન્ત પ્રદાને

૪

એહ અનન્તને ઘાટે, માંડી અક્ષર સાન્તના,
લખ્યા ગેએ મહામન્ત્રો, ગ્રન્થો એ ઇતિહાસના.

૫

પુષ્પે પુષ્પે જેમ પ્રગટે પરાગો,
પૂડે પૂડે જેમ મધના મુહાગો,
હૈયે હૈયે ગાજતી પ્રદક્ષગીતાઃ
ઈતિહાસોનાં અમર ફૂલડે એમ મહેકે કવિતા.

૬

મનુદેહમાં ચેતન જેમ રાજે,
 ને ચન્દ્રમાં ચન્દ્રની તો વિરાજે,
 ને દેવમાં જેમ દેવત્વનૂરઃ
 એવાં સૌ સત્યને દેહે કવિતાનાં મહાપૂર.

૭

ઝીલીને વનની લક્ષ્મી ઉભે કો વડતું થડ,
 એવો પ્રહ્લ ઉભેલો છે ઝીલી વિરાટનો વડ.

૮

પાને પાને માંડી પ્રારબ્ધરેખા,
 રેખે રેખે ગેળની ગૂઢ લેખા;
 શીળી છાયા પન્થીને પન્થ લાવેઃ
 એ વડલાનાં દ્વંધ પુરુષનાં ધૌરુષોને ખિલાવે.

૯

પાડે તરંગો નિધિતીર પાય,
 સમીરણો વિશ્વ જ સ્પર્શી જાય;
 પુષ્પો દશે દિશ પરાગ નાંખેઃ
 સંસારો એ સકળને ઇતિહાસ લાખે.

૧૦

ગૂઢ કો ધૂમડી ધૂમે પ્રકૃતિ ને પુરુષ એ;
 એહ પ્રહ્લલીલામાંથી પ્રહ્લાંડો ગેળમાં વહે.

૧૧

પ્રારબ્ધવર્ષા ગગનેથી વર્ષે,
 પુરુષાર્થવાવ્યાં ખીજને પ્રકુદ્ધલે;
 કદ્યાણુલક્ષ્મી જગમાં છવાઈ રૂઢેઃ
 કીર્તિમ્હોરી પ્રજાઓનાં કીર્તિનાં જયગીત એ.

ઉછળે મોઝાં ચુમ્બીને આલતીર,
 લીંજવે ચાવી પૃથિવને વજૂનીર;
 નલપૃથ્વીની લેખડો લબ્ય મધ્યે
 ધૂમે-ગજે ગહન ગહરાં કાળનાં પૂર વિશ્વે.

રાજ, રાજ્યો, મહારાજ્યો, પ્રજા, મહાપ્રજા બહુ,
 સંસ્કારો ને સંસ્કૃતિઓઃ મોઝાં એ કાળનાં સહુ.

દિન એક, તહો ચે દિન પ્રજાનો જ,
 ઘડી એક, તહો ચે ઘડી પ્રજાની જ;
 એ પ્રજા કેરી ક્ષણુછાંયડીમાં
 આ લોકના યુગયુગો બહુ ચે સમાયા.

પાંખો ખોલી આલ ને કાળ માખ્યાં,
 પીંડે પીંડે લબ્ય પ્રજાંડે સ્થાખ્યાં;
 નેત્રો વધે જન્મ ને મૃત્યુ બન્નેઃ
 એવા ગરૂડે શ્રી હરિ મહડીને ધૂમતા દિગ્દિગન્તે.

નદી સિન્ધુ શિખરોની શિલાઓ માંડી કારમી,
 યુગોની કાળગાથા ત્યાં લખી માનવવંશની.

જમના ક્ષિપ્રા સોન સરસ્વતીએ,
 ટેખર નીલા સીન ને ટેમ્સઆરે,
 ગિરિશૃંગોએ, સિન્ધુને ઘાટઘાટે,

ઘેરાં રણુમાં, ગહન વનમાં, દેવદેવીની છાયે,
માંડી ત્હાં રાજધાની મહીતલવિજયે સૌ રહી સંસ્કૃતિઓ.

૧૮

સરયૂ ગોમતી ગંગા જોડેનું હેલમન્ડ નિરંજના,
શાસ્ત્રે ધર્મામૃતે પુણ્યે ધૂવે પાપો મનુષ્યનાં.

૧૯

રણુધ્વજે કે રાજધ્વજે, વા
ધર્મધ્વજે જે જયમન્ત્ર માંડે,
દેવી કહો, કે દેવ કહો, ભાગ્ય કહો વા,
છે ગેળી વિશ્વવિજયી વર બ્રહ્મયોગ એ.

૨૦

હાર્યાં છત્યાં કુરુક્ષેત્રો, નથી કંઈ હારછત એ;
હારે છતે સંસ્કૃતિઓ, સાચી એ હારછત છે.

૨૧

શ્રી કૃષ્ણના ગોપધન વેણુશંખ,
લિક્ષાખચર યુદ્ધતું, ખ્રીસ્ત ક્રૂસ,
ઝરયૂસની અગ્નિવેદી, ઇસ્લામી બીજચન્દ્ર: સૌ
પૂનશે પૂન્યભાવે, તવ ગડગડશે પૃથ્વિઅનભોપડો એ.

૨૨

ગોળાધોની બ્રહ્મતુલા સમધારી હરિ ભણી
પૂર્વપશ્ચિમ એ પાંખે ઉડે છે પૃથ્વિપખિણી.

૨૩

ચારે દિશાઓ સમ ચાર ખંડો,
પંચેન્દ્રો શી સંસ્કૃતિઓ યં પાંખે,

સમ સિન્ધુ, નવે ગ્રહો, નક્ષત્રોની હીપાવલિ,
ગાથે સંવાદગીતો, તવ પૃથિવિતલે ઉગથે અક્ષયોગ.

માનવવંશનાં પૂર, પ્રવાહો ઇતિહાસના,
ધરે છે અક્ષમાર્ગે સૌ, ગાતાં જય અક્ષયોગના.
એ અક્ષપદે રમજો આ મીમાંસા કાળઅક્ષની.

પ્રસ્તાવના

જગતનો કાળપ્રવાહ કઈ દિશે વહે છે ? ને કઈ દિશાનું કાળવહેન માનવકુળને શ્રેયસ્કર છે ? આજની મહાપ્રજ્ઞા અને મહાસંસ્કૃતિઓ કેવાક મનોરથો ઘટેસેવે છે ? અને એમના કેવાક મનોરથો માનવવંશના કલ્યાણકારક નીવડે ? આજના જગતરોગની ઓષધિ કઈ છે ? એવાં એવાં ઇતિહાસદર્શન વાંચવાનો આ મહારો યત્કિંચિત્ વાર્તાપ્રચલન છે, અને લાવિષ્યનાં માતાપિતા છે ભૂત ને વર્તમાન, એટલે લગ્નપ્રસંગે ગોત્રોચ્ચારને અવસરે દંપતીપક્ષનાં જનની-જનકની ત્રણ ત્રણ પેઢીઓનું પેઢીનામું ઉચ્ચારાય છે એમ આ ગ્રન્થમાં પણ ભૂતવર્તમાનનો ગોત્રોચ્ચાર છે. જગતના મહાપ્રશ્નો વિલોકતાંઅવલોકતાં જગતના ઇતિહાસ સૌને ઉચ્ચરવા પડવાના. ભૂતકાળના ને વર્તમાનકાળના રંગોમાં પીંછી બોળ્યા વિના લાવીનાં વિશ્વચિત્ર કે કલ્યાણમાર્ગ ચીતરનારા કલાસ્વામી પાકે ત્યહારે ખરા. આ ગ્રન્થદર્શનમાં ભૂલ હોય તો તે લાવની નથી; દૂરળીનની હશે કે સૂક્ષ્મદર્શક ચન્ત્રની હશે, કલાધીશની પીંછીના કે રંગ મેળવણીના શ્રમઅધુરપની ઓછી હશે. પ્રજાપ્રજ્ઞના રાશિ-મંડળો ને નક્ષત્રજૂમખાંઓએ માનવવંશના જોષ જોયા છે ને લખ્યા છે, ને કાળયોગના ગોલ ઉચ્ચાર્યા છે. આલ-લખ્યા એ જ્યોતિષ્મન્ત્રો જાંખાંયે નથી કે અસ્પષ્ટે નથી, તેજસ્વી છે ને તગતગતા છે. ઇતિહાસનું વર્ષકુળ નહિ, યુગકુળ નહિ; જીવનકુળ-જન્મોત્તરી વાંચવે અંહી કંઈ ભૂલ રહી હોય તો એ તારકમન્ત્રોની નથી કે જ્યોતિષીના

હૈયાભાવની નથી, માનવીની માનવગ્રપૂર્ણતાની હશે. યથાશક્તિમતિ વાંચેલી, ઘડાતા જગત્કૃતિહાસની, આ મહારી કાળમીમાંસા છે.

અને એમાંય તે વળી આજનું સંસારશાસ્ત્ર કે સંસારનું ફલજ્યોતિષશાસ્ત્ર પૂર્ણદશા પામેલું નથી, પણ પૂર્ણતાને પન્થે છે. અર્થશાસ્ત્રના મહાશાસ્ત્રીઓ બોલે છે કે અર્થશાસ્ત્રના નિયમો ને નિર્ણયો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો ને નિર્ણયો સમા, નિશ્ચયાત્મક નથી, પણ Tendencies-ફલસંભવ કાળબળો છે; એમ આજના સંસારશાસ્ત્રના પણ સહુ નિયમનિર્ણયો નિશ્ચયાત્મક નથી, માત્ર Tendencies-ફલસંભવ કાળબળો છે. કાલે જ કાળના નવા ઢાળ આવતાં બેબુલિશ પલટાઈ જાય.

ઇતિહાસના ભાવી માર્ગ શોધવાનું દિવસે દિવસે દુનિયાંને દુર્ગમ થતું જાય છે. માનવવંશ પૃથ્વીપાટલે આલતો હતો ત્યારે પૃથ્વીપગથારે ચીલાપડેલા હતા, ને એ ચીલાઓમાં રાજપ્રજાના રથ આલતા. આજે અધિકા ચિરસ્થાયી ચીલા જેવા સલેપાટો ઉપર આગગાડીઓ દોડે છે. સાગરપગથારે કંઈ જળચીલા પડેલા હોતા નથી; પણ વાદળિયા જળપગથાર પાથરેલો હોય છે, અને એ જળપગથારે જહાજો તરતાં વિચરે છે. વાયુયાનમાંથી તો વાતાવરણે દેખાતો નથી ત્યાં વાતાવરણમાંની ધોરી સડકો કચ્છાંથી દેખાય ? જગત જેમ જેમ સૂક્ષ્મદેશ ભણી જાય છે તેમ તેમ જગતને અદ્દશ્ય માર્ગો ઓળખવા-પારખવા-ઓળંગવાના આવે છે.

૨, ક્ષણિકમાનું ચિરંજીવ દર્શન

અને આ તો છે ઇતિહાસના ફ્લેડિયોસ્કોપમાનું ક્ષણિકમાનું ચિરંજીવ દર્શન. આ અન્ય મૂળ લખાયો હતો માથેરાનશિખરે ૧૯૩૨ ની ગ્રીષ્મના મે માસમાં; ને સોનાને સંશોધે છે એમ સંશોધન પામ્યો હતો સાબરતીરે ૧૯૩૫ ની વર્ષામાં; અને છએક વર્ષે છપાય છે '૩૮માં. એ દરમિયાન જગતપ્રવાહ કંઈ સ્થિરરહ્યો નથી. દુનિયાના ચલચિત્રો કંઈ કંઈ પલટાયાં હશે, આથે હતું એ આંગણે આળ્યું હશે, આગાહી હતી એ ઇતિહાસ થયા હશે. દષ્ટાન્ત લેખે: ૧૯૩૨ના મે માસમાં દીઠેલું ને આલેખાયેલું આ અન્યમાનું અનાકમણુ વ્રત ૧૯૩૩ માં અમેરિકાના ચન્દ્રિકામહેલેથી પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે ઉચ્ચાર્યું, અને જગતની કવિતા હતી એ વર્ષે-સવા વર્ષે જગતનો રાજમન્ત્ર થયો. પછી થોડાંક પાડોશી રાજ્યોએ પરસ્પરનાં અનાકમણુ-તહનામાંઓ ચે કીધાં છે. ખરું; ધરીચક્રે ને સૂર્યમંડળે પૃથ્વી અવિરામ ધપે છે, અને ગઈ ક્ષણ કરતાં આવતી ક્ષણુ નવનવીનતાએ ઉગે છે. સૂર્ય અને કાળ પણ એવા અખંડયાત્રાળુઓ છે. કાલે કવિતા હતી એ આજનો રાજમન્ત્ર થાય છે; આજની કવિતા છે એ કાલનો રાજમન્ત્ર થશે.

ઉપનિષદ કહે છે જગત્યાં જગત્-નદીની પેઠે નિરન્તર જગત વહેતું છે. સાહિત્યકાર કહે છે કે ક્ષણે ક્ષણે યજ્ઞવતામુષૈત્તિ—ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતાને ધારણ કરે છે. અર્વાચીન રૂપક છે બહુરૂપી ફ્લેડિયોસ્કોપનું-ક્ષણબદલાતી પરમાણુમૂર્તિઓનું. મણિકર્ણિકાના ગંગાઘાટનું જગદર્શન ક્ષણિક છે કે ચિરસ્થાયી? ગંગાજીના કો તીર્થઘાટે જઈને

ઉભા રહો, અને પાણી ઝાડીઝુંડો મદૂલીઓ તીર્થવાસી-
 ઓથી ભરેલા એ તીર્થદર્શનની હૈયાછબિ પાડી દ્યો.
 પછી છએક માસે-કે વળતી તિથિએ જ પાછા એ તીર્થઘાટે
 જઈને એ છબિને શોધો: જડશે ? એ તીર્થવાસી કોઈ
 હશે, કોઈ નહિ હોય. એ પાણી તો ક્ષણપલટામાં પલટાઈ
 ગયાં હશે. એ ઝાડીઝુંડની સીમરેખાઓ નમી હશે, ઢળી હશે,
 કચ્છાંક કપાઈ હશે, કચ્છાંક નવી મંડાઈ હશે. ત્યાંની
 ભેગમદૂલીઓ કોઈ સંકેતાર્થ હશે, કોઈ પડી ગઈ હશે,
 કોઈ નવશિખરો માંડયાં હશે. છએક માસે પૂર્વનાં કેટલાંક
 કાળચિહ્નો શોધ્યાં એ નહિ જડે. છતાં છે તો એનો એ જ
 એ ગંગાઘાટ. પૂર્વનું ક્ષણદર્શન લોપાયું હશે, પણ એ
 ક્ષણિકમાંનું ચિરંજીવ દર્શન તો ત્યાં અખંડ ઉભું હશે.
 એવું છે આ ગ્રન્થમાંનું એ કાલગંગાના ઘાટનું જગત્દર્શન.
 ક્ષણદર્શન છે, એક ઐતિહાસિક ક્ષણનું ને એક કાળઘાટનું
 દર્શન છે, છતાં સનાતન કાળદર્શન છે. ક્ષણેક પછી એ
 પાણી નહિ હોય; કાલે એ આજના સંસારયાત્રાળુઓ
 કદાચ નહિ હોય; નવા સંસારવાસીઓ આવ્યાં હશે; કંઈ
 કંઈ દેશસીમાઓ ભૂંસાઈ હશે ને નવી સર્જાઈ હશે;
 ભેગીની છત્રી જેવાં કંઈ કંઈ રાજ્યો ને રાજવંશો પડયાં
 હશે ને નવાં પ્રગટયાં હશે; છતાં એ આમાંનું મધ્યવર્તી
 દર્શન છે મણિકર્ણિકાના ઘાટદર્શન સમું ઉત્તત્સુખ કાળ-
 ઘાટનું ચિરંજીવી જગત્દર્શન. અખંડ પ્રવાહપૂરે વહતી
 ને ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી ઇતિહાસગંગાના વર્તમાનઘાટનું
 આ સનાતન દર્શન છે. વહતામાંથી ઉભેલું, ક્ષણિકમાંથી
 ચિરસ્થાયી, ચંચળમાંથી અચિચળ તત્ત્વ ઝડપીને પાડેલું

આ કાળચિત્ર છે. પૃથ્વીની ગોળી કરીને માનવઇતિહાસનું મહામન્થન આમાં માંડયું છે. ઇતિહાસનાં નવનીત કેવાંક ઉતર્યાં છે એ તો પક્ષવાદપર કાળઅભ્યાસીઓ પારખે એ ખરું.

વસ્તુતઃ ઇતિહાસમીમાંસાનો આ દર્શનઅન્ય છે.

આ અન્યમાં પીઠભૂમિકા ભૂતકાળની છે, દર્શનચિત્ર વર્તમાનકાળનું છે, કવિતામાંના ધ્વનિબોલ સમા મર્મધ્વનિ ને દિશાનિર્દેશ ભવિષ્યકાળનાં છે. પળે પળે પલટાય, ક્ષણે ક્ષણે આવે ને જાય, એ આવનજાવનની ને ક્ષણપલટાની સંસારલીલામાંથી સનાતન ઇતિહાસમન્ત્રો સારવીને નવ ઇતિહાસમીમાંસા આલેખવાનો આ શ્રમ છે. એમાં કાળમન્થનનાં સાચાં નવનીત ઉતર્યાં હશે તો જીવશે ને ઝીલાશે. ૩, પૂર્વના ઇતિહાસબોલ

ઇતિહાસની કાળવહી વાંચવાના આ આલેખકના પૂર્વપ્રયાસો શુજરાતબાણીતા છે. એ દિશાકેડીઓ આ ઇતિહાસઅભ્યાસીઓ આજ પૂર્વે ચારેક દાયકાઓથી ખેડેલી છે. ૧૯૦૨ ની, ૧૯૦૫ ની, ૧૯૧૧ ની એ ઇતિહાસ યાત્રાઓ ઉપોદ્ધાતરૂપ હતી, આ અન્યરૂપ છે. શુજ્ઞરમજ બાણે છે કે વીસમી સદીનાં આદિ વર્ષોથી, મહારાણી વિક્ટોરિયાના મૃત્યુવર્ષની વળતી સાલથી, મહારી પહેલી પચ્ચીસી માંડ પૂરી થઈ હતી ત્હારથી, ૧૯૦૨ થી, હું ઇતિહાસઉપાસક છું, ઇતિહાસની ફિલસુફી આદર્શો ને ભાવનાઓ સારવીને કવિતચરણોમાં યથાશક્તિમતિ ગૂંથું છું, અને સાંભળે એમને કાળગાજન્તા શબ્દે સંભળાવું છું. ૧૯૦૨ માં જોયું કે બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યનાં દ્વીપકલ્પો

ને દ્વીપાન્તરોની વચ્ચે સાગરપૂર તિથિએ તિથિએ વિસ્તરતાં જાય છે; મંડળમહારાજ્ય સંગઠન માગે છે. અને ત્હારે કહ્યું કે એ 'વિષવતા જલધિજળ' ઉપર પાળ બન્ધાવે, વિખેરાયેલાંવેરાયેલાંનું રાજસંગઠન સાધે.

સાગર ઉપર બન્ધાવેને પાળ,
રઠિયાળા હો રાજ !

આટઆટલે વર્ષે-પૂછું ?-એ પાળે બન્ધાઈ છે ? ત્હારે સાગર હતા એ આજે ઉપસાગર થયા છે કે મહાસાગર ? આર્થિક લેવદેવનાં તહનામાંઓથી મહારાજ્યો સંકળાતાં હશે ખરાં ? કે હૈયાલાવની લેવદેવનાં તહનામાંઓથી ?

અને મહાકે શુરુકણ મહારે ન વિસારવું જોઈયે. ઇતિહાસવાંચનની કીકીઓ મહુને મહારા શુરુદેવે દીધી છે. એ ખડ્ડ છે કે કવિઓ નિજ કાવ્યકીકીઓએ જગતઇતિહાસનો કાળગ્રન્થ વાંચે છે, અને તેથી અન્યને ગૂઢ એવી ઇતિહાસલિપિના અક્ષરો એમને છેક અગમ્ય નથી હોતા. યથાશક્તિમતિ વાંચેલું એક શુર્જર કવિનું માનવઇતિહાસનું આ કાળદર્શન છે. છતાં મહારા શુરુદેવનો ઋણભાર મહારે માથે કાંઈ નહાનોસૂનો નથી. ઇતિહાસના પડદા પાછળનું એ વાંચતા. ઇતિહાસની ક્વિલસુશી એમની આંખોમાં રમતી. કાળના ઓલ એમણે ઘૂંટી ઘૂંટીને પીધા હતા. મહારા શુરુદેવ હતા પૂર્વપશ્ચિમનાં ઇતિહાસક્વિલસુશીના પરમ સમન્વયાચાર્ય. ભરજોબનમાં જગતને જુહાર કરીને જતાં જતાં નિજ ઇતિહાસદર્શનની કીકીઓ શુરુદેવ જાણે મહુને ધીરતા ગયા હોયને એમ છેલ્લાં ચાળીશેક વર્ષોથી શુરુદેવદીધી એ કીકીઓએ કાળદર્શન કરી કરીને,

શુજ્જરી કુંભેમાં પડ્યા પડે એમ, એમની સમન્વયાચાર્યની વાણે ઈતિહાસમન્ત્રો ઉચ્ચરતો આવ્યો છું. શુજરાતને આ કાંઈ અભણ્યું નથી, કે કહેવું પડે. પણ થોડીક વાનગીઓ ભૂલનારાંઓનાં સ્મરણોને લાભ કરશે.

પ્રેમલક્ષિત-અન્થમાળાની ટીપના આદિમાં જ એક ન્હાનકડો અન્થ છે રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિના નામનો. રાજમન્ત્રોનાં એમાં ત્રણ કાવ્યો છે; ૧૯૦૨ તુ, ૧૯૦૫ તુ, ને ૧૯૧૧ તુ. પ્રથમ કાવ્યમાં ઉપર લખ્યો એ એક જ રાજમન્ત્ર છે કે બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યની પાંખડીઓ પૃથ્વીભરમાં વેરાયેલી-વિખેરાયેલી પડેલી છે; એ રાજ્ય પાંખડીઓ વચ્ચે 'વિષવતા જલધિજલ સંચરે' છે; સમ-ધાતુમય હિમવાનની શિલાઓ લઈ લઈને 'સાગર ઉપર પાજ' બન્ધાવજો, અને એમ રાજ્યકૂલડાંઓની રાજ્ય-માળા ગૂંથજો.

૧૯૦૫ માંતું ઈતિહાસદર્શન વિશાળું છે ને કાળ-ગંગાની પ્રવાહદિશાનાં સૂત્રો બોલે છે:

ઈશ્વરદત્ત રાજસૂત્રો આટલાં છે:

રાજાપ્રજાનું પરસ્પર દૈતાદૈત તે રાજ્ય;
રાજ્યરાજ્યનું શ્રદ્ધાસંકલન તે મહારાજ્ય;
અનેક રાજ્યમણિઓનું ગુણવત્ સ્નેહકિરણ
એ માનવજાતિનું કાલ્યાણકેન્દ્ર જગત્સામ્રાજ્ય.
નિજ નૌકાને એ જળમાં ખેડશે.

મનુષ્યકથાના સાગરઓઘ

એ ત્રિવેણી ભણી વહે છે.

એ કાવ્યમાં બે આંખોના સમી હિન્દપ્રીટનની સમા-

નતા ઉચ્ચરતો પ્રશ્ન પ્રીટનના રાજ્યુવરાજને ત્હારે પૂછ્યો હતો કે

હિન્દ અને પ્રીટાનિયાને

જમણા ને ડાળાં નયન જેવાં ગણ્યોને ?

અને પછી કૌટુંબિક ભાગીદારીની સન્મૈત્રી પ્રશ્નરૂપે પૂછીને ઉચ્ચારી હતી કે

મહારાજ્યકુળનું હિન્દ કુટુંબી કે નહીં ?

ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં પૂછેલા એ બે ઉપમાપ્રશ્નોમાં ભાષેલો હિન્દપ્રીટનનો પ્રબંધ એટલે ભાંડુભાવની સમાનતાની સન્મૈત્રી ને ભાગીદારી. આજે પણ આ આલેખકની એ બે મહાપ્રબંધોના ચિરસ્થાયી પ્રબંધની એ જ ભાવના છે: સમાનતાની સન્મૈત્રી ને ભાંડુભાવની ભાગીદારી. મહેલોના, મન્દિરોના, કે ફિલસુફીઓના પાયા કાંઈ દાયકે દાયકે કે સદીએ સદીએ ખદલાતા નથી.

ત્રણ ત્રણ દાયકા વીતી ગયે પ્રીટનની મહાપ્રબંધો એ કવિપ્રશ્નોના ઉત્તર હજી આપ્યા છે ? હિન્દપ્રીટનની સમાનતાની સન્મૈત્રી સ્થપાઈ છે ?

આ ઇતિહાસમીમાંસાનો મધ્યવર્તી મહામન્ત્ર પણ ત્હારે એ કાવ્યમાં ભાષ્યો હતો કે

હિન્દ અને પ્રીટાનિયા બહેનોનું

વર્તમાન કુશળ ને ભાવિ કલ્યાણ

અખંડ બેલડીએ વિચરવામાં છે.

હિન્દપ્રીટનનું પરમ કલ્યાણ છે ઉભયની અખંડ બેલડી; પણ એની પૂર્વપીઠિકા છે સમાનતાની સન્મૈત્રી. અને ત્રાજવાની સમતુલાની પેઠે એનો ભાર ત્રાજુનાં બંને ચ પદલાંને માથે છે.

પછી ૧૯૦૬ માં છપાયો ઇન્દુત્રયીનો પ્રથમ અંક. આ ગ્રંથનો ખીજો ઇતિહાસખોલ ત્હારે ઇન્દુકુમારમાં ઉચ્ચારાયો હતો કે

પૂર્વપશ્ચિમનાં પલ્લાંની દાંડી ભારત છે.

ખ્રીટનમાં ત્હારે મંડળમહારાજ્ય વિશે રોમન મહારાજ્યની ભાવના બળવતી હતી. યૂનિયનિસ્ટ પક્ષની એ ચેમ્બર લેઈનભાવના. ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા રોમન પ્રજાની વારસપ્રજા છે એમ બોલાતું. એ ભાવના અનૈતિહાસિક હતી, ખરી નથી. બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય રોમન મહારાજ્યની ઇતિહાસછબિ નથી, પણ કોનક્રીટરસી એક ડેલોસની ઇતિહાસછબિ છે એ ઇતિહાસનું વાસ્તવ ચિત્ર આ આલેખકના ૧૯૦૫ પછીનાં કાવ્યમાં છે. ૧૯૧૧માં ભરાયો હતો દિલ્હીમાં રાજ્યા રાહણુપ્રસંગનો રાજદરબાર; અને ખ્રીટનના રાજવીએ પ્રથમ વારકો હિન્દૂભૂમિ ઉપર ને હસ્તિનાપુરમાં ત્હારે યગ મૂક્યો હતો- એ પ્રસંગના કાવ્યમાં શ્લોક છે કે

રાજ્ય ! મહારાજ્ય બ્રિટિશ કેફ

ન, રોમ શુ, રાજ્યસભાનું એક;

ગૂંથાયું સામ્રાજ્ય જ આ વડેકે,

ડેલોસ પેઠે દીપથી અનેક.

આજે પચ્ચીશી પછીના કાળખોલો કઈ ભાવનાને સાચી કહે છે ? સામ્રાજ્યની કે મંડળમહારાજ્યની ?

અને ઇતિહાસનાં ઋણ ત્હારે ક્યાં હતાં કે

પૂર્વે દીધો ધર્મ પશ્ચિમને જ,

પૂર્વે દીધાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન લક્ષ્મી;

પૂર્વે દે છે ભાનુનાં ભર્ગ નિત્યે;

અને ઉપનિષદમાંની શિક્ષાવલ્લીમાંનો મન્ત્રખોલ

યાન્યનવચ્ચાનિ કમ્માણિ ।

તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો દ્વિતરાણિ ।

યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ ।

તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ । નો દ્વિતરાણિ ॥

ઝીલીને એ 'લોકના જ ચોથા ચરણમાં ચેતે તહેમને

ચેતાવ્યા હતા કે

ના લેશોછ પૂર્વની મોહરાત્રી.

The coming world race shall be the harmonization of all world races; and the coming world civilization shall be the harmonization of all world civilizations. ત્યહારથી મહારે મતે જગતના ભાવી ઇતિહાસનાં એ મહામુત્રો છે. યૂરોપમાં નિરનિરાળાં પ્રજાસરોવરો રચાય છે; અમેરિકામાં એ પ્રજાસરોવરોના સમન્વયરૂપ યૂરોપી મહાપ્રજા ઘડાય છે; પણ ભારતમાં દિશાદિશામાંથી સંસ્કૃતિવાદનીઓ આવે છે અને પૃથ્વીસમન્વયસ્વરૂપિણી માનવમહાપ્રજા સર્જાય છે. જગતના ઘડાતા ઇતિહાસનાં એ સત્યો પણ ત્યહારે ૧૯૧૧માં ઉચ્ચારાયાં છે.

છૂટી છૂટી પ્રજાનાં સરવર વિલસે લક્ષ્મીખંડે યૂરોપે,
તેનાં પશ્ચિમખંડે ઝરણજળ વહી વાડી ત્યાં એક રોપે;
ત્યહાજો ! આ ધર્મખંડે દિશદિશ મંહીથી મેઘના સૈન્ય આવે,
ને વાઘે માનવીનો કંઈ યુગયુગથી આ મહાસિન્ધુ ભાવે.

પ્રજાઓ ખીલી યૂરોપે, અમેરિકે મહાપ્રજા;

અમારા દેશમાં, રાજન ! ખીલે છે માનવીપ્રજા.

એક પગે કોઈ ચાલતું નથી, કે એક પાંખે કોઈ ઉડતું નથી. પૃથ્વી ચે જે પાંખે ઉડે છે.

પૂર્વપશ્ચિમ એ પાંખો છે રાજેન્દ્ર । નૃલોકની;
પરસ્પરને આધારે ઉડે છે પૃથ્વિપાંખિણી.

સ્મરણોને સંકેરવાને ને સતેજ કરવાને આ થોડાંક
અવતરણો પૂરતાં મનાશે.

રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિની મહારી કાવ્યમાળા પ્રધા-
નતઃ હિન્દુશ્રીટનના ઇતિહાસમન્ત્રોની કાવ્યમીમાંસાની હતી.
આ અન્યમાં પ્રધાનતઃ જગત્પ્રતિહાસની મન્ત્રમીમાંસા છે.
હિન્દની છે ૧૨૫ સૈકાલેચેલી પૃથ્વીની પ્રાચીન મહાપ્રજા;
શ્રીટનની છે પાંચદસેક સૈકાઠીઠેલી પૃથ્વીની અર્વાચીન મહા-
પ્રજા. પૂર્વકાળની એ હિન્દુશ્રીટનની ઇતિહાસમીમાંસા અને
આ જગત્પ્રતિહાસની મન્ત્રમીમાંસામાં ઇતિહાસઅભ્યા-
સીઓને, કળીનું ફૂલ થવા જેવો, એની એ જ ઇતિહાસ
ફિલસુફીનો વિકાસક્રમ પેખાશે. આ અન્યમાં પ્રતિસ્થાપ્યું
છે એમ મહારે મતે તો ત્હારે ચે હતું કે હિન્દુશ્રીટનની
મૈત્રી એટલે જગત્સ્વાસ્થ્યનું પરમ ઔષ્ણસ.

એ સમાનતા ને સન્મૈત્રીભાવ કેળવીને જગત્કલ્યાણ
સાધવાની જવાબદારીનો કાળધર્મ હિન્દુશ્રીટન બન્નેને
શિરે છે, કેવળ કેા એકને શિરે નથી. માનવવંશ એ અંખાળો
છે, માનવદષ્ટિ એ કીકીઓનો દષ્ટિયોગ છે. એક હાથે તાલી
પડી સાંભળી નથી.

૪, બહારવટિયાની ગુફામાં

એકઠા મુંબઈમાં બહારવટિયાની એક ગુફા હતી;
અને એકઠા એ ગુફાનાં આસન્નણ મહને આવ્યાં હતાં.
૧૯૩૨ નો એપ્રિલ માસ અઠધેરોડ ઉતર્યો હતો. વસન્ત
વીતી હતી ને ગ્રીષ્મ બેઠી હતી. પખવાડિયાંઓથી દેશ-

ભરમાં હોળીધૂળેટી જેવાઈ રહી હતી. ઇંજન સમી અગ્નિ-
 ઝાગો ફાકતું ઝાગે બુલેટિન મુંબઈમાં નિત્યનિત્યે પ્રગટતું.
 એવામાં સૌ. માણેકલક્ષ્મીના અનારોગ્યને કારણે હવાફેર-
 અર્થે અમે માથેરાન જતાં હતાં. માર્ગે અઠવાડિયુક અમે
 મુંબઈનાં મહેમાન હતાં. ‘ભારત પ્રાદ્યુદેશ છે’: ૨૨૦૦
 વર્ષ પૂર્વેના પાટલીપુત્રમાંના ગ્રીક એલચી મેગેસ્થિનિસના
 એ ઇતિહાસખોલને પછીની બાવીસ સદીઓની ઇતિહાસ-
 સાક્ષીએ સિદ્ધ કરતું પ્રાદ્યુદેશનું મહાં સાત્ત્વિકભાવનું
 બહેર પ્રવચન ત્હારે ક્ષાત્રભાવે મહોદલી મુંબઈ નગરીમાં
 એ અવસરે થયું હતું. એ દિવસોમાં એક સ્થાંએ અલર
 વાગ્યા ટાણું હતું અને રોળીકોળી વેળા હતી. મુંબઈનગરી
 ઉપર રાત્રીની પ્રથમ અલરો પથરાતી હતી દિવસભરનો
 થાક ઉતારતો આરામદશામાં હું પડ્યો હતો. ત્હાં નોકરે
 આવીને વરધી આપી કે કોક મળવાને આવ્યું છે. હું
 ચજમાનરાજના મિળાપખંડમાં ગયો ને જોયું તો એક જોબન-
 જોધ અબાણ્યા વામનજી ખેઠેલા હતા. પરસ્પર નમસ્કાર
 થયા. એમનો વિનય પ્રથમ દર્શને મહને સ્વાંગ ભાસ્યો,
 એમની આંખોમાંનું વીરત્વ ત્હારે મહને પ્રકૃતિ ભાસી.
 ઉપડતા ઘોડે જ એમણે પોતાની ઓળખાણ પાડી, અને
 કોના પોતે રામદૂત હતા એ કહ્યું. વિવેકવાતાની ઉપોદ્ધાત
 પત્રે એમણે પૂછ્યું કે — ભાઈ એ પૂછાવ્યું છે કે એમને ત્હાં
 જમવાને આવશે? કાને સાંભળ્યું ને અન્તરમાં કૌતુક
 ઉગ્યાં કે આ તો મુંબઈના રોળિનદૂડતું ન્હોતરું; અને એ
 ન્હોતરું મહને! મુંબઈની ચકોર ને ચતુર પોલિસસેના જેને
 ઝડપવાને મહિનાઓથી તલપાપડ થઈ રહી હતી

એની શુક્રાનું એ આમન્ત્રણ હતું. પ્રથમ ક્ષણે તો આશ્ચર્ય થયાં. પણ આગન્તુકના બોલમાં ને સુદ્રામાં નિખાલસતા હતી, સરલતા હતી. એટલે જેવા સાહસભાવનું ન્હોતરું હતું એવા જ સાહસભાવે ઉત્તર દીધો, ‘ ભલે; આવીશ ’. ‘ તો કાલે અત્હારે તેડવાને હું આવીશ ’ કહીને આગન્તુક જીવાને સિપાઈની વાણે ને સિપાઈને પગલે વિદાય લીધી. સેનાનીઓ બોલે છે એવી ટૂંકી આદેશવાહી વાક્યમાળાનો અમ વાર્તાલાપ હતો, કે રાજપુરુષના દ્વીધાભાવની એમાં ગન્ધે ન હતી. સિંહોની બોડનું ન્હોતરું હતું, એટલે રાત્રીએ સૌ. માણેકલક્ષ્મીને વાત કરી, સાહસ ને જોખમ સહમજબ્યાં. સદાના જે અડગ નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધાન્વિત ભાવે નોકરીના રાજનામાની એ જીવનસંગાધિણીએ સાક્ષી પૂરી હતી એ જ અડોલ ને અટંકા શ્રદ્ધાભાવે ત્હારે કહ્યો હતો એ જ એક બોલ એ આર્યાએ આ વેળાએ પણ કહ્યો, વારૂ. સહવારે યજમાનરાણીને કહ્યું કે મ્હારે સહાંજે જમવાને બહાર જવાનું છે. પછી બપોર નમ્યા ને સહાંજ પડી. એનો એ જ સન્ધ્યાયોગ હતો; એની એ જ રાણી-કૌણી વેળા હતી; એનું એ જ બાલર વાગ્યાનું ખહારવટિયાનું ટાણું હતું. સાચા ક્ષત્રિય સમો એનો એ જ જોખનજોધ વચને પળી ન્હોતરે આવી ઉભો તત્કાળ કોટટોપી પહેર્યો; સૌ. માણેકલક્ષ્મીને કહ્યું ‘ જાઉ છું; ’ અને એ સાહસરાત્રીનું સાહસ ખેડવાને અને મુંબઈનગરીના રોબિનહૂડની મહેમાની માણવાને પડતી રાત્રીના અન્ધકારમાં ખહારવટિયાની શુક્રાએ જવાને હું નીકળ્યો. ખારણાના પગથિયે જ મ્હારા સત્કારાથે મોટરગાડીમાં એ રોબિનહૂડ બેઠેલો હતો. આંખે

આંખ મળતાં જ પૂર્વપરિચિતને સ્વાંગ લેદીને ઝાળખ્યો, અને લોક અણુનમ કહે છે એ અણુનમ માથાએ ઝોના વીરત્વને પ્રણમી પ્રણમીને ત્રણ સલામનો ખાદશાહી મજરો લયો. એ વીર તો એક જ બોલ બોલ્યો કે ઝાળખ્યો ખરો ત્હારે. પછી અમે એની ગુફાએ ગયા. સન્ધ્યાકાળ પડ્યે એક પછી એક તારલાઓ ગગનધુમ્મટમાં ઉગેઉતરે છે એમ પછી એનો એક એક સાથીડો ગુફાધુમ્મટે આવ્યો અને મંડળ નમ્યું. નેઉ નેઉ ને હું તો અન્તરને પૂછતો નેઉ કે આ તારલાઓ તે આવેના સૂર્ય છે? કે અત્હારે બાસે છે એવા તારલાઓ જ છે? વનગોઠિયાઓના જેવી એ વીરમંડળી આનન્દી હતી, પ્રોત્સાહિની હતી. ‘પૃથ્વીને ઉથલાવી પાડીશું’ બોલતાં એમની આંખોમાંથી ત્હારે તો શ્રદ્ધા અને અંગોમાંથી ઝોજસ વહતાં. એ સાહસવીરોના ગુફાધુમ્મટે પ્રહરેક ગાજ્યો હશે. ન્હાનીમ્હોટી સાહસ ઘડીઓ મ્હારા આયુધ્યમાં મ્હેં ચે દીડી છે. સુખર્ષના રોબિનહૂડની ગુફામહેમાનીનો એ પ્રહર મ્હારે એ ચિર-સ્મરણીય ઘડીઓમાંનો હતો. વસ્તુતઃ એ રાત્રી ન હતી, આયુધ્યનો એ વિરલો દિવસ હતો.

અમે પછી માંથેરાન ગયાં; પાંચેક અઠવાડિયાં ત્હાં રહ્યાં; આ સારથીનો ઇતિહાસમીમાંસાનો દર્શનગ્રન્થ લખાયો. સ્હવારે સ્હવારે સો. માણેકલક્ષમી ટેકરીએ ટેકરીએ આરોગ્ય શોધતાં, વીણતાં, ને સંઘરતાં; અને આ સ્વાર્થીલો સાક્ષર આ દર્શનગ્રન્થનું એક એક પ્રકરણ લખતો. એમ આરોગ્ય અને સારથીની આ ત્રીમાંસાકથા લાતામાં ભરીને પછી

આલીશેક તિથિઓએ ગિરિશિખરેથી અમે ઉતર્યાં ને અમદાવાદ ગયાં.

એ પછી બેએક માસ વીત્યા હશે. લીલી હરિયાળીની ચુન્દડી વર્ષાએ પૃથ્વીને સળવી હતી. ઝીબ્મ વીતી હતી, પણ ભાદ્રપદનાં ઓતરાચીતરાના તાપ હજી વીત્યા નહોતા. એવે રહાંજરહાંજનાં અમ નિત્યભ્રમણમાં એક રહાંજરે અમદાવાદની સડકે ઉપર અમે કોતુક દીધું. ‘અરે ! આ કોણ ? વનેરૂ જેવો ને એકલવિહારી ? હા; આ તો પેલો મુંબઈનગરીનો રોબિનહૂડ !’ પ્રથમ તો થયું કે આંખ બૂલે છે; પણ કાને કહ્યું કે ના, આંખ સાચી છે. ‘ન્હાના ભાઈ !’ કહેતોકને એ આવ્યો અને દેહના અંગ સમે પડખામાં ઉભો. મિનિટ—બે મિનિટ જ વાતો થઈ હશે. અમે યે આતિથ્યન્હોતરૂં દીધું. કહેતો ગયો કે ‘આવીશ; રહવારે, રહાંજરે—ક્યારેક આવીશ, અને તૈયાર હશે તે જમી જઈશ.’ ઇતિહાસો કહે છે કે રોબિનહૂડ ને રોબરૂય, ભેગીદાસ ખુમાણ ને ખાખર દેવો સન્તો કરતાં યે બોલના સાચા હોય છે. વાયુમાંથી જાણે પ્રગટયો હોય એવો બેએક દિવસે ઓચિન્તાનો એ અમ ઘેર પ્રગટયો ને પડકાર્યો; ‘લાવો, ખીરસો હોય તે. જમવાની યે નવરાશ છે કેને અત્હારે ?’ પરસ્પરના પૂજ્યભાવે અમે સંગાથે જમ્યા, અને પછી જગત્વાર્તાએ વળ્યા. જમવાની જેને નવરાશ નહોતી એને કાલમીમાંસાને કાજે અણખૂટયો કાળ હતો. વાતવાતમાં રહારો હૈયાવાસી એક ઇતિહાસકોયડો રહે’ એને પૂછ્યો. પ્રશ્નના એક એક વાક્યમાં રહારે ઇતિહાસો સારવવાના હતા. ‘એકવાર ધારો કે કાલે ભારત

સર્વસ્વતન્ત્ર દેશ થયો છે. પણ પછી ભારત જગત વચ્ચે એકલો ઉભયે કે કાળસક્રરનો સંગાથી કોકને શોધયોકરશે ? ક્રાન્સ જર્મની ને પ્રટાલી નિજનિજનાં કલહકુસંપોથી ઘેરાયેલાં પડ્યાં છે. લેનીનના રશિયાને તો નિજ સંસ્કૃતિવિજય સાધવા છે, અન્ય જગત્સંસ્કૃતિઓને દાસીઓ કરવી છે. અમેરિકા ને ભરતખંડ વચ્ચે તો આખી પૃથ્વીનું પડ પડ્યું છે. જાપાન બોલે છે Asiatic Unity, અને આચરે છે Japanese Supremacy. જાપાનની મૈત્રી કેરિયાને પૂછીને કરજો. ઇસ્લામખંડની સોનાની થાળી ભાગીને ભુક્ષા નહિ તો કટકા થઈ ગઈ છે, સંપૂર્ણસ્વતન્ત્ર ભારત સુખદુઃખના કોક સમોવડિયા સક્રસંગાથીની સાથે ઇતિહાસયાત્રા ખેડશે કે સાવ એકાઠીવેશે ? કાળસક્રર તરી ઉતરવાને સ્વતન્ત્ર ભારત કોની સંગાથે સમાનતાની સન્ન મૈત્રીનું તહનામું કરશે ? ’ મહારા ઇતિહાસપ્રશ્નનો ઉત્તર વાળતાં પૂર્વે એ માંટી મૂંઝાયો. અન્તર્રાખે દિશાઓ અવલોકી જોઈ. દુનિયાના દેશ દેશ નિહાળી વળ્યો. ઇતિહાસના કાળપ્રવાહ એક મીટમાં વાંચી ગયો. અને અન્તે બ્રીટન સહામે ત્હારે બહારવટે નીકળેલો એ રાગિનહૂડ મન મોહળું મૂંઝીને સાચા ક્ષત્રિયભાવે ઉચ્ચર્યો કે ‘મહારે કરવાનું હોય તો પૃથ્વીપ્રજાઓમાંથી હું તો બ્રીટનની સંગાથે સ્વતન્ત્ર ભારતનું મૈત્રીતહનામું કરું.’

મહને નિરાંત વળી કે હું ભૂલતો નથી, કે વૃદ્ધની આંખે જોતોવિચારતો નથી. જૂની વયના, નિરાળા મતવાદના, પૃથકપૃથક ઉછેરઆચારના, નવભારતના જોખન જોધે મહારી સાક્ષી પૂરી. આ ગ્રન્થના ૨૮ મા પ્રકાણમાં

ભારત ખ્રીટન સંગાથે સમાનતાની સન્મૈત્રીનું તહનામું કરે છે.

તે તિથિએ થયું કે ધન્ય હો નવભારત ! વતનનાં વાવાઝોડાં ને વટોણિયાની વચ્ચે, ને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટની અપમાનપરંપરાઓ છતાં, કાળવહી વાંચતો તહારી આંખ થરડાઈ નથી કે બુદ્ધિદીપક ખૂંટાયો નથી. આર્ય અન્તે આર્ય રહે છે, અનાર્ય થતો નથી. નવભારત હજી સ્થિતપ્રજ્ઞ છે.

ઈતિહાસનો પ્રશ્ન તો એ છે કે નવભારત ક્યાં સૂધી એમ સ્થિતપ્રજ્ઞ રહેશે ?

અને ખ્રીટન ? ખ્રીટનની National Government સ્થિતપ્રજ્ઞ છે ખરી ? આડનાં પાંદડાં હાલે, એના લોંચ-પડયા પડછાયા સળકે, ને વાટે જતો વટેમાર્ગ ભડકી ઉઠે, એવી આજ National Government ને નેશનલ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ લયભડકેલી છે.

પછી ૧૯૩૫ ના નવેમ્બરની અધવચાળે ખ્રીટનમાં પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થઈ. પાર્લમેન્ટના એક મન્ત્રીશ્વર ૭૦ લાખની લંડનનગરીમાંના નિજ પ્રતિનિધિત્વન્તા ચેલસીના ઉપનગરમાં ચૂંટણીની ઝુંબેશનું વ્યાખ્યાન કરવાને ગયા. ખારસી ૨૬ વ્યક્તિઓ એ ઝુંબેશના સભાસમારંભખંડને શોભાવતી હતી. અને એ ૨૬માંની ૨૪ હતી ભાઈઓ ને ૨ હતા ભાઈઓ. ૭૦ લાખની માનવમહેરામણ સમી નગરી-માંથી ૨૬ જણા-અને એમાં ચે ૨ પુરુષો-એને સાંભળવાને પધારે એ રાજમન્ત્રીના બોલને બ્રિટનનો પ્રબલબોલ માનવાની ભારત ના પાડે તો ભારતની ભૂત છે ખરી ? આ આલેખક તો હજી ચે માને છે કે હોરબોલ નહી, ખ્રીટનના હૈયા-બોલ ખીલ છે.

પૃથ્વીના ચોખંડમાં જ્યગવેં મહાલતી મહાપ્રજા ઢોઈતી
યે કનેથી શીખવ્યું શીખી શક્તી હોય તો મહારે ઘોટનને
એક જોલ કહેવાનો છે:

યૂરોપની મહાપ્રજાઓને ઈર્ષિ મંડળમહા-
રાજ્યની ઈર્ષ્યાજવાળાઓ લલ્પી ઉઠી છે. એ કાળ-
ચોગે હિન્દની સમાનતાની સન્મંત્રી એ ઘોટનને
માત્ર રાજ્યપ્રકરણનો એક કોયડો નથી-જીવનમર-
ણનો મહાપ્રશ્ન છે.

એધામ બર્ડ ગ્લાડસ્ટન કનેથી ઘોટન ન લલ્પ્યું; એ
ઘોટનને પછી ઇતિહાસોએ લલ્પાવ્યું છે. અમેરિકા ને આય-
લેન્ડની કાળકથા કહે છે કે અન્તે ઘોટન લલ્પે છે ખરું;
પણ મોડું-મોડું લલ્પે છે.

૫, અનાર્કમણ મત

ઈતિહાસના મહાસંગ્રામો તત્ત્વતઃ સંસ્કૃતિઓના
સંગ્રામો છે. સંસ્કૃતિઓ પરસ્પર મળે ત્હારે પ્રથમ તો
અથડાય ને સંગ્રામે રહડે; અને પછી અન્તે સંગમ પામે
કે વિખૂટી પડે. જગત્સંસ્કૃતિઓ આજ પૃથ્વીચોક્કમાં રાળી
છે. રેલવે આગબોટ મોટર ગાડી તાર બીનનારી તાર વિમાન
વીજળીએ પૃથ્વીની પોળ કીધી છે. કુસખીલા ને કંકાસિયા
પાટોશીઓની પેઠમ જગત્સંસ્કૃતિઓ સંગ્રામ જ ખેલશે
કે સજ્જન પાટોશીઓની પેઠમ સુસંખીલો સમન્વય સાધશે ?
પૃથ્વીઈતિહાસ તો માનવવંશના કાળગ્રન્થનો મહાશબ્દ
છે. આજનો જગત્ઈતિહાસ એટલે, વારતવતાએ, પ્રધા-
નતઃ નવ મહાપ્રજાઓનું કાળમન્થન ને પાંચ સંસ્કૃતિ-
ઓનું ઘમ્મરબહલોણું. પાંચ ધર્મોચાર્યો ને નવ રાજમન્ત્રી-

શ્વેરો રહમણ જાય તો કાલે પ્રભાતે પૃથ્વીસ્વાસ્થ્ય પથરાય ને માનવવંશ કાલ્યાણમાર્ગે વળે. પણ ‘વો દિન કહાં?’ અત્કારે તો ઇન્દુકુમાર ગ્રન્થમાં કહ્યું છે એવું જાણે જગતે પ્રવર્તે છે કે ‘કાળને અન્તે એ કાલે.’ જગતના ધર્માચાર્યોએ ને મહામન્ત્રીશ્વરોએ પેલો અકબરશાહના નાટકમાં ઉચ્ચારેલો વિશ્વમન્ત્ર હજી જાણે લાજવાનો બાકી લાગે છે કે સંસ્કૃતિઓના સંગ્રામોમાં જગત્કલ્યાણ નથી, સંસ્કૃતિઓના સમન્વયમાં જગત્કલ્યાણ છે.

પ્રજાપરિવહનો સંગ્રામસામગ્રીનો નિરોધનિષેધ એ યૂરોપનાં રોગચિહ્નોનો ઓષધોપચાર હતો, દુનિયાનાં રોગ મૂળનો ઓષધોપચાર ન હતો. એ પરિવહનો તો પ્રજાઓને સંગ્રામસામગ્રીઓ ગણતી સરખાવતી સંઘરતી ને સજતી કીધી છે. ૧૯૩૨ ના મે માસમાં માથેરાનશિખરે જડેલી જગત્ત્રકીબુદ્ધિ-એક કો પ્રજાનો પરપ્રજા ઉપરનો આક્રમણનિષેધ-પ્રજાપ્રજાનું અનાક્રમણ વ્રત એ જ આ આલેખકને તો જગત્સ્વાસ્થ્યની સાચી ઓષધિ લાસે છે. પૃથ્વીપ્રજાઓ સૌ અનાક્રમણ વ્રત લેશે ત્કારે માનવવંશે અનલેનો પડો વાગશે. યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકાઃ, લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ; શસ્ત્રસન્નજ મહાછાવણી સમા યૂરોપખંડની વચ્ચેવચ્ચ એવો એક દેશ આજે યે છે જે અન્ય દેશોને ફૂલતો નથી, જેને અન્ય દેશો ફૂલવતા નથી. એ છે યૂરોપનો ઉત્તરોત્તર દેશ સ્વીટઝરલેન્ડ. યૂરોપ સ્વીટઝરલેન્ડને ચરણે ખેસે ને એ ગુરુ કનેથી અનાક્રમણ વ્રત શીખે.

League of Nations એ શબ્દાવલિ જ વિપથગામિની છે, લક્ષ્યને બૂલાવનારી છે. એ શબ્દાવલિ નિરનિરાણી

પ્રજ્ઞાઓના પૃથક્ત્વે ભાર મૂકે છે, પૃથ્વીપ્રજ્ઞાઓના એકત્વે ભાર મૂકતી નથી. સંસારશાસના સમી સંસારભાષા પણ હવે એકત્વભાવવાહિની ઘડવી પડશે. એક નૌકાઆરૂઠ યાત્રાગ્રુસંઘ સમા માનવવંશનું કલ્યાણ એક છે, અને League of Humanity આવતી કાલનો સાચો ભાષાબોલ થશે. એ મહાબોલ માનવવંશના એકત્વે ભાર મૂકે છે. પૃથ્વીપરિષદ, માનવવંશનો સમૈયો, જગત્કલ્યાણ-સમસ્ત ભૃગોળના ને માનવવંશના સંવાદની સમાનતાની સ્વતન્ત્રતાની, પરિઘગામિની નહિ પણ કેન્દ્રગામિની એકતાની, પરાભાષા રાજસભાઓમાં લોકસભાઓમાં ધર્મસભાઓમાં હવે બોલાવી જોઈશે. દુનિયાં એક છે, માનવવંશ એક છે, જગત્કલ્યાણ એક છે, પૃથ્વીનો વારસો સમસ્ત માનવ-કુલને ઠાળે છે: એનાં ભાન જગતને ત્હારે જાગશે, વેરાયલા સમા પ્રજ્ઞાઓના મણકા એક દોરે ત્હારે ગૂંથાશે પરોવાશે.

૬, સારથી

કઠોપનિષદ્ કહે છે કે

આત્માનં રથિનં ચિદ્ધિ, શરીરં રથમેવ તુ;
બુદ્ધિ તુ સારથિ ચિદ્ધિ, મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ.

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्;
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः.

છઆઠ હજાર વર્ષો પૂર્વે આપણા મન્ત્રદ્રષ્ટા મહર્ષિઓ ભાખી ગયા છે કે માનવદેહે બુદ્ધિ તે સારથી છે. અને બુદ્ધિ એટલે દશેન્દ્રિયોના દિગ્પાળોનો નિયામક અને નિશ્ચક

કતાં. પછી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે મહાભારતકાળમાં ગાંડીવ ધનવાના સારથી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર થયા, સદ્ધર્મનિષ્ઠ પાંડવોને કુરુક્ષેત્ર છતાડ્યું, અને એ ધર્મક્ષેત્ર વચ્ચે યુગધર્મ લાખતાં ગીતા છ ગાંઠને ત્રિકાળધર્મ લાખ્યો, ત્હારથી સારથી એટલે વિશ્વજ્ઞાની પ્રેરણા એમ જગત રહમજતું થયું ને બોલતું થયું.

હુનિયાંમાં મોંગલ છે, કેલ્ટ છે, સેમેટિક ને હિમેટિક છે, દ્રવીડો છે, હબસીઓ છે, રાતા છે, પીળા છે, ઘંઉલા છે, તામ્રમુખા છે, અને પૃથ્વીનો પોણા ઉપરનો ભાગ પાથરીને આર્યવંશ વિસ્તરેલો છે. છેલ્લાં બારેક હજાર વર્ષોનો માનવઈતિહાસ કહે છે કે એ સકળ માનવમંડળે આર્યવંશનું સારથીપણું છે; અને પૃથ્વીપથરાયેલા આર્યવંશનો ને આર્યસંસ્કૃતિનો સારથી આજે તો છે આર્યોવર્ત-આજની મહાપ્રજાઓનો પ્રજાસમન્વય કરશે એ માનવવંશે આવતી કાલની મહાપ્રજા થશે; અને આજની મહાસંસ્કૃતિઓનો સંસ્કૃતિસમન્વય કરશે એ પૃથ્વીપાટલે આવતી કાલની મહાસંસ્કૃતિ થશે. ઘડાતો ઇતિહાસ બોલે છે કે એ સર્વ પ્રજાસમન્વય ને એ વિશ્વસંસ્કૃતિસમન્વય વર્તમાનકાળે તો ભરતખંડમાં સરળય છે; અને તેથી તય વૈરાગ્ય શીલ પુણ્યોપાસના કુટુંબભાવનાવન્ત દામ્પત્યધર્મિલો ભારતવર્ષ કાલે જગતસારથી થશે.

યૂરોપમાં છે પ્રજાભાવની કાંટાળી વાડોસીમાઓ. અને અમેરિકા એટલે પૃથ્વીસમન્વય નહિ, માત્ર યૂરોપસમન્વય. પણ હિન્દી મહાસાગરમાં પાસીફિક ને આટલાન્ટિક આવી

સમાય છે એમ માનવવંશનો સમન્વયમહાસાગર, જગત્પત્ની
' માનવીપ્રભા, ' અંહી અને આજ, ભારતદેશે સરન્નય છે.

આવડે તો ખ્રીટન જગત્કૃતિહાસનો મહારથી થાય,
અને ભરતખંડજગત્સારથી થાય. ખ્રીટન જે ઇતિહાસબોલ
બોલશે એવો ભારત પ્રતિઉત્તરનો પડશે પાડશે.

૭, વાર્તા કે મીમાંસા ?

કોકને પ્રશ્ન થશે કે આ ગ્રન્થ તે વાર્તા છે કે મીમાંસા ?
ઈસપનીતિ પંચતન્ત્ર ને કલ્પલદમના, અને એમની ચે
પૂર્વેનાં મહાભારતમાંનાં આખ્યાનઉપાખ્યાનો ને ઉપનિષ-
દમાંની મર્મકથાઓ લખાઈ ત્હારથી માંડીને લે મિઝરેણલ
ને અંકલ ટોમ્સ કેળિન સૂધીની ન્હાનીમ્હોટી ઘણીખરી
મહાવાર્તાઓ, એક દૃષ્ટિએ તો, મીમાંસાઓ જ છે. વાર્તાનો
તો દેહ છે, મીમાંસા એમનો અન્તર્યામી આત્મા છે. મહા-
ભારતકાર ગીતાગ્રન્થને ગીતોપાખ્યાન કહી ગયા છે. માનવી
જેમ માત્ર દેહ નથી કે માત્ર આત્મા નથી, એમ આ
ગ્રન્થ પણ માત્ર વાર્તા નથી કે માત્ર મીમાંસા નથી. એક
ઈતિહાસજ્યોતિષીએ યથાશક્તિમતિ વાંચેલી આ તો છે
જગત્પત્ની જન્મેત્રી. કલાપૂતરી બીજું શું કરે ? કલાદેવી
વંચાવે એ વાંચે, અને માનવીને માનવકથા કહે.

અફલાતૂનથી માંડીને, ને ખ્લેટોની ચે પૂર્વે બુદ્ધ
લગવાનને ને મનુ લગવાનને, હેકોને ને લાઈકરગસને
નિજનિજના સંસારનાં પુનર્વિધાનનાં ને માનવજગતનાં
નવસૃજનનાં કલ્યાણસ્વપ્નાં આવ્યાં છે. કોઈકે સ્વપ્નકવિતા
ગાઈ અને કોઈકે સ્વપ્નશાસ્ત્ર રચ્યાં. પણ સૌનાં સૌ ચે સ્વપ્નાં.

કંઈ સાચાં પડ્યાં છે ? અને બધાં સ્વપ્નાં સાચાં નથી પડતાં તેથી માનવવંશે સ્વપ્નાં સેવવાં કંઈ મૂકી દીધાં છે ? માગ્યા મેહુલા નથી આવતા; તેમ માગ્યાં સ્વપ્નાં એ કપ્ડાં સાંપડે છે ? સ્વપ્નાંઓ સ્વયંભૂ છે; ગ્રેરણાની પેઠે સ્વયં પ્રગટે છે, પાતાળકૂવારાની પેઠે સ્વયં ઉડે છે. ધીનતારી વીજસ્તંભની પેઠે કે રેડીઓની વીજજાળીની પેઠે લેખક કે લેખિકા તો ગગનઉડતા વીજમન્ત્રોનાં માત્ર ઝીંતનારાં છે. વીજળી ઉતરે છે એ પરમ ગ્રેરણાસ્વામીની. આંખ સજ્જે છે કે વાંચે છે ? કાળદ્રષ્ટીઓ સરજતા નથી, વિધિલખ્યું વાંચે છે; અને તેથી મહાપિઓને મન્ત્રદ્વષ્ટા કહ્યા છે. મહાસમર્થ દેવાંશી પયઘમ્મરો એ માનવતાને પ્રભુદીધા પયધામ અર્પી ગયા છે. ઇતિહાસમીનાંસકે અધિકું શું કરે ? વિધિલખ્યો કાળગ્રન્થ વાંચે ને જગતને એ કાળકથા કહે.

૮, એક ઇતિહાસવ્યુત્કંભ

આ ગ્રન્થમાં એક ઇતિહાસવ્યુત્કંભની ભૂલ છે. ગ્રન્થ લખાયો ત્હારે એ ભૂલ નહોતી; અને પછી તે સાલિપ્રાય રાખેલી છે. આ ગ્રન્થના સહુ વાંચકોને સહેજે થાય કે ૧૯૫-માં જામ રણજિત કેવા ? ખરું; Anachronism-ઇતિહાસવ્યુત્કંભની એ ભૂલ છે. ૧૯૩૨માં આ ગ્રન્થ લખાયો ત્હારે જામ રણજિત નરલોકવાસી હતા, અને આ ઇતિહાસભૂલ ન હતી. આજે એ પરલોકવાસી છે, અને દૈવે આને ભૂલ કહી છે. જામ રણજિત આ આલેખક પ્રત્યે અનોઠો સદ્ભાવ રાખતા; અને જામ રણજિતના રાજગુણો આ આલેખકે અનેક અનુસંધ્યા છે. કોકેટના મયદાનોમાં એણે અનુભવી

હતી એવી કાળના મયદાનોમાં હિન્દુશ્રીટનની સમાનતાની સન્મૈત્રીનો માણીગર અન્ય કો નર આ આલેખકે હજી નિરખ્યો નથી. શ્રીટનના રાજપ્રજા જામ રણજિતને બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યના રાજસ્થાન માનતા. મહારા પ્રત્યેના એમના ભાવનું કંઈક ઋણ વાળવાની ઉર્મિથી; તેમ હિન્દુશ્રીટનની સમાનતાની સન્મૈત્રીનો આ ગ્રન્થમાં મધ્યવર્તી ઇતિહાસમન્ત્ર છે, અને એ રાજમન્ત્રના પરમ માણીગર જામ રણજિત હતા એટલે કાદમ્બરીની કલાદૃષ્ટિએ યથાયોગ્યતા વિચારીને; પછી એ ઇતિહાસવ્યુત્ક્રમની ભૂલ સુધારી નથી. જામ રણજિતનું નામ બદલવું જ હોય તો, ઐતિહાસિક કાદમ્બરીકારની કલાદૃષ્ટિએ આજની દૃષ્ટિમર્યાદાને અવલોકી વળતાં, કાદમ્બરીની કે એ મધ્યવર્તી ભાવનાની કાવ્યકલાને અધિક્કી ઓપાવે એવી, જીવનમાં એ સમાનતાની સન્મૈત્રી માણેલી કે ઇતિહાસમાં એ સ્થાપવાની પ્રયત્નશાલિની, બીજી માનવમૂર્તિ, અહીં કે શ્રીટનમાંથી, આજે તો કો કીકીમંડળમાં આવીને ઉભતી નથી. એટલે સરવાળે એ ઇતિહાસવ્યુત્ક્રમ કલાવિરોધી નથી, કલાસમર્થક છે; અને તેથી રાખેલો છે.

૯, ગ્રન્થમાંનાં ગીતો

કોકનો મત એવો ચે જાણ્યો છે કે કાદમ્બરીમાં ગીતો ન હોય. આ કાદમ્બરીનો હસ્તલેખ જોઈને એક જણથી ઓલાઈ જવાયું હતું કે ‘આમાં ચે ગીતો ? !’ કદાચ એ મત એ મતદેષ્ટાની સ્વયંશક્તિનો ઉચ્ચાર પણ હોય. કવિ કાદમ્બરી લખવા એસે છે ત્યારે કવિતાને કંઈ અળગી

મૂકીને લખતો નથી. અને આપણા જગત્સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધન-
રામભાઈ જેવા સમર્થ પૂર્વાચાર્યનું મહારે તો પૂર્વદ્દષ્ટાન્ત
છે. કેટલાક પ્રસંગોએ કાદમ્બરીઆલેખક કલાકારની કવિતા
ઉભારાઈ બય છે, અને ગદ્યભાષામાં એ નહિ છીલાય માનીને
કલાકાર કાદમ્બરીમાં કાવ્યગીતો શૂંથે છે.

૧૦, ઉપસંહાર

જગત કાલે હતું એ આજે નથી, અને આજે છે એ
કાલે નહિ હોય. દિન ઉગે ને જગત્પ્રતિહાસો નવા ઘડાય-
લખાય છે. મણિકર્ણિકાને ઘાટે ક્ષણે ક્ષણે ગંગાજનાં પાણી
નવાં ને નવનવાં. પળે પળે ગગનનો શુભજ નવલા કાળ-
ખોલ જોલે છે, નવનવા કાળયોગ આલેખે છે. એ અખંડ
વહેતા કાળપ્રવાહે, એ નિત્યચક્રાવે ચડેલા ગગનશુભજમાં
કંઈક ચિરસ્થાયી છે ખરું કે નથી ? વાદળછાંચડી સમા
પલટાતા કાળની અસ્થિરતાના સન્ધ્યારગોમાં, જોલિયે કે આ
છે ત્હાં બદલાય એમાં ચે, ઈતિહાસસ્થાયી કંઈક છે;
અને એ શોધીને દાખવવાનો આ કથાસમારભ છે. કાળ
ગંગાનાં વહેતાં પાણીમાંનું ચિરંજીવી તત્ત્વ શોધવાનું, ગગન
ધૂમકીએ ધૂમતી પૃથ્વીરમણીમાંના અન્તર્ભાવ ને હૃદયાક્ષરો
વાંચવાનું, યથાશક્તિમતિ ને ચત્કિંચિત, આ અન્થમાંનું
ઈતિહાસમન્થન છે. આજનું ઇતિહાસદર્શન આ છે, સુજ
આંખે વાંચેલી આજની કાળજન્મોત્તરી કંઈક આવી છે. લવિ-
ષ્યની કે પ્રેરણા લખાવશે ને ધુરન્ધર કે લખશે, કે હવે
જન્મનારી વિધાત્રી કે અવતરશે અને એના મન્ત્રોચ્ચાર
આત્સન્જિત કે ઝીઝશે, ત્હારે એ લાવિ ઇતિહાસમીમાંસા

અન્ય આધી એ ઓર અધિકો આલેખાશે. માનવવંશનો રત્નાકર રત્નસૂનો નથી થયો, વસુન્ધરા વસુદ્ધીન નથી બની. 'શ્રીકૃરિ કરે તે સૌ સારાંને' એમ વેણુવો સહુ આશાવાદી જ હોય; અને હું એ આશાવાદી છું' કે આજ દરતાં આવતી કાલ અધિકી ઉગશે પૂર્વાચાર્યો લાખી ગયા છે, અને એ જ આ આલેખકનો શ્રદ્ધાભાવ સ્વીકારે છે, કે વહુરત્ના વસુન્ધરા. કવિઓ મીમાંસકો યોગીઓની આત્મશ્રદ્ધા જેટલાં જ જગત્ સમન્વયનાં વિશ્વગળો મહાખળવન્તાં છે. આલધરતી ને આંદામૂરજની ગેંદો ખેલન્દા લોકકથ્યાણુકતાંઓનો જગત્ વેરાયેલો સદાશિવનો કૈલાસીસંઘ કાલાતીત ને ચિરંજીવી છે, અને માનવવંશને કાળયાત્રાના લદ્રમાર્ગે સદા પ્રેરશેદોરશે.

નહુનાલાલ દલપતરામ કવિ

સારથી ખંડ પહેલો, શેષ ડાહ્યા

પ્રકરણ ૧ હું, મળસંઘના પ્રાસાદે

યૂરોપમાં વસન્ત ઉતરવી હતી, ને ગ્રીષ્મ બેસતી હતી.
મેં કે કચ્છારના ઉજવાઈ ગયા હતા.

શૂભધ્વસસુદ્રને કાંઠે વીજળીવેગે મોટર દોડતી હતી,
અને મંહી નરનારાયણ સમી એક જુગલજોડલી ઘેઠલી
હતી. દીકું-ન દીકું ત્યાં તો દીઠેતું એમને અદીક થતું.
હુનિયાં કણે કણે પલટાય છે; પણે પણે ઇતિહાસ નવા
આંકડા પાડે છે.

એવે ટોપીમાંનો રેડિયો સળક્યો, સચેત થયો, ને
રણક્યો. પશ્ચિમના રાજમન્ત્રીઓનું બ્રહ્મરન્ધ્ર ત્યાં રેડિયો
હતો, ને બ્રહ્મરન્ધ્ર સમીપે તે ટોપીમાં રહેતો.

અનુજે ટોપી ઉતારી; રેડિયોનું ઘડિયાળ કાને માંડ્યું.
એ રેડિયોને ઘડિયાળના મોગરાને સ્થાને વીજઝડપનાઈ
તરપાંખડિયાળું ત્રીશુળ હતું.

અનુજે પૂછ્યું: ‘કેણ ? હું હિન્દમન્ત્રી; ને પડજે છે
મહામંત્રીશ્વર.’

ઉત્તર આંચો: ‘Politico, India.’

આન્તનીંદે Bother જોલી આસન પૂછ્યું: શું છે ?

‘કહે છે જામે વિમાની સખમરીનો મંગાવી રાખી છે.
ના કહી; માનતા નથી.’

‘સખમરીનો ? શાને માટે રાખી ?’

‘એમના મોતીશય્યાનાં સાગરતળના નિરીક્ષણઅર્થે.’

‘જામના સાગરમાં મોતીશય્યાઓ છે ?’

‘હા. જામ મોતિયુંવાળો કહેવાય છે.’

મહામન્ત્રીશ્વર સાંભળે એમ હિન્દમન્ત્રીએ ઉત્તર વાળ્યોઃ
‘ જામને મા છેડો. રજી મંડળમહારાજ્યના સ્તંભ છે.
સ્ક્રમજાવો.’

હૈયાના ધળકારે મોટર દોડતી હતી.

મહામન્ત્રીશ્વર બોલ્યાઃ ‘ નહાના કે મહોટા Politicos
બૃહબૃહામણી ખેલતા કરેહારે મટશે ? જાણે ઘરેડનાં ગાડાં.
એ સળમરીનોને સામ્રાજ્યસહાયક કરાય ને ? ’

ઈ. સ. ૧૯૫-નું વર્ષ હતું. ઈશુ ખ્રીસ્તના વધસ્તંભે
રહુડયે બે હજાર વર્ષ પછી એ દુનિયાં ડાહી થઈ નહોતી.
વંટોળવેગે મોટર દોડતી; મિનિટો આજ અઠવાડિયા-
માંથી હતી.

‘ શુરખા કેપ્ટન યોધરાજને જામે નૌકાપતિ નિમ્યાં
છે;’ અનુજ ઉચ્ચયાં.

‘ યોધરાજને ? પેલા જર્મનચેલાને ? ’ આશ્ચર્યભાવે
વડીલે પૂછ્યું.

‘ હા, કેપ્ટન યોધરાજને. નેપાળી એલચીમંડળના
મન્ત્રી હતા તે. હિમાલયને શિખરેથી વિમાન ઉડે, ને ઉડતું
વિમાન ખાણુ છોડે, એમ ઉડતા વિમાનમાંથી એ સળમરીન
છોડે છે. યોધરાજ પર્વતપંખાળો છે. ’

‘ એ તો શુરખાની ફૂરકી. શુરખાની ફૂરકીને ને શીખની
ફિરપાણુને ધર્મદોરીઓ બાંધેલી છે; નહીં તો જાનને ય છે જગત
ભયંકર. ’

મોટર ગાડીમાં ઘડીક મૌન પથરાયું. શોકર ને ફ્લી-
નર તો પ્રાણીઓ છે કે મનુષ્યો છે ? એ તો યન્ત્રના

અવયવો; એટલે યન્ત્રમાળાનું માનવવાણ બોલે તો એ માનવમાળામાં માનવવાણ બોલે.

પણ મૌન સેવે તેથી યન્ત્રમાળા અણુસ્હમણુ છે ? કે શોફરફ્લીનરો ચે અણુસ્હમણુઓ છે ?

‘ હવા જરા ગરમ છે ’, અનુજે કહ્યું.

‘ જરા ગરમ છે ? ’ અનુભવવૃદ્ધ વડિલ ઉચ્ચર્યા. ‘ કરતનું માવડું ન થાય તો સાફ. વસન્ત વીતી ને ઉન્હાળો બેસી ચૂક્યો છે. આ વેળાનો પ્રજ્ઞસંઘ બાણે મધ્યઉન્હાળે મળે છે. ’

હૈયા જેવું મોટરઅંજીન ધણકતું હતું; ને મોટરરથનાં ચારે ચક્રો મિનિટે દોઢ માઈલની દોટે ચકાવો ખાતાં દોડતાં.

‘ પેલો માર્ગે મળ્યો વીજસન્દેશ વાંચ્યો ? ’

‘ શબ્દચિહ્નો મ્હોડે નથી. કોશમાં જોઈને વાંચીશું. ’ અનુજે ઉત્તર વાળ્યો.

બાર હજાર વર્ષોથી વેદોના મુખપાઠ કરતું પૂર્વ પશ્ચિમના જ્ઞાનકોશોને ને શબ્દસંગ્રહોને મનમાં સદા હસે છે. સ્મૃતિમેધાને નવયુગના પાઠકો અવગણે છે કેમ ? એમ તો ઇતિહાસો ચે જૂલાશે.

‘ પણ મિનિટો મહિના જેવડી છે અત્પ્રકારે; ’ વડિલે કાળમૂલ ભાખ્યાં. ‘ ફ્રાન્સને કે ઈટાલીને સ્પેઈન મળે એ પહેલાં આપણે મળવું જોઈએ. ફ્રાન્સ યૂરોપનું થક છે; હલાવશે એમ ડાળાંપાંખડાં હાલશે. લાવો, જોઈ-ઉકલે તો. ’

સૂકાયેલા પર્ણવણું પીળું પાનિયું અનુજે વડિલને આપ્યું. એ પાનિયામાં વીજરેખાઓ ચીતરેલી હતી. હાથ

જોનાર જ્યોતિષી હસ્તરેખાઓ નિહાળી રહે એમ મંહામ-
ન્ત્રીશ્વર ઘડીક એ પાતરેખાઓને નિહાળી રહ્યા. પછી ધીરે
ધીરે, ચાવી ચાવીને, ઘેરે શબ્દે ને ગંભીર મુદ્રાએ બોલ્યા:

‘ચીન ને જાપાન બે શબ્દો ઉકલે છે; પણ એમણે
શું કર્યું એ ઉકલતું નથી.’

‘શું કરે? ઇતિહાસ ઘૂંટયા હશે, મોરચા માંડયા હશે.’

‘હમણાં તો પ્રજાઓ નવઈતિહાસો ઘડે છે;’ અનુ-
ભવવાણુ બોલી.

એવે કાચમાં થઈને વાયરો વાયો, ને પાનિયું ફરી ગયું.

‘હમણાં ફ્રાન્સ મળશે. શું કહીશું?’ અનુજે વડિલને
પૂછ્યું.

‘સુદાની વાત એક છે. ફ્રાન્સનો સ્વાર્થ કિયે પક્ષે
છે એનો ફ્રાન્સને સાક્ષાત્કાર કરાવવો. ટ્રિપોલીના કાગળો
લીધા છે ને સંગાથે?’

‘ફ્રાન્સ જાણે બાળક છે! આપણાથી જૂની પ્રજા છે—
જૂની: શાર્લમેઈનજૂની.’

અનુજ હાસ્યમુદ્રાળા હતા, વડિલ ગંભીરમુદ્રાળા
હતા. વડિલ બોલ્યા: ‘ઇંગ્લાંડે આલફ્રેડપુરાણી મહાપ્રજા
છે. નવજીવાન! ઘીજા રહમજી છે એમ માનશે તો રાજ-
રમતમાં જગત્પૂજતા નહિ થવાય. જગતખાણનો સૂત્રધાર
એમ ન બેલે. એ તો સૌને પોતાનાં મ્હોરાં માને.’

યૂરોપની સુન્દરતાની વાડીઓમાં થઈને મોટરગાડી
ટોડતી હતી; પણ એ સુન્દરતા જોવાને આજના વટેમાર્ગીઓને
આંખ ન હતી. દ્રાક્ષનાં માંડવે માંડવે દ્રાક્ષમંજરીઓ ઝોલાં
ખાતી; પણ નીલમને માણેક સમાં પ્રકૃતિમાતાનાં એ દૂધટપકાં

ત્હારે ચોરાક ચેખતા ને કોક ચાખતા. દુનિયાં ચકાવે
મહડી હતી.

એવે એક નદી આવી. હતું તો ઝરણું, પણ ત્હાં તે
નદી કહેવાતી. અમેરિકામાં ઝરણું કહેવાય એ યૂરોપમાં નદી
કહેવાય છે. આફ્રિકામાં તળાવડી કહેવાય એ યૂરોપમાં
સરોવર કહેવાય છે. ટીબેટમાં હુંગરી કહેવાય એ યૂરોપમાં
પર્વત કહેવાય છે। ભરતખંડમાં પ્રાન્ત કહેવાય એ યૂરોપમાં
દેશ કહેવાય છે.

એવે એક નદી આવી. જૂગોળશાસ્ત્રમાં એનું નામે ન
હતું. કાંઠે ગામડું હતું; પરવાડે જૂંપડી જેવડી હોટેલ હતી.
ત્હાં મોટરગાડી ઉભી.

પ્રાચીન કાળમાં, તેમ આજે ચે, જૂંપડીઓમાં માન-
વવંશનાં ભાગ્ય ઘડાય છે. ચાલણુગાડીએ ચાલતી બાળ-
દુનિયાં હજી ઝાઝી આગળ નથી વધી.

ઘણા મહેલો ચોલાના છે; ઘણી જૂંપડીઓ વીરજનની છે.

માનવવેલ શો એક ચપળ ચંચળ ચતુર માનવી દ્વારમાં
આવીને ઉભો. એની ભમ્મરોએ ભાર હતા.

આગન્ટુકેને સત્કારી ખંડમાં તે લેઈ ગયો. અહીં
તો સહુ આગન્ટુક હતા. પણ ‘પ્રથમ આવે એ યજમાન,
ને પછી આવે એ અતિથિ’ એ ન્યાયે ફ્રાન્સ યજમાન
થયું ને ઇંગ્લાંડનો અતિથિસત્કાર કીધો.

ખંડમાંની ન્હાનકડી ટીપાર્થ ઉપર પૃથ્વીનો નકશો
ઉઘાડો પડ્યો હતો. ફરતી આરામખૂરશીઓ ઢળેલી હતી.
કુદરતના માર્ગોમાં દ્રાક્ષજૂંપમાં ન્હોતા નિહાળતા એમની
ફરપાંખડીઓમાં દ્રાક્ષાસવના ભરેલા ખ્યાલાઓ ચમકી રહ્યા.

કુદરત એવી છે. કેટલીક વેળા આંખે પાટા બાંધી ચાલનારને હીરો ઠેથે રહી છે.

‘ચીન ને જાપાન-એ શખ્તો ઉઠે છે. શું હશે ? સન્ધિ કે સંઘામ ?’ આગન્તુક વૃદ્ધે પીણું પાનિયું કહાડીને વાત છેડી ને ફ્રાન્સને વિશ્વાસમાં લીધું.

‘ચીનજાપાન સળગે તો યૂરોપ સળગે: ચીનજાપાન સંપે તો સાઠ કરોડ પ્રલય કરે. યૂરોપને અત્કારે એકે પાલવે એમ નથી.’ ફ્રાન્સ બોલ્યું.

ફ્રાન્સનાં અંગોમાંથી મધમધાટ મહેકતો તે ગૃહખંડને મહેકાવતો.

‘Status quo-વસ્તુસ્થિતિ છે તે રહે એમાં દુનિયાનું હિત છે;’ ઇંગ્લાંડનો અનુભવ ઉચ્ચર્યો.

ફ્રાન્સ: ‘દુનિયાનું નહિ; આપણું કહો.’

‘હા, આપણું;’ યૌવનમૂર્તિએ પડઘો પાડ્યો. ‘પણ યૂરોપનું હિત એ જ આજ જગત્-હિત છે ને ? વિશ્વસ-સ્થિતિનો કિલ્લેદાર આજે યૂરોપ છે.’

‘વિશ્વની સંઘામસામગ્રીઓનો;’ બોલતાં બોલતાં ફ્રાન્સ હસ્યું. ‘સુલેહ કરતાં હોય તો ભલે ને કરે બિચારાં.’ તળાવનું ઉંડાણ પારખવાને ફ્રાન્સે કાંકરો નાંખ્યો.

‘નહી, નહી. એટીલાનાં ધાડાંઓએ યૂરોપને એકવાર બોળ્યું; પુનરાવર્તન નથી જોઈતું. સાઠ કરોડ જનતા લગામ-છુટી થાય એનો અર્થભાર વિચારી જોયો છે ?’ ઇંગ્લાંડના વડિલે પૂછ્યું.

‘એ જમાનો ગયો. યૂરોપ આજ અભય છે. કોઈ પણ ગઈ કાલના જેવી આજ ઉગીતી લીડી છે ?’

૧૯ મી સદીનો નિજનો ઉત્તરાધ ને ૨૦ મી સદીનો પૂર્વાધ ઘડીક વીસરીને ફ્રાન્સ ૨૦ મી સદીના મધ્યાહ્ને અભયની વાતો ઉચ્ચરતું હતું-કે એ કરડાકીનો બોલ હતો ? ઘટાગોરભાચેલા વૃક્ષરાજ સમું ફ્રાન્સ સ્વસ્થ હતું. આંખમાં ચમકે નહોતી કે પોપચું ચે ફરકતું નહોતું. અન્તરમાં વમળો રમતા.

‘ નહી ઉગતી હોય. પણ સૂર્ય એનો એ જ ઉગે છે, ને તેજ એનાં એ જ વરસે છે. ઇતિહાસને અવગણુશો મા. ’ ફ્રાન્સ જેટલી જ ગહન સ્વસ્થતાથી ઇંગ્લાંડના વડિલ ઉચ્ચયા.

ફ્રાન્સ હસી પડ્યું ને બોલ્યું : ‘ ફ્રાન્સ ઇતિહાસને અવગણતું નથી. ફ્રાન્સની જૂલ તો દુનિયાં એથી વિપરીત ભાળે છે. જગત્ કહે છે કે ફ્રાન્સ ઇતિહાસને જૂલતું નથી. ’

‘ હા. કેટલાક ઇતિહાસો જૂલાય કે જૂંસાય તો જગતે શાન્તિ જલ્દી પ્રસરે. ’ જગત્શાન્તિના ઉપાસક ઇંગ્લાંડના મહામન્ત્રીશ્વર બોલ્યા.

‘ જગત્શાન્તિ એટલે Statu quo - અમે છતાં છીએ એ અમારું. ’ ફ્રાન્સે ઉપહાસ કીધો.

કાફીનાસ્તો પૂરાં થયાં. સીગાર પીવાને સમય નહોતો; એટલે સીગારેટના બેબે ચારચાર ધૂંસવાદળાં રમતાં મૂકી, એ વાદળાંને ઉડી જતાં બેતાં બેતાં, સહુ મોટરગાડીમાં ગોઠવાયા. મોટર માર્ગે પડી.

‘ હમણાં-પાંચેક મિનિટ ઉપર જ સ્પેઈન આ માર્ગે ગયું. અપટ કરો તો અડધિયે. ’ ઉપડતી મોટરે ફ્રાન્સે કહ્યું.

‘ સ્પેઈનને ન ઝલાય. દોડે છે; દોડવા ઘો. ’ ઇંગ્લાંડના વડિલે ઉત્તર વાળ્યો.

ખંડખંડ વચ્ચે પથરાયેલા નીલ ગાલીચા સમો ભૂમધ્ય સમુદ્ર લહેરિયાં ખાતો હતો. ઉછાળેલા સાગરફીણના કણ સમા કાંઠે કાંઠે કુંજલતાઓમાં ખંગલાઓ વેશાયેલા હતા. ભૂગોળનાં ભાગ્ય ઘડવાને ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે ત્હારે દોડાદોડી થઈ રહી હતી.

જ્યોતિષીઓ કહે છે કે ત્રણ તારલાઓ મળે ત્હારે ભવિષ્ય ભાળે. મોટર ગાડીમાં ત્રણ માનવતારલાઓ ભવિષ્ય ભાખતા હતા.

‘ ને રશિયા કે જર્મની એમાં ભળે તો ? ’ અવનવું નેતા બુવાનડાએ પૂછ્યું.

‘ તો ચંપાતી પૃથ્વી રસાતાળ જાય. ’

સહુ રાજકારણવાદીઓની નિર્જનિર્જની રાજભાષા હોય છે, ને અર્થકેશ હોય છે. અભણને એ ગૂઢ છે, ભણેલાંને એ સુગમ છે. રાજમન્ત્રીઓની રાજભાષા સહમન્ય તો લોકગણને ઘણુંઘણું સહમન્ય. યૂરોપના મન્ત્રીશ્વરોની રાજભાષામાં ‘ જગત ’ ને ‘ પૃથ્વી ’ શબ્દો યૂરોપના અર્થમાં ઉચ્ચારતા.

‘ સંભવ નથી. પણ ભવિષ્ય કેાણે વાંચ્યાં છે ? ’

‘ રશિયાને યૂરોપે અતિવર્ષો નાતળહાર નથી રાખ્યું ? ’ ક્રાન્સે પૂછ્યું. ‘ રશિયા નવી નાત બાંધે જ ને પછી ? ’

કુનિયાના ભાગ્યવિધાતાઓને શોફર હાંકયે જતો હતો. ફ્લીનર તો બુદ્ધમૂર્તિ શો મૌન હતો.

છાપખાનાંઓમાં બીબાં ગોઠવનારાઓ બીબાં ગોઠવે છે. એમનામાંથી અર્થ સહમજે એ અસાધારણ નીવડે.

‘ જર્મની એમાં લખે તો ચીનલખાનના છાખડા સ્કામે છાખડું એક જ મંડાય એમ છે. તો જગતની દાંડી સમતોલ રહે.’ ઇંગ્લાંડે મમરો મૂક્યો.

‘ કિયું છાખડું છે એવુંક વળી ? ’ ક્રાન્સને કીતુક થયું.

‘ ઇંગ્લાંડ ક્રાન્સ ને રશિયા સન્ધિ કરે. ’ ઇંગ્લાંડે થર-મામીટર મૂક્યો.

‘ કરેલી જ છે ને ? ’

‘ એ નહી. પરસ્પર સહાયતાની સન્ધિ. ’

‘ દાળાંતે ચે કારમી-અશક્ય. આજ તો સ્પેઇન ઇટાલીને સન્ધિ- ’

એ શબ્દમન્ત્ર ઇંગ્લાંડને ન્હોતો સાંભળવો. એ શબ્દમન્ત્ર જુમધ્યસમુદ્રનો ઘોરી જળમાર્ગ અવરોધતો હતો. ઇંગ્લાંડ ખોલી ઉઠ્યું:

‘ ક્રાન્સનો યુદ્ધાવતાર નેપોલિયન તો કહેતો કે એના શબ્દકૌશે અશક્ય શબ્દ છે જ નહિ. ત્હમારા શબ્દકૌશમાં પેધ્યો કપ્હાંથી ? ’

‘ જર્મનીના તોપગોળાઓમાંથી. ક્રાન્સની માતાઓ એ નથી વીસરી. ’

‘ જગતની માતાઓ ઉતર્યા જંગોને ન વીસરે તો પૃથ્વી સદા લોહીતરસી રહે. ’

ક્રાન્સની સીમાદોરી ઓળંગીને સ્વીટઝરલેન્ડના સીમાદેશમાં પગ મૂક્યાના એ મહિમાઓલ હતા.

પ્રજાપ્રજાઓ જેને સન્માને છે એ જિનિવા નગરીના બંગલાઓનાં જુમખાં દષ્ટિમયોદામાં ઉગ્યાં. કાંઠે પ્રજાસંઘનો

મહેલ હતો. પ્રજાસંઘની મહેલાત ફરતી હવેલીઓ ન હતી, નહાના-નહાનકડા વિલાઓ હતા.

ભૂમધ્યસમુદ્ર ઉછળતો; જિનિવાને ઘાંટણાં છાંટતો; ખંડખંડમાં એના ઉછળાટશબ્દ ગાજતા.

દીવાસાની રાત્રીએ જાગરણ ફિરીને સુન્દરીઓ રાત્રીનો દિવસ કરે છે એવી મન્ત્રીશ્વરોની એ જાગરણરાત્રી હતી. જગતને નિરાંત આપવાનું કહી મળેલાંઓનાં જ મગજને ત્હારે નિરાંત ન હતી.

પતંગો ચગાવતાં ખાળકો પીંડલાંનાં ધૂચળાં ઉઠેલે છે. સહુ રાજમંત્રીઓ ત્હાં મગજતન્તુનાં એવાં ધૂચળાં ઉઠેલતા અને અટાપટી પતંગો ચગાવતા. કેટલાએક તો પરસ્પર પેચ કરતા ને કાપતા ચે ખરા.

જિનિવા ભૂમધ્યસમુદ્ર સમું શાન્ત હતું. ત્હાં તોપો ગાજતી નહોતી કે બોમ્બો ફૂટતા નહિ. પણ ઉંડાં પાણી શાન્ત ભાસે, છતાં એના અન્તરમાં ધૂમડીઓ ધૂમતી હોય; એવું-ઉંડાં પાણી જેવું જિનિવા ત્હારે શાન્ત હતું.

પછી સહવાર પડી: સારા ઉત્તરાખંડમાં ભાગ્યે જ પડે છે એવી સહવાર પડી. સહસ્રકિરણી સહસ્ર કિરણે વરસતા, પણ એ કિરણોને ઝીલનારાંઓ સાગરતીરે કેાક જ ત્હારે ફરતાં હતાં.

ઘણુંખર્ચ પ્રલાતનાં તેજ ઝીલે છે એમનાં પ્રભાત પડે છે.

પૃથ્વીનાં ઉઘડતાં પ્રારબ્ધ જેવો દિવસ ઉઘડ્યો. રાત્રીનો દિવસ કીધેલા મન્ત્રીશ્વરો આંખો ચોળતા મોઝા મોઝા જાગ્યા, અને એથી ચે મોઝા ઉઠ્યા. દુનિયાંને થયું કે નવો દિવસ ઉગ્યો.

મોટર ધોવાતી હતી; એટલે મોડા ઉઠતું મોટરધોના-
રાઓને પાલવે એમ ન હતું. મોટરધોનાર ખુરોડપૂર્વનો
ઉઠ્યો હતો. મોડા સૂઈને ઊંઘા ઉઠવું એ તો શ્રમણવી-
ઓનો ધર્મ મનાય છે. શ્રમણવીઓ સાચા હોય તો શ્રમ
ધર્મ એમને શ્રેયસ્કર થાય.

જીવનની જીતો શ્રમણવીઓની જ છે. શ્રમહીનને
જીવનમાફત જડયાં હોય તો ભાગ્યબળે, આપબળે નહિ.

એની મોટરગાડી અરીસા જેવી ચકચકતી હતી.

મધ્યાહ્ને પ્રજાસંઘની સભા મળી. રાજમન્ત્રીઓ
જગતનું ભાગ્ય ઘડવાને બેઠા. એમનામાંથી કેટકેટલાકે સમગ્ર
જગત જોયું હતું ? નિજનિજની ખુરશીના ખૂણેથી જગત
નિહાળતા સહુ બેઠા હતા.

‘જગત્શાન્તિ કાળે સહુએ લોગ આપવા પડશે;’
ઈંગ્લાંડના મહાન મહામન્ત્રીશ્વરે અગ્ર મન્ત્રબોલ ઉચ્ચાર્યો.
જગત્રાજનીતિજ્ઞોનો એ સ્વયંસિદ્ધ મન્ત્રબોલ હતો.

પ્રજાસંઘ સન્મુખે આજનો પ્રશ્ન હતો જીપ્રાસ્ટરનો.
રૂપેઈને પ્રજાસંઘ મારફત ઈંગ્લાંડ કનેથી જીપ્રાસ્ટર પાછું
માગ્યું હતું. રૂપેઈને વિશ્વસૂત્ર ઉચ્ચાર્યું હતું કે કોઈ ચે પર
પ્રેક્ષનો રાજપગ પરમૂલકમાં ન હોય.

ઈંગ્લાંડ માનતું કે રૂપેઈન બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય-
ના દુર્ગનો દરવાજો માગે છે.

પ્રજાસંઘમાંની મહોડવી પ્રજાઓને એ મૂંઝવણનો
મહાપ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યને

વિરોધી કરવાને કોઈ રાજ ન હતું; પણ ઇંગ્લાંડને પછાડવાને સહુ ખુશી હતાં.

સ્પેઈન પોંદુંગાલ એક થયાં હતાં, અને આટલાન્ટિક મહાસાગરના એ દ્વીપકલ્પમાં નવી પ્રજા સરજાતી હતી. કોલમ્બસ લાચોલા સરવેન્ટિસની ભૂતાવળ બાંધે જાગી હતી; કાર્ટોવાનાં ખંડેર સજીવન થયાં હતાં; નેપોલિયનની વજ્ર-એડી નીચે કચરાચેલાં છૂંદાચેલાં માનવકૂલડાં દોઢ સૈકે પાછાં પ્રકુલ્લતાં હતાં. હજી એ એટલાં બળવન્તાં નહોતાં થયાં કે જગત્ની ઇર્ષ્યા જન્માવે. હજી તો એ નિજ ઇતિહાસની ભૂલો સુધારતાં હતાં.

પ્રમુખપદને શોભતું, પદલાંઓની સમતુલા સાચવતું, છતાં વિશ્વવન્ધ ન્યાયસૂત્રો ઉચ્ચરતું, કપરા અવસરનું, નહાનકડું પ્રારંભિક ભાષણ પ્રમુખ મહાશયે કીધું.

‘જગત્ પ્રગતિને પન્થે છે. ઇતિહાસની જૂની ભૂલો સુધારવી, ઘટે. ઇતિહાસની પ્રધાન ભૂલો સુધરે તો પ્રજાઓનાં પરસ્પરનાં ઝેરવેર મટે. પ્રજાપ્રજાની કુદરતનિર્મી સીમાઓ છે. છતાં જરૂરિયાતો સૌની સચવાવી જોઈશે. સ્પેઈનનો કુદરતી હક્ક છે; ઇંગ્લાંડનો જરૂરિયાતોનો હક્ક છે. પ્રજાસંઘે ન્યાય ઉચ્ચરવાનો છે, બન્ને પદલાંને સમાન રાખવાનાં છે.’

સ્પેઈન મૌન સેવતું હતું. પણ એ મૌન મહાઅર્થવાહી હતું. એ મૌન ઘોલતું હતું કે ‘અમારો હક્ક સ્વતઃસિદ્ધ છે, અપ્રતિરથ છે.’

ચારં દાયકાના જીવનમાં પ્રજાસંઘને આવેા અટપટો રાજકોયડો સાંપડયો ન હતો.

સ્પેઈનના અરજપત્રે પ્રજાસંઘે ઇંગ્લાંડને ને પ્રજાઓને ન્હોતર્યા હતાં. એ ન્હોતરે જવા પૂર્વે વાષિંક મહાકવાતકને કાળે ઇંગ્લાંડે નિજનો જગતકાફલો ઉત્તરસમુદ્રમાં જમાવ્યો હતો. ત્યાં નીકાકવાયતો ચાલતી હતી. ફ્રાન્સમાં લાફખો સૈનિકોની ટૂંકડીઓ દોડતી, ધૂમતી, ચક્રાવા ખેલતી. દેશ-દેશના અખબારોમાં ખન્નેનાં રસપૂર્ણ સવિસ્તર વર્ણનો આવતાં. પૃથ્વીપથરાયેલો માનવવંશ નિત્યનિત્યે એ વાંચતો ને ચગડાળે નહતો.

એમ ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડ પ્રજાસંઘમાં આજ આવ્યાં હતાં.

જર્મનીએ કહ્યું: ‘છાંપાલ્ટર સ્પેઈનનું હતું, ને સ્પેઈનનું જ હોય.’

ભૂગોળમાં તેમ પ્રજાસંઘમાં અમેરિકા અળગું બેઠું હતું. યૂરોપને ધીરેલાં ધનઢગલા યૂરોપ ખાઈ ગયું ત્યારથી અમેરિકા યૂરોપનો ઓછો સંસર્ગ રાખતું. યૂરોપ જગત ચેતરંજ રમતું એ અમેરિકા આઘે બેઠું નિહાળતું, પણ એ રાજરમતના અખાડામાં ઉતરતું નહિ. અમેરિકા નિજનો—ને પરનો—જગત્સહિમા રહમજતું, અને રહમજતું એથી અળગું રહેતું.

ધીરે ધીરે, શખ્દો છૂટા પાડીને, આત્મગૌરવીની દૃઢતાથી, એક જ ટુંકું, સૂત્રાત્મક વાક્ય અમેરિકા ઉચ્ચર્યું: ‘Open sea અમારો રાજમન્ત્ર છે. દરિયાને દરવાજા શા ?’

અન્ય પ્રજાઓ મૌન હતી. પણ અમેરિકાના રાજમન્ત્રને આજ ઇટાલીનો ને રશિયાનો ખડાડ જેવડો ટેકો

હતો. રશિયા કહેતું કે હરિયાના બધા હરવાળા ઉઘાડવા પડશે. ઇટાલી બોલતું કે જુમધ્યસમુદ્ર તો રોમનું સરોવર છે.

નેદસને કોપનહેગન ખેડયું અને અર્ધી સહી પછી સાબાર્ટાપોલને ઈંગ્લાંડે ઘેરો ઘાલ્યો એ દોઢ સહીથી રશિયા સાચું ખોટું માનતું બેઠું છે કે ઈંગ્લાંડે બાલ્ટિક સમુદ્રને ને કાળા સમુદ્રને દાટા દીધા છે.

પૃથ્વી ઉપરની કિલ્લેબન્ધી તો પ્રાચીન યુગોથી છે: દ્રોય ફરતો કેટ અણાચો ને દ્વારકા ફરતી ખાડી મંડાઈ ત્હારની છે. હરિયાની કિલ્લેબન્ધી કેાલમ્બસે ને વારકો ડ ગામાએ સાગરફૂમલાઓ આરંભ્યા એ પછી બન્ધાઈ કે પહેલાં ? આજે ૨૦ મી સદીમાં તો હવાઈ કિલ્લેબન્ધીઓ બન્ધાય છે. હવાઈ કિલ્લેબન્ધી બાંધનારી ૨૦ મી સદી દરિયાઈ કિલ્લેબન્ધી બાંધનારી ૧૯મી સદીની રહામે આજ ફરિયાદે પધારી હતી.

પરસ્પરને છુતવાનાં સ્વપ્નાંઓ પ્રબળો પરિત્યાગશે ત્હાર પછી જગતની કિલ્લેબન્ધીઓ જમીનદોસ્ત થશે.

ઘરેને સાંકળો છે ત્હાં સૂધી રાજ્યોને કિલ્લાઓ રહેશે.

ઘર પાછાં ઋખ્યાશ્રયો થશે અને બારણાંને સાંકળ નહી ભીડાય, ત્હારે દેશે એ દુર્ગો તોડશે ને લોગળો ભાગશે.

રામ ને શુદ્ધ સમા માનવવંશના મહાયુવરાળે પાછા સ્વેચ્છાએ રાજ્યો છાંડી વનમાં વિચરશે ત્હારે પાછી વૃક્ષોની નીચે ને વડલાની છાયાઓમાં, ગૃહશૃંગની શુકામાં કે પંચ-વટીના ઘાટે પર્યુકુટીઓમાં ઇતિહાસગાજન્તી માનવમહેલાતો મંડાશે.

વિત્તેપણાને વૈરાગ્યની લગામો મહઠથે ત્હારે દુનિયાં ડાહી થશે. આજ તો પિઝારોના અનુભે સોનાની શોધમાં ધરતી દૂંઢે છે.

પ્રજ્ઞસંઘની મહેલાતમાં ને બહાર ઇંગ્લાંડ સ્થામે સાફ યૂરોપ ઈધ્યાનાં ધૂરક્રિયાં કરતું, પણ ઠેાધ આયુધ ઉગામતું નહિ. મહાન થવું એટલે સોના ઈધ્યાપાત્ર થવું: એમ કેમ હશે ?

તે તિથિએ છનિવામાં યૂરોપના ભાગલા પડ્યા.

‘પ્રીટનના મંડળમહારાજ્યની મારા યૂરોપને ઈધ્યાં ભાગી લાગે છે.’

વિશ્વસોન્ઢર્યની રૂપમૂર્તિ સમી એક યુવતિ અને જગતપુરુષાતનની પ્રતિમા સમો એક ભેખનભેધ ત્હાં વિચારણાઓ ગણગણતાં હતાં.

‘સમર્થોની નહિ; ઈધ્યાં એ અશક્તોની મનોદશા છે.’

‘તો શું થશે હવે ?’

‘શું થશે ? ઇતિહાસના પ્રવાહ વહેશે. યૂરોપ ફરી વળી ભદ્રવાસ્થળી ખેલશે ને પરસ્પરને સંહારશે, ને દુનિયાં નવઅવતારે આવશે.’

પ્રજ્ઞપ્રજ્ઞાઓ બોલી રહી. ઉત્તર આપવાનો ઇંગ્લાંડનો વારો આવ્યો. ઇંગ્લાંડનો ઉત્તર સાંભળવાને પ્રજ્ઞાઓ ઉત્કંઠ હતા.

ઈંગ્લાંડના પરદેશખાતાના મન્ત્રીશ્વરે પ્રજ્ઞસંઘમાં આવ્યા હતા તે ઉઠ્યા. મહામન્ત્રીશ્વર તો, દેવ જેવા, પ્રસુખ-

વરને પડખે વિરાજેલા હતા. મહામન્ત્રીને બોલીને બન્ધાવું ન હતું, પણ જરૂર પડ્યે પરદેશમન્ત્રીના બોલ સુધારવા હતા.

આજનો રાજપ્રશ્ન પૃથ્વીમ્હોટો હતો, ઇતિહાસગ-
ભીલો હતો. યુરોપ વતી રપેઈને આજ તો તળાવમાં કાંકરો
નાંખ્યો હતો.

જગતનો ભાર ઉપાડતા હોય એમ ભારેખમ ભાવે
પરદેશમન્ત્રી ઉઠ્યા અને બોલ્યા. માત્ર પ્રબલસંઘને કાળે
નહિ, સમસ્ત માનવતાના કાન કાળે એ શબ્દો ઉચ્ચારતા
હતા. એમનું લાપણુ જગતલાપણુ હતું.

‘બ્રીટન જીપ્રાલ્ટર છોડવાને ખુશી નથી એમ નહિ.
પ્રબલસંઘને જીપ્રાલ્ટર સોંપવાનું બ્રીટન કબૂલે પણ ખરૂં. પણ
એ કિલ્લેબન્ધી ઉતરે એવી ઉતારેલી રહે એની ખાંદેધરી
કોની ? બ્રીટને હમેશાં વિશ્વન્યાય પાળ્યો છે, પ્રબલસંઘનો
પડતો બોલ બીલ્યો છે, ઇતિહાસને આરાધ્યો છે, કાળ-
ધર્મને પૂજ્યો છે. સમાધાન એ અમારો સુદ્રાલેખ છે.
રપેઈન અડધે માર્ગે મળવા માગતું હોય તો બ્રીટન અડધે
માર્ગે રહાતું વિચરવાનું વિચારશે—ના નહીં કહે. અમને
પણ કંઈક બલ્લો મળવો જોઈશે. રહામા કાંઠાનું જીપ્રા-
લ્ટર બ્રીટનને સોંપાય, તો પ્રબલસંઘને જીપ્રાલ્ટર સોંપવાનું
બ્રીટન જરૂર વિચારશે. સદા અને સદુ શું બ્રીટન સુલેહ
વાંછે છે. Britain stands for Peace & Status Quo’

સાંભળીને પ્રબલસંઘ તો થંભી જ ગયો. ઉંડા અણુ-
ધાયો મહાઅર્થવાહી ઉત્તર હતો: રાજનીતિને શોભતો.

એક દેા પ્રજને તો શુ' પણ સમસ્ત પ્રજસંધને પ્રત્યુત્તર આપવો અધરો પડી ગયો.

ચોડીક મન્ત્રણા થઈ. રાજમન્ત્રીઓનો ગણગણાટ થયો. પછી મહાવૃક્ષ સમા ગંભીર વદને પ્રમુખ મહાશય ઉઠયા અને ઉચ્ચાર્યો; 'વિશેષ વિચારણા કાલે થશે. આવતી સ્હવાર ઉપર પ્રજસંધની સભા મૂલતવી રહે છે. '

પ્રીટનનો પ્રજઉત્તર સૈકાઓની મુતસદીગિરિનો પરિ-પાક હતો. એ ઉત્તરનો પ્રતિઉત્તર ઘડવાને મહાત થયેલો પ્રજસંધ ઉગતી સ્હવાર ઉપર મૂલતવી રહ્યો.

પ્રજપ્રજના પ્રતિનિધિઓ વિમાસણભારે વિચારતા ભારે ભમ્મરોએ ઉઠયા; ને વિખેરાવા જતા હતા એટલામાં અણચિન્તવ્યો ને અણધાર્યો એક ઐતિહાસિક બનાવ બન્યો.

પ્રજમંડળમાંથી જાપાન આગળ આવ્યું અને ઉચ્ચાર્યું: 'મહારી સરકારની જાહેર કરવાની મ્હને ફરમાશ છે કે ચીન જાપાન જર્મનીને સુલેહનું તહનાસું થયું છે. જાપાન લીગનું સભાસદ નથી, ચીન ને જર્મની આજ અમને અહીં લાવ્યાં છે: છતાં નકલ રજૂ કરે છું લીગના દક્ષતર-ખાનાને કાજ. '

એ સુલેહના શબ્દો કેટલીક પ્રજઓના કાનના પડદા ચીરતા હતા, કેટલીક પ્રજઓના મુખડે આશંકાની છાયાઓ તરવરાવતા હતા.

એવે ચીન બોલ્યું: 'એ વાત સાચી છે તે પ્રજસંધને વિદિત થાય. '

જર્મનીની આંખો ચક્રાર હતી. એની દષ્ટિ છાતી ઉપર પથરાયેલી હતી, છાતીપાટને ઢાંકતી હતી. ઉભું હતું ત્હાંથી જ જર્મની બોલ્યું: ‘એ સુલેહનું તહનામું જર્મનીની સાક્ષીએ ઘડાયું છે, ને મંહી જર્મનીની સાળ છે.’

ઇંગ્લાંડ: ‘યૂરોપની સાળ નથી એમાં. યૂરોપ એ મંજૂર રાખશે ?’

જાપાન: ‘જર્મની શું યૂરોપ નથી ? તહનામું સુલેહનું છે.’

જર્મની: ‘અમે જાહેર કરિયે છીએ, મંજૂરી માગતા નથી.’

મનમાં જાણે વિચાર કરતું હોય એમ ક્રાન્સ બોલ્યું: ‘તહનામું કરીને ત્રણ પ્રજાઓ કરવા ધારે છે શું ?’

જર્મની: ‘જગતશાન્તિ. અન્ય પ્રજાઓ તહનામાં કરીને કરવા ધારે છે એથી કાંઈ એ નિરાળું નહિ.’

પ્રમુખ મહાશય તહનામાનો રાજકાગળ વળી વળીને વિલોકતા હતા. એ વિલોકી રહ્યો બોલ્યા: ‘ઐશક પ્રજાસંઘ તહનામું સ્વીકારે છે. તહનામું સુલેહનું છે. પણ પ્રજાસંઘને પૂછ્યા વિના થયેલું છે. પ્રજાસંઘનું સાર્વભૌમત્વ—’

ઉતાવળિયું જર્મની ઉતાવળું ને આકળું થયું. બોલ્યું: ‘સુલેહ અને શાન્તિનાં તહનામાં કરતાં એ પ્રજાસંઘને પૂછવાનું ?’

‘પણ એ છૂપા કાલકરાર છે. અતુસન્ધાનની બીજ પરસ્પર ચાલીઓ તો નથી ને ? મંજૂર રાખતાં પૂર્વે પ્રજાસંઘે વિચારવાનું એ છે.’

‘ ત્રણ-ત્રણ રાજ્યો બહાર કરે છે; ચોથા ભાગની દુનિયાં જણાવે છે; ૬૦ કરોડ માનવતા બોલે છે; એને ૩૦ કરોડ માનવતા કહે છે કે છૂપુ છે ? ’ જર્મનીનો કંઠ બોલતાં ઘેરા થતો ઘૂંટાતો હતો.

‘ અમે બહાર દીધું એને છૂપુ કહ્યો ? ’ મપાને પૂછ્યું.

‘ હિન્દ કેમ મૌન છે ? ’ જર્મની બોલ્યું. પ્રીટનના મંડળમહારાજ્યમાં એને લાગલા પડાવવા હતા.

‘ હિન્દ નવું છે; નિરખે છે, લણે છે. પ્રજાસંઘમાં હિન્દનો સ્વતન્ત્ર મતાધિકાર હજી હાયદાબાદનો ચે નથી. ’ ધીમેશથી હિન્દ બોલ્યું.

શ્વાસોચ્છવાસમાં પ્રાણશક્તિ વેડફી નાંખવાનું હિન્દે વિસાર્યું હતું. હિન્દ હવે અણુઅણુમાંથી વીણી વીણીને પ્રાણશક્તિ સંઘરતું.

‘ હિન્દનો છ વર્ષનો બાળકો-કવિવર કાલિદાસ નથી કહેતા ? કે-સિંહણબચ્ચા શું બેલતો ? ’ જર્મનીએ પ્રોત્સાહનનો ઉત્તર વાજ્યો ને પ્રશ્ન પૂછ્યો. કેટલાક પ્રશસ્તિના બોલ ચહડાઉઓને ચહડાવવાને બોલાય છે.

પ્રીટન બોલ્યું: ‘ પ્રજાસંઘે તો પ્રજાઓને લગામો ચહડાવવી ઘટે. ’

ફ્રાન્સે કહ્યું: ‘ આ તો પૂર્વના પ્રજાસંઘનાં પગરણ મંડાયાં. ’

પ્રમુખ બોલ્યા: ‘ તો તો જીનિવાનો પ્રજાસંઘ પડી ભાગે. ’

‘ જે તિથિએ પ્રજાસંઘે વર્ણભેદ ધોવાનો ન્યાપાનનો ઠરાવ નકાર્યો એ જ તિથિએ પૃથ્વીનો પ્રજાસંઘ પડી

ભાગ્યે ને યુરોપનો પ્રભસંઘ જન્મ્યો. પછી અમેરિકા અળગું રહ્યું હતું. રશિયાને અળગું રાખ્યું હતું. જાપાન જર્મની ઈટાલી સ્વયંભાવે અળગાં થયાં હતાં. આ પ્રભસંઘ પડી ભાગશે, તો પૃથ્વીનો પ્રભસંઘ સ્થપાશે. ઘડીકે રાજ-સિંહાસન ખાલી નહિ રહે. ’

૧૯૧૯ માં પૃથ્વીનું મધ્યભિન્દુ જિનિવામાં મંડાયું હતું. પૃથ્વીની પશ્ચિમપાંખે ને પૂર્વપાંખે બેઠેલાં અમેરિકા-જાપાન તો ત્હારે ચ અણસન્તોખાયેલાં હતાં. આજે પૃથ્વીનું મધ્યભિન્દુ બદલાતું ભાસતું.

પ્રભસંઘના પ્રમુખશ્રી વિચારનિમગ્ન હતા. એ વિચારમૂર્છામાંથી જાગીને, જાગી ઉઠતા જનની પેઠે, બોલી ઉઠ્યા: ‘ત્હારે હવે ?’

પ્રભસંઘના પ્રાસાદના વાતાવરણની અગમ્યતા પણ એ જ પૂછતી હતી કે ‘ત્હારે હવે ?’

પ્રકરણ ૨ જી, વીજમન્ત્ર

એ પછી જે સૂરજ ઉગ્યો તે પ્રભામન્ત્રીશ્વરને નવો સૂરજ લાગ્યો.

જીજે દિવસે પ્રભાસંઘ મળ્યો; પણ સિનેમા જોનારાંઓ દોઢ-બે કલાકમાં વિખેરાય છે એમ વિખેરાયો. આશ્ચર્યવદને સહુ પરસ્પરને પૂછતા હતા કે ‘છત ઉપરના એ શબ્દો આબ્યા ક્યાંથી ?’

ધંગ્વાંડ બોલતું ને પૂછતું : ‘પ્રભાસંઘનો મહેલ પણ પવિત્રાગાર નહિ ?’

ફ્રાન્સ કહેતું : ‘બાપાનનું કારસ્તાન છે એ.’

અમેરિકા ઉચ્ચર્યું : ‘ઘરપ્રવેશનો શુનોહ છે આ તો.’

શબ્દો ઉપર ભાર મૂકી-મૂકીને જર્મની બોલતું કે ‘પ્રભાસંઘનાં બારણાં સહુને કાળે ઉઘાડાં હોય.’

ભારતનું પ્રતિનિધિમંડળ જતું હતું. મંદી રાજ કુમારી જયપ્રભા વીજળી જેવી ઝબકતી ને વેલી જેવી પ્રપ્તલતી. રાજકુમારી બોલ્યાં : ‘શુ જોડું કહ્યું છે જે ?’ ચીનની દીવાલ કરતાં હિમાલય હબારગણા ઉચેરો છે : હબાર Yellow Perilsને અવરોધશે :’ એમાં અસત્યનો ઉચ્ચાર કિયો છે ?’

ધટાલી કહેતું કે ‘ડાન્ટેના આત્માએ Purgatorio—પ્રાયશ્ચિત્તલોકમાંથી એ વીજકિરણો ફેંક્યાં હતાં.’

પણ કોઈ સળંગ આખી વાર્તા બોલતું નહિ. કાંક-
રાઓના જેવા લાગ્યાતટયા શબ્દો સહુ વેરતા હતા.

પ્રજસંઘે આજ બાણે બે ભૂત ભોયાં હતાં. એક
ભૂતનો વિરાટપડછાયો આજ ભરી પથરાતો દીઠો. બીજું
ભૂત વણ્ણહોતરું વીજકિરણે પ્રજસંઘમાં બોલી ગયું.

પીળી પ્રજાઓના ભયને અવરોધવો ભેધે એમ
વિચારતો પ્રજસંઘ તે તિથિએ મળ્યો હતો. ગોરી પ્રજા-
ઓના ભયને નિરખીને પ્રજસંઘ વિખેરાયો.

ફ્રાન્સે કહ્યું: ‘યૂરોપ હવે પૃથ્વીનું મધ્યબિન્દુ નથી.’

ઈટાલી બોલ્યું: ‘ભૂમધ્યસમુદ્રનું નામ બદલવાને
લોક મધ્યે; ને ધારો મન્થનહારા સફળ થયા. પણ
ભૂમધ્યસમુદ્ર ભૂંસાવાનો છે કોઈથી ? ભૂમધ્યસમુદ્રની મહા
રાણી છે રોમનગરી. કાળગ્રન્થનું આદિ બિન્દુ ઈટાલી છે;
મધ્ય બિન્દુ ઈટાલી હતું; અને અન્તિમ બિન્દુ ઈટાલી
હશે. સપ્તશૃંગાળી નગરી સપ્ત પાતાળોનો ને સપ્ત સ્વર્ગો-
નો—ચૌદ લોકનો આધાર છે. અમારી Vestal virgins
—બ્રહ્મચારિણીઓના દીવડા લોકલોકને અજવાળશે.’

ગ્રેકોનાં પીટન બોલતું નહોતું, પ્રજસંઘમાં માધી-
ઓને શોધતું, અને ઉંડું ઉંડું આલોચતું કે આ તો
એશિયાના એક્યનાં ને યૂરોપના કુસંપનાં પગરણ.

સ્પેઈને ફ્રાન્સના કાનમાં કહ્યું: ‘ઈતિહાસના અક્ષરો
ભૂંસાય છે આજ. કોલમ્બસે ને વાસ્કો ડ ગામાએ જગતમાર્ગો
દાખવ્યા. એ માર્ગો ભૂંસાતા ભાસે છે.’

અમેરિકા ઉચ્ચર્યું : ‘ જર્મનીએ સત્યોનાથ વાળ્યું ને યુરોપનું વેર લીધું. ’

જર્મની કહેતું : ‘ રશિયાએ લાફખોને દેશપાર કીધાં. એમણે જઈ વસાળ્યો પીળા સસુદ્રનો ઘાટ; ને પરદેશી પ્રજાઓ શુ લગ્નો કીધાં. એ પ્રજાસંકરોનો આ પરિપાક. ’

રશિયાએ પ્રત્યુત્તરનો પડવો પાડ્યો : ‘ રશિયાને ગાળ મા ઘો. રશિયાએ સત્યાનાથ વાળ્યું કે ૨૦ મી સદીના સહવારની યુરોપી નદવાસ્થળીના ઉત્પાદકે ? એ કરોડેક સંનિદોનો કચ્ચરઘાણુ વળાયે એ કરોડેક સ્ત્રીઓ વરવિહોણી રહી. દેશદેશમાં White Slave Traffic લગ્યો. પ્રજાસંઘે અવરોધવાનાં મન્ધન માંડ્યાં. પણ પ્રજાસંઘ કંઈ પતિઓ અર્પતો ન હતો. વર્ણુસંકરતા વિસ્તરી, ને આરજ્ઞતા તલસાટે ઈતિહાસ ઘડ્યા. ’

ભારતનો પ્રતિનિધિ ગીતાજીનો પ્રથમોધ્યાય સ્મરતો હતો. એણે કહ્યું : ‘ પાંચ હજાર વર્ષે આ તો પાશુ’ ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું. ’

‘ સ્ત્રીઓ હુબ્ત થતાં. પાથં ! જન્મે છે વર્ણુસંકર. ’

અમેરિકા અન્તરમાં ઉડું ઉડું આલોચતું હતું કે એટલાન્ટિકપેસીફિકનાં પૃથ્વીસરોવરો વિશાળાં છે. ત્હો ય પનામાની નહેર ઉડી ને પહોળી કરવી પડશે.

સ્વીટઝરલેન્ડને આત્મદેશે તો માનસશાસ્ત્રનો એક પ્રશ્ન વારંવાર ઉગતો કે સુધરેલી કહેવાતી પ્રજાઓને પરમૂલકની આવઆવડી જૂળ કેમ હશે વાડ ?

ઇંગ્લાંડે દરખાસ્ત મૂકી : ‘ એશિયા ખળલગ્યો છે. ’

એના આત્મવિકાસને અર્થે એશિયાને શાન્તિની જરૂર છે. પ્રજાસંઘે એશિયાને શાન્તિ અપાવી ઘટે છે. એશિયાનાં મોજાઓ અથડાતાં અવરોધવા જોઈએ ’

પ્રજાસંઘ ઘડીક વિમાસણમાં પડ્યો. ત્યાં જાપાન ઉઠ્યું; પાલસ્તાઈ નિશ્ચિયાત્મક ક્રીધા; અને પેલી ગીતા-ભાષી નિશ્ચિયાત્મક વાણી ઉચ્ચર્યું: ‘ એશિયાને એશિયા સોંપો તો ત્યાં શાન્તિ જ છે સદા. ’

અંગોરા બોલ્યું: ‘ પૂર્વનો પ્રશ્ન પૂર્વ ભણી સંચરતો રહ્યો છે. ભરતી પશ્ચિમમાંથી ચડતી આવી છે, ને પૂર્વને પૂર્વમાં ધક્કેલે છે. ઇસ્લામને ઇસ્તાંબુલમાંથી અંગોરા યુરોપે ફેલાડ્યો. પૂર્વ હવે તો ઠરિયામાં પડે તો છે. ’

પ્રજાસંઘ ક્ષણેક વિચારતો બેઠો ને વાટાઘાટે ચડડ્યો. જાપાનને કહ્યું પ્રજુલ્હતી જતી જાપાની મહાપ્રજાની વસાહત કાળે ફિલિપ્પાઈન સુપરદ કરિયે. ચીનને કહ્યું કે તહમે તો ઉલોગી છો, અંતીલા છો, વિચારવન્ત ને શાણા છો, ખડોળી નહિ પણ પૃથ્વીને ઊંડી ખેડો છો. એક એકર ઉપર ચૂરોપ ન જીવે એ તહમે એકસો વાર ઉપર જીવે એવા સમાસરહમજૂ છો. તહમારે બુદ્ધિવન્તાઓને ખોટ શી છે ?

ચીને તત્કાળ પડવો પાડ્યો: ‘ ઉપદેશો છો એવા તહમે ચે સમાસરહમજૂ થાવ ને ચૂરોપમાં સમાઈ રહો તો એ ઉપદેશ રહમજાવ. પરોપદેશે પાંડિત્યમ્ જમાને જમાને સોણું થાય છે. ’

ફ્રાન્સ: ‘ ચીનની દીવાલ કાંઈ ચૂરોપે નથી ચણી. ચીને પોતે જ સૈકાઓથી પોતાને પોતામાં પૂરેલું છે. ’

‘ અને યૂરોપને યૂરલ ભૂમધ્યસમુદ્ર ને એટલાન્ટિકની પાળો ખાંધવાને ચીન આખું ’ તું-નહી ? ’ ચીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. ‘ દેશેદેશ એ દેશવાસી પ્રબળના છે. ’

પ્રબલસંઘમાં પ્રબળો સ્પષ્ટતાથી જોલતી હતી, અને ચાર શબ્દોમાં સૈકાઓના ઇતિહાસો ને જગજૂનાં સત્યો ઉચ્ચરતી.

ઈટાલી: ‘ કોઈ ધૂસી ન જાય તે ચીને ખારણું લીડ્યાં. પણ ચીન જૂલી ગયું કે લીડ્યાં ઘરમાંથી પેસાયે નહિ, તેમ નીસરાયે નહિ. ’

‘ આદ્યસ આદ્યાધન ને પિરિનીઝ તો ચીનાઈ હીવાલથી નીચેરા હશે ? ’

સોનાની કણીને ટીપી ટીપીને લાંગી કરે એવું ફલીલ-લફશંદર લંબાતું હતું. પાસીફિકને આરે પૂર્વમાંથી ચહુડતી વાદળી પ્રબલસંઘ પેખાતો; આટલાન્ટિકને આરે પશ્ચિમમાંથી ચહુડેલા મેઘાડમ્બર એને આછુદીઠા રહેતા. એક વિચારને વાગોળી-વિસ્તારી આભ જેવડો કરાય, અને પછી એ આભમૂર્તિ-ઓનાં દર્શને વિચારક સ્વયં ભડકે, એવું ત્યાં ત્યાં થતું હતું. એક પ્રસંગછણિ તો વિસ્તારી હતી; અને વિસ્તારતાં વિસ્તારતાં વિરાટરૂપ અપાયું હતું. અને પછી એ આભભરતા છણિદર્શને સહુ જહીતું ને કમ્પતું. જૂતની ભાવના જ એવી છે.

એટીલા ને એલેરિક, જંગિસખાન ને તૈમૂરજંગનાં ઇતિહાસસ્વપ્નાં પ્રબલસંઘ જોતો હતો ને ભડકતો હતો. સિકન્દર ને નેપોલિયનનાં ધાડાં પ્રબલસંઘ ત્યાં નહોતો

સંભારતો. ઝઙ્ઙાસિસે હારીને ગ્રીસને ન માણ્યું ને સિકંદરે ગ્રીસ કે ઇરાનને જીતીને માણવા ન રહ્યો; ઇતિહાસના ગેળી બોલ તો એ છે.

ઇતિહાસનું મહાગંભીર એક વાક્ય ઇટાલી બોલતું કે ‘નેપોલિયન પાછો એલબામાંથી નાઠો છે.’

પ્રજાસંઘના હૈયાહૈયામાં એ પડઘો પડતો હતો. દોઢ-સોઠ વર્ષે એનો એ અવસર યૂરોપે જાણે ફરીથી ઉગ્યો.

પણ ૧૮૧૪ નો સંપે યૂરોપના પ્રજાસંઘમાં આજ ન હતો, કે ૧૮૧૫ નું વોટરફ જીતનાર ધીરગંભીર ચોધરાજે ન હતો. નિજનિજની સ્વાર્થસિદ્ધિના પાયા ઉપર સ્થપાયેલા પ્રજાસંઘમાં પ્રજાપ્રજાના સ્વાર્થ પરસ્પર અથડાતા; એટલે યૂરોપ કુસંપીલો અશ્રદ્ધાળુ ઇર્ષ્યાળુ થયો હતો. અને શાન્તિવાદનાં નાટકચર્યાઓએ જમાનાનું વીરત્વ મોળું પાડ્યું હતું. ઘણીખરી વીજળીવિહોળી બેટરીઓ હતી. રાનડી પશુઓની પેઠે ભોંયરાં ખોદી, મંહી ભરાઈ, પ્રજાપ્રજાના બહાદુરો હવે દહડતા.

પ્રજાસંઘનાં મ્હોડવીઓ એક જ વાત ત્હારે વિચારતા કે એશિયાની ઘડાતી એકતાને અવરોધવી શી રીતે?

રાજકુમારી જયપ્રભાએ વીજલતા જેવા શબ્દો ફેંક્યા: ‘પૃથ્વીની ઉંચામાં ઉંચી ટોચે માનવધ્વજ હવે રોપાયે; અને એ પૃથ્વીધ્વજનો ધ્વજમંત્ર હશે Under the Flag of Humanity:—માનવવંશની ધ્વજછાયામાં. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મહાપ્રજા પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓને યાદવશે હવે માનવવંશનું ન્હોતફું. પૂર્વપશ્ચિમની ઢાંડી હિમાલયનો નગાધિરાજ થશે.’

જાપાને તો એક ન્હાનકડું નાટક જોઈયું, ને સહુ પ્રભાવતિનિધિઓના ઠરકમલે નિજનિજની મુખમુદાનાં રૂપ નિહાળવાને અરીસા મૂક્યા. ગંભીરમુદ્રાળો પ્રભાસંઘ ખડખડ હસી પડ્યો.

એવે વળી એક આશ્ચર્ય બન્યું ને પ્રભાસંઘ વળી થંભી ગયો, મૂર્તિવત્ બની ગયોઃ જાણે ચીતરેલાં ચિત્રામણો.

ધૂમકેતુ કેા ઉગે ને લોકલોકની આંખો ઉઘારે—
એવું બન્યું.

પ્રથમ તો એવું થયું કે જાણે સંશોધનતેજપ્રવાહનાં કિરણબાણ, પતંગોની દોર પેઠમ, પરસ્પરને વીંધતાં ને મૂંઝતાં ઉડી રહ્યાં. પછી ધીમે ધીમે એ કિરણરેખાઓના અક્ષરો રચાયા. ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશમાંનાં પ્રાતઃપ્રવાહી કિરણ-મંડળમાંથી જેમ ધીરે ધીરે ઉષામૂર્તિ રચાય છે એમ એ વીજકિરણો ગૂંથાઈ-ગૂંથાઈને તેજઅક્ષરો પ્રગટયા. પૂર્વે ઉષાકિરણોએ વેદમન્ત્રો લખ્યા હતા; આજે વીજકિરણોનો નવવેદ-મન્ત્ર આલેખાયો.

Just as Humanity is a thousand times higher than any one nation, so is the Himalayan wall a thousand times higher than any fort-wall. The Himalayas will shield Humanity.

એક કેા પ્રભા કરતાં માનવવંશ સહસ્રધા મહાન છે, એવો હિમવાનનો પર્વતકોટ કેા દુર્ગદિવાલથી સહસ્રધા મહાન છે. હિમવાન માનવવંશને છત્રછાયાની ઢાલ ધર્યે

યુરોપની સંસ્કારમૂર્તિ ક્રાન્ત છે, યુરોપની નવ

ણાઓની જતની ફ્રાન્સ છે, યુરોપની રાજભાષા ફ્રેન્ચ છે: એ વીજમન્ત્રે ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખાયો હતો.

નિજને સર્વસમર્થ માનતા પ્રજાસંઘને વીજબાણ વાગ્યું કે પ્રજાસંઘના મહેલમાં આ તેજલેખાઓ આવી છે ક'હાંથી ?

રાજકુમારી જ્યપ્રભા એકતારાની મંજુલતાથી ગુંજતી હતી:

આલમાં તોરણ બન્ધાણાં ત્રિલોકનાં રે.

તે તિથિએ પ્રજાસંઘમાં જર્મનીએ જ્ઞહારે કહ્યું હતું કે 'અશ્વશસ્ત્રોની ગજવેલધારે જ'ગોને છતે છે,' ત્હારે રાજકુમારી જ્યપ્રભાએ ઉત્તર વાળ્યો હતો કે 'તો તો કહોને કે જડ તે ચેતનને છતે છે ! ના, ના; અશ્વશસ્ત્રોના ગજવેલ નહિ, વીરોનાં વીરત્વ જગતજ'ગોને છતે છે. યાન્ત્રિક તોપ નહિ, યાન્ત્રિક તોપ પાછળનો સુલટ; વિમાન નહિ, પરાક્રમશાળી વિમાનસ્વામી જગતજ'ગોનો વિજેતા છે.'

માનવી કરતાં Systeme-પદ્ધતિને જર્મની મહાન માનતું; જ્યપ્રભાની મહાપ્રજા પદ્ધતિ કરતા માનવીને મહાન માને છે. રાજકુમારી કહેતી કે પ્રત્યેક બાળક શંકર કે સિકન્દર છે, મનુ કે પેરિક્લીઝ છે, સીઝર કે ડ્રેકો-વાલ્મીકિ કે વ્યાસ છે. જ્યપ્રભા ઉચ્ચરતી કે સૂરજમાંથી સૂરજમાળા પ્રગટેલી છે.

તે તિથિએ પ્રજાસંઘ મળ્યો ત્હારે પહેલો પ્રહર હતો; પ્રજાસંઘ વિખેરાયો ત્હારે બીજો પ્રહર બેઠો હતો. તોપ જામવા માંડયો હતો, છતાં શીતલતા હજી સારી

હતી. સૂર્યઠિરજોને સીલી સીલીને શૂમધ્યસમુદ્રની ઉર્મિઉર્મિઓએ એમને પાછાં ઉછાળતી, છતાં સમીરજો શીળા વાતા.

પ્રકૃતિ સ્વભાવે શીતળ છે; કાળમન્યન પ્રકૃતિને ગરમ કરે છે.

પણ શૂમધ્યસરોવરની-છટાલી એને શૂમધ્યસમુદ્રનહિ, પણ શૂમધ્યસરોવર કહેતું.-પણ શૂમધ્યસરોવરની મધ્યે એ એટનાનો જવાળામુખી છે ને ? સદા એ એ ફાટતો નથી, પણ ધૂંધવાય છે ખરો. શૂમધ્યસરોવરના જળમંડપને આરે પ્રજાપ્રજના હૈયાના એટનાજો એવા ધૂંધવાતા.

એ તેજમન્ત્ર તો વીજળી જો ઝગકયો ને વીજળી જો અલોપ થઈ ગયો. અને વીજળી જગતની આંખોને આંછ નાંખે છે એમ પ્રજાસંઘની જગત્આંખોને આંછ નાંખીને અલોપ થયો.

છટાની તિથિએ વિધાત્રી ભાગ્ય લખવાને આવે છે ત્હારે શી વિધે આવે જાય છે ? ને લખે છે ? સારી રાત બેસી લખે છે કે ક્ષણેકમાં ફિરણલેખિની આલેખી જાય છે ? વિધાત્રીની વીજલેખિની સમે એ વીજમન્ત્ર ઝગકયો ને આથમ્યો.

પ્રજાસંઘે એ વીજમન્ત્ર ક્ષણેક જ વાંચ્યો; પણ સહુને થયું કે એ ક્ષણમાં એમણે ભાવીનાં ભાગ્ય વાંચ્યાં.

પણ ભાવીના અક્ષરો માનવીને ઉકલે છે એથી અધિકુ' કોઇને એ ત્હાં ઉકલ્યું ન હતું.

જયપ્રભાને એક થતું કે પોતે અર્થ સ્હમજે છે. પણ એને ય તે ભણકારા વાગતા. એ પણ કંઈક તો જૂતી ગઈ

હતી, અને સ્મૃતિકુંજની ગલીઓમાં એ જૂલેલું શોધતી હતી. ચૌવનકુંજમાંથી કૌમારને ઢાક શોધે એમ એ યૌવના નિજ સ્મરણોને દૂંઢતી હતી. જયપ્રભાને સહિયરો સાંભરી.

રૌમાવલિને ફરફરાવતા મન્દ મન્દ ને મીઠકા સમીરણો વાતા હતા; અને સહુસહુની રૌમાવલિઓને પ્રકૃત્યનુસાર ડોલાવતા હતા.

ફરી મળવાની તારીખ નિર્ધાર્યા વિના પ્રજાસંઘ વિખેરાયો. અમેરિકા બોલતું બોલતું ઓટલાતાં પગથિયાં ઉતર્યું કે ‘ આ કંઈ પૃથ્વીનો પ્રજાસંઘ ન હતો; આ તો European Supremacyની સ્થાપના હતી. અમેરિકા યુરોપનું અંગ નથી, અને જોઈ અમેરિકા યુરોપી પ્રજાસંઘમાં ભળતું નથી. ’

આશ્ચર્યનાં જળ ઉછળે છે એવો ભુમધ્યસમુદ્ર ઉછળતો. એની ઉર્મિપરંપરાની છાંયો પછી પૃથ્વીના પરિઘમાં પથરાતી.

સૂરજમાળાના મણકા વિખેરાય એમ મન્ત્રીશ્વરો વિખેરાયા. પ્રત્યેક ગ્રહઉપગ્રહ નિજનિજને ચક્રાવે ચડડયો. પક્ષવાદીઓ પક્ષવાદ વાંચતા; પણ તટસ્થોને થતું કે લાક્ષ્મીના સેનાધીશો ને અબજોની સંગ્રામસામગ્રીવન્તાઓને આટઆટલા ભય છે શાનાં ?

અને એનો ઉત્તર ભારતનાં તપોવનોમાંથી જાળતો કે રાજરાજેન્દ્રોને ચે ભય છે; અભય છે એક યોગેશ્વરોને.

કસ્માત્ મયં યોગિનઃ ?

કારણ કે યોગેશ્વરોને પૃથ્વી પથરો છે, રાજેન્દ્રોને પૃથ્વી હીરલો છે.

ચોખ્ખટ યુરોપ ધ્રુવ ઉઠ્યો એથી ૧૭૧૪માં પૃથ્વી ન્હોતી થંભી ગઈ, કે ૧૮૧૪માં પૃથ્વી ન્હોતી થંભી ગઈ, કે ૧૯૧૪માં એ પૃથ્વી ન્હોતી થંભી ગઈ. ધરતીની ધર્મ-રમણા ને સૂરજચક્રાવો તો ત્હારે ત્હારે-સેકે સેકે એ અવિરામ હતાં અને જાણે એ અવિરામ છે.

સંઘપ્રાસાદમાંથી પ્રજાસંઘ બહાર નીસર્યો ત્હારે ફ્લીનર કાચ દહોતો હતો, ને ચોક્કર કળ અજવાળતો હતો.

સહુ દો નિજનિજના ધર્મ પાળે તો પૃથ્વી ઉજળી જ થઈ જાય.

સારો એ દહાડો તે તિથિએ જિનિવાને ઘાટે ઘાટે એ જ એક પ્રશ્ન પૂછાતો કે એ વીજમન્ત્ર આંચો ક્યાંથી ?

ત્યાંજ પડતાં પડતાંમાં તો દેશદેશમાં એ સમાચાર ફરી વળ્યા, ને છાપાંઓએ ઘેરઘેર એ પહોચાડ્યા. દેશદેશમાં ઘેરઘેર પૂછાયું કે એ વીજમન્ત્ર આંચો ક્યાંથી ?

મહેલોમાં રાજવીઓએ, હવેલીઓમાં અમીરઉમરાવોએ, મન્ત્રીમંડળોમાં રાજમન્ત્રીઓએ, બનરોમાં હાટે હાટે વેશ્યવરોએ, ફૂલોમાં ફૂલબેમ્બરોએ, હાટેલોમાં ત્હાકાફી પીનારાંઓએ, ને ગિરણીઓમાં મજૂરવૃન્દોએ એ જ સવાલ પરસ્પરને પૂછ્યો. સૈનિકોની બરાળોમાં એક એ પ્રશ્ન ન પૂછાયો; કારણ કે રાજકારણને ઘડતી સૈનિકોની બરાળો રાજકારણવાદથી પર મનાય છે. શહેરોમાંનાં અર્ધલશ્કરિયાં સિપાઈમંડળો તો એ સાંભળતાં ને પ્રશ્નનો પડઘો પાડતાં.

પણ એ વીજમન્ત્રનો અર્થ કેટકેટલાક સ્હમજતા, કે સ્હમજવા મથતા ?

છાપાંઓમાં પક્ષવાદીઓએ પૂછ્યું કે એ વીજમન્ત્ર ક્યાંથી ? ખંડખંડની જનતાએ પ્રશ્નપડવા પાડ્યા કે ક્યાંથી ? પણ ન તો છાપાંઓએ કે ન તો છાપાંઓનાં વાંચકવૃન્દોએ, ન તો બોલનારે કે ન તો સુણનારે, પૂછ્યું કે એ વીજમન્ત્રનો અર્થમર્મ શો ?

એનું નામ જગત્ત્યજવળના વંટોળ. વંટોળ ગાળે બધે, પણ એના અર્થ સ્હમજે કેાક.

બે હજાર માઇલ લાંબા ને બે હજાર માઇલ પહોળા ભરતખંડના આલમાં એ વીજમન્ત્રના પડવા પડ્યા. પણ પન્દર સો માઇલ વિસ્તરતા હિમાચળ સમી જનતા અવિક્રમ્પાયમાન રહી 'તી. ભરતખંડનાં બાળક જેવજેવડા દેશો જ્યાંદારે બળભળતા હતા ત્યાંદારે પૃથ્વીદેશોનો એ પિતામહ અવિક્રમ્પિત હતો.

પણ છેલ્લી સદીમાં ઇતિહાસના ધરતીકમ્પો ભરતખંડે બહુ થઈ ગયા હતા. એક ક્રાન્સમાં ને એક ભારતમાં પ્રજા દાયકે દાયકે ડહોળાય છે.

અને એ ઇતિહાસમન્થનોને કારણે ક્રાન્સ ચૂરોપની પ્રેરણાભૂમિ છે, ભારત પૃથ્વીની પ્રેરણાભૂમિ છે.

ભારતના નિન્દાખોરો એ અવિક્રમ્પને નિદ્રાતન્દ્રા કહેતા; ભારતના પ્રસંશકો એ અવિક્રમ્પને આત્મસમાધિ કહેતા. ભારતના મોગીન્દ્રો ઉચ્ચરતા કે યથા ઘાતો નિવાતસ્થો નંગતે. એના ઇતિહાસકારો એ અવિક્રમ્પમાં પ્રજાસ્વાસ્થ્ય પારખતા. ધરતીમાં ધરતીકમ્પ થયા હતા ત્યાંદારે જાગતો ક્રૂટસ્થ

આલગમ્ભીર ભારતવર્ષ કાળરમણાના આકીર્ણત સમો
મહાકાય ઉસો હતોઃ નાણે ણીજે હિમાચળ.

દિશાદિશામાંથી એ અવસરે વાદળાં આકાશમાં ઉભ-
રાતાં હતાં, ને એ ગગનગોરમ્ભો ભારતના ભાગ્યદ્રષ્ટાઓને
અણુદીઠો ન હતો. શાસ્ત્રનાં પાનાંઓની પેઠે ભારતના ભાગ્ય-
દ્રષ્ટાઓ એ વાદળપાનાં વાંચતા; અને વાંચીને વિચારતા.

અગમ્યવાદને આંગણે રમતા એ ક્રાન્તદ્રષ્ટાઓને
ગહનતાના ચે અર્થ ઉકલતા. વનો પર્વતો મહાનદો ઉચ્ચરતા
એ સનાતન વેદમન્ત્રો સહમજવાનો પિતૃવારસો મહર્ષિઓના
વંશજો હજી વીસ્રયાં ન હતા. અન્યને અગમ્ય હતું એ
એમને કાળવાર્તા કહેતું; ણીઝને ગહન ભાસતું એ એમને
ગેખના શબ્દો સંભળાવતું.

તે તિથિએ પૃથ્વીનાં ઉંડાં ઉંડાં ઉંડાણામાં પડ્યો
પડ્યો કે The Himalayas will shield Humanity;
હિમવાન માનવવંશને છત્રછાયાની ઢાલ ધરશે.

ભારતની વૈષ્ણવી જનતા તો કંઈ કાળથી કહે છે કે
પૂર્વે ગોવર્ધનધારીએ ગોપવૃન્દને ગિરિરાજની છત્રછાયા
ધરી હતી.

પ્રજ્ઞાસંઘ વિખેરાયો. ઇંગ્લાંડને લઈને લામા જેવો મૌન-
ધારી શોકર ઇંગ્લાંડની સાગરશુદ્ધામાં ગયો. પ્રજ્ઞપ્રજ્ઞના હૈયા
જેવી, એ શોકરના ચે હૈયાના જેવી, મોટરગાડી ધબધ-
બતી હતી.

દારૂ ને ડાઈનામિટો સુરંગો ફાટે છે, દુર્ગોને ઉડાડી

દે છે. પણ એથી ચે વડેરી સુરંગોને ને રાજદુર્ગોને વિચાર મન્ત્રની વીજળીઓ ફેાડે-ઉડાડે છે. દારૂ દુર્ગોને ફેાડે છે; ડાઇનામિટ જહાજોને ફેાડે છે; વિચારમન્ત્રો મહારાજ્યોને ફેાડે છે.

તરવારોના નથી, તીરોના નથી, સંગીનોના નથી, તોપગોળાઓના નથી; પૃથ્વીના મહાસંગ્રામો આજ માન-સસાંગોના ને મન્ત્રગદાઓના છે.

માનવઇતિહાસનાં પ્રકરણો બોલે છે કે પ્રાચીન કાળથી શુદ્ધિબળના જીતનારા જગતજંગોને જીતે છે.

પ્રકરણ ૩ જી, માનવહંસનાં

કે આલમાં તોરણ બન્ધાણાં ત્રિલોકનાં રે.

ગગનના શુંબજમાંથી પૃથ્વીકુળેમાં એ ગીતબોલ
ઢાળાતો હતો.

‘આજ તોરણ બન્ધાણાં. પ્રેરણા ! પ્રભસંઘમાં
કૈલાસીનો પડછાયો અંખાતો ’ તો ત્હને આજ ?’

‘હા, ધુરન્ધર ! એવું કંઈક થતું ’ તું કે પરિગિત
કોક પેખાતું નથી, પણ વાતાવરણમાં ધૂમે છે. અતુલવતી;
પણ જોળખાતું નહિ. ’

‘પ્રભસંઘના મહેલે કૈલાસી આજ પગલાં પાડી ગયા.’

દેવયાન માર્ગમાં બે વિમાનો ઉડતાં હતાં. નહોતો
ધરધરાટ કે નહોતો થરથરાટ. પાંખો પહેરેલી પરીઓ સમાં,
સિદ્ધ ને સિદ્ધેશ્વરી સરિખડાં, બે દેવયાનપ્રવાસીઓ આલમાં
પવનપાવડીએ ઉડતાં હતાં.

કે આલમાં તોરણ બન્ધાણાં ત્રિલોકનાં રે;

કે તારલીઓ ટાળે મળી નલચોક;

કે આલમાં તોરણ બન્ધાણાં ત્રિલોકનાં રે.

કે ચન્દનીએ વેરેલ તેજનાં ફૂલડાં રે;

કે ફૂલડાંની ફારમ બીલે નરલોક;

કે આલમાં તોરણ બન્ધાણાં ત્રિલોકનાં રે.

‘પ્રેરણા ! તું તો ગાયાં જ કરીશ ? જગત ઝોલે
ચહુડયું છે. ’

‘હા. જગતમાં નવવસન્ત બેસે છે તે કોકિલા ટહુક્યાં
જ કરશે. ’

એ મધ્યાહ્ને જિનિવામાંથી દિશદિશમાં વિમાનો સંચર્યાં ને દેશદેશમાં સન્દેશા લઈ ગયા. પૃથ્વીએ જાણ્યું કે પ્રજાસંઘ પડી લાગ્યો. ભૂમધ્યસરોવરને કાંઠે પ્રજાસંઘની મહેલાતોનાં ખંડેર રહ્યાં હતાં.

‘ધુરન્ધર ! આજના પાઠ શીખ્યો ?’ પ્રેરણાએ પૂછ્યું.

‘ને તું શું શીખી, પ્રેરણા ! એ તો કહે, ’ધુરન્ધરે પ્રતિપ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘હું તો શીખી કે યૃરોપી પ્રજાસંઘ આજે પડ્યો; એટલે પૃથ્વીનો માનવસંઘ કાલે કૈલાસીએ સ્થાપવો પડશે. આજ એનાં તોરણ જાંધાણાં. ને કહે, તું શું શીખ્યો ?’

‘ઝે આંખે રહે’ ઝે વાનાં દીઠાં. એક તો એ કે પશ્ચિમ પૂર્વનો વિશ્વાસ નહિ રાખે તો પશ્ચિમ ફળશે.’

‘ઓહોહો ! નહું શીખ્યો હો ! એ તો પૃથ્વીજૂતું પ્રકૃતિસૂત્ર. કાળો પાય જમણાનો વિશ્વાસ નહિ કરે તો કેટલુંક ચાલશે ? પ્રગતિનું નહિ, ગતિ માત્રનું એ સૂત્ર.’

‘આજ તો સ્વયંસિદ્ધ સૂત્રો જ બૂલાયાં છે.’

‘બહુ શીખ્યો ! બીજું શું શીખ્યો ?’

‘બીજું શીખ્યો આજે આહી’ માનવસંઘના સલાસદંતું મહાવત.’

‘એ તું નવશીખ્યો ખરો. શિખવાડીશ ?’

‘તું તો શીખેલી જ છે, પ્રેરણા ! એક દહાડો ત્હેં કહી હતી રહેને સમસ્ત માનવઘટિહાસની બૂલ.’

‘કહી હશે. સ્મરણે નથી.’

‘એટએટલું તું બોલે છે કે બધું ચે ન સાંભરે.’

‘ મહેં કહેલું મહેને નથી સાંભરતું, પણ તહેને તો સાંભરે છે ને ? ’

‘ વાદળી વરસે તે ભૂલે; પણ પૃથ્વી ઝીલે એનાથી ન ભૂલાય. એકદા આસ ઓળંગતાં આપણે ઉડતાં હતાં; ત્હારે સમસ્ત ઇતિહાસની એક ભૂલ તહેં કહી હતી મહેને. અને તે એ કે પાટોશી પાટોશી ઉપર આક્રમણ નથી કરતાં એથી સોગણાં આધકાં પ્રળ પ્રળ ઉપર આક્રમણ કરે છે. પ્રળઓનું પરપ્રળ ઉપર આક્રમણ એને સમસ્ત માનવઇતિહાસની એક મહાભારત ભૂલ તે દિવસે તહેં ભાખી હતી. ’

‘ છે જ. એ તો વિધાત્રીનું બોલ્યું હતું બોલતી હતી. ’

‘ તહેમે બે વીણાના તાર જેવાં છોઃ કેાણ બોલ્યું એ શોધવું જ અઘરું પડે. ’

‘ પણ ગઈ કાલની એ કથનીને આજની કથા સાથે સંબંધ શો ? ’

‘ એક જ. તહેં ભણાવેલું ભણતર સાંભરી આવ્યે માનવસંઘના સભાસદનું મહાનત મહેને આજે જડ્યું માનવઇતિહાસની મહાભારત ભૂલ જૂંસાવી જોઈશે. ’

‘ જૂંસજે-ઇતિહાસની ભૂલો જૂંસવાને તો કૈલાસીનો સંઘ છે. જે ભૂલમાંથી સત્યલાઘે એ ભૂલે મોઢામૂલી હોય. ’

‘ એવું હોત તો તો સાફ સ્તો. આ ભૂલમાંથી ઇતિહાસ હજી સત્ય નથી શીખ્યો. ’

‘ ત્હારે એવડુંક ઇતિહાસમૂલું શું દીધું તહેં ? ’

‘ આર્યજોત્રના વતન કોઠેસસ ઉપર થઈને પ્રેરણા ને

ધુરન્ધર ઉડતાં હતાં, અને વતનના વાયરા એમને વાતા હતા.

‘ સાંભળ, ’ ધુરન્ધર બોલ્યો. ‘ કૈલાસી માનવસંઘને કૈલાસશિખરે નહોતરવાના છે ને ? ’

‘ હા, નહોતરવાના છે; માનવવંશને કલ્યાણમાર્ગે વાળવાને. ’

‘ માનવસંઘના કલ્યાણમાર્ગનું મહામત આજે મહાને પ્રજાસંઘમાંથી સાંપડ્યું. નહાતું છે, પણ પળાય તો ઇતિહાસનો યુગપલટો કરે. જો, સાંભળ; વિશાળું શબ્દાડંબરી નથી. પરપ્રજા ઉપર અનાક્રમણની પ્રતિજ્ઞા લે તે માનવસંઘના કલ્યાણપન્થના સલાસદ થાય. ’

‘ ધુરન્ધર ! ધરણીને તું ભૂલ્યો આજ. આજે કૈલાસી પ્રસન્નતા વર્ષાશે તહને. ’

‘ પ્રેરણા મુજ ઉપર પ્રસન્નતા વરસે છે ને ? ’

‘ ચન્દ્રી ચન્દ્રિકા ન વરસે તો કદે શું બીજું ? ’

હે આલમાં તોરણ બન્ધાણાં ત્રિલોકનાં રે.

પ્રેરણા જાતી હતી, ને આંખડીઓની કિરણમાલથી આલમાં તોરણો બાંધતી હતી.

‘ પણ સાગરમાંથી હજી તો મોતી લાધ્યું. ઝવેરી એને પારખે, ને પછી કેટલા વડતું લાખે ત્હારે ને ? કૈલાસીની પરીક્ષામાં પાસ થાય તે જગત્પાસ. ’

‘ કૈલાસી મસ્તકે મહુડાવશે તુજ મહામતનેઃભણે ચન્દ્રમાની જોડાજોડનો બીજો ચન્દ્રમા. આત્મજિતની કપરી પરીક્ષા કૈલાસીએ આદરી છે. ધુરન્ધર ! તહને કેમ સસ્તો મૂક્યો છે ? ’

‘ઐક દારણે. કૈલાસી બાણે છે કે ધુરન્ધરને પ્રેરણા થયીકે અગગો નથી મૂકતી. અને વિધાત્રી આજ વર્ષોથી વિધૂરી છે.’

‘આત્મજિતને જગત્સુખવો આંપડશે. તું આંદી રહ્યો તે અધૂરો રહ્યો.’

‘મહેને તું ભણાવ છ તો એ અધૂરપ રહેયે ?’

‘અધૂરપ આજે તો વિધાત્રીને છે કે ઐકાદિની મૂરે છે.’

‘ભારતનાં ભાગ્ય ઉઘડશે એટલે વિધાત્રીનાં ભાગ્યે ઉઘડશે.’

‘તું અધૂરું બોલ્યો, ધુરન્ધર ! ભારતનાં ભાગ્ય ભેળાં માનવવંશનાં ભાગ્ય ઉઘડશે ત્યારે વિધાત્રી ને આત્મજિતનાં ભાગ્ય ભેળાં પ્રેરણા ને ધુરન્ધરનાં ભાગ્યે ઉઘડશે. આપણા છવન્યન્ધનું એ આખું મહાસુત્ર. પાર્થનાં બાણ અને દ્રૌપદીનાં અક્ષયપાત્ર—’

‘તહમે મુન્દરીઓ જગત્દિગ્વિજયે ચહડ્યો ત્યારે દોઢને એ જંગ છતવા દેશે કે દેમ એ દોણ બાણે.’

‘પુરુષોએ આટઆટલા યુગ પૃથ્વીનાં રાજ્ય દીધાં ને સ્ત્રીઓના રાજ્યે દીધાં; તો એ હજી જૂળ ન ભાગી શું ?’

‘ને સ્ત્રીઓની તો પુરુષજૂળ ભાગી ગઈ છે જ ને હવે ? પુરુષસ્વતન્ત્ર સ્ત્રીજનતા હવે સ્ત્રીનગરીઓ વસાવીને વસવાની હશે; ખરું ને ?’

‘પુરુષોએ નારીસૂત્રી પુરુષનગરીઓ ફેટફેટલીક વસાવી કે સ્ત્રીઓ નરસૂત્રી સ્ત્રીનગરીઓ વસાવે ? પણ એટલું તો

ખડું કે મ્હાડું ચાલે તો પુરુષને પડખામાં રાખું, માથે ન મ્હડાવું.’

‘પણ ‘મ્હાડું ચાલે તો’ ને ?’

‘એ યુગ શું આવો છે ?’

‘ના, ના. એ યુગ તો યેસી ચૂક્યો છે. એ યુગ જામશે ત્હારે, તું ને હું આ ઉડિયે છીએ એમ, સકળ નરનાર સંગાથે ઉડશે. નારી માત્ર ત્હારે નરની પ્રેરણા થશે.’

કે છેલડ છૂટાં મ્હેલે છોગલાં રે ;

કે સુન્દરી છૂટી મ્હેલે વેણુ :

કે આલમાં તોરણુ બન્ધાણું ત્રિલોકનાં રે.

કે બહાલમની વિલસે બહાલપની આંખડી રે ;

કે જોહવું વિલસે ચન્દ્ર કેરું નેણુ :

કે આલમાં તોરણુ બન્ધાણું ત્રિલોકનાં રે.

માનવહંસલાં જેવાં પ્રેરણા ને ધુરન્ધર ઉડતાં હતાં. નીચેથી આર્યદેશ ધરાનના ગુલાબનાં વનઉપવન મધમધાટ ઉછાળતાં, અને આર્યદેશની સુજનતાથી એ માનવહંસલાં-જોને વધાવતાં. નીનેવા ને પાસી પોલિસનાં ખંડેરો અણુ-ઉચ્ચરી કાળકથા કહેતાં હતાં.

‘પ્રેરણા ! ઇતિહાસની તારીખો ચાલે છે ?-૧૪૯૨ ને ૧૪૯૮ ?’

‘હા. ૧૪૯૨માં કેલમ્બેજે અમેરિકા ખંડ શોધી કહાડ્યો, અને ૧૪૯૮માં વારકો ડ ગામા કાલીકટને કાંઠે નાંગર્યો.’

‘ને પછી સારો યુરોપ પૂર્વપશ્ચિમ ખેડવાને મ્હડ્યો.’

‘ખડું. પિઆરોનાં સોનાંલાઘ્યાં બહાળે રપેઈન જતાં,

ને રૂઢક ને ક્રોળીશરના સાધીડા ભરદરિયે એ સોનાજહાજને કાલવી લેતા.’

‘ અને એથી સ્પેઈને ઇન્કાંડ ઉપર અલ્ત કાફલો પાઠવ્યો. ’

‘ હા. પછી એ અલ્ત જતાઈ ગયા. અને એ અલ્તને હરાવીને ઇન્કાંડે પોતે અલ્ત જેવો કાફલો જમાવ્યો. સ્પેઈનના સાગરની મહારાણીના સિંહાસને પછી ઇન્કાંડ બિરાજ્યું. ’

‘ અને એ પછીની તારીખ યાદ છે-૧૮૩૦ની ? ’

‘ ત્હારે તો વોટે સ્ટીમ અંજીન શોધી કહાડ્યું. ’

‘ That invention of steam engine is responsible for many a world-war and many a class-war. ’

‘ એ તો દેવાસી રોજ કહે છે. આર્કરાઈટની ચે ચોડીક જવાબદારી તો ખરી ને ? વરાળ વશ કીધે મીલો થઈ. મીલોએ અઢળક કાપડ વણ્યાં. એ અઢળક મીલકાપડ વેચવાને બજારો જોઈયે. અને બજારોને કાજે દેશે જીતવા પડ્યા. એમાં દેલ્લે ને મનવારો સહાયક નીવડી. પછી કર્હાંક ધનના ઢગલા થયા ને કર્હાંક ખાડા પડ્યા. ને પછી શ્રીમન્તો અને શ્રમજીવીઓના સંગ્રામ મંડાયા. એમ ચૂરોપમાં Industrialism માંથી Imperialism ને Class War જન્મ્યાં. ’

‘ નવા જમાનાના એ નવા રોગો. ’

‘ પછી પ્રજાવાદ પૂરે ચહડ્યો, ને રશિયાઓસ્ટ્રિયાની Imperialism એ અથડાઈ પડી. એના તણખા

દેશદેશમાં ઉડ્યા, અને આખરે સમસ્ત યૂરોપી પ્રબલાદ બદલાવ્યળી ખેલ્યો. ૧૪૯૨માં બેઠેલો યુગ ૧૯૧૪માં કંઈક ઉતર્યો. પછી ૧૯૧૯થી League of Nations નો યુગ યૂરોપે બેઠો: Collective Security . ’

‘કૈલાસી એ તો રોજ કહે છે. યૂરોપની બદલાવ્યળીનો એ તો રહસ્યમન્ત્ર. મહાભારતમાં કુરુક્ષેત્રે કાકાકાકાના દહડયા હતા; યત્રે આગળ મામાફાઈનાએ મોરચા ખાંડ્યા. પાંચ હજાર વર્ષે ઇતિહાસ એનો એ લખાયો. ’

‘૧૯૧૪માંના રણસંગ્રામીઓના અત્યાચારોથી જગતે બાણ્યું કે Cultural Superiority of the West was a medieval myth;’ પ્રેરણા ટહુકી ઉઠી.

‘ત્હો ય પશ્ચિમ યન્ત્રવાદમાં સર્વોપરી છે આજ. ’

‘એ તો સૈકાજૂતું તું બોલ છ. ૧૮૫૨માં હુન્તરખાનની રહડાઈમાં દવપતરામે એ ગાયું હતું. પછી મહર્ષિ દયાનન્દ મેડમ બ્લાવેસ્કી સ્વામી વિવેકાનન્દ ઉચ્ચરી ગયાં કે પશ્ચિમ જડવાદી છે, પૂર્વ અધ્યાત્મવાદી છે. કંઈક તો નવું કહે. યન્ત્રવાદમાં ચે આજ બપાન યૂરોપને હરાવવા બેઠું છે. ’

‘નવું કહું ? નવું એટલું કે ૧૯૩૨માં પાઠરીમંડળે એ કળૂદ્યું, અને કહ્યું, કે ઇશુ ખ્રીસ્તીનાં બે હજાર વર્ષો પછી ચે હતા એવા અણુધડ ને અસંસ્કૃત—Barbarians આપણે છીએ આજ. ’

‘એ ય તે પા સદીજૂતું તું બોલ્યો. ’

‘તું ચે રહાદે જૂની છે; અને કૈલાસી તો હજાર

વર્ધના બૂના ભેગી. પ્રેરણા ! કેટલુંક બૂનું તો સોનું છે. ’

‘ બૂનવટને ગાળ ગણતાં એ યુગ ઉતર્યો ત્હારે ? ’

‘ તે હિ નો દિવસાઃ ગતાઃ. આજ તો Preserve the valuesના પોકાર પૃથ્વી ભરી પડે છે. ’

‘ ખરું. ભાવીનાં માતૃપિતા છે ભૂત ને વર્તમાન. ’
પ્રેરણાનો કાયલમધુરો ટપૂકો ગગન ભરીને ગાજતો હતો.

ત્હારે એમ કહેને કે રબી સદીના બીજા દાયકામાં
Nationalism-પ્રજાવાદનો મૃત્યુધંટ વાગ્યો. ’

‘ ખરું. એ પચ્ચીસીના વંટોળમાં નહાનામ્હોટા વીશેક રાજવંશોના વડલા ઉખડી પડ્યા. એ જાદવાચ્છળીએ ઉદ્ધ્રાધ્યું કે કોઈયે પ્રજા એકત્રી ન ઉભી શકે. Collective Securityનો પરપોટો પ્રગટયો; પણ એ ચે ભેદ પકડાયે ફૂટી ગયો. પછી પ્રજાવાદાઓ બન્યાયા, અને યૂરોપમાં League of Nations જન્મી. ’

‘ League of Nations એ નામ હતું; League of Europe એ તત્ત્વાર્થ હતો. ત્હો ય એ દોઢેક પેઢી જીવી. અનેક ભેશીઓએ કહ્યું મરી ગઈ, ત્હો ચે સજીવન રહી. જેમણે જેમણે પૃથ્વી નહાની કીધી એમણે એમણે પ્રજાવાદના મૃત્યુધંટનો એક એક ડંકો વગાડ્યો. ’

‘ એટલે ? ધુરન્ધર ! બ્રીટન પ્રજાવાદી નથી ? ’

‘ બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય પ્રજાવાદી ? પ્રજાવાદ એને પાલવે ખરો ? એનો કિયો પ્રજાવાદ ? દક્ષિણ આફ્રિકામાંનો ડચ પ્રજાવાદ, કે કેનેડામાંનો ફ્રેંચ પ્રજાવાદ, કે હિન્દમાંનો હિન્દ પ્રજાવાદ ? કે ખુદ બ્રીટનમાંનો આઈરિશ સ્કોટિશ વેલ્શ

કે ઇંગ્રેજ પ્રજાવાદ ? બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય ઇતિહાસનો અવનવો અખતરો છે. પણ તું કહે છે તે સ્કમ્બુલું છું, પ્રેરાણા ! અમેરિકા ખોઈને કંઈક રાજનીતિ લખ્યું બ્રીટન. બ્રીટનની ભૂલ અધિકારવાદની છે, પ્રજાવાદની નથી. ઇતિહાસનો અજબ અખતરો છે બ્રીટનનું મંડળમહારાજ્ય. ’

‘ પ્રજાવાદની ભૂલ કે અધિકારવાદની ભૂલ. ઇતિહાસનો સાર એ કે સુલક ખોયા વિના નવરાજનીતિ શીખશે ત્યાં સૂધી બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય અમ્મર છે. ’

‘ યૂરોપની ભૂલ અમેરિકાએ એ સદી પૂર્વે ચે ન્હોતી ઘૂંટી. આજે ત્યારે ઘૂંટવી હોય તો ઘૂંટ. યૂરોપમાં પ્રજાદુર્ગો મંડાયા હતા; કેટ, ને કાંગરા, ને કાંગરે કાંગરે તોપોવાળા. અમેરિકાએ એવો પ્રજાદુર્ગ ન માંડ્યો, યૂરોપના સમન્વયની મહાનગરી માંડી. યૂરોપની પ્રજાઓ એ અમેરિકાનાં ચકલાં; અને અમેરિકા યૂરોપનો થયો માથોકચોક. ’

‘ હા; અમેરિકાએ પ્રજાભાવ નથી ઉપાસ્યો; અને છતાં માનવભાવથી અળગો રહ્યો છે. વિધાત્રી કહે છે ને આત્મજિત વારંવાર ઉચ્ચારે છે કે અમેરિકા એટલે યૂરોપનો સમન્વય. ’

‘ ખરું. યૂરોપી પ્રજાઓએ પ્રજાપાર કે અમેરિકાએ યૂરોપપાર નથી ભેર્યું હજી. પણ આજ તો માનવવંશ બાંધે એક કુટુંબ બની રહ્યો છે, અને પૃથ્વીવિશાળી પૃથ્વી એક ન્હાનકડું કુળધામ થઈ છે. City States હતાં; ત્હેમાંથી Nation States થયાં. Nation Statesમાંથી મંડળમહારાજ્યો થયાં—અમેરિકા ને ઇંગ્લાંડ ને જાપાન જેવાં.

ભારતે ને રશિયાએ મંડળમહારાજ્ય માંડ્યાં છે, ઈસ્લામ મંડળમહારાજ્ય સ્થાપવા મથે છે. અને ઉગતી કાલે હવે માનવમહારાજ્ય મંડાશે. ’

‘આને Nationalism-પ્રજાવાદ નહાનકડો લાગે છે -સરોવર જેવડો. જ્ઞાન-અંધે જર્મની કે ઈટાલી તો શું-યુરોપ આંખને નહાનો લાગે છે આજ. આજ તો માનવસાગરનાં મહારાજ્ય. ’

‘ચોખંડમાથે માનવવંશનું ચક્રવર્તીત્વ. ’

‘હતુમાનશ્ચએ એક ફૂદકે સાગર ઓળંગ્યો હતો એ તો મનારની સામુદ્રધુની. હજારો વર્ષથી ભારત એની રા-માયણ ગાય છે. આને એક ફૂદકે પેસીફિક ને એક ફૂદકે આટલાન્ટિક ફૂદાય છે એની કેટકેટલી રામાયણો રચાશે?’

‘એની અનેક રામાયણો રચાઈ ગયું.’ બોલતાં બોલતાં પ્રેરણા હસી પડી.

‘પ્રેરણા ! ત્હારે પવનપાવડી છે ને પવનપાવડીએ તું ઉડ છ. હાયકાઓને તહે આંગળીવેઢે લાખ્યા છે, સૈકાઓને મુદ્દીમાં સમેટયા છે. પણ વિધાત્રી કહે છે એ વિમા-રતી મા. એકકે ચે હસ્તરેખા અવળી મા ઉકેલતી. ’

‘ના, ધુરન્ધર ! ના. આંખ ઉઘડે તો પગથી ચાલ સૂધીનું એક મીટમાં નિરખે. અવળું કે અધુરું ઉકેલે એ બાડી કે કાણી આંખ. ઈતિહાસઉકેલતી આંખ નિર્મળી હોય: પડણસૂની ને કમજોધાયેલી. ’

‘ત્હારે જો, આ યુગમાં એક દોતુક પ્રવર્તે છે. પૃથ્વીનો પરિવ્ર નહાનો થયા વિના પૃથ્વી નહાની થઈ.

પૃથ્વીપરિધના ચોવીસ હજાર માઈલના પોણી ચોવીસ હજાર નથી થયા. પણ પૃથ્વી હજાર માઈલના પરિધ જેવડી ચે નથી રહી. વરાળે ચોવીસ હજારના બાર હજાર કીધા; વીજળી ને વિમાન બાર હજારના બારસો કરવા બેઠાં છે. પૃથ્વીના ચોખંડ તો માનવમન્દિરના ચોમુખજી જાણે થયા, ને દેશદેશ એ ચોમુખજીનાં ઝરૂખાજાળિયાં જાણે બન્યાં. નગરીઓ દેશ જેવજેવડી થઈ. લંડન કે પેરિસમાં પ્રાચીન ગ્રીસ સમાય. પૃથ્વી આજ હસ્તિનાપુરથી મ્હોટી નથી.'

કાશ્મીરની કુંજોનાં સૌન્દર્યદર્શને ક્ષિતિજપાળે થતાં હતાં. સુન્દરીની સેંથીમાંથી ઢળકતી લટના જેવી ।સન્ધુ નદીની જળરેખા ભારતઅંબોડલે સોહાતી. આંગળીઓમાં આંગળીઓ ગૂંથી રચેલી ચોસર સમો ગિરિદેશ દર્શાતો, ને અંગુલિની મુદ્રિકા સમો નાગપર્વત ને મુદ્રિકામાંના રત્ન સમું એતું હિમશિખર ચમકતું. સૌન્દર્યદર્શને સુન્દરીમાં સુન્દરતાની ભરતીઓ ઉછળી ને ગીતધારાઓ થઈ ઢાળાઈ રહી.

કે ચન્દ્રમાએ બાંધ્યા દિશાઓના ટોડલા રે;

કે ટોડલે ટોડલે તેજની વેલ:

કે આલમાં તોરણ બન્ધાણું ત્રિલોકનાં રે.

કે કિરણે કિરણે અમૃત દેવનાં રે;

કે એક જળે હું ય ભરું હૈયાહેલ:

કે આલમાં તોરણ તોરણ બન્ધાણું ત્રિલોકનાં રે.

કે આલમાં તોરણ બન્ધાણું ત્રિલોકનાં રે.

ઈતિહાસની મહામૂર્તિ સમો ભરતખંડ ને ત્રિલોકના તોરણ સમી હિમાદ્રિમાળા પછી આંખડી ભરીને ઉભાં.

હસ્તિનાપુરના સરસમાચાર દ્વારકા જતાં છ માસ

અસલ લાગતા. આજે પ્રભાતે પ્રભાતે સારી પૃથ્વીની નવા-
બૂની આંગણે આંગણે આવી પડે છે. ’

‘ માનવવંશ એટલો એક થયો. ’ પ્રેરણાએ સાક્ષી પૂરી.
‘ સાગર સરોવર થયા, ને ખંડખંડો થયા એ સરોવરના ઘાટ. ’

‘ અને એથી જ પૃથ્વીમાં પ્રજાવાદ આજ સંદોશિત
ભાવના લાસે છે. ’

‘ પણ પ્રજાઓ વિના પ્રજામંડળ સર્જાય ઠાનું ? ને
નહાની પ્રજાઓનું શું ? ’

ઉત્તરમાં ધુરન્ધરે અન્તરંગ વાતો કહી. ‘ કૈલાસી
કહે છે કે માનવવંશના હક્કપત્રકનો રાજલેખ લખાશે,
ને માનવવંશની કુલપરિપદ કૈલાસશિખરે મળશે, ત્હારે
પ્રથમ કલમ એ લખાશે કે પૃથ્વીની સૌ પ્રજાઓ સ્વતન્ત્ર
ને સમાન છે. ’

‘ ખંડ. પ્રજાઓ વિના માનવપ્રજામંડળ સંભવે જ
નહી. કૈલાસીનાં ઇતિહાસઆદર્શો છે આભવિશાળાં. ’

‘ આભ હજી જીતાયો નથી, પણ પૃથ્વી જીતાઈ ગઈ.
પર્વતો ઝડખાઅગાસીઓ થયા, દિશાઓ થઈ આંગણાંના
અન્દરવા, ને વનઉપવન થયાં બગીચામાંના લતામંડપો.
જો પેટ્રો હિમવાન. હિમવાન છે માનવનગરીનો માનદંડ
ને રાજમિનાર. ’

પૃથ્વીને ઠારેલી દેવકાંગરી સગી હિમાદ્રિશિખરમા-
ળાની ધાર, સોનારૂપાના કોટકાંગરાવન્તી ગાન્ધર્વનગરી
જેવી, ક્ષિતજને ભાગ્યદેશે પેખાતી.

‘ માનવવંશના હક્કપત્રકના રાજલેખ થઈ ચૂરોપના
પ્રજાવાદની જૂલ ઇતિહાસે ઘૂંટવાની નહિ રહે. પ્રજાવાદે

થૂરોપને મ્હોરાવ્યોખિલાવ્યો ને પ્રભવાદે જ થૂરોપી બદ-
વાસ્થળી ખેલાવી. અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્. અતિપ્રભવાદને ચે
ધતિહાસ વર્જવાનું કહે છે. ’

‘વિધાત્રી કહે છે ને કે આત્મજિત રટયાં જ કરે છે
કે સમસ્ત પૃથ્વીનો માનવસંઘ કૈલાસશિખરે મળશે. ’

‘આત્મજિતે તો જોષ જોયા છે કે હવે સદાશિવનું
ત્રીભું દોચન પાછું ઉઘડશે ત્હારે માનવકલ્યાણનાં તેજ
વરસશે. ’ ધુરન્ધરે શિખરમાથે કળથ રહ્યાવ્યો.

‘હો ધુરન્ધર ! આત્મજિત ક’હાં હશે ? વિધાત્રી
વલખે છે. ’

સીસુલલ સમભાવ પ્રેરણાના હેયાને ભરી રહ્યો, ને
મુખકેથી એ છલકતો હતો.

‘આત્મજિત છે વિધાત્રીના હૈયામાં. પ્રેરણા ! જ્ઞાંહાં
છે ત્હાં આત્મજિત માનવવંશની સેવામાં છે. કૈલાસી એક
બાણે છે, યણુ બોલતા નથી. ધતિહાસનો અવસરયોગ
ઉગશે ત્હારે આત્મજિતે ઉગશે વિધાત્રીના આલમાં. ’

‘કૈલાસી તો બાણે, કેા મહર્ષિના સમા, ત્રિકાળવેત્તા
ન હોય એવા છે. આત્મજિત ને ધુરન્ધર જેવા એમને
ચેલા છે—’

‘ને પ્રેરણા ને વિધાત્રી જેવી એમને ચેલીઓ છે—’

‘હા; જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ. જિનિ-
વામાં પ્રધાનભાવે પુરુષો મળતા; કૈલાસશિખરે સ્ત્રી ને પુરુષ
માનવકુળ મળશે. ’

‘અને નવમેઘદ્વત કરી વળી ગાશે કે

‘ને સર્પોનાં વલય તણને શંભુદીધ હાથ ગાલી

તે કીડાને ચિખર વિહરે ગૌરી ને પાય ચાલી,
તો યંભાવી જળપૂર, રચી ભાગી રેખાનું રૂપ,
રહડવા, આગે જઈ, પગથિયાં માંડજે રત્નઘાટે. ’

‘ મહાદેવિ કાલિદાસ દેહ અજળ રસરસિયા હતા. ’

‘ ત્હારી આંખોમાં અત્હારે કાલિદાસ ઉગ્યા છે,
ધુરન્ધર ! ’

‘ પણ તું કંઈ ંહીકણુ નથી. પેલી સિદ્ધાંગનાઓના
જેવું મા કરતી. ’

પ્રેરણાએ સિદ્ધસિદ્ધાંગનાઓ વાળો ’લોક ગાવા માંડયો.

તુજ ણિન્દુને ચતુર ઝીલવે ચાતકો પેખતા,ને

હારે હારો ગણી જગદીની બહાલીને દાખતા,તે

સિદ્ધો તુજને ગરજનસમે માન દેશે જ, પામી

ભયકમ્પેલી સહચરી તણાં સ્નેહઆલિંગનોને.

પછી પ્રેરણા બોલી: ‘ સિદ્ધાંગનાઓ ભીરૂ ન હતી
કંઈ; પણ રસતરસી ભીરૂભાવ ભજવતી હતી. માનવકુળનો
સમૈયો મળે, ને માનવવંશ કહ્યાણુમાર્ગે વળે, આપણે તો
ત્હારે પ્રથમ ચુમ્બન લેવાદેવાનાં છે ને ? ’

‘ હા સ્તો, ત્હાં સૂધીનાં આત્માનાં ઐક્ય ને અંગોનાં
અળગાંપણાં. ’

‘ એ તો વિધાત્રીની સંગાયે લીધેલું જીવનવ્રત. ’

‘ પ્રેરણા ! ત્હારા જેવી સખીઓ સહુને મળજો. ’

‘ અને તમ સમા સખા યે સહુને મળજો. ધુરન્ધર ને
આત્મજિત તો જાણે નર ને નારાયણ. ’

‘ લે હવે પરસ્પરનો પ્રસંશાવિધિ આટોપી લે. ચાલ
કેસરનાં વનોમાં જરા ઉતરિયે, ને કેસરવર્ણાં ચર્ચાએ. ’

એટલું બૂલતી મા; પ્રજાસંઘને નહિ, હવે માનવસંઘને ન્હોતરવાનો છે. ૨૦ મી સદીના ખીજા દાયકાએ પ્રજાઓની પૃથક્ પૃથક્કતા ગૂંથીને ચૂરોપને કંઈકે એક કીધો. એટલો ત્હારનો માનસપલટો. એટલી હતી ઇતિહાસની આજે કુચ. પૃથ્વી એ પાઠ શીખી રહી. એ યુગ ઉતર્યો; અને હવે માનવધ્વજ ને માનવપ્રશ્નોની મીમાંસાઓનો મહાયુગ ભેઠો. ’

‘કૈલાસી વારંવાર મહાભારતનું કાવ્યચરણ બોલે છે કે ‘૧૯૧૪ માં કળી ઉતર્યો ને નકલંક ભેઠો’ એ આ અર્થમાં હશે. ’

‘કૈલાસી સમાધિભાષા બોલે છે. તું ને વિધાત્રી શીખ્યાં છો સમાધિભાષા ઉકેલતાં. અમને પુરુષવર્ગને હજી વાર લાગશે. ’

‘કૈલાસી જગતનું નવભારત રચે છે.’ પ્રેરણા બોલી.

પછી એ માનવહંસલાં ઘડીક કેસરનાં વનઉપવનમાં ઉતર્યાં.

‘ને પૃથ્વીને ફળવતી કરે છત્રીપુષ્પો ખીલી, તે ગર્જન તહારં શ્રવણગમતું સુણી માને ઉડન્તા, બાંધી ભાતાં કમળદુંબનાં, છેક કૈલાસ સૂધી સાથી તહારા નલ મંહિ થશે રાજહંસો ફપાળા.

એ હજાર વર્ષો ઉપર, ઈસ્વી સન પૂર્વે અર્ધી સદી તપતી હતી ત્હારે, એ શ્લોકમાં કવિકુલગુરુ કાલિદાસે ૨૦ મી સદીમાં કૈલાસે સંચરતા આવાં માનવહંસલાંને જ વર્ણવ્યાં હશે ને ?

પ્રકરણ ૪ થું, દોધારી સમશેર

‘ જાપાન તો પૂર્વનું બ્રીટન છે. ’

‘ ધન્યવાદ અર્પો છો કે ટીકા કરો છો ? ’ જાપાને પૂછ્યું

‘ પૃથ્વીનું સત્ય ઉચ્ચારૂ છું : ’ કૈલાસી બોલ્યા,

એ નહાનકંઠો વાતોલાપ સાંભળીને અમેરિકાના ખાસ
એલચી મનમાં હસતા હતા. ક્ષણેક એમને થયું કે કૈલાસીની
જમાત જગત્મન્ત્રણાઓમાં અત્કારે નથી એ જ સાફ છે.

પણ એ તો એ ખાસ એલચીનું અજ્ઞાન બોલતું
હતું. આજના જગતની ટોઈયે જગત્મન્ત્રણા કૈલાસીની
જમાતની પ્રેરણાસૂની કે વિધાત્રીવિહોણી થતી જ નથી.

‘ હ્યો, હું રબ લઈશ. આ અમેરિકા, આ જાપાન.
ઉભયને મહારી વિનતિ છે: પરસ્પરમાં વિશ્વાસ રાખજો. ’

‘ કૈલાસીની જમાતનું એ મત છે કે ? ’

‘ કૈલાસીની જમાતનું એક મત એ છે કે આંખા
વાવવા, અને ઉતરે એ કૃળ માનવવંશમાં વહેંચવાં. ’

‘ તો તમ કાજે શું ? ’

‘ અમારો પરમેશ્વર; હજાર હાથ વાળો. ’

આત્મજિત ગયો, પણ પાછળ અન્તરિક્ષમાં માનવ-
કલ્યાણના સફલાવનાં માનસ્પરમાણુઓ વેરતો ગયો, ટોકિ-
યોના રાજમહેલનાં હવામાનમાં વિશ્વાસનાં રજકણો ત્કારે
ઉડતાં હતાં.

આત્મજિતનો રાજનીતિનો હિસાબ એ હતો કે
જાપાનઅમેરિકાની સન્ધિ જાહેર થાય તો જગત્સંશ્રામ

યતો અટકે. પણ એ હિસાબમાં એક આંકડાની આત્મજિ-
તની ભૂલ હતી. એ હિસાબના આંકડા માંડતાં આત્મજિ-
તના સદ્ભાવ કૈલાસીની જમાતના હતા, પણ જ્ઞાનઉણ્ણ
અને ઉત્સાહરંગ ન્યૂસપેપરિયાં હતાં.

સદ્ભાવનાં માનસરજકણો આત્મજિત વેરતો ગયો,
તેહા ય પ્રાકૃતિક અણુવિશ્વાસો ધોવાયા ન હતા. જગત્સં-
ગ્રામ ક્ષિતિજ ઉપર ઝખૂમતો હતો એ મહાઅવસરે જોગ-
ણીઓ સમી ઠામઠામ અણુવિશ્વાસની જવાબાઓ ભબૂકતી.
એડીસનના વતને વાત માંડી.

‘અર્ધી સદી પૂર્વે સર જગદીશ ચન્દ્ર ઓસે લાંડનમાં
એક અદ્ભુત વીજપ્રયોગ દાખવ્યો હતો. ત્હારે વિશ્વલોચનને
એ અદ્ભુત હતો. દશેક વાર ફર એક રકાળી મૂકી, ને
કહ્યું; ‘આ રકાળી ઉપર અદ્દશ્ય કિરણ ફેંકીને રકાળીને
ફેંકું છું.’ એ પ્રયોગ યાદ છે. ?’

‘વીજળશાસનો એ તો જગત્વિખ્યાત પ્રયોગ. એ
પછી તો તારસૂના વીજસન્દેશની શોધ થઈ. સારી દુનિયાં
બાણે છે એ પ્રયોગ. પણ એનું અત્હારે શું ? આપણે
વિજ્ઞાનમન્થન નથી માંડયાં આજ, રાજમન્ત્રણા બહોલોવવાની
છે.’ જાપાને કહ્યું.

‘હું એ જ રાજમન્ત્રણાની મહાવાતાં પૂછું છું.
સાંભળ્યું છે કે તે પછી પા સદી જાપાની પ્રોફેસરો મંડયા રહ્યા.
અને અન્તે એવી શોધ કરી કે જાપાનમાંથી વીજપ્રવાહ
છોડે એ વીજપ્રવાહ જઈને પચ્ચીસપચ્ચાસ માઈલ ફરતા
સાગરમાં મનવાર હોય તહેને રકાળીની પેઠે ફેંકે.’

‘એ તો અમારો Monroe Doctrine. એ તો છે જાપાનનાં ઢાલકવચ. સુવર્ણદારકા કરતું—વાંચ્યું છે ને ?—શ્રી કૃષ્ણ ગીતાકારનું સુદર્શન ચક્ર કરતું; એવું વીજચક્ર જાપાન કરતું અખંડ ને અવિરામ ફરે છે. અવસર ઉગ્યે જાપાન ફરતો વીજકોટ રચાય એટલી વીજળી એક જાપાનસુખી-માંથી સંચીસંધરી છે. એ જાપાનસુખી દીપનું નામે જૂગોળશાસ્ત્રમાં નથી કે નગરીવિશાળા નકશાઓમાં નથી. એ તો છે જાપાનનાં જગતજાડું.’

‘પૂવેથી પૂર્વ જગતજાડુંગરોનો દેશ છે.’

‘અને ક્રિયા દેશે ઢાલકવચ નથી સજ્યાં ? સાચું કહું ? જાપાની જસૂસો અમેરિકામાંથી એ વીજવિદ્યા અધકચરી ચોરી લાવ્યા હતા—એડીસનની ગુફામાંથી. અમારા પ્રોફેસરોએ તો સુધારી અને સમી કરી. ઇટાલીમાં એવું કંઈક નથી ? કે બ્રિટનમાં નથી ? કે અમેરિકામાં નથી ? કોણ કોણ આજ વસ્ત્રોમાં ખખટર પહેરતું નથી ? કે સુખમલનાં મોજાંળી હાથેળીમાં વાદનખ સન્તાડતું નથી ?’

‘જાપાન પૂર્વએશિયા ગળી ગયું ?’

‘કેનેડામાં અડધગાંજેરા અમેરિકનો છે.’

‘હિન્દમાં જાપાની વ્યાપારીઓ કેટલાક હશે ?’

‘ચીનકોચીનમાં આજ અમેરિકનો છે એટલા ટકા જાપાનીઓ આજ હિન્દમાં નથી. ચીન એકમાં અમેરિકનોની બે પલટનો કાલે સરજાય.’

‘હામે કહેવાના નથી. જાણીને જ પૂછું છું, હો !’

‘તહમે જાણો છો એ જણાવવે શી વિશેષતા ? પૂછો. અમે જાણિયે છીએ એ ઉત્તર આપિયે છીએ.’

‘પાસીફિક ઓળંગીને ગોળા નાંખે એવી તોપ જાપાનમાં શોધાય છે ?’

‘યુરોપએશિયાના પાથયાં પગથાર ઓળંગી, વિમાનની પેરે, જાપાનમાં પડે એવા ગોળા નાંખતી તોપજંજળ ક્રિયા દેશમાં શોધાતી નથી ?’

‘બ્રીટન ને જાપાન પૂર્વગોળાર્ધનાં બે શીંગડાં છે.’

‘અમેરિકા પશ્ચિમગોળાર્ધની સમશેરનો હૈયાપટો છે.’

બન્ને ય હસી પડ્યા, અને ચહાના ઘૂંટ ભરવા લાગ્યા. અમેરિકાએ જોયું કે પોતે જાણે છે એથી જાપાન ઓછું જાણતું નથી. બે મહારાજાએ મહાયુદ્ધની પૂર્વજાયા પૂરી ખેલી લીધી. પરસ્પરને નાણી લીધા કે વર્તમાન કાવપેચના પેંતરાના એકેએકે અજાણ ન હતા.

હિન્દુઓ જ્ઞાનબાણ રમે છે. જગતના મન્ત્રીશ્વરો યે મળે છે ત્હારે ત્હારે જ્ઞાનબાણ ખેલે છે.

‘આ અમેરિકાનો હાથ; જાપાનને જોઈતો હોય તો.’

‘આ જાપાનનો હાથ; અમેરિકાને જોઈતો હોય તો.’

રેલવેની સીગ્નલ ઉપર બે હાથ એકાકી ને નિરનિરાળા લંબાતા લટકે છે, એમ અમેરિકાના ને જાપાનના હાથ અદ્ધર ને એકાકી લટકતા હતા. કાળની આગગાડી વીજ-જીવેગે ધપતી જતી હતી. બન્ને ય સિગ્નલની પેલી પાર નિહાળતા હતા.

‘જૂવો, સિંગાપુરનો દુર્ગ સમારાયો.’

‘હોંકોંગમાં નવી તોપો ચઢાવાઈ, ને જૂની તોપો-
ના લશ્કરી ખાતાએ ખરીદી. અને ન્યૂ ફાઉન્ડેશનમાંથી
ઉતારેલી તોપો ચીલીને કોટકાંગરે ચઢી. ઉતરેલી તોપો
પધરાવ્યે સહાયક મિત્રરાજ્યો સભ્ય થતાં હશે ?’

‘ત્હારે માંડિયે કે ત્હાંજે માંડિયે જગત્સંગ્રામ,
એવી જગતની સંગ્રામસફળતા છે. આજનો જગત્વેરી
કોણ ?’ અમેરિકા વાર્તાલાપના મધ્યખિન્દુએ આવ્યું.

‘અમેરિકાનો ને જાપાનનો આજનો હુસ્મન બ્રીટન
એમ જગત બોલે છે.’

‘ત્હારે અમેરિકાના ને જાપાનના ઇતિહાસના
સ્વાર્થ આજે એક.’

‘એમ ન હોત તો આપણે આજ અંહી મળ્યા જ
ન હોત.’

‘ત્હારે કોરે કાગળે સહી કરો.’

‘ત્હમરી સહી નીચે મ્હારી સહી જ છે.’

હિન્દના બ્રાહ્મણોની દુનિયા મશ્કરી કરે છે કે

બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ દ્રવ્દ્વા શ્વાનવત્ ઘુર્ચુરાયતે.

પણ પ્રજાપ્રજાના મહામન્ત્રીઓની મન્ત્રસભા એકઠા
જઈને નિરખાય અને પછી એ ઉચ્ચારાય તો સારું. પ્રજા-
પ્રજાના રાજમન્ત્રીઓ પરસ્પર ઘૂરકે છે એટલું બ્રાહ્મણો
પરસ્પર ઘૂરકતા નથી.

અમેરિકા જાણતું હતું કે ઘડિયાં લગ્ન છે, બ્રીટનથી
વિમાન જાપાનમાર્ગે ઉપડી ચૂક્યું છે. સારી દુનિયાં જાણતી
કે ચીન જાપાન જર્મની ૭૦ કરોડ માનવજાત એક છે.
ફ્રાન્સરશિયાની સાથે રાજમન્ત્રણા કરીને અમેરિકા આવ્યું

હતું. ખાસ એલચી જાણતા હતા કે સુફર્ત ચૂકાયું તો અમેરિકા એકલવાયું પડશે.

અમેરિકા નહોતું જાણતું તે એટલું જ કે જાપાન અમેરિકાના એલચીઓ તહનામાની મહામન્ત્રણા કરતા હતા અને જાપાનના મન્ત્રીશ્વરે ઘ્રીટનના સ્વયં મહામન્ત્રી-એ તહનામાને કાળે નહોતર્યા હતા, ત્યારે જાપાનની સંઘામત્રિપુટિ ફિલિપ્પાઈન ન્યૂ ગીલેન્ડ ને આસ્ટ્રેલિયા ઉપરના હુમલાઓની વ્યૂહરચનાની નકશાવલિઓ ઉમેળીને લાણુતી ખેડી હતી. રાજમન્ત્રણામાં સર થાય તહેમને પછી રણમન્ત્રણામાં સર કરવાનાં ન હતાં.

અમેરિકાએ ચર્મપત્ર લીધું, અને કોરા ચર્મપત્રે સહી કરી.

પછી જાપાને અમેરિકાની સહીની નીચે સહી કરી.

અને પછી બન્નેએ કોઈ ચર્મપત્ર કલમોથી ભરી નાંખ્યું, ને હસતાં હસતાં ઉઠીને હાથ મિલાવી અંગોનો પૂલ રચીને દેહ જોડયા.

વ્યક્તિઓના, કુટુંબોના, પ્રજાઓના મહાકલહોનાં સાચાં તહનામાંઓ કોરે પાને જ સહીઓ કરીને થાય છે સદા. એમ તહનામાં ન થાય, તો નિજનિજનાં નહાનાં મહોટાં કુરુક્ષેત્રો મંડાવાનાં.

અમેરિકાએ જાણ્યું અમેરિકા એકલું નથી; જાપાને જાણ્યું જાપાન અજીત થયું.

આત્મજિત એકને ઝાળખવામાં ભૂલ્યો હતો, એટલે એનો જગત્ક્રિસાખ ખોટો પડતો હતો.

રાજચોપાટ ખેલતાં સૌએ અગમ્યના પાસા વાંચવાના છે.

પછી આત્મસન્તુષ્ટોની ફિલસૂફી વિદ્યાસ પામી.

અમેરિકા બોલ્યું : ‘ Science-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો જગત-દ્રશ્યાણુ કાજે છે. વીજળીએ રાત્રીનો દિવસ કીધો. અર્ધ નાગા જગતને વરાળે સસ્તામાં ઢાંક્યું. વિમાને પૃથ્વી શહેર જેવડી કીધી. પાસીફિકને બે કાંઠે બેસીને જાપાન-અમેરિકા, એક ચોરડામાં બેઠાં હોય એમ, વાતો કરે છે. ’ -

‘ ને દેશદેશમાં ગવાતાં ગીતો સાંભળે છે. ’

‘ પૃથ્વીને હવામાંથી ખાતર દીધું ને ચોગણી ફળદ્રુપ કીધી. ’

‘ છ મહિને જવાતું ત્યાં છ દિવસે જવાય છે; પગ-પાળો ખેપિયો જતો ત્યાં વીજળી દોડે છે. ’

‘ છાપાઓના અગ્રલેખોનાં આપણે મથાળાં ઘડવા તો નથી બેઠા ને અત્યાદે ? ’

બન્ને ય ખડખડાટ હસી પડયા. એ જ ક્ષણે જાપાનના હાથમાં વીજસન્દેશ આવી પડયો. જાપાને એ વાંચ્યો. મુખઠે સ્મિત ફરક્યું, કીકીઓ આશ્ચર્યને ધૂમડીએચકાવે ચઢી. ચોરડાની દિશાદિશામાં આંખડીઓ ધૂમી વળી.

અમેરિકાને ચે કૌતુક લાગ્યું. પૂછ્યું : ‘ અમસ્તા તો હસતા ન જ હો ? ’

‘ ખ્રીટનના મહામન્ત્રીશ્વરનો ચૂરલ પર્વતને શિખરેથી વીજસન્દેશ છે કે હું પાછો જાઉં છું. ’ જાપાને ભેદ ભાગ્યો.

એથી તો બન્નેયનાં આશ્ચર્ય ઉલટાં વધ્યાં. આશ્ચર્ય

ભૂમિ અમેરિકાએ આશ્ચર્ય ઉત્પાદ્યું કે ‘તહનામા ઉપર સહી કર્યે હજી પન્દરેક મિનિટો માંડ થઇ છે. તહાં તો -’

‘તહમે જૂલો નાઓ છો. એક સેકન્ડમાં આઠ વાર રેડિયોનાં વીજભોજન પૃથ્વીપરિઘને ફરી વળે છે.’

જાપાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બોલતું હતું કે અતિગહન રાજરમતની રાજમન્ત્રણા ? જાપાને દીકું એ બોલતું હતું. એ રહવારે—નાએલચી ‘મન્ત્રીશ્વર પ્રીટનથી ઉપકયા છે’ એટલું કહેવાને આબ્યા હતા, અને જાપાની મહામન્ત્રીશ્વરનાં સન્તાનોને નવી શોધનો રેડિયો ભેટ આપી ગયા હતા. એ રેડિયો બોલેલા બોલ ઝીલતો ય તે ને ઉછાળતો ય તે. સન્તાનો કાળેનો એ ભેટરેડિયો મહામન્ત્રીશ્વર ઘરના આ-ફિસખંડમાંથી ઘરમાં લઈ જવાનું ભૂલી ગયા હતા. જાપાને અમેરિકાને ળતાવ્યું કે ચાવી પણ આપતાં મૂકી હતી એવી ઉઘાડી જ હજી હતી.

આજે તો જગતમાં બાળરમતો રાજરમતો જેવી થઈ છે, ને રાજરમતો બાળરમતો જેવી થઈ છે.

તે તિથિએ બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યમાં મ્હોટે અક્ષરે છપાયું ને વંચાયું કે જાપાનઅમેરિકાનું તહનામું થયું.

ઘરતી ધૂણે એમ બ્રિટિશ મહારાજ્ય ધૂણી ઉઠયું; જાણે જગતસંગ્રામ આજે જ મંડાણો. છાપાઓએ યથામતિ અગ્રલેખોની તોપો ફેાડી. એકે છાપ્યું: પ્રીટન રહામે ગોઠવાયેલી તોપો. બીજાએ છાપ્યું: અમેરિકા ઇંગ્લાંડને એકલવાયું રહમજે છે ? ત્રીજાએ છાપ્યું: બ્રિટિશ સંગીનો છુટ્ટી થઈ નથી. ચોથાએ છાપ્યું: ભવિષ્યવાણ ફળશે. પાંચમાએ છાપ્યું: અજીત મહારાજ્ય. છઠ્ઠાએ છાપ્યું:

જગતનું કાવતું. લંડન ટાઈમ્સે છાપ્યું કે Europe vs. Asia & America.

તે તિથિએ છપ્રાલ્ટર માલ્ટા સાઈપ્રસ સૂવેઝ એકન ત્રિદેશાલી સીંગાપુર સીડની હોંગકોંગ ફરતી ગજવેલ-કાંટાની વાડો નવી નંખાઈ, કિલ્લેબન્ધી તપાસાઈ, જળગોળા તરતા મૂકાયા, તોપોના કાટ ઉતારાયા, મહાતોપગોળાઓ ગણાયા. ખ્રીટનને કિલ્લે કિલ્લે ને મંડળમહારાજ્યની પાટ-નગરીએ-નગરીએ યુદ્ધમન્ત્રણાઓ થઈ. ન્યૂ ક્લાઉન્ડલેન્ડમાંના કાફલાએ કોલસા ભર્યા. કેનેડાએ અધીર સીમા નદીએ વીજ-ળીની વાડ નાંખી. ખ્રીટનની પાર્લામેન્ટમાં બહોર થયું કે Invited Premier returned from Ural.

એ સ્થાને ટોરી છાપાંઓએ છાપ્યું કે ખ્રીટનના મહામન્ત્રીનું અધેર રસ્તે અપમાન. વળતી સહવારે લંડન ટાઈમ્સે અગ્રલેખ લખ્યો કે એશિયા ને યુરોપને સીમાડે.

યુરોપની સુલેહપરિષદ ભાગી પડી; ને પછી લેખિનીની ખરછીઓ ઉછળવા માંડી.

પ્રજાપ્રજાના લશ્કરી અસખાળ જોવાયા, ને સંગ્રામ-સામગ્રીની કાચી વસ્તુઓની વ્યાપારી વખારો તપાસાઈ. ફ્રાન્સની મન્ત્રીસભા બેઠી હતી ત્યાં રિપોર્ટ ગયો કે ચાર વર્ષ આલશે. ઈટાલીએ વળી ઉચ્ચાર્યું કે ભૂમધ્ય-સરોવરની મહારાણી રોમનગરી છે.

Splendid isolationની રાજનીતિ ભારે ન પડી બલય તો સાફ. અમેરિકાએ એ રાજનીતિ પરિત્યાગી. ખ્રીટનનું અકવતીર પંથ બેઠું હતું ત્યાં મહામન્ત્રીશ્વર બોલ્યા.

‘પણ મહારાજ્યને બનતું આત્મસંપૂરણ ઘડયું છે ને?’

‘હા; મહારાજ્યનાં અંગોઅવયવો અખંડ ઉભે ત્યાં સૂધી. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હોળી સળગી છે એ દક્ષિણ-આફ્રિકા મહારાજ્યપડખે તો ઉલશે ને ? કાચે તાંતણે મંડળમહારાજ્ય બાંધેલું છે; ને રખરના ગણી તાંતણા અતિ ન તણાય તો સાફ.’

મિલિટરીએ પૂછ્યું: ‘લંડન વિદ્યાપીઠનો રિપોર્ટ શો છે ?’

સંગ્રામસરમુખિત્યાર બોલ્યા: ‘બ્રીટન ફરતો દસ માઈલનો વીજળીપટો નાંખી શકાશે. સાગરના ભરતીઓટ-માંથી વીજળી સરળશે. સાગરસંગ્રામ જીતનાર કોઈથી ચે બ્રીટનની ધરતી ઉપર પગ નહિ મંડાય.’

‘અને આટલાન્ટિક ઓળંગતાં કિરણો ?’

‘એ તેજકિરણો નથી; એ અન્ધારકિરણો છે. આખો આટલાન્ટિક નહિ ઓળંગે. અડધે આટલાન્ટિકે મનવારની રકાળી ફેડશે: ટાઈટેનિક ફૂળી હતી એટલામાં.’

મહામન્ત્રીશ્વર: ‘સજ્જ રહેજો, પણ સંગ્રામયુગલ વગાડશે મા. છેલ્લી છેલ્લી યૂરોપની નાડ પારખવી છે કે તાવ કેટલોક વધ્યો છે. યૂરોપ આપણું થાય, તો તો—’

‘યૂરોપની એકસપી સ્થપાય, તો તો એશિયાઅમેરિકાને ભૂ પાઈયે. નહી તો એકલવાયું બ્રીટન—’

‘સ્કોટે કહ્યું છે ને કે એકલવાયો પણ ચોધરાજ.’

‘પણ આયલેન્ડની ચેકે સ્કોટલેન્ડ ફરી એસે તો ?’

‘સ્કોટલાન્ડનું સ્વરાજ્ય ખીલ પાલ્મેન્ટમાં કાલે બહેર

કરવાનું છે. દેહી એક ધ લેઈકની સરોવરગુફાઓમાં ફેંટાટનાં ગીતો ગવાયો. ’

‘વસ્તીગણત્રીનો ખરો આંકડો દેટલો છે ?’

‘છપાયો છે તેથી સવાયો.’

‘મનવારો ઉપરથી તોપો ઉતારી નાંખવાની કબૂલત મુલેહપરિપદને આપી છે તે રોજ એક-એક તોપ ઉતારાય છે. વચ્ચન પાળિયે છીએ. ’

‘ખલાસીથી ણને એટલી ઉતારે. ને નિત્ય નવી ઘડાય છે દેટલી ?’

‘ચાર.’

‘રોજની છ ઘડાવી લેઈશે હવે.’

‘હુનિયાં દિવાની ઘડ છે, અખજોના ધૂમાડા કરવા બેઠી છે. ૧૯૧૮નાં દેવાં તો ભરાયાં નહિ, ને પ્રજાઓએ દેવાળાં કહાડયાં. એક જગતસંગ્રામનું ખર્ચ હુનિયાં માનવ-કલ્યાણાર્થે વાપરે તો ઘરઘરના ડોઠારો છલકાય એટલું અઢળક ઉગે.’

‘પણુ વાવવાને ધનતા ઢગલા ક્યાં ?’

‘સંગ્રામઅવસરે ત્યાંથી ઢાળાય છે ત્યાં છે એ ધનઢગલા. હુનિયાં દીઠી તો છે ને ?’

‘પ્રીટન મહારી વડી હુનિયા છે.’

‘દૂરશ્રીનમાં ચે હુનિયાં દીઠી નથી એમની રાજમન્ત્રણાઓ તળપદી હોય, માનવવિશાળી ભાગ્યે હોય. એના દિલની સમથેર દોધારી ન હોય.—સેક્રેટરી ! ભૂવો; ભવ; આ અગ્રલેખ છાપામાં મોકલો: Europe in Danger.’

‘યુરોપ ભડકશે તો ?’ સેક્રેટરીનો વછેરા ભડકી ઉઠ્યો.

‘બલ્લા માણસ! યૂરોપને બડકાવવાને તો એ લેખ છે. ભય વિના પ્રીત ન હોય.’

‘ભયજન્મેલી પ્રીતની ક્ષીંભત કેટલીક આંકે છે?’

‘જીવાન છે; અનુભવ એ આંકતાં શીખવશે. એની ક્ષીંભત તાત્કાલિક, Election જીતવા જેટલી. અમેરિકાને એકદમ તો કહેવા ઘો કે બ્રીટનને યૂરોપનું પીઠબળ છે.’

બ્રીટનનું ચક્રવર્તી મન્ત્રમંડળ વેરાયું. આઘે-આઘેના યૂરોપમાં એ અશ્વલેખથી ગણગણાટ થયો. બ્રીટનના ચોખૂટ તો પારણાના ચોખૂટની પેઠે હિલોળે રહડયા.

પછી મહામન્ત્રીશ્વર પોતાની હોટેલે જતા હતા ત્યાં નીસરણી ઉપર બપોની એલચી મળ્યા. આંખોમાં ઉબગરો હતો, એમના હાથમાં રાજકાગળ હતો. બપોની સરકારની વતી એલચીએ મહામન્ત્રીશ્વરને યાદી આપી. ઉપર લખેલું હતું ‘તાત્કાલિક-Immediate.’

મહામન્ત્રીશ્વર વાંચતા ગયા તેમ તેમ ઉત્તર વિચારતા ગયા. અર્થઘટિ વાંચી રહે અન્તે ઉચ્ચર્યા: ‘હું તપાસ કરાવીશ.’

દુનિયાંભરમાં કાળકંકા વાગતા હતા ત્યેની હજી તપાસ કરાવવાની હતી. વખત મેળવવાને નાંખેલો પાસો આવળો પડ્યો.

‘બપોને જુકી યાદી કેઈ દેશની સરકારને કદી આપી નથી;’ શબ્દે શબ્દ છુટો પાડી, શાસોહવાસનો ભાર મૂકી, બપોની એલચી બોલતા હતા. એ બોલતા હતા? કે ખડીવડાવતા હતા? બોલ્યા: ‘કિમ્બરલીની હીરાખાણ બપોની કંપનીએ વેચાતી લીધી. કબજો લેવાને ગયા ત્યાં

દક્ષિણઆફ્રિકાએ મનાઈ હુકમ કહાડ્યો, ને જાપાની કરો-
ઠપતિનાં ને મજૂરોનાં ખૂનો થયાં. ખીટન શું કહે છે ?

‘ખીટન કહે છે કે તપાસ થશે ને ન્યાય થશે. શુને-
હગારને શિક્ષા કરાશે. બ્રિટિશ મંઠળમહારાજ્ય કાયદાર્થ
રાજ્ય છે.’

‘રહારી સરકારે જાહેર કરવાને ફરમાવ્યું છે કે
અઠવાડિયાની મહેતલ છે. અઠવાડિયામાં જાપાન સન્તોષખ-
દલો માગે છે.’

‘ખીટનને સુદતખન્ધી કોઈએ કહી કહી નથી.’

‘પણ ખીટને અનેકને સુદતખન્ધી કહી છે.’

‘અવસરયોગ હોય તો સુદતખન્ધી ચે બોલવી પડે.’

‘આજ જાપાનને એ અવસરયોગ છે, માટે સુદતખન્ધી
બોલે છે. અત્હારે રજા લઉં છું. અઠવાડિયું રોકાઈશ.’

જાપાન ગયું. ખીટનને ક્ષણકે દ્વિધા થયું કે નીસરણી
રહડું કે ઉતરે ? ખીટને ત્રીજું જ કીધું. ગજવાખટન ચાંખ્યું.
મહામન્ત્રીશ્વરના મન્ત્રીજી આવ્યા.

‘દક્ષિણઆફ્રિકા શું કહે છે ?’

‘દક્ષિણઆફ્રિકા કહે છે કે જાપાનથી કાફલો ઉપડી
ચૂક્યો છે. સિંગાપૂર પૂછાવે છે કે વાટાઘાટ દરમિયાન
કાફલાને સાસુદ્રધુનીપાર ઉતરવા દેવો કે કેમ ?’

‘ઝોહૂહો ! સિંગાપુર વટી ઉતરવાને આ અઠવાડિયાની
મહેતલ છે ત્હારે !’ ખીટને સુદતખન્ધીનો ખરો અર્થ
વાંચ્યો. ‘ઠી-ઈ-ક. પણ દક્ષિણઆફ્રિકા વિગતો શી બોલે છે ?’

‘અધકચરી. દક્ષિણઆફ્રિકા કહે છે કે ખરસો ચીના-
ઝોની દુકડી લેઈ જાપાન હીરાખાણુનો કબજો લેવાને ગયું.

એશિયાટિક વિરૂદ્ધ આફ્રિકાની સરકારનો મનાઈ હુકમ હતો, એટલે પોલિસ વચ્ચે પડી. પોલિસને ન ગાંઠયે લશ્કર આન્યું, બન્ધૂકો ફૂટી, દંગો વિખેરાયો, પાંચસાત મરાયા. એક મહામૂલા દીરાની પણ તકરાર હતી. જપાન કહે વેચાણ પછી ખાણઉખાડેલો છે. આફ્રિકા કહે વેચાણ પૂર્વે ઉખાડેલો છે. ’

‘ આફ્રિકાને કહી-કહીને જીલના કૂચા વળી ગયા કે સંરક્ષણસેના જમાવો. કહે અમે અભય છીએ. આફ્રિકાની સરકારના વર્તનની આન્તરરાષ્ટ્રીય જવાબદારી છે પ્રીટનને માથે; અને પ્રીટનને વગરપૂછયે આફ્રિકા વર્તે છે. આફ્રિકાને કહો કે પ્રજાસંઘમાં પ્રશ્ન પૂછાયે. ’

‘ આફ્રિકા કહે છે કે જિનિવા ને કેમ્પિ ટાઉન વચ્ચે આભવિશાળો આફ્રિકા ખંડ છે, સાગરવિશાળું સહરાનું રણ છે, દેશવિશાળો બૃમધ્યસમુદ્ર છે. ’

‘ આફ્રિકા બૂલે છે કે વિમાનોના એ છે કલાકોના ચારા; વીજળીના એ મિનિટના ચે પન્થ નથી. આફ્રિકાને બ્રિટિશ વાવટાના વિશ્વલાલ લેવા છે, ને વાવટાને ઉશેટવો છે. જાવ, જાગતા સૂને આજની રાત. પણ જૂવો. લંડન વિદ્યાપીઠને પૂછાવજો કે પેલી શોધ ખૂરી થઈ કે ? ’

‘ અખઘડી-આપે પહેલે પગથિયે પગ મૂક્યો ત્હારે શારદાપીઠને સન્દેશો હતો કે માઉન્ટ પ્લેન્ક ઓળંગીને ને ચૂરલ પર્વત સૂધી ગોળા ફેંકી શકાશે. ’

‘ પણ પેલા સોનાના કીમિયાનું શું ? ’

‘ કહે છે કે પ્રીટનની હુંગરધારોમાં પૂરતું ત્રાંબુ નથી. ત્રાંબુ આયાત કરવું પડશે. ત્રાંબાનું સોનું કરાય. હિન્દના નેગીઓ સાચા હતા. ’

‘ સોનું તો ભેંકશે જ ગ્રીટનને સંગ્રામ કાળે. બેન્કને બોલાવજો. આજે તો સંગ્રામ એટલે સોનારૂપાની ગોળીઓના વરસાદ. ’

‘ ઘણીખરી બેન્કોના રિપોર્ટ આવી ગયા છે. બેન્ક-લંડનને ખાણો ભરેલી રહેતી ત્યાં ટોપલી-ટોપલી ભરેલી છે. ’

ચાર સૈકાથી યુરોપ સોનાનો ડીમિયો ને સોનાની ખાણો શોધે છે ને સંઘરે છે. જાંડખાંડ દૂંઢી વળ્યું. સુખ કાળે સોનું કે સંહાર કાળે સોનું ? પૂર્વે સોનું સુખ કાળે હતું, હમણાં સોનું સંહાર કાળે છે. લોકસમુદાય માનતો સોનું સુખ કાળે છે, Science-વિજ્ઞાન કહ્યાણુ કાળે છે. ૨૦ મી સદીના સ્ફુવારે જગતને નવો પાઠ પઢાવ્યો કે સોનું સંગ્રામ કાળે ને વિજ્ઞાન સંહાર કાળે છે.

આજે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એટલે દોધારી સમશેર.

યુરોપના ચાર સૈકાના સોનાના ઢગલા ચાર વર્ષોમાં સળગી ગયા અને દેશોએ દેવાળાં કહાડ્યાં એ દુનિયાંએ ઠીકું હતું. ૧૯૧૪ ના જેવડી મ્હોટી લક્ષ્મીની જગતહોળી માનવવંશે પૂર્વે ઠીકી ન હતી.

એ ચાર વર્ષોમાં સાચેસાચ યુરોપ ધનના ધૂમાડા કરતું હતું.

દુનિયાં ભોગવે છે એથી ઢાળે છે અધિકું. અને ઢાળે છે એટલું ગ્લોબીને ખાયપીએ તો બ્રુજ્યાંતરસ્યાં સૌ ધરાય.

પણ લોકને ધરાવું નથી; ઢગલા કરી સંઘરવા છે ને ઢાળવા છે.

પૃથ્વીનું મધ્યગિન્દુ ડાલતું હતું, શેષ માથેનો મણિ કમ્પતો હતો.

પ્રકરણ ૫ મું, અમેરિકાની સમસ્યાઓ

‘ત્હારે અમેરિકા જગતનેતૃત્વ લે ?’

ચન્દ્રિકામહેલના રાજખંડમાં અમેરિકામાં ત્હારે એ પ્રશ્ન પૂછતો હતો.

ચન્દ્રિકામહેલના ચોગમના ગોખ ગ્રીષ્મકારણે ઉધાડા હતા, અને પ્રેસિડેન્ટ ચોખંડને વાંચતા ધૂમતા હતા. અન્તર્દેશે એ એક જ પ્રશ્ન ઉછળતો હતો.

વિશાળા ગોખમાં થઇને એક ઉડણુદેવી આંખ્યાં ને ઓરડા વચ્ચે ઉભાં.

‘કોણ-વિધાત્રી ? આંખ્યાં ?’

વિધાત્રી ગગનગામિની દેવી હતી, ચન્દ્રિકામહેલના રાજખંડને એની ઉડણુપાંખો પરિચિત હતી. વિધાત્રીના આવવાનું પ્રેસિડેન્ટને આશ્ચર્ય ન હતું; અત્હારે-મોડી રાત્રે-તાત્કાલિક આંખ્યાનું આશ્ચર્ય હતું.

‘ન્યૂ ફ્રાઉન્ડલેન્ડ ને કેનેડાના સળવળાટ વાંચતી હતી, ને સાગર ખળભળતા પેખતી અગોચર દ્વીપમાં અમ આશ્રમે યેઠી હતી. નીંદર નાઠી હતી અને આંખો ઉધાડી હતી. ત્હાં રાજસભામાંથી વીજસન્દેશ આંખ્યો કે યોલાવે છે. સત્આજ્ઞાને અધીનતા એ અમ જીવનમન્ત્ર છે. પછી ન વિચારવાનાં હોય મધ્યાહ્ન કે મધરાત’

‘જગતનાં છાપાં છાપાંમાં અગ્રલેખો વાંચ્યા કે યૂરોપી પ્રજામંડળ પડી લાગ્યું છે; માનવમહામંડળ મળશે ને વિશ્વશાન્તિ સ્થાપશે. એ ત્હમારા જ લેખો હતા ને ?’

‘કૈલાસીની જમાતના.’

‘એ વાંચીને ત્હમને આમન્યાં. ત્હમે નિબ્બલ સલા-

હકાર છે; પક્ષવાદીઓના તો આજે રાફડા ફાટયા છે. વિચારવાનું એક જ છે; અમેરિકા જગતનેતૃત્વ લે કે નહિ ?

‘લે તો તો સાફ. પણ લઈ શકશે અત્હારે ?’

‘એ પ્રતિપ્રશ્ન શાને ?’

‘વિચારવાને. આજે તો જગતસન્દેશ અપવાનો હોય એ મહાપ્રશ્ન જગતનેતૃત્વ લે. જે તિથિએ અમેરિકા નિજ નવસંસ્કૃતિ ધડે, એ જ તિથિએ જગતનેતૃત્વ અમેરિકાનું છે. આજ તો અમેરિકા યુરોપને પૂછડે ખાંધેલું છે.’

‘પૂછડે ? કે શીંગડે ?’

‘પૂછડે કહો કે શીંગડે કહો: આજની અમેરિકન સંસ્કૃતિ એટલે યુરોપી સંસ્કૃતિનું અંગ લોંગફોર્ડે કે ઇલા વિલકોક્સ એ ઇંગ્લાંડના પડ્યા તે ઇંગ્લાંડે વખાણ્યા. એમર્સન કે એનીંગ-એન્ડ્રુ કે ચ બ્રોડન વિફલિફ નહિ, તો પછી લાયબેલા કે લ્યૂથર, સન્ટ ફ્રાન્સિસ સન્ટ ઓગસ્ટાઇન કે ટેમ્પિસનો સન્ટ થોમસ તો ક્યાંથી જ હોય ? વોલ્ટ વ્હીટમેન એટલે અમેરિકાનો સ્વયંભૂ શબ્દ. પણ ગોઈથે કે કાલિદાસની હારનો વ્હીટમેન ખરો ? અમેરિકાનાં ફાઉન્ટ કે શકુન્તલા, મેઘદૂત કે Sorrows of Werther ક્યાં ?’

વિધાત્રીના શબ્દો સન્મુખે ચન્દ્રિકામહેલનો રાજખંડ નહાનકડો લાસતો હતો. પણ એ શબ્દો ચોખંડવિશાળ હતા, દુનિયાદ્રષ્ટાના હતા, નવવિધાત્રીના હતા. એ સૈકાની અમેરિકાની કાળકથા વિધાત્રી સારવતી હતી.

‘એક મહાપુરુષ અમેરિકાએ જગતપ્રતિહાસને આખ્યો છે, અને તે જ્યોર્જ વોશીંગ્ટન;’ વિધાત્રીએ ઉમેર્યું.

‘અમેરિકાની મહાપ્રજ્ઞનું એ મૂળ ને થડ.’

‘અમેરિકાનો જન્મ સાચા સિદ્ધાન્ત કારણે છે:

No taxation without representation. અમેરિકાનું એ સનાતન પુરુષાતન હતું. તપ વૈરાગ્ય નિર્લોભ નિઃસ્પૃહાને એ ઝોળખતો. જ્યોજ્ વોશીંગ્ટન એટલે નવવિશ્વના જગત્પ્રમુખોનો કુળદેવ. એને ન હતો અધિકારલોભ; એને થતું ન હતું સરમુખિતચાર. એ લોકસેવક હતો. એનાં માનવઆદર્શ હતાં. એને બેડીઓ તોડવી હતી, નવગુલામી સર્જવી નહોતી; એને અન્યાયના ન્યાય કરવા હતા, અન્યાયને આરુણદવા નહોતા. વોશીંગ્ટન માનવધર્મિહાસનો મહાકાળસ્તંભ હતો.'

વિધાત્રીના બોલેબોલે પ્રેસિડેન્ટનું હૈયું ક્રાંતક્રાંત થતું હતું.

‘શિવાજી, સિન્સિનેટસ, પેરીકલીઝ, મેક્ઝીની, વિલિયમ ટેલ, બપાની સુમરાઈઓ; કાળયોગે પાકતા એવા નવપ્રભસ્રષ્ટાઓમાંનો વોશીંગ્ટન હતો. અમેરિકાને પૂર્વ-દરવાજે માંડેલી પેલી સ્વતન્ત્રતા દેવીની મહામૂર્તિ કરતાં એ વોશીંગ્ટન મહાકાય હતો.’ વિધાત્રીએ પૂરવણી ઉચ્ચારી.

‘દેવી મહોટાં કે ઉપાસક ? અતિસ્તુતિ નથી એ ?’

‘મન્ત્ર મહોટો કે યજ્ઞ ? બીજા મહોટું કે વડલો ? વોશીંગ્ટન એટલે અમેરિકાના ઇતિહાસની માનવમૂર્તિ, શુગશુગ ભરીને બોલતું અમેરિકાની મહાપ્રભાનું મુખડું. આજ અમેરિકા ત્રણ મહાત્માઓને આધારે ઉભું છે.’

‘ક્રિયા ક્રિયા ? કહેશો ? અમે દેશદ્વિષ્ટિએ ઇતિહાસ વાંચિયે છીએ, ત્હમે પ્રજાદ્વિષ્ટિએ ઇતિહાસ વાંચો છો. અમે દેશદ્વિષ્ટિએ દેખિયે છીએ; ત્હમે જગત્તદ્વિષ્ટિએ જૂવો છો.’

અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ ફેલાસીની જમાતની કુમારિકા કને અમેરિકાનો ઇતિહાસ લખવાને બેઠા । કારણ કે દેશ-દૃષ્ટિએ વંચાતા ઇતિહાસ પક્ષવાદી હોય છે, જગતદૃષ્ટિએ વંચાતા ઇતિહાસ પક્ષપરા હોય છે.

‘અમેરિકાનો પ્રથમ મહામન્ત્ર છે એ વોશીંગ્ટનના બીજમવૈરાગ્યે સમર્થેલો રાજમન્ત્ર કે એ જ વાર પ્રસુખ થવાય, ત્રીજી વાર નહિ. વોશીંગ્ટને વાંચ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડમાં કોમવેલને ચે રાજવંશ સ્થાપવાનો રાજલોભ જન્મ્યો હતો. દાયકાલાંબી સરમુખ્તિયારીને વોશીંગ્ટન જહાંગિરિ જ માનતો. વોશીંગ્ટનનો વૈરાગ્યમન્ત્ર અમેરિકાના પ્રજામહેલનો પાથો છે.’

‘તહમે તો તહમારા જેવું જગત ઘડવા માગો છો-વૈરાગિયું.’

‘ઈશુ ખ્રીસ્તે મહાવૈરાગી હતા. હું તો ઇતિહાસ બોલું છું. ને કેને કેને નિજ જેવું જગત ઘડવાના કેડ નથી બગ્યા ? ઈશુ ને વોશીંગ્ટન યુદ્ધ જેવા જગતજોગીઓની જમાતના જોગન્દર હતા. દાયકાલાંબુ પ્રેસિડેન્ટપણું એટલે સરમુખ્તિયારી. સત્તાનિલોબી વોશીંગ્ટને સરમુખ્તિયારીને લાત મારી; જોગી જેમ સંસારને લાત મારે એમ. વોશીંગ્ટને કાળબોલ ઉચ્ચાર્યો કે સ્વતન્ત્ર મહાપ્રજાને પ્રેસિડેન્ટ હોય, ગુલામોને સરમુખ્તિયારો હોય.’

‘અને બીજું સૂત્ર ?’

ફેલાસીની કન્યાશાળામાં અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ નિશાળિયા બાસતા હતા.

‘ જીને મહામન્ત્ર છે અમેરિકાનો દુર્ગધેરો, પરદેશી-
ઓના હુમલાઓ સહામેના કેટકાંગરા. અમેરિકાનું આક્રમણ
નહિ, આત્મસંરક્ષણ. ’

‘ એ કિયો ? ’

‘ એ છે તહમારા Monroe Doctrine ની હાકલ કે
પરપ્રજા કે અમેરિકાખંડમાં પેધશે નહિ. ’

‘ હુકમનો તો એને અમેરિકાની તોપ કહે છે. ’

‘ હુકમનોની આંખ કચ્છારેક ખડું જૂવે છે, ને
જીભ કચ્છારેક ખડું ગોલે છે. હા; મનરોમન્ત્ર એ અમેરિ-
કાની સંતત ચહડાવેલી તોપ છે. પણ એ આક્રમણતોપ
નથી, સંરક્ષણતોપ છે; મનવારની તોપ નથી, કિલ્લાની
તોપ છે. પૃથ્વીપ્રજાઓને મનરોએ સાફ સાફ સંભળાવી
દીધું કે America for Americans; અમારા ઘરમાં પરાયું
કે પેધશે નહિ. આક્રમણ એ પાપ છે, આત્મસંરક્ષણ એ
ધર્મ છે. Monroe Doctrine ની અમેરિકન હાકલને
પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાની હાકલ કરવી હોય તો અમેરિકા
જગતનેતૃત્વનો રહોડ આજે જ પહેરે. ’

‘ અને ત્રીજો મહામન્ત્ર ? તહમે તો ઇતિહાસ વાંચવાની
નવી આંખ આપો છો, વાક્યોમાં ગ્રન્થોને ગોલો છો. ’

‘ અમ શાસ્ત્રવાણી છે સૂત્રાત્મક. કૈલાસીની જમાત
છે જગત્યાત્રિકોની. અમારે એક આંખે ઇતિહાસ નથી
વાંચવાના. એક આંખે ઇતિહાસ દૈત્યશુર શુક્રાચાર્ય વાંચે.
એવા ઇતિહાસ અધૂરા હોય, જગતકલ્યાણક ન હોય.
દેશદેશમાં છે કૈલાસીની જમાત.ને પ્રજાપ્રજાના સજ્જન

મન્ત્રીશ્વરોને પૂછ્યે-વણુપૂછ્યે કહિયે છીએ આગમના કાળબોલ. પછી એમની બુદ્ધિઅનુસાર એ સાંભળે કે ન ચે સાંભળે. પણ ભગવાન તો સાંભળે; ને ન પૂછે પછી કે કેમ ન ઉચ્ચયો પાપછૂટા બોલ. કૈલાસીની જમાત બહીએ એક પાપથી ને ભગવાનથી. કૈલાસી તો સિકન્દરને ચે સાચું સંભળાવી દે. ’

‘ત્હારે અમેરિકાનો ત્રીજો મહામન્ત્ર કહેયો ?’

‘એ છે અમેરિકાનું આયુષ્યસૂક્ત ને સંગૃહનમન્ત્ર. અમારા હિન્દુ લગ્નમાં છૂટાછેડા નથી. પરણ્યાં તે પરણ્યાં, જીવતાં સૂધીનાં પરણ્યાં તમ ખ્રિસ્તીઓનો ધર્મબોલ એ જ છે—Till death us do part. પણ સુધરેલો ખ્રીસ્તસમાજ એ ધર્મબોલ પાળતો નથી. કેમ જાણેકે સુધારો એટલે ધર્મભ્રષ્ટતા.’

વિધાત્રી હસી પડી. સુધારાપન્થી પ્રેસિડેન્ટ વિચાર-વમળોમાં પડ્યા. ટકટક બોલતી ઘડિયાળ એક મહાકાળને માપતી હતી.

‘સુધરેલો ખ્રીસ્તસમાજ ઇશૂનો ધર્મબોલ પાળતો નથી ?’ મનમાં બોલતા હોય એમ પ્રેસિડેન્ટ આશ્ચર્યપ્રશ્ન મ્હોટેથી બોલ્યા.

‘ખ્રીસ્તી સંસ્કૃતિની છેલ્લી ચાર સદીના ઇતિહાસની એક દિશા એટલે સોનાની શોધ. એ ઇતિહાસની ને બા-ખ્તિસ્માના વ્રતમન્ત્રોની એકવાક્યતા કરી આપશે કે પાઠરી? સુખ ને સોનું એ પૃથ્વીદૂંઢતાઓની હાકલો—’

‘આપણે આડકથામાં ઉતર્યાં. વાર્તાલાપ તો એ હતો કે અમેરિકાનો ત્રીજો મહામન્ત્ર કિયો ?’

‘હિન્દુનાં એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હતા. વિજ્ઞાનની શોધનો વ્યાપાર એકતા. ભાગીદારી આરંભતાં ભાગીદારને પૂછતા કે આપણાં હિન્દુનાં લગ્ન કે યુરોપી લગ્ન ?’

‘એટલે ?’

‘એટલે એટલું કે આપણી આજીવન ભાગીદારી કે છૂટાછેડાની ભાગીદારી ? અમેરિકાના ઇતિહાસનો ત્રીજો મહામન્ત્ર લીંકને ઉચ્ચાર્યો કે અમેરિકન સંસ્થાનોની સનાતન ભાગીદારી છે, છૂટાછેડાનો કોઈને હક્ક નથી. જીવના જોખમે, આત્મબલિદાન આપીને, વધસ્તંભે ચઢીને સારી દુનિયાં સાંભળે એમ લીંકને ઉચ્ચાર્યું કે Thou shalt not secede. અમેરિકન સંસ્થાનોનાં છે હિન્દુનાં લગ્ન.’

ભારતની મહાસતી અમેરિકાના રાજમહેલમાં ગાજતી હતી. ચન્દ્રકામહેલનો રાજખંડ સ્તબ્ધ થઈ ગયો; રાજ મહેલ જેવા પ્રેસિડેન્ટ ક્ષણેક સ્તબ્ધ થયા; આરકામાંનું વાતાવરણ પળવિપળ સ્તબ્ધ થયું ભાસ્કર્યું. વોશીંગ્ટન મનરો ને લીંકનની આત્મમૂર્તિઓ અન્તરિક્ષમાં જાણે તરતી દેખાઈ. કાળપ્રદક્ષ ઉતરીને જાણે એ રાજઆરડે ઉભા. એમની એક એક ભસ્મરે મનરો ને લીંકન ખેઠેલા હતા, લલાટટીલકીએ વોશીંગ્ટન વિરાજેલા હતા.

પ્રેસિડેન્ટે કહ્યું: ‘તહમારા ગીતા શાસ્ત્રનો એકાદશમો અધ્યાય સનાતન સત્ય છે. અમેરિકાના કાળપ્રદક્ષનાં તમ કરાવ્યાં આજ હું સાક્ષાત્ દર્શન કરું છું.’

‘પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ !’ વિધાત્રી ગાજી ઉઠી, ને દિશા દિશામાં તહેના પડયા પડતા. ‘પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ ! યુરોપ

અમેરિકા વિરાટ સ્વરૂપ સન્મુખે કાણુ માત્ર છે ? સાગર ઉપર તરતા પરપોટાઃ ક્ષણજીવી, ક્ષણરંગી, ક્ષણપ્રકુલ. મનુજે પૃથ્વીનાં પુષ્પો છે, ને પૃથ્વી છે સૂર્યમંડળનો ફૂલછોડ. એ સૂર્યમંડળ છે લોકમંડળની કુંજકચારી; અને આ લોકમંડળ છે વિશ્વમંડળની કુંજગલી. ખ્રીસ્તા-વદનું આજ છે ૧૯૫-મું વર્ષ. આજે તારીખ છે ૨-મી. ખ્રીસ્તનાં બે હજાર વર્ષોમાં આજની તિથિનો મહિમા કેટ-કેટલોક ? ઇતિહાસનો કાળપગથાર છે, યૂરોપ ને અમે-રિકા એક તિથિ છે. પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ ! વિરાટદર્શન પામેલો પાથ કુરુક્ષેત્રને હતો. ’

અન્દ્રિકામહેલના ગોખઝૂખામાંથી પ્રેસિડેન્ટે બહાર નેચું. પોતાની ચાર વર્ષની આંદનીનું લાન થયું. શ્વેત હવેલીનો રાજમહેલ આકાશમહેલનું પરમાણુ માંડ લાસ્યો. ,

‘ વિધાત્રી ! કાળનો ચોપડો તો તહમને જ ઉકલે છે. કૈલાસીની જમાતને ધન્ય છે કે કાળલિપિ વાંચે છે. દુનિ-યાંના અહોભાગ્ય છે કે એ જમાત લગી છે. યૂરોપ અમેરિકાને ઉત્તમ કહે છે; અમેરિકા પ્રેસિડેન્ટને ઉત્તમોત્તમ લાગે છે. એ લોકભાખ્યા ઉત્તમોત્તમને તહમ લાણાવો છો કે એ કેટકેટલો અધૂરો છે ! ’

‘ કૈલાસીની જમાતનું સદાનું ગ્રાહણમત છે: લાણું અને લાણાવું. અમારો અકળરયુગનો ગ્રાહણ કવિવર તો ભાખી ગયો છે કે

‘ જો પેણું દિલ જોજકે, મોંસે ધુરા ન કોય.
જે જાણે કે પગથિયું ચે હજી રહડવાનું બાકી છે: એ

આગળ વધે. અમ બ્રાહ્મણદષ્ટિએ અમે અધૂરા છીએ; દુનિયાનાં ડુંગરપગથિયાં હજી મહડવાનાં છે.’

‘કોક કહે છે કે આ પરગુણપરમાણુની ડુંગરદષ્ટિએ ભારતને માર્યું, કોક કહે છે અમ્મર કીધું. પરગુણદર્શન ન હીઠેલા માર્ગ દાખવે. પણ સંગાથે સ્વગુણદર્શન હોય તો આત્મનિષ્ઠા અખંડ રહે: એમ ખરું ને ?’

‘સાચા સ્વાત્મગુણદર્શનથી આત્મનિષ્ઠા વજલેથી થાય એ સાવ સાચું. સ્વાત્મગુણદર્શનને False patriotism ભાખનારાંઓ રતાંધળાં છે. નથી તહેને નિરખનારાં સ્વગુણ કે પરગુણદર્શીઓ તો કાળાં કિરણોનાં ઉપાસકો છે. અમેરિકા સ્વસંસ્કૃતિ ખીલવશે—’

‘અમેરિકામાં સ્વસંસ્કૃતિના અંકુરો નથી ?’

‘છે, ફૂટયા છે. માતબર યુરોપનાં અખળેનાં લહેણાં માંડી વાળ્યાં એ જગત્પ્રતિહાસે અમેરિકાના સોનાના અક્ષરો છે. સો માળનો માળો ને કુબેર ભંડારીના ભાંડુઓ એ છે અમેરિકન સ્વસંસ્કૃતિના અંકુરો. અમેરિકાનો એક એક માળો એટલે એક એક ગામડું.’

‘અને એ છે અમારું ૨૦ મી સદીનું ગામડું.’

‘હા. વીજળીના દીવા ને વીજળીની નીસરણીઓ; વીજળીના પંખા ને વીજળીના ચૂલા. યુરોપ એટલે વરાળ ને અમેરિકા એટલે વીજળી. ફ્રાડ ને એડીસન અમેરિકાના; વોલ્ટ ને કૃષ યુરોપના’

‘અને અમેરિકાની સુન્દરી એટલે અર્વાચીનતાની મૂર્તિ.’

‘ ખડ. પારિસની ઉતરેલી ફેશનોની પરાધીનતાની પ્રતિમા. સ્વતન્ત્ર દેશની સ્ત્રીજનતાની આટઆટલી પરવશતા બીજે જડવી દુર્લભ. પૂછું ? અમેરિકાની સ્વતન્ત્રતાની પરમ ભાવના અમેરિકન નવસંસ્કૃતિને કેમ ઘડતી નથી ? અમેરિકન સંસ્કારિતામાં કેમ પ્રપુણી ઉઠતી નથી ? અમેરિકા ખાય છે યુરોપ પેરે, પહેરે છે યુરોપ પેરે, જીવે છે યુરોપ પેરે. ’

‘ આજનું અમેરિકા યુરોપજન્મ્યેા દેશ છે, એટલે એટલેા પિતૃવારસો તહમને પેખાય. છતાં અમેરિકા પ્રગતિ પન્થે છે. યુરોપ એશિયાને Ancient Orient-જૂનવાણી પૂર્વ કહે છે એ જ ભાવે અમેરિકા યુરોપને Ancient Orient ભાખે છે. પૃથ્વીનો નકશો બોલે છે કે યુરોપ અમેરિકાને જૂનવાણી પૂર્વદેશ છે. ’

‘ પશ્ચિમમાં પ્રગતિ હોય તો એશિયા અમેરિકાની પશ્ચિમે છે. ’

પ્રેસિડેન્ટને વીજળી વાગી. ઘડીક વિચારમૂર્છામાં પડયા. પછી કળ વળ્યે બોલ્યા: ‘ અમ અમેરિકા છે બે પ’ખાળો મોરલો. અમેરિકાની પાંખો છે સાગર સમોવડી. ’

‘ અમેરિકાની એક એક પાંખે છે એક એક મહા-સાગર. પૂર્વે છે એટલાન્ટિક ને પશ્ચિમે છે પાસીફિક. ’

‘ એ તો છે અમેરિકાની કુદરતનીમીં કિલ્લાખાઈઓ. ’

‘ સાચું. પણ ઇતિહાસ જૂગોળને ક્યારેક જૂસે છે. ક્રીટનના જળકાંગરા અજીત ન રહ્યા, ને રોમે જીત્યું—ઉઘને જીત્યું—જયૂટે જીત્યું—એંગલસસેક્સ-સે જીત્યું—નોર્મંડીએ

જીત્યું-એમ કંઈકંઈએ જીત્યું. તો અમેરિકાના જળકાંગરા અજીત રહેશે ખરા સદાકાળ ?’

‘ભારતના હિન્દુકુશ ને કારાકોરમ, સુલેમાન ને હાલા અજીત ન રહ્યા, પણ હિમાદ્રિ અજીત છે. અમારા આટલાન્ટિક ને પાસીફિક પણ જળહિમાદ્રિઓ છે.’

‘પણ જાન્યેનું ય પાંખે ભેઠી છે દુનિયાંની નૌકારાણીઓ, ને તટઝરૂખેથી જોષ જૂવે છે કાળયોગના.’

‘જેથું છે. અમેરિકાનાં ફરળીનો ફૂટી ગયાં નથી.’

‘માટે કમ્મરપટો ખાંધ્યો હશે ?’

‘એ વળી શું ?’

‘પનામાની નહેર એટલે અમેરિકાનો કમ્મરપટોઃ બ્રીટનની ને જાપાનની સ્હામેનો, એ જળમાર્ગે બ્રીટન સ્હામેનો કાફલો જાપાન સ્હામે મૂકાય ને જાપાન સ્હામેનો કાફલો બ્રીટન સ્હામે મૂકાય.’

‘દુનિયા એમ બોલે છે ?’

‘અમેરિકાનાં ફરળીનો ફૂટયાં નથી, તો શું દુનિયાંનાં ફરળીનો ફૂટી ગયાં છે ? દુનિયાં તો ફેળે એ બોલે. પણ કુદરતને કાણું હોય છે. કુદરતનાં કાણુંઓનાં જતન કરજો.’

‘કુદરતનાં કાણુંઓ !’

‘હા; અમેરિકાની કુદરતકીધી અધૂરપો. અમેરિકાના મધપૂડા ફરતી જાન્યેનું પાંખે દીપોની મધમાંજો ઉડે છે. એ ચટકા ન ભરે તો સાફ. ત્હમારે હાથે છે એ તમ દુર્ગ-દિવાલના કેડાઓ; પરહાથે છે એ એમની આગલી હરો-જની યાન્ત્રિક તોપો.’

‘સાવ સાચું. ખીટન ભણ્યું છે ને જાપાન ભણ્યું છે એ દીપમણ્ડાની માળા ચૂંથવાનું અમેરિકાને નહિ આવડે ? દિલ્લિખાઈનનું જળઝૂમણું એ જાપાનના પાયામાંની ભારેલી સુરંગો નથી ? આ તો અધૂરપો ભાણી. ડોક તો અવગુણ કહો કે સુધાનાય વિધાત્રી ! વિધાત્રીનાં સરખાં જ નિઃસ્પૃહી ને કાળખોલાં છે. જગતસંશ્રામમાં ઝંપલાવતાં પૂર્વે નિજનું ઘળાળળ જાણવું છે. જાણવું એટલે જાગવું.’

‘કહું ? માહું નહિ લાગે માની પૂછો છો ત્હારે કહું છું. પાંચ સેકે ચે અમેરિકા હજી પિઝારોનો દેશ છે. અમેરિકાને ગળે સોનાનો પથરો વળગેલો છે. યૂરોપનો દેશ દેશ અમેરિકાનો દુશ્મન થયો.’

‘અમેરિકા તો ઉછીનું આપેલું સંભારે છે. જહાજો ભરી ભરીને યૂરોપ અમેરિકાને ઉલેચી ગયું હતું એ ઇતિહાસ અમે કે દુનિયાં જૂલો ગયાં નથી.’

‘દુનિયાં દેગે છે, અને માટે જ જોલે છે કે અમેરિકાનું સોનું યૂરોપને ન પચ્યું. પણ યૂરોપની જૂલથી અમેરિકાની જૂલ ભૂંસાશે ? અમેરિકાને ગળે સોનાનો પથરો વળગેલો છે.’

‘ત્હારે અમેરિકા શા પાઠ પઢે ? શીખવો ભાવીનાં શાઓ.’

‘યૂરોપને જોઈએ છીએ દુનિયાંનાં સોનાં ને સત્તા; અમેરિકાને જોઈએ છીએ દુનિયાંનું સોનું. અમેરિકા શીખે વોશીંગ્ટનશીખ્યા પાઠ. હિન્દ સ્વિટઝરલેન્ડ ને અમેરિકાઃ ઇતિહાસદેશે એ દેશત્રયી છે જેમને પરમૂલકના સત્તાલોભ

નથી. એમને આક્રમણનિષેધ છે; એમનાં ઘર છે અનાક-મણનાં, ભૂગોળ કહે છે કે યૂરોપનો ઉંચ્યામાં ઉંચો દેશ સ્વિટઝરલેન્ડ છે; અમેરિકાનો ઉંચ્યામાં ઉંચો દેશ સંયુક્ત સંસ્થાનોનો છે; જગતનો ઉંચ્યામાં ઉંચો દેશ ભારત છે. ભારતને ને સ્વિટઝરલેન્ડને તો ધનલોભે નથી. અમેરિકા ધનલોભને છોડશે ? મા શુદ્ધ કસ્યસ્વિદ્ ઘનમ્.’

‘ધન સ્વયં અનિષ્ટ નથી; ધનના દુરુપયોગ અનિષ્ટ છે.’

‘સનાતન સત્ય, પૃથ્વીપુરાણું એ સત્ય. પણ ધનના ઢગલા ધનાઢયોની કુટેવો પાડે છે. હજારેક વર્ષ પૂર્વે ભારતને ધનાઢયોની કુટેવો પડી હતી; આજ યૂરોપઅમેરિકાને ધનાઢયોની આહતો પડી છે, ને ધનાઢયોનાં અવ-શુણ્નળાં ત્હાં ગૂંથાયાં છે. ખ્રીસ્તનાં તપ વૈરાગ્ય રંકતા બૂલાયાં છે. અમેરિકા ખરચાળવેડાના વાઘા ઉતારશે, ત્હારે નિજ નવસંસ્કૃતિ સરજશે.’

‘અરૂં. યૂરોપઅમેરિકા આજ એશિયાના સાદા જીવનની સ્પર્ધાથી ખેંચી છે.’

‘સાદા જીવનને સન્માનો, ખેંચીઓ નહિ. એશિયાએ ખ્રીસ્ત અખ્યો, એ એશિયાનો વિશ્વાસ રાખો. પયઘમ્બરોની જન્મભૂમિ એશિયા દુનિયાનો દુસ્મન નથી.’

‘અમ ઇતિહાસકારોની એ ભૂલ છે. એશિયાએ એટીલા દીધો એ સંભારે છે, ને એશિયાએ ખ્રીસ્ત દીધો એ વિસારે છે.’

‘એ છે એક અંખાળાઓના ઇતિહાસ.’

‘ત્હારે ત્હમારો ઇતિહાસબોધ શો છે ?’

‘પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાને કૈલાસીની જમાતનો ઇતિહાસ
મોઘ એ છે કે માનવવંશ એક છે, માનવવંશનો ઇતિહાસ
એક છે, માનવવંશનો કલ્યાણમાર્ગ એક છે. પ્રજાપ્રજાનાં
કલ્યાણ નિરનિરાણાં નથી, સંકળેલાં છે. ભારતમન્ત્ર છે
આત્મવત્ સર્વ મૂતેષુ.’

‘ખ્રીસ્તમંડળને ચે ખ્રીસ્તે કહ્યાં નથી લાણાંયું કે
Do unto others as you wish to be done by them.
વિધાત્રી ! તહમે સાચું કહો છો. ખ્રીસ્તમંડળ ખ્રીસ્તને
બૂદ્યું છે.’

‘ખન્ને ચ બૂદ્યાં છે;’ સાચનો પડઘો સાચ પડ્યો.
‘ભારતે બૂદ્યું છે લગવાનલાણાંયો મહામન્ત્ર કે આત્મ-
વત્ સર્વ મૂતેષુ. જૂવો; કૈલાસીની જમાત તો છે આશાવાહી;
ને અમેરિકા છે ચૌવનને ઉગ્ગરે. અમેરિકા નિજ નવસ-
રકૃતિ ઘડશે ત્હારે જગતનેતૃત્વ પામશે.’

પ્રકરણ ૬ કું, દિલની દુનિયાં

વીણું વીણું ને વેરાય છે, દેવ મ્હેં તો દીઠા;
હસવે છલકાય મ્હારી છાળ,
દેવ મ્હેં તો દીઠા.

વિધાત્રી આજ રમત રમતી હતી.

ઉઘાનમાં હૈયા સમોવડો કુંડ હતો, અને કુંડમાં એ રમતી હતી.

આલમાંથી વાહળી ઉતારી હોય એવડોક એ કુંડ હતો; ગહન અગમ્ય અકળિત. સૌન્દર્ય કલાઓનાં ને નવરસનાં મૂળતરવો જે શોધતાં, એ એને આરે જઈને ઉભતાં.

કવિતાની નિર્ઝરણીનાં મૂળ જેમણે જેમણે જોયાં છે એ કહી ગયા છે કે એ કુંડમાંથી કવિતાની સરવાળીઓ ફૂટે છે.

સૌન્દર્ય ગમ્ય છે કે અગમ્ય ? સૌન્દર્ય દિલનાં છે કે દેહનાં ? સૌન્દર્ય ક્ષણિક છે કે સનાતન ? સૌન્દર્ય શ્વેત-વર્ણુ છે, કે મેઘશ્યામ, કે વ્યોમશ્યામ ? એવા એવા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે એમણે એ કુંડની લહરીઓએ આલેખેલી પરમ રસમીમાંસા પઢી છે એવું પરખાય.

જળની વચ્ચે એ ઉભી હતી: જાણે જળની દેવી.

એક મ્હોટું રાતું પ્રકુલ્લેલું સોળપાંખડી કમળ એણે લીધું હતું; અને એ કમળ લઈને તે જળમાં રમતી હતી.

પ્રથમ તો એણે કમળને ઉછાળ્યું; ઝીલ્યું નહિ, ને જળમાં પડવા લીધું. જે તિથિએ મહામાયાએ ચન્દ્રમાને ઉછાળ્યો હતો એ તિથિ એને યાદ આવી. ઉછાળેલો

ચન્દ્રમા તે તિથિએ ગગનયાજ્ઞમાં પડ્યો, ને તેજસ્વારા ઉડાવતો ગગનજ્ઞમાં તરતો થયો, એવું એ સોળપાંખડી ક્રમજ અન્તરિક્ષમાં ઉછળ્યું, કુંડજ્ઞમાં તરતું પડ્યું, અને તેજધારાઓ સમી સોળે પાંખડીઓ દિશાદિશામાં પછી પરિમળક્રુવારા ઉડાવી રહી.

જગત્સ્વામી જગત્ખેલ જેલે છે એમ વિધાત્રી આજ રમત રમતી હતી.

અંજલિમાંથી અંગૂલિઓ ફૂટે છે એવી ક્રમજની પાંખડીઓ ફૂટતી; નયનમાંથી તેજકિરણો પ્રગટે છે એવા પાંખડીપાંખડીમાંથી પરિમળકિરણો પ્રગટતાં. એ કિરણ કિરણમાં વિધાત્રી સૌભાગ્ય વાંચતી.

હાથેળીમાંની લાગ્યરેખાઓ જ્યોતિષી નિરખે એમ એ જળકુંડમાંની લહરીરેખાઓ નિરખી રહી હતી.

ઉપાપાટના કુંકુમઅક્ષરો પ્રભાતદેવી વાંચે એમ એ નીરમાંના અક્ષરો વાંચતી.

એને એ ગહન મન્ત્રો ઉકલતા હતા કે જે ઉકેલવાને કવિવરો તલસે છે.

સૂર્ય ને ચન્દ્ર જેમ એકાકી સ્વયંભાવે સ્વયંતૃપ્ત રમે છે એમ એ ત્હારે એકાકિની રમતી.

વિધાત્રી જોતી જોતી ને હસી પડતી.

ફૂલડાંની ક્યારીએ ઉભી હતી, દેવ મહેં તો દીઠા;
ફૂલડે ઉભરાય મહારી છાબ,

દેવ મહેં તો દીઠા.

પછી એણે ક્રમજપાંખડીઓ બધી વિખેરી નાંખી ને જળમાં વેરી. ઉઘાડેલાં પોપચાં જેવી પાંખડીઓ બધી

જળમાં ચત્તી પડી હતી. વિધાત્રીએ વાંચ્યું કે ભાગ્ય સવળાં છે.

એટલાથી એનો આત્મા ન પરિતપાયો; હજી એ અગમ્ય હર્તુ એ એને વાંચવું હતું.

પછી પાંખડાંઓની બે મોતીસેરો એણે તોડી નાંખી, અને પાંખડીપાંખડીમાં એક એક મોતી એણે મૂક્યું.

પાંખડીઓ પૂરતાં પૂર્વે નયનનાં નીરથી એક એક મોતી એણે ધોયું. એ નીર હથેનાં હતાં કે વિષાદનાં ?

એ તિથિએ વિધાત્રીએ જળમાં દિલની દુનિયાં માંડી હતી, ને દિલની દુનિયાંની રમત વિધાત્રી ત્હારે રમતી હતી.

ઘણાંખરાંની દિલની દુનિયાંનો બીજો અક્ષર લખાય ત્હાં પહેલો જૂસાય છે. વિધાત્રી એ સૌની પેઠે જળમાં લખતી, પણ ફૂલપાંખડીઓથી લખતી; એટલે વજ્રકોતર્યા અક્ષરો એ આલેખતી.

આવડેરિક આંખડીમાં જેમ સમસ્ત અક્ષરો તરે છે એમ એક એક પદ્મપાંખડીમાં એનું અક્ષરો તરતું.

અન્તરિક્ષવાદ વૃક્ષબળીઓમાં થઈને આવતાં તેજ આંદરણાં જળમાં પથરાતાં પડ્યાં હતાં એ તેજમંડળમાં પાંખડીઓ વેરાયેલી પડી હતી. ક્યારેક ક્યારેક એ તેજ-આંદરણું એ કમળપાંખડીની નાવડીમાં કમાન થઈને બેસતું.

એ આંદરણું જ્વહારે મોતી ઉપર પડતું ત્હારે ત્હારે મોતી ઉપર ઈન્દ્રધનુષ્ય દોરાંતાં ને અન્તરિક્ષ ઈન્દ્રધનુષ્યની રંગરેખાઓ અંકાતી.

હૈયાના કુવારાઓ તો ઉડતા જોયા છે ને ? માતૃહૈયાની કુવારાધારાઓ તો જન્મેલાં કાણે કાણે નથી પીધી ?

પ્રણયની હૈયાધારાઓમાં ચે ઘણીખરી માનવજાત બીંતયેલી છે. સન્તના સાધુભાવની ને દવિવરોની સંજીવનીની હૈયાધારાઓ સજ્જનોએ ને રસિકોએ ઝીલી છે. દેવની હૈયાધારાઓ દેવાંશીઓએ માણી છે. એ સૌથી ઉત્તમ અને દેવવર્ણી, પરબ્રહ્મના પ્રકાશ સમી, એનાં ભાગ્યનાં ઈન્દ્રધનુષ્યોની ધારાઓ હતી.

ધીમે ધીમે—અજળ ધીમે, પલ્લવનું પાંદડું થાય છે ને કળીનું ફૂલ થાય છે એવું ધીમે, હાથેળીનું હલ્લેમું જળમાં તે હલાવતી, ને જળમાં જળલહરીઓ ઉઠતી—રમતી. એ લહરીહિન્ડોળે ડાલતી ડાલતી પેલી પદ્મનાવડીઓ વિચરતી. એ જળહિન્ડોળે પદ્મનાવડીઓ મંડીનાં મોતીઓ પણ ડાલતાં.

દેવમન્દિરે દેવહિન્ડોળો તો દીઠો છે ને ? એ હિન્ડોળાને અને એ હિન્ડોળામાંના ઠાકોરજીને દેવાક ઝૂલાવે છે ? પૂજ્યભાવે, અન્તર ઠાલવીને, ધીમે ધીમે, ધીમે ધીમે: બહુ પાપ ઘોઘ ઘોઘને, પુણ્ય પાથરી પાથરીને, પગલાં ભરાતાં ન હોય ! એવી એ પદ્મપાંખડીઓની નોકાઓ પાપ ઘોઘ ઘોઘને ને પુણ્ય પાથરીપાથરીને પગલીઓ ભરતી હતી.

દેવીઓ દુનિયાંમાં કિયે પગલે સંચરે છે ? દેવીઓ દુનિયાંમાં સંચરે છે એ પગલીઓએ એ પાંખડીઓ હૈયાકુડનાં જળમાં સંચરતી.

પ્રારબ્ધના રંગનું પાણી હતું. અંજલિ જેવજેવડી પાંખડીઓ હતી. પ્રારબ્ધનાં પાણીમાં અંજલિ જેવજેવડી નાવડીઓ તરાવતી તરાવતી વિધાત્રા ભાવીને વાંચતી હતી.

ઉપર વૃક્ષઠાળીમાં ખુલખુલ બોલતું, ને એના હૈયાવાસી
ખુલખુલને બોલાવતું. જગતનાં ખુલખુલિયાંઓ એ ખુલખુલ
બોલ રહ્યેમજતાં.

કપ્પારેક તે વૃક્ષઘટાનાં પાંદડાંઓ ગણતી, કપ્પારેક તે
પાણીપગથારની લહરીઓ ગણતી, કપ્પારેક તે ગગનપાટનાં
કિરણો ગણતી. ગણી ગણીને નાણે બૂલતી હોય એમ એ
ફરી ગણતી, અને તહો એ પાછી નાણે ગણીગણીને બૂલતી.

આયુષ્યમાં એવી ઘડીઓ આવે છે જપ્પારે સ્મરણો
એક જ શબ્દ સંધરે છે, અન્ય શબ્દને સંધરતાં જ નથી.

ફરી વળી એણે પાયઝાંઝરની બે મોતીમાંજે તોડી,
ફરી વળી એણે એ મોતીઓને નયનજળથી ધોયાં, ફરી
વળી એણે એક એક મોતી એ પદ્મપાંખડીઓમાં મૂક્યું.

પછી તો પદ્મપાંખડીઓમાં મોતીઓ સળોડેલે શોભતાં.

દિલની કળીઓ એણે આજ ઉઘાડી હતી.

દિલની કળીઓ ઉઘાડીને વિધાત્રી આજ મંહીના
પરિમળમન્ત્રો વાંચતી ઉભી હતી.

અજવાળિયાની સોળે અન્નકળાઓ જેવી પદ્મપાંખડીઓ
જળમાં તરતી હતી.

દિલપદ્મની એ સોળે પાંખડીઓ વિધાત્રીએ જળમાં
તરતી મૂકી દીધી હતી.

વીણી સંસારની વાડીઓ, દેવ મહે' તો દીઠા;

શણુગારી મહે' તો દેહછાળ,

દેવ મહે' તો દીઠા.

પૂર્ણિમા જેવી વિધાત્રી ચમકતી હતી.

તે દિવસે વિધાત્રી તિથિ શોધતી હતી.

પખવાડિયાની સોળે તિથિઓ વેરાયેલી પડી હોય એવી સોળ પાંખડીઓ જળમાં પડી હતી. સૂર્ય ને ચંદ્ર સમાં મુકતાફળે સળેડલે ને બાણે દામ્પત્યલાવે મંહી વિરાજેલાં હતાં. ગગનકુંડમાં તારલા તરે છે એવાં એ જળ-કુંડમાં તરતાં. વિધાત્રી ગધુ વાંચતી હતી. એણે પડદા પાછળનું સાંભળવાને ઠાન માંડ્યા હતા. વર્તમાનને ઘાટે ઉભી ઉભી એ ભવિષ્યના બોલ સાંભળવાને મથતી.

નિજનામેરી અદૃષ્ટદેવીને એ પ્રશ્ન પૂછતી હતી. તે એ પૂછતી હતી કે ભાગ્ય કય્હારે ઉઘડશે ?

મૈઘાડંબરની પાછળ અંજાનિલો વાય છે એ ટોણું ટોણું દીઠા છે? એના હૈયાના મધગોરમ્ભા મંહી વાતા અંજાનિલો પણ કોઈ ત્હારે નહોતું પેખતું.

ચોદ લોકના એણે સોળ લોક સરજ્યા હતા ને સોળે લોકમાં એ ધૂમી આવતી. લોકલોકના અન્તરાયો છે, લોક લોકની સીમાઓ છે: એને અન્તરાયો ન હતા, એને સીમાઓ ન હતી. નિઃસીમની ગરૂડિણી જેવી એ લોકલોકમાં ઉડતી.

સોળે લોક ધૂમી આવ્યા પછી પણ એ શોધતી હતી તે તિથિ એને આજ જડતી નહોતી.

પછી એણે હૈયાપાલવને પ'ણે પદ્મપાંખડીઓને વાયુઢાળ્યા.

સૌન્દર્યહિન્ડોળે ચોપચાં ડાલે કે કવિતાને હિન્ડોળે મુકીઓ ડાલે, એવી પદ્મનૌકાઓ ધનગની ઉઠી.

પછી એ હાથની આઠ ને એ પગની આઠ—એમ સોળે અંશુલિઓ એ જોઈ વળી. એના અંશુકા પારખનારો ત્હારે ત્હાં ન હતો. વિધાત્રીના એ સળવળાટે પાણી છલકાયાં ને પાળો ભીંજઈ. હૈયાનાં નીર જાણે હેલે રહ્યાં.

નીર ડોલી ઉઠ્યાં, અને પોતે ચે પછી એમ ડોલી ઉઠી.

આઘેઆઘેનાં આલ મીટમાં એણે પીધાં. લોકલોકની નીસરણીઓનાં પગથિયાં પળમાં એ રહી ઉતરી. દુનિયાં એણે ડહોળાયેલી દીઠી, વિશ્વ એને વ્યવસ્થિત ન ભાસ્યું. મહાસાગરના સ્જનહેતુ જેમણે જેમણે રહમજવાને મથ્યું છે એમણે જે જે અનુભવ્યું છે એ સૌ તે અનુભવતી હતી. અક્ષાટ વિશાળતાની ઝાઢણી સન્મુખે એને એનું નયન દેહલતા ને દુનિયાં આણુપરમાણુ જેવડાં ન્હાનકડાં ભાસતાં.

દિલની દુનિયાંને એ અનન્તમાં પાથરતી. દિલની દુનિયાં પાથરીને વિધાત્રી આજ વિધિરમણા રમતી હતી.

વિધાત્રી મટી આજ એ અનન્તમાં રમતી અનન્તા બની હતી.

પાયમાંની હસ્તમાંની ઉર્ધ્વરેખાઓ એણે જોઈ. એ ઉર્ધ્વરેખામાંની તિથિ એને ન પેખાઈ.

દેવમન્દિર એણે દીઠાં. દેવમન્દિરના મહોત્સવની તિથિ એણે ન દીઠી.

સોળે તિથિઓની ચન્દ્રપાંખડીઓ અન્તર્યક્ષ્યે એ વાંચી વળી. એ શોધતી હતી ને એને વાંચવી હતી એ તિથિ એને ન જડી.

અન્હનીમાં પગ ધોયા, પૂર્ણિમામાં એ ન્હાઇ. પણ
ભાગ્યઅન્દ્રક કરવાની કુંકુમકંઠાવટી એને ત્હાં અને ત્હારે
સાંપડી નહીં.

ડાળીઓમાં પાંદડાં ફરક્યાં ને ફડફડાટ થયો એ એણે
સાંભળ્યો. એણે ડાળીઓમાં જોયું. પણ ઘેને મહડેલી આંખ
જૂવે એથી અધિકુ એણે દીકું નહિ.

રતનનાં રજકણ કરે, ને રજકણ રજકણમાં પછી
રતનને શોધે; દિલના કટકે કટકા કરે, ને પછી એ કટકાઓમાં
આખી દિલમૂર્તિને જોળે; એમ સોળપાંખડી કમળને પીંખી
પીંખીને પાંખડીઓ એણે વેરી હતી, અને પછી પાંખડી-
પાંખડીમાં કમળને એ ફૂંટતી.

પાંખડીઓમાં કમળ પમાય છે એટલું એ પામતી
હતી; પાંખડીઓમાં કમળ નથી પમાતું એટલું એ ન્હોતી
પામતી.

શોધીશોધીને થાકી, ત્હો ચે શોધતી 'તી એ તિથિ
એને જડી નહિ.

ફૂલડાંના છોડ સમા આવતા, દેવ મ્હેં તો દીઠા;
નિરખી રસજ્યોત રૂપછાળ,

દેવ મ્હેં તો દીઠા.

પણ પછી એક કૌતુક થયું.

ચાંદો ઉગ્યો ને અન્દ્રકા હસી રહી. અન્તર્યામુએ
બરડાં ઘૂમી વળી હતી એ આંખડેલીમાં આવી ઉભું.

જડમાં ચેતન જાગ્યાં, ને વણઉધાડયે કુંડ વચ્ચેનો
ફવારો ફૂટયો, ને હેલી પડે ને મૂશળધાર મેઘ વરસે, એવી

જળધારાઓ વરસી રહી: જાણે ઝુંડમાંથી કોઈએ કળ ફેરવી, જાણે પ્રદ્યાંડનાથે પ્રદ્યાંડનું વીજળટન આંખ્યું. એ હેલીમાં એની પાંખડીઓ યે ફૂળી ને મનના મનોરથો જેવાં મોતીઓ પણ ફૂળી ગયાં. ક્ષણેક એને લાગ્યું કે એની સમસ્ત દુનિયાં ફૂળી ગઈ.

પણ ફવારાધારાઓમાં કોઈની યે દુનિયાં ફૂળી દીડી સાંભળી છે ?

એનો સૂર્ય ફૂળ્યો ન હતો; એનો સૂર્ય તો ઔર ઉગ્યો.

જળમાંનાં જળઆંદરણાં ભૂસાણાં, પળેક એની જગત-દષ્ટિ યે ભૂંસાણી, ક્ષણેક એનું હૈયું યે ભૂંસાણું. આશાનાં અજવાળાં હોલવાતાં બાસ્યાં, નિરાશાનાં અન્ધારાં ઘેરાતાં દીઠાં.

એ મૂંઝાઈ. પ્રારબ્ધ વાંચવાની રમત રમતી, કાળના ખેલ ખેલતી, વિધાત્રી લગરીક મૂંઝાઈ.

પણ સૂર્યરાજ આડી વાદળી આવે છે એ ધણુંખરું તો ઘડીકની; એમ પુણ્યશાળીની મૂંઝવણો યે ઘડીકની.

એને તિથિ ન જડી; એની હૈયાપાંખડીઓ ઉંઘી વળી; એના મનોરથો જેવાં મોતીઓ ફૂળી ગયાં. પણ એના ઉરને સૂર્ય ફૂળ્યો નહોતો.

સૂર્ય ઉગે છે એ અન્ધારાંમાંથી જ ઉગે છે ને ?

મેંહુલાની હેલી જેવી ફવારાધારાઓ વર્ષતી હતી ત્યાં વૃક્ષમાંના અન્ધકારમાં એને અજવાળાં થયાં અને એનો સૂર્ય ઉગ્યો.

મહેક્યાં મન્દિર, મહેકી વાડીઓ, દેવ મહેં તો દીઠા;
મહેકે એ રૂપ ? કે સુજ છાળ ?

દેવ મહેં તો દીઠા.

આલને આરે ઉભી વાટ નિહાળતી પૃથ્વીને એનો
અર્થદેવ મળે છે ત્હારે જે તેજઆહ્વાદ ઉલટે છે એ
તેજઅહ્વાદ વિધાત્રીને વહનમંડળે ને અંગઅંગે ઉઘડયાં.

જળમાંથી પ્રગટતા જળદેવ જેવો આત્મનિત એ
હૈયાકુંડનાં જળ વચ્ચે એના પડખામાં ઉભો હતો: જાણે
પ્રેમધારાઓવન્તો માનવદ્વારો.

‘વિધાત્રી ! જીવનનાં જળમાં શું શોધતી હતી ?’
આત્મનિતે પૂછ્યું.

‘સોળે તિથિઓ સમી સોળ પાંખડીઓ માંડીને ભાગ્ય-
ની તિથિ શોધતી હતી.’ ઢળેલી ફૂલમંજરી જેવા ઢાળ્યા
વહને વિધાત્રીએ ઉત્તર વાળ્યો. એની આંખડીઓ અન્તરમાં
વળેલી હતી.

‘ચાલ, ચાલ; થેલી થઇ છે જાણે. આપણે એક
તિથિ ન હોય. આપણે કૈલાસીને તો હોય સૌભાગ્યની
સોળે તિથિઓ.’

વીજળી ઉછળે એમ વિધાત્રી ઉછળી. આત્મનિત
વનરાઈ પાછળ અલોપ થયો. પાછળ વિધાત્રીનો આર્ત
અન્તરૂટહૂંકો ગાજતો હતો:

પૂજશ પ્રેમે પ્રાણ પાથરી, દેવ મહેં તો દીઠા;

પૂજશ આયુષ્યને છાળ,

દેવ મહેં તો દીઠા.

વિધાત્રી ને આત્મજિત પ્રેમયોગીઓ હતાં, પણ અ-
ત્હારે પરમાર્થધર્મ પાળતાં. સંસાર એમને માણુવા હતા,
પણ સંસારને છુટ્યા પછી. એ પ્રેમયોગીઓએ પરસ્પરને
છુટ્યાં હતાં, ને હવે જગત છોડવાને ચ્હડ્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૭ મું, ડામાડોલ

અગોચરને આરે એ બેઠો હતો.

પેખાતા એથી એને માથે ભાર અતિથણા હતા.

એક-એક ભમ્મર ઉપર એક-એક ગોળાર્ધનો ભાર એણે અત્કારે ઝીલ્યો હતો, ને પૃથ્વીનો પુણ્યપન્થ શોધતો હતો.

સ્વપ્નાં દિયા દેશમાં સરળાય છે એ દેશને આરે એ બેઠો હતો.

ઘણાંખરાં માનવી ધરતીની ધૂળમાં રમે છે ને રગટ્ટો-ળાય છે. એણે આજ ધરતીની ધૂળને આલમાં ઉછાળી હતી. એવા વંદોળો એના ઉરદેશમાં આજ વાતા હતા.

ઘડીકમાં એ આઠાશ ભેતો ને ઘડીકમાં એ પાતાળ ભેતો. એક પાય એ આટલાન્ટિકને આરે માંડતો ને બીજો પાય એ પાસીફિકને આરે માંડતો. એક આંખે એ ભૂત વાંચતો ને બીજી આંખે એ ભવિષ્ય વાંચતો. એક હાથે એ વંદોળને ઝાલતો ને બીજે હાથે એ તેજવાદળીને ઝાલતો.

સૂર્યચન્દ્રનાં ફલડાંઓ કરી અવધૂતો ઉછાળતા રમે છે એ અવધૂતદશામાં એ અત્કારે હતો.

સાગરને સીમાઓ છે, ને સૌએ હીડી છે. આલને શે સીમાઓ છે, જે આત્મદષ્ટિને દેખાય છે. એનાં સ્વપ્નાંઓને આજ સીમાઓ નહોતી. અનન્તના ઉભરા એને આવતા.

ખાળકો ભમરડીઓ ફેરવે છે એમ એ પૃથ્વીની ભમરડી આજ ફેરવતો હતો.

જળવમળોની ધૂમડીઓ ચે હીડી છે ને વાયુવટોળની ધૂમડીઓ ચે હીડી છે. ધુરન્ધર આજ સારા અન્તરિક્ષની ધૂમડી ધૂમાવતો.

એને થતું હું શોધું છું. એ વમળો જગાડતો હતો. પ્રગતિ એટલે શું ? ધૂમરી કે વહેણ ?

ઘણાખરા જગતને ધૂમડીઓ ખવરાવે છે, અને એને પ્રગતિ કહે છે.

જહોજને બન્ને પડખે મોજાં ઉછળે ને જહોજને ડાળખી જેવું ડોલાવી ડામાડોલ કરે એ મોજાંઓ જહોજને અવરોધે છે કે આગળ ધપાવે છે ? એની બન્ને પાંખોમાં આજ વટોળ વાતા હતા.

માનવવંશ અપૂર્ણ છે, અજ્ઞાની છે, પાપી છે. પૃથ્વીને ઘોઈ ઘોઈ નવું માનવકુળ વસાવ્યું હોય તો ? ક્યહારેક એને એમ થતું. અને ત્યહારે અન્તે, તિથિઓની ચિન્તનસમાધિ ઉતરે, એનો અન્તર્યામી એને કહેતો કે ગગન ઘોઈને નવા તારલિયા ઉગાડવાના જેવું એ દુર્ગમ છે.

એ વાંછતો કે રાત્રીના અન્ધકાર ઉતરે જ નહિ, અને અવનીમાં અખંડ તેજના અંગાર ઉગે.

એ કદપતો કે ખીજી બધી ચે પૂરાય ને પર્વતો થાય.

એ માનતો કે સોનાનો કીમિયો શોધીશ, શીખીશ, ને શિખવાડીશ; કે કોઈ નિર્ધન ન રહે.

એના પતંગો આજ ચાંદણીઓમાં ચગતા હતા.

સ્વપ્નસૃષ્ટિને ઘાટે બેઠો બેઠો સ્વપ્નતરંગોના પતંગો એ ચગાવતો હતો. ચાંદણીઓ મધ્યે એના પતંગો ચે ચાંદણીઓ જેવા ચક્રમકતા.

એટલું ખરું કે ગગનમાં ગોથાં ખાતા એના પતંગો
કપાયેલા ન હતા. એનો દોર અસીમ ને અખંડ હતો,
દોઢસોમા માળની અગાસીએથી એ પતંગ ચગાવતો; પણ
એના પતંગોથી પૃથ્વી હતી એથી કદોડ ગણી છેટે
ચાંદણીઓ હતી.

એના પતંગો ચગે ત્યારે લોક કહેતા કે ચાંદણી-
ઓમાં એ પતંગો ચગાવે છે.

એના મનોરથોને માઝા ન હતી.

એનાં સર્વે સ્વપ્નાંઓ લોકકલ્યાણ કાળેનાં હતાં.

પણ એ પી'છાં ઉડાડતો, પાંખ નહિ; એ કિરણો વર-
સતો, તેજ નહિ.

ભરતીઓટ એ વહેણ નથી; ભરાય ને ઠલવાય એ
ભંડાર નથી; એમ કાન્તિ એ ઉત્કાન્તિ નથી.

ઘડીકનાં પૂરને એ ચિરસ્થાયી પ્રવાહ માનતો.

જીંદગીભર માનવી ચાલી શકે; જીંદગીભર માનવી
દોડી શકે નહિ. માનવજીવનનો નિત્યસિદ્ધાન્ત છે ચાલવાનો.
અશ્વજીવનનો નિત્યસિદ્ધાન્ત છે દોડવાનો. પંખીજીવનનો
નિત્યસિદ્ધાન્ત છે ઉડવાનો. એને થતું કે માનવીને દોડતાં
શીખવું ને ઘોડાને ઉડતાં શીખવું.

માનવીને એ અશ્વમન્ત્ર ઉદ્દ્યોધતો, ઘોડાને એ
પંખીમન્ત્ર ઉદ્દ્યોધતો. ગરૂડો એ જીંદગીભર નથી કરતા
એ એને માનવીને શીખવવું હતું.

આરામને એ આળસ માનતો, નિદ્રાને એ નિરર્થકતા
કહેતો. અખાડાને એ જીવન માનતો, વિશ્રામઘાટને એ
નિજીવઘાટ કહેતો.

એને સડકે નહોતી ઠેરાવવી, ને વિસામા ભાગી નાંખવા હતા. સ્વતન્ત્રતાની એની વ્યાખ્યા એ હતી કે સહુ સહુના પન્થ હાથે ઠેરી લે.

એ વ્યાખ્યાએ સંસાર મંડાય તો બહુ પાસા વિનાની ચોપાટ થાય. સોળે સોગઠાં સ્વેચ્છાએ ચાલે તો ચોસઠ ધરની સરવાળે બાજી શી રીતે ખેલાય એ એણે વિચાર્યું ન હતું. વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યમાં સમષ્ટિકલ્યાણ એ વીસર્યો હતો.

રાજમાર્ગને ને સંસારમાર્ગને એ ચીલા ચાલ ફરીઓ કહેતો. એને સલેપાટો નાંખવા ન હતા; એને ઇસ્ટેશને તોડી ફેાડી નાંખવા હતા.

ત્હો એ તે ધોતિયું ખેંચી વિના બલ્લરમાં જતો નહિ.

કપ્હારેક કપ્હારેક આવેશમાં-ભોસ્સામાં એ બોલતો કે વિમાનને ચીલા શા ? જહાજને સલેપાટ શા ?

આવેશના એ અજ્ઞાનબોલ હતા. એ બોલ બોલતા કે જહાજને ને વિમાનોના માર્ગદર્શક નકશાઓ એણે દીઠા ન હતા. પણ જહાજને બન્દરડક્કા હોય છે ને વિમાનોને ડક્કાઅગાસીઓ હોય છે એ એ તે એણે દીઠા નહોતા ?

એ એકલા શઠઉપાસી હતો, સૂકાન કે લંગર એને પૂજ્ય ન હતાં.

એ કહેતો કે માનવી થાકે જ નહિ એવી ઓપધગોળી શોધીને માનવવંશને ખવરાવીશ.

ત્હો એ પૃથ્વીમાંથી મૃત્યુ ધોવાને એ હજી કહેતો નહિ, અમૃત ઉતારવાનું એ હજી ઉચ્ચરતો નહિ. પુરુષાર્થની

કંઈક સીમાઓ હાંચેનોંચે પણ એ શીખ્યો હતો. એનાં સાહસના સાગરને ચે આરા હતા.

એ કહેતો પ્રત્યેક સુંદરીને સુંદર કરીશ, પ્રત્યેક પુરુષને પરાક્રમી કરીશ. પણ એ તો એનો કૈલાસીના ધોલનો ધોલપડ્યો હતો.

એણે સ્વયં શોધેલાં મહાસત્યો એનો જીવનોચાર હતો. એણે ગુરુચરણે પીધેલાં સત્યો એનો બુદ્ધિઉચ્ચાર હતો. ત્હો ચે ઠેટલાંક વેણ, પોપટની પેઠે, એનો જીવાઉચ્ચાર હતો.

પાપીનાં પુણ્યશાળી સરજવાનું હજી એને આવડ્યું ન હતું. પાપપુણ્યની પારખને હજી એ પહેલે પગથિયે હતો. એ કહેતો કે પુણ્યપાપ તો સૌસૌની પ્રકૃતિ અનુસારે પ્રપુલ્કે છે. પયથમ્મરોની પુણ્યપ્રેરણાઓને એ હજી પ્રીછતો નહોતો થયો.

પાપબોધક જીવોની પેઠે એ પાપ નહોતો ઉદ્ધોધતો. પણ સંસારને પુણ્યમાર્ગે વાળવાના સૂકાન વિના એણે સફરમાં ઝંપલાવ્યું હતું.

પ્રારબ્ધની બાળપોથી એ વાંચતો. પણ પ્રારબ્ધના મહાગ્રન્થો એને હજી નહોતા ઉકલતા, કે નવપ્રારબ્ધમન્ત્રો એને હજી લખતા નહોતા આવડતા. એ સાચું બોલતો હતો કે દેવોનું કામ દેવ કરે, ને માનવીનું કામ માનવી કરે.

ચોતાને એ માનવી માનતો, ને દેવોની દુનિયામાં દબલગીરી કરતો નહિ. દીર્ઘંદશીના ને ડહાપણના અંદરે એનામાં નહોતા એમ નહિ.

માનવવંશનો એ મહાવંટોળ હતો. એનાં વાવાઓ-
ડાંઓમાં વનવનનાં ઝાડવાં ને વેલીઓ ધૂણતાં, રજકણો
ભમરડા થઈ ગગને ચઢકતા, નદીઓ નાગણીઓ સમી
છ'છેડાતી.

એ કહેતો કે ધરી ઉપર પૃથ્વી નિરંતર ધૂમડીઓ
ખાય છે જ ને ? માનવીમાનવીને એવી અખંડ ધૂમડીઓ
ખાતાં શીખવીશ.

કદિક કદિક એ યે ધૂમડીએ ધૂમતો ને સિદ્ધાન્ત-
સ્થાયી ન રહેતો.

ગતિ માત્રને એ પ્રગતિ માનતો, ક્રાન્તિ માત્રને એ
ઉત્ક્રાન્તિ માનતો.

પણ એ બૂલ એ એકલો હોય ત્હારે જ કરતો.
એકલો શઠ તો જહાજને દિશા દિશાઓમાં ધૂમાવેને ?
એકાકી હોય ત્હારે એમ એ દિશાદિશામાં ધૂમડીઓ ખાઈ
આવતો. પણ સૂકાન હોય ત્હારે ભરતોફાનમાં યે જહાજ
એકલક્ય રહે છે; એમ એની સૂકાનણ આવતી ત્હારે એવું
જહાજે એકલક્ય રહેતું.

વીર હોય, પરાક્રમી હોય, પ્રરુષપ્રવર હોય; પણ
નારી વિનાનો નર અધૂરો છે. અનુભવ એને શીખવતો કે
પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીની સૂકાનણ એની ગૃહિણી છે.

એને નિત્યનિત્યે નવધરતીકમ્પના ભણુકારા વાગતા.

એ કહેતો ફૂલપાંખડી ફરકે છે ત્હારે પરિમળ ફેરે
છે, વૃક્ષપદ્મલવ ફરકે છે ત્હારે ફળ ફાલે છે; એમ હૈયા-
પાંખડીઓ ફરકે ત્હારે સંસારમાં પરિમળ ફેરે ને ફળ ઉતરે.

એ લણ્યો હતો કે એપ ડાલે છે ત્હારે ત્હારે પર્વતો રચાય છે.

કાચી કેરીના જેવો એની સિદ્ધાન્તમાળાનો રસ હતો તો આંખાનો, પણ હજી ખાટો હતો.

ખળામાંના અન્નઢગલા જોયા છે ને ? એવા એના જ્ઞાનઢગલા હતા. મંદીથી ઘણા કાંકરા હજી વીણી નાંખવાના ખાટી હતા.

એને દુનિયાંની ખીણો પૂરવી હતી, ચન્દ્રમામાંના જવાળામુખી હોલવવા હતા, સૂર્યમાંના ધાખાંઓ ધોવાં હતાં.

દુનિયાંની શુક્રાઓ જો પૂરાય તો શુક્રવાસી શ્રોગેન્દ્રો શિખરે આવી વિરાળેઃ એમએ માનતો અને એમ એ ઉદ્ધોષતો.

પૃથ્વી એક હાથ ઉંડી ખેડાય છે; એને એક બ્હામ પૃથ્વીને ઉંડી ખેડવાના ટોડ હતા. કહેતો કે વસુન્ધરાને ઉઠેરી ખેડાય તો ફૂંડે ફૂંડે રત્નો પાડે.

એ કહેતો કે એવું કરવું છે કે ખેડૂત કે મજૂર પરસેવો ઉતારે છે એથી ચોથા ભાગનો ઉતારે ને ચાર ગણું લણેવણું.

મજૂર કે ખેડૂત કરતાં ચારગણું અત્હારે એ પરસેવો ઉતારતો હતો. પણ અત્હારે એને વાવણીટાણું હતું, લણણીટાણું ન હતું.

સોના કે હીરાની ખાણમાં નહિ; સોનાના ને હીરાના કીમિયાઓમાં એ માનતો. કહેતો કે જાપાને સસ્તાં કલ્ચરિયાં મોતી પ્રવર્તાવ્યાં છે એથી સવાયાં સસ્તાં કલ્ચરિયાં સોનાં ને હીરા પ્રવર્તાવીશ.

સન્ધ્યાના રંગોનાં સ્વપ્નાંઓ એને આવતાં, ને

સન્ધ્યાના રંગો જેવાં ઉપટી જતાં. એ સાન્ધ્યસ્વપ્નાઓમાંથી અઠધેરાંકે પાકા રંગોના હોત તહો એ જગત જુદુ થઇ ગયું હોત.

એની કામણુગારીએ એને કામણુ કીધાં હતાં, ને એને સચેત ને સજીવન કીધો હતો. અને તેથી એ એમ માનતો કે કામણુ કરે છે એવું કશું એ કરતું નથી.

પંચતત્ત્વોમાં સ્વપ્નતત્ત્વ જગત્કિલસુકેશીએ નથી ગણાવ્યું. સત્યશોધકની આત્મનિષ્ઠાથી એ બોલતો કે છઠ્ઠી આંગળી કે છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય નથી કરી એ બ્રહ્માની મહાબૂલ છે, છઠ્ઠું તત્ત્વ નથી ગણાવ્યું એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની મહાબૂલ છે. છઠ્ઠું તત્ત્વ પોતે શોધ્યું છે એમ એ કહેતો ને પોતાને મહાશોધક માનતો.

નવશોધ્યું મહાતત્ત્વ દાખવવાને કાંઈ એને પૂછતું ત્હારે ત્હારે એ કહેતો કે નવતત્ત્વ પડઠા પાછળ છે, અવસર આવ્યે પ્રગટ થશે.

ભમરડા ફેરવતાં બાળકો આનન્દ માણે છે એવો આનન્દ પ્રજાઓના ભમરડા ફેરવતાં એ માણતો; કંહારેક હસતાં હસતાં એ કહેતો કે સૂર્ય ચન્દ્ર પૃથ્વી નવલખ તારલિયાઓના ભગવાને ભમરડા ફેરવે છે.

આક્ષેપહાસ્યની પેઠે પોતાના હાસ્યબોલમાં એ સત્યાંશ છે એમ એ ઉંડા અન્તરમાં સદા અવધારતો.

અન્તરના એ અન્તરમાં એ પોતાને ન્હાનકડો ભગવાન રહમજતો હશે ? એનાં કોઈ અવળગ્યાં ને અળવીતરાં વેવલાં લક્ષ્મીલક્ષ્મીઓ કંહારેક એને ભગવાન કહીને

પૂજતાં, અને એ પોતાને પૂજવા દેતો. એવે મોહને અવ-
સરયોગે કર્તુમ, અકર્તુમ, અને અન્યથા કર્તુમ ને કાજે
એ પોતાને સર્વસમર્થ સ્હમજતો.

દેશદેશના સરસુખિતયારોની ઉન્માદિની મનોદશાને
એ એ ત્હારે ક્ષણિક કાળવારસ હતો.

ભોરીંગ ન લાજ્યા હોય એ અળશિયાથી એ ખડીયે.
કચ્છારેક કચ્છારેક ભોરીંગ ને કચ્છારેક કચ્છારેક એ અળશિયું
લાસતો.

ખેતરના પડ ઉખેડવા જેટલું રાજ્યોનાં ને સંસારનાં
પડ ઉખેડવાનું એ સહેલું માનતો. હળ બળવન્તો હોય તો
ધરતીને ઉછાળીને સૂર્યમાં નાંખું એમ એને થતું.

દુનિયાનાં મહાબળો એ દુનિયાંબાળકે હજી અનુભ-
વ્યાં ન હતાં; અને તેથી એને એ અબાણ્યાં હતાં.

અને શક્યને એ સાચ માનતો.

આંખ જેમ ગિરિવરોને ઓળંગે છે એમ મંસારના
પહાડપર્વતો ઓળંગાય છે એવું એને મન વસતું.

આશાને એ ઉપાર્જન કહેતો, સ્વપ્નાંને એ સિદ્ધિઓ
ધારતો, થશે એને એ થયું માનતો.

સોતીના મેલ ધોવા, હીરાને ઓપ આપવા, રત્નોને
તેજ પાવા એ મથતો.

પણ સહા ય ઉચ્ચરતો કે નરની પ્રેરણા નારી છે,
સૂર્યની પ્રેરણા મહાપ્રકૃતિ છે; મહામાયા પરમ સત્ય છે.
પુરુષોત્તમના પુરુષોત્તમની સૂત્રધારણ મહામાયા છે.

કમાન વિના બાણ કેટલું ઉડે? ધુરન્ધર ત્હારે એ
પ્રકૃતિનો નર હતો: જાણે કમાન વિનાનું બાણ.

એકલો હોય ત્હારે એ વાવાઝોડાંના વંદોળો વાવતો
ને ઉગાડતો.

પ્રકૃતિસૂનો પુરુષોત્તમ એકલો સૃષ્ટિને યે ન સરજે.
એવે ત્હાં પ્રેરણા આવી, અને એ પુરુષને એની
પ્રકૃતિ સાંપડી.

દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિને ચાંપી, હાસ્યે હાસ્યને ચાંચ્યાં: એમ
એ મળ્યાં.

શઠને હવે સૂક્ષ્મ મળ્યું.

પ્રેરણાની પવનપાવડીને આજ ઉમંગની પાંખો પ્રગટી
હતી. તે બોલી:

‘ધુરન્ધર! ધુરાને ધર. પૃથ્વી આજ પ્રારબ્ધી છે.’

‘શું થયું એવડુંક? નવો સૂર્ય ઉગ્યો?’

‘હા નવો સૂર્ય ઉગ્યો. કૈલાસી મહારાજ શુક્ષ્મ-
માંથી નીસર્યા.’

‘સાચેસાચ? તો તો પૃથ્વીનાં પ્રારબ્ધ ઊગ્યાં.’

‘ના, ના. જન્માક્ષર જગત્ઉત્પાતના છે. ત્હારાં
સ્વપ્નાંઓ હવે સિદ્ધિઓ થશે. ચાલ, ને કાલવ ત્હારાં
સ્વપ્નચિન્તવનો એમના ઉછંગમાં. એમના આશીર્વાદે
ત્હારાં વાળ્યાં ઉગશે.’

‘સિદ્ધલોક ત્હારે પૃથ્વીમાં, ઉતર્યો સહમજજે. ત્હારી
આંખો યે અત્હારે અણુદીઠા ચન્દ્રમા ઉતારે છે ને મહારા
હૈયામાં સ્થાપે છે.’

‘અને એ ચન્દ્રમાનો પ્રતિબિમ્બચન્દ્રમા મહારે હૈયે
પછી ચમકે છે. ધુરન્ધર! ધુરા ઉપાડ. ધરતીના ભાર વેઠવા

પડશે આપણે. હૈયે હૈયે અમૃતચન્દ્રમા સ્થાપવાના છે. આટઆટલા અમૃતના સાગર ભર્યા છે તો એ લોક મૃત્યુ કેમ પીતાં હશે ?’

‘હુનિયામાં રાત્રીઓ છે માટે.’

‘ત્યારે તો રાત્રીવિહોણી હુનિયાં સરજવી છે ને ?’

‘હા; મહારે અખંડ દિવસ ઉગાડવો છે. બીજો સૂર્ય સર્જાવીશ શ્રી હરિ કને, અને એ નવસૂર્યને કહીશ કે રાત્રીનો દિવસ કર. ત્યારે બે નયનો છે; પૃથ્વીને બે સૂર્યો કેમ ન હોય ?’

‘હોય. કાલે ચન્દ્રનો સરજ કરજો એટલે થયું. આજ તો ચાલ, કૈલાસી વાટ જોતા હશે.’ પ્રેરણા ટૂંકી.

‘હુનિયાંને ક્યારે ક્યારે, કૈલાસી કહે છે તેમ, મહારે સ્નાન્ન વાવવું છે. મહારે સારાંની વાડીઓ ઉગાડવી છે. પ્રેરણા ! પાંખ થઈશ ને ? લોકલોકનાં પગથિયાં મહડવાં છે.’

પ્રેરણાની આંખોમાં તેજ ઉઘ્યાં; અન્તરદષ્ટિએ ચોંદે લોક ધૂમી આવી; અને પછી પ્રેરણાએ ગીત ગાયું ને ધુરન્ધરે ઝીલ્યું:

નિરખજો લોકલોકના ચોક;

હરિની ત્હાં પગલીઓ પુણ્યલોક:

નિરખજો લોકલોકના ચોક

તેજનાં કિરણો, કૂલની પાંખડી, રત્નોના રત્નઅંબાર;

સાધુસન્તની પુણ્યકન્યાઓ: એ

હરિના સહુ સંગાર:

નિરખજો લોકલોકના ચોક.

અન્ન થકી પણ મધુરાં પાણી, પાણીથી વાયુ ને તેજ;
તેજથી મધુરાં હેત હરિનાં, જેના

મેહુલા વરસે બધે જ:

નિરખજો લોકલોકના ચોક.

અન્દ્રલોક, ને સૂર્યલોક, ને સત્યલોકના ઘાટ;

ચૌદ લોકનાં માંડયાં પગથિયાં હરિએ,

ત્યાં છે પરાતપરની વાટ:

નિરખજો લોકલોકના ચોક;

હરિની ત્યાં પગલીઓ પુણ્યલોક:

નિરખજો લોકલોકના ચોક.

એકલતારાના એ તાર ગુંથ રહે એમ પ્રેરણા ને
ધુરન્ધર ગીત ગાતાં હતાં.

સ્વપ્નસૃષ્ટિને ઘાટે બેઠાં બેઠાં એ પ્રેમદમ્પતી મનોર-
થાનાં સ્વપ્નાં વાવતાં હતાં, અને ભાવી સિદ્ધિઓનાં
આકાશપુષ્પો વીણતાં હતાં.

એમ એ પ્રેમદમ્પતી નવસંસારને સરજતાં હતાં.

‘પ્રેરણા ! એક જગત્પ્રશ્ન બહુ અમૂંઝવે છે. પાશ્વમના
મહામન્ત્રીશ્વરોને શેષજીને ધૂણાવતાં આવડે છે; પછી
સ્થિરાવતાં કાં આવડતોં નથી ?’

‘કારણ કે ત્યાંની મન્ત્રસલાઓમાં સ્ત્રીઓ નથી—અર્ધું
જગત નથી.’ અચળાની નિશ્ચયાત્મકતાએ પ્રેરણા બોલી.
‘સુંદરીને પરિત્યાગી કોણે કોણે નવસંસાર સરજ્યા છે ?’

પ્રેરણાનો એ બોલપડવો પૃથ્વીભરમાં ગાજતો ને
નવધતિહાસો ઘડતો.

પ્રકરણ ૮ મું, કૈલાસીની જમાત

કૈલાસીની જમાત એટલે સદાશિવનો સંઘ.

કૈલાસી મહારાજ ગુફામાંથી નીસર્યાઃ એ સન્દેશે જગતભરના કૈલાસીસંઘમાં વીજળીવેગે ફરી વળ્યો હતો. પૃથ્વીના સો-સો દિશા માગોએ તેથી કૈલાસીઓ કૈલાસે જતા હતા.

જ્યાંહારે જ્યાંહારે જગતઉત્પાત ફેા જાગે ત્યાંહારે કૈલાસી ગુફામાંથી નીસરે છે એ જમાત જાણતી. જમાતને થયું કે જગતઉત્પાત ફેા થવાનો છે.

અનુભવઢગલીઓ ચરણોમાં ઠાલવવાને અને ત્યાંના દિશામન્ત્રમાંથી દિશાદર્શનની પ્રેરણા પામવાને કૈલાસીઓ વીજળીએ કૈલાસશિખરે જતા હતા.

કૈલાસીઓની આંગોમાં ચિન્તનનાં ઘેન હતાં, શિરે ભાવીના ભાર હતા. પૃથ્વીની કાલ કેવી ઉગશે એની એ કાળવાંચકોને થે નિશ્ચયાત્મકતા નહોતી.

કૈલાસી મહારાજ બોલશે એવી કાલ ઉગશે. આજે તો કાલની આડા પડદા પડેલા હતા.

કૈલાસીની જમાત એટલે સદાશિવનો સંઘ. દેશદેશમાં એ વેરાયેલો છે, પ્રજાપ્રજામાં એ પથરાયેલો છે, ખંડખંડને એ શણગારેલોભાવે છે.

જ્યાં જ્યાં જગતનો એક સૂકાની છે, ત્યાં ત્યાં કૈલાસીની જમાત છે.

જ્યાં જ્યાં શાળા છે, શિક્ષક છે, શિષ્ય છે, ત્યાં

ત્હાં કૈલાસીની જમાત છે. જ્હાં જ્હાં મંદિર છે, દેવ છે, ભક્તવૃન્દ છે, ત્હાં ત્હાં કૈલાસીનો સંઘ છે.

સૂર્યનાં કિરણો કૈલાસીઓને વધાવતાં, પગમાં ઢોળાતાં, પાય ધોતાં.

કોઈના ચે ઘરમાં કૈલાસી જાય ત્હારે કમંડળનાં પાણીથી પોતે પાય ધોઈને જાય. કહેતા કે કોઈના ચે ઘરમાં બહારની ધૂળ અમે ન લઈ જઈએ.

પ્રત્યેક કૈલાસીની એક આંખમાં હતો પ્રેમ ને બીજી આંખમાં હતી ભક્તિ. કૈલાસીની જીહ્વાએ ઉદ્ધાર વસતો. કૈલાસીની અંગુલિ અંગુલિમાંથી કરુણા નિર્જરતી, અને હાથેબીઓ હતી કલ્યાણની અંજલિઓ. જ્હાં જ્હાં વિચરે ત્હાં ત્હાં કૈલાસી કલ્યાણઅંજલિ છાંટતો જતો.

જ્યાં જ્હાં રાજ્યો ઘડાતાં ને સંસાર સરજતા, જ્હાં જ્હાં મહાપ્રજાઓનાં ભાગ્ય લખાતાં ને સંસ્કૃતિઓની સ્મૃતિઓ રચાતી, ત્હાં ત્હાં કૈલાસીની જોગજમાત હાજર હતી.

વૃક્ષવૃક્ષને વેલીવેલીને રોપરોપને માળી જેમ પાણી સીંચે છે, એમ માનવી માનવીને-નર નાર ને બાળસંઘને કૈલાસી જીવનનાં જળ સીંચતો. કૈલાસીજી કહેતા કે પ્રત્યેક પુરુષ ફૂલછોડ છે, પ્રત્યેક સ્ત્રી ફૂલવેલ છે: પ્રફુલ્લે તો પરિમળ ફેરે.

મન્ત્રીશ્વરોની મન્ત્રસલા મળે ત્હાં ત્હાં કૈલાસી હોય અને હોય જ. લોકસલાઓના સમારંભોમાં તો સલાવેલી ઉપર મહાજનો વિરાજતા એટલેટલા કૈલાસીઓ વિરાજતા.

જ્ઞાં હુનિયાનાં સાચાં સુખ સરજતાં હોય ત્હાં
કૈલાસી હોય. ત્રણના મલમપટા થતા હોય, રોગોની ઔષ-
ધિઓ બનતી હોય, ઘાના ટાંકા દેવાતા હોય, હુઃખના
દિવાસા અપાતા હોય, ત્હાં ત્હાં કૈલાસીઓનો સેવા
સંઘ હોય.

બુદ્ધમગારની સમશેર સ્હામે ઢાલકવચ કૈલાસી થાય.
કાયદાની અદાલતમાં નહિ, ધનુસાદની અદાલતમાં અન્યાય
સ્હામેનો વકીલ કૈલાસી હોય. જ્ઞાં જ્ઞાં અગ્રદ્વય પ્રવર્તે
ત્હાં ત્હાં અગ્રદ્વય સ્થાપનારો ગ્રાહણ કૈલાસી ધૂમેરમે.

શુદ્ધ લગ્નોમાં કૈલાસી પુરોહિત થતા, શુદ્ધ યજ્ઞોમાં
કૈલાસી આચાર્ય કે અધ્વર્યુ થતા, શુદ્ધ દાનવિધાનોમાં
કૈલાસી, શુદ્ધ લિક્ષુઓ સમા, લિક્ષુક થતા. હુનિયાંનો
રંકમાં રંક ને તાલેવંતમાં તાલેવંત કૈલાસી હતો.

જગતનાં મહાદાનો કૈલાસી કરતો, જગતનાં સાચાં
દાનની પાઠ ચે કૈલાસી લેતો.

સાધુઓ સન્તો વૈરાગીઓ સત્સંપ્રદાયસ્થાપકો
કૈલાસીનાં શિખરવાસીઓ હતાં.

પૃથ્વીમાં કૈલાસી સત્ વાવતો ને અસત ઉખાડતો;
મારગમારગે કાંટા બાળતો ને ફૂલડાં વેરતો.

એનો ઉપરજો સાધુતાનો હતો, એનું અન્તર સન્તનું
હતું. એ પગલાં કરતો ત્હાં ત્હાં પુણ્યની પગલીઓ પડતી.

ભ્રમીઓ ખાખીઓ તપેશ્વરીઓ પરમહંસો-સહુ-
કૈલાસીની જમાતના ભસ્મધારી સમર્પણીઓ છે.

કૈલાસીની જમાતના મઠ નહોતા, મન્દિર નહોતાં,

આશ્રમ ન્હોતા, નગરમંડપો ન્હોતા. ઘરઘરનાં બારણાં એમને ઉઘડતાં. કેઈ મંદિરે કંઠારે ચ એમને આડા પડદા ન્હોતા. સહુ આશ્રમોના પવિત્રાગાર એમને વિસામા હતા. સહુ નગરમંડપોની વેદીઓ એમને સિંહાસનો હતી.

ખાખી સમો એ સ્મશાનમાં ચે સૂતો ને રાજવી સમો મહેલોમાં ચે વસતો. સંન્યાસી જેવો એ ફલાંસને ચે બેસતો ને ધર્માચાર્ય સમો ધર્મસિંહાસને ચે વિરાજતો.

તંબૂ ચેરે ટાઢ ઝીલી એ ઉષ્મા આપતો, વૃક્ષરાજ ચેરે તાપ ઝીલી એ શીતળતા આપતો.

તળાવો જાણે એની હૈયાઅંજલિઓ હતી, સરિતાઓ જાણે એની જીવનનાડીઓ હતી. માનવસૃષ્ટિને ને પશુસૃષ્ટિને એની હૈયાઅંજલિઓ વર્ષભરનાં પાણી પાતી, એની ધોરી નસો ચેતનના ચમકારા ચમકાવતી. એ બંનેયથી દુનિયાં આયુષ્યવન્તી થતી.

જગતના સહુ સાચા સુધારકો-સંસારના રાજ્યના ધર્મના; પુણ્યોજનવળ ને પુણ્યશ્લોક-જગતના સહુ સાચા સુધારકો કૈલાસીના ઉત્તતપન્થીઓ હતા.

મૂછિંતને કૈલાસીઓ સચેત કરતા, થાકેલાંને ઉમંગી કરતા, આશાભંગને આશાભર્યાં કરતા. આનન્દ, શ્રુતિભાષ્યો શુદ્ધમ્ અપાપવિદ્ધમ્ આનન્દ એ કૈલાસીધર્મ હતો.

કૈલાસીઓ સહુ આનન્દધર્મીલા હતા.

સંસારના મેલ ઉતારાતા ત્હાં ત્હાં કૈલાસીની સંન્યાસિણીઓ મેલ ધોતી હતી. બ્રૂખ્યાંને ટંકે ટંકે ભોજન પીરસાતાં, ત્હાં ત્હાં કૈલાસીની કુલયોગિનીઓ અધિષ્ઠાત્રીઓ હતી.

રસિકોને રસ પવાતા ને નિર્જળ હૈયાને જળ સીંચાતાં
ત્હાં ત્હાં કૈલાસીની રસભોગણી રસવિધાત્રીઓ હતી. મહી-
પાસુર સમા દૈત્યો વધેરાતા ત્હાં ત્હાં આઘશક્તિ, મહા-
માયા, વાઘેશ્વરીની પુત્રી હાજરાહજૂર કેા કૈલાસિણીઓ
જ હોય.

સડેલું અંગ કાપતાં દાકતર હસે છે; નાળછેદ કરતાં
દાયણ હસે છે: એવું એવું કાપતાં ને ઉચ્છેદતાં કૈલાસીઓ
એવું હસતાં. કૈલાસીઓ કાળપ્રદાના પૂજારીઓ હતા. કૈલાસી
કહેતા કે ભગવાન સ્વયં ઉચ્ચરી ગયા છે કે કાલોઽસ્મિ.

કૈલાસીઓ ગીતાધર્મ માનતા કે ધર્મશુદ્ધની રણુરમણા
યે પ્રભલીલા છે.

કૈલાસીઓ કહેતા કે સપ્તાએ જ સપ્તિમાં મૃત્યુ મૂકેલાં
છે, યમદેવ પણ અવનીમાં પ્રભમન્દિરેથી જ ઉતરે છે.

મૃત્યુતિથિએ પણ કૈલાસીઓ આનન્દતા. કારણ કે
મૃત્યુની ઢાલનું વિરહ-હઃખ-વેદનાનું પૃથ્વીપાર્શ્વ એ ભેતા
તે જ ક્ષણે ઉન્નતિ-કલ્યાણ-સુક્તિનું સ્વર્ગપાર્શ્વ પણ એ
નિરખતા.

કૈલાસીઓ નિત્યશઃ પ્રાણણુધર્મકર્મી હતા. પણ
કાળ બોલે તો ક્ષત્રિયના વૈશ્યના શુદ્રના અવસરધર્મ પાળતા.

નિષ્પાપ-નકલકની એ જમાત હતી.

વર્ષાધારા ઝીલી ઝીલી લોક આનન્દે છે એમ કૈલા-
સીઓના આનન્દેા નિરખી-ઝીલી લોક આનન્દતા. પૃથ્વી
એથી પુણ્યવતી થતી, ક્ષણવતી થતી. કૈલાસીને પડછાયે
વસુન્ધરામાં વસુઓ ઉભરાતા.

કૈલાસીઓને પગલે પગલે ધરણી જાણે હસતી.

મહર્ષિઓ, મહાકવિઓ, પયધમ્બરો, યુગસપ્તાઓ, વિશ્વદ્રષ્ટાઓ કૈલાસીની જમાતના હતા.

કાલિદાસે શાકુન્તલ લખ્યું, ભવભૂતિએ ઉત્તમરામ લખ્યું, ડાન્ટેએ ડિવાઈન કોમેડી લખી, વેગ્નરે પાર્સિફાલ લખ્યું, ઇન્સને પ્રાન્ડ લખ્યું, ત્હારે ત્હારે કૈલાસીની જમાત એમને પ્રેરણાનો પંખો નાંખતી. ખાણુ ભટ્ટે ને પુલ્લિન ખાણે કાદમ્બરી લખી ત્હારે એ પિતાપુત્રને માથે રસછત્ર કૈલાસીઓએ ધર્યાં હતાં.

કૈલાસીની જમાત વેદ ને સર્વ જેટલી પ્રાચીન ને ચન્દ્ર ને ઔષધિઓ જેટલી અમર છે. કૈલાસીની જમાત સનાતન છે,

મહર્ષિઓએ ઉપાસ્તોત્ર આરમ્ભ્યાં, પુરુષસુકત ઉચ્ચાર્યું, ગાયત્રીમંત્ર ઉદ્ગાયો, ત્હારે કૈલાસીઓ એમની છલે વસતા. મહાદેવ મનુ મહારાજે ભાવી વાંચ્યાં, નવસંસાર સરલયો, હજારો વર્ષની અધિષ્ઠાત્રિણી અદિતીય સ્મૃતિ લખી, ત્હારે એ વિશ્વદ્રષ્ટાની કીકીમાં કૈલાસી વિરાજતા.

મનસુરે અનલ હકની ખાંગ પોકારી, ઉમ્મર અખ્યામે રૂઝેયાતો લખી, ને મોલાના રૂમીએ મસ્તવી રચી, ત્હારે એમના અન્તરને કૈલાસી પ્રેરતા.

સિનાઈ ને શિખરે મૂસા નખીએ દસ આજ્ઞાઓ ઝીલી કે નિરંજનાને આરે બુદ્ધે બોધીસત્વ પીધાં, કુરુક્ષેત્રની અઢાર અક્ષૌહિણી વચ્ચે શ્રી કૃષ્ણે ગીતા ઉદ્બોધી કે પર્વ-તોમાં ઇશુ ખ્રીસ્તે Sermon on the Mount સદ્બોધ્યું,

ત્હારે ત્હારે પ્રભુના પયધામ દેલાસીઓ આવી એમને આપી જતા.

દુનિયાના મહાદેવતાઓની દિવ્ય કીકીઓમાં દેલાસીઓનાં તેજ હતાં.

સમશેરનું પરાક્રમ, ન્યાયની તુલા, રાજદંડનું ચક્રવર્તીત્વ, કવિવરોની મહાકવ્વના, વિશ્વદેવતાઓની વિશ્વદ્રષ્ટિ દેલાસીઓ હતા.

વરાળને વશ દીધી, દે વીજળીને નાથી, દે વિમાન ઉડાવ્યાં, દે સર્વે સ્વલ્લચિદ્મમાં અદ્વૈતમન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો ત્હારે વોટ ક્રેંકલીન દે શંકરની મહામેધાને દેલાસીએ નીંદરમાંથી જગાડી હતી.

ક્યારાઓને પાણી પાવું, નદીઓનાં વહેણ વહેવહાવવાં, નગરીનગરીએ તેજવાદળીઓ વરમ્માવવી, સાગરતળિયે મોતીના ચોક પૂરવા, ખાણોમાં ચોનાં ને રૂપાં-હીરા ને માણેક સંભરવાં એ દેલાસીઓ કરતા.

જ્ઞાં જ્ઞાં મહાસત્યો શોધાતાં, જ્ઞાં જ્ઞાં પ્રેરણાપ્રચૂર ગીતો રચાતાંગવાતાં, જ્ઞાં જ્ઞાં ત્રિકાલશૂનિઓ લલકારાતી, જ્ઞાં જ્ઞાં સનાતન ધર્મો ઉચ્ચારાતા, જ્ઞાં જ્ઞાં દેલાસીના મુગટધારીઓ શબ્દશક્તિ થઈ મહેદી ઉઠતા.

દેલાસીની જમાતને લોક સદાશિવનો સંઘ કહેતા.

ચેતનના ઓટ હોય જ્ઞાં ભરતી દેલાસીઓ આણુતા, છવન ઓસર્યાં હોય જ્ઞાં પૂર દેલાસી મહાવતા.

પ્રભુ પ્રેરણા કરે છે, પણ શબ્દ બોલતો નથી; પ્રભુ સૌન્દર્યદર્શન કરાવે છે, પણ પીંછી પકડતો નથી; પ્રભુ અગોચર શ્રુતિઓ સંભળાવે છે, પણ ગીતો ગાતો નથી.

પ્રેરણાને શબ્દમાં ઉતારવી, સૌન્દર્યદર્શનનાં ચિત્રો ચીતરવાં, શ્રુતિઓના મન્ત્રો ગવરાવવા, અગોચરને ગોચર કરાવવું: એ કૈલાસીની જમાતનો જમાતધર્મ હતો.

આંખને કૈલાસી અણુદીકું ભેતી કરતા, કાનને કૈલાસી અણુસાંભળ્યું સાંભળતા કરતા, જીભને કૈલાસી અણુબોદ્યું ઉચ્ચરતી કરતાં.

જગતનાં ફૂલડાં કૈલાસીની જમાતના જાણે વેરાયેલા બોલ હતા.

જૂઠું જાઠું ચમેલી, શતદલ મોગરો કે હળારી, શુભાષ કે કેવડો, સહસ્રપાંખડી કમળ કે કોટિપાંખડી હૈયાપક્ષ: સહુ કૈલાસીની જમાત જગતમાં વેરતી.

કૈલાસશિખરે કૈલાસી મહારાજ યજ્ઞ કરતા. એ યજ્ઞ-ધૂપની વાદળીઓ દિશાદિશામાં વેરાતી. એમાંથી વરસતા ધૂપસુગન્ધો દેશદેશના સંસારોને સુવાસિત કરતા.

દેવો પૃથ્વીની યાત્રાઓ આવતા તે કહેતા કે કૈલાસીનાં કૈલાસપુષ્પો પારિજાતક ને મન્દારપુષ્પો સમાં હતાં.

પુણ્યની સુવાસ તો પરિચિત છે ને ? કૈલાસીનાં કૈલાસપુષ્પો એ સુવાસ ફેરમતાં.

એવું ઝાડ ભોલું નથી કે જેને પાંદડાં કરતાં ફૂલડાં ઝાઝેરાં હોય ? જ્યાં જ્યાં કૈલાસીની જમાત વસતી એ કુંજનિકુંભેમાં પૃથ્વીને પાંદડાં કરતાં ફૂલડાં ઝાઝાં પ્રગટતાં.

કળીમાં કૈલાસી દ્રાપર વાવતા; દ્રાપરમાં ત્રેતા ઉગાડતા; ત્રેતામાં સતયુગ ઉછેરતા.

પૃથ્વીથી ઉપરનું પગથિયું કૈલાસી માંડતાં. કૈલાસીઓ પગથિયે પગથિયે ચઢતાં. પણ એમનાં કોઠ પગથિયાં લોકલોક જેવડાં હતાં.

‘ હનુમાનજીએ એક ફૂંદકે મનારની સામુદ્રધુની ઓળંગી ’ એને હસનારાં ને યુષ્ક વિમાનને કવિતા કહેનારાં કાસદિયાં કખૂતરોની પેઠે આજ વિમાનો ઉડાવે છે ને પાસીફિક ને આટલાન્ટિક ઓળંગે છે. કાલે જેને કવિતા કહી હસતા એ આજ સંસારવ્યવહાર છે; અને આજ જેને કવિતા કહી હસે છે એ કાલે સંસારવ્યવહાર થશે.

‘ ફૂંદરીએ ફૂંદરીએ દીવા કરું ’ એ તો પ્રત્યેક બાળકની માતાએ ગાયું છે. ‘ પાંદડે પાંદડે દીવા કરું ’ એ રાત્રીનો દિવસ રચનાર વિરલા શોખીનોએ કીધું‘દીકું’ છે. કરતા ત્હારે કૈલાસીઓ નેવે નેવે દીવા કરતા, ને પાંદડાંઓની રેખારેખામાં વીજરેખાઓ પડેવતા.

સાચા લગ્નોની લગ્નવધૂઓને કૈલાસીઓ શણગારતાં ત્હારે ત્હારે દેવાંગનાઓ દર્શને પધારતી.

કોઠ કહે છે પ્રેમ કવિતામાં જ છે. કૈલાસીઓ કવિત-સરોવરો હતાં, કૈલાસીઓનાં હૈયાહૈયામાં પ્રેમ ઉભરાતો. કોઠ કહે છે કરુણા ખૌદ્ર વિહારોમાં જ છે: કૈલાસીઓ કરુણાસાગર હતા, કૈલાસીઓને પોપચે-પોપચેથી કરુણાનાં ઝરણો નિર્જરતાં.

વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ, મૃદુનિ કુસુમાદિપિ; પ્રત્યેક કૈલાસી એવો વજ્રથી ચે કઠોર અને ફૂલથી ચે સુકુમાર હતો.

કૈલાસીઓની કાયા લોકવાત્સલ્યની ઘડેલી હતી, કૈલાસીઓના આત્મા માયાશૂન્ય વિશુદ્ધ પ્રહતત્ત્વના ઘડેલા

હતા. પૃથ્વીલોકે પ્રધાંડનાથના વાતસલ્યપડછાયા કૈલાસીઓની દેહમુદ્રામાંથી પડતા.

શ્રી હરિ સનાતન સત્વ છે ને મનુષ્ય પડછાયો છે એ કોણુ નથી બાણતું? કહે છે કે દેવો પડછાયા નથી પાડતા. ગગનવાસી કૈલાસીઓ તો કિરણોની ચેરે જતા આવતા, ને કપ્હારેક દેખાતા ને કપ્હારેક ન દેખાતા.

બૂતાવળની દેહ અન્ધારઘડી હોય છે, ને દેવોની દેહ તેજઘડેલી હોય છે. કૈલાસીઓની દેહ કિરણઘડેલી હતી.

કૈલાસીઓ અર્ધદેહાત્મે દેવ ને અર્ધદેહાત્મે માનવી હતા.

સિદ્ધદેવોકમાંથી ઉતર્યા સમી કૈલાસીઓની જમાત હતી. રૂપે સ્વરૂપે અન્યથા રૂપે અણિમા લઘુમા જેવી પ્રાચીન અષ્ટ મહાસિદ્ધઓ અને વાયુ વીજળી સમી અર્વાચીન મહાસિદ્ધિઓ કૈલાસીઓને વશ હતી. જગતના એકિસનો કેપ્લરો વોટો જગદીશચન્દ્રો મનમૂંઝાતા તપ્હારે તપ્હારે ધૂંચ ઉકેલવાને કૈલાસીઓને નહોતરતા.

કૈલાસીઓ અન્ધારપછેડો નહોતા ઓઢતા, તેજ પછેડો ઓઢતા. કૈલાસીઓ એટલે જગતમાંની તેજમૂર્તિઓ.

જગતમાંનાં માનવજવાહીરો સહુ કૈલાસીની જમાતનાં હતાં.

એક વેળાએ ગિરિન્ન દેવી રીઝ્યાં ને હસ્યાં; એના હીશ થઈ વેરાણાં. ને ણીછ વેળાએ ગિરિન્ન દેવી કોખ્યાં ને રડ્યાં, એનાં મોતી થઈ વેરાણાં. શૈલજનાં લાગ્યતેજ વરસ્યાં ત્હેનાં લીલમ બન્યાં અને હરિયાળી થઈ વનવને ઢાળાઈ રહી.

ગ્રીસ ને ગુર્જરદેશની, પારિસ કામરૂપ ને કાશ્મીરની
સુન્દરીઓ નિજને સૌન્દર્યશણુગારે શણુગારતી એ સૌન્દર્ય-
લક્ષ્મીની સરવાણીઓ દેલાસીના દેલાસશિખરેથી અવતરેલી છે.

વેલીઓ જેવાં ઝોલાં ખાતા ચણિયાઘેરમાં ખૂલ્લતા
રંગો, કે વાદળી જેવી અટાપટાળી તેજ્યુન્દડીમાં રેલાતા
રંગો, કે હંયાછાળમાં વિલસતી રસસેરો સમા દેસરચોળી-
માં રમતા રંગો: દેલાસીઓના નયનરંગો હતા.

કલાઓ સહુ દેલાસિણીઓના હંયાદેશેથી નિર્જરે છે.

હુનિયાનાં સૌન્દર્ય ને સૌહાર્ગ, જગતની સંસ્કૃતિઓ ને
સંસ્કારસરતીઓ, સૌરભ ને સારપ: એ દેવી વિભૂતિઓ
દેલાસદેશેથી આવે છે.

કૃષ્ણ ને ષુધ્ધ, કાંઈરે ને કોનક્યૂશિયસે દેલાસશિ
ખરનાં પાણી પીધાં હતાં અને માનવજાતને એ પાણી
પાયાં હતાં.

સુન્દરીઓમાં સંસ્કૃતિઓમાં સંસ્કારિતાઓમાં સાફ છે
એ સહુ દેલાસીનાં તેજકિરણોનું ઘડેલું છે.

પૃથ્વિમાનો ચન્દ્રમા દેલાસીની જમાતની સૌન્દર્યરા-
ણીના મુખમંડળનો પડછાયો છે, ને સ્વર્ગગંગા એની
મોતીમાંજરનો પડછાયો છે.

એકદા દેવલોકમાં દેવોનો દામ્પત્યમંડોલસવ ઉજવાતો
હતો. દામ્પત્યમન્દિરે દેવપ્રતિમા સ્થાપવાને દેવવૃન્દ દિશાઓ
શોધી વળ્યું. પછી દેલાસીના દેલાસશિખરે જઈ રહ્યાં.
ત્યાંની સૌન્દર્યજ્યોતને ને પરાક્રમજ્યોતને નિરખીપારખીને
દેવો લઇ ગયા, ને દેવલોકમાં દામ્પત્યમન્દિરે સ્થાપ્યાં.

સંસારનો સર્વતોમુખ સોહાગ એટલે સદાશિવનો સંઘ.
પુરુષોની આંખમાં જે આરમ્ભ છે, સુન્દરીની કીકી-
ઓમાં જે તલસાટ છે, એ આરમ્ભ અને એ તલસાટનાં
પુણ્યલગ્નો થતાં ત્હારે ત્હારે એ પ્રેમદમ્પતીઓનાં ગાન્ધ-
ર્વલગ્નોનાં લગ્નગીતો ગાતી'તી કૈલાસિણીઓ.

પ્રેમ પ્રણયીને પરણતો કે સૌન્દર્ય પરાક્રમને પરતું
ત્હારે કૈલાસીની જમાત એ લગ્નદંપતીને ફલડે વધાવતી.
જેમનાં જેમનાં ઉપર કૈલાસીની જમાતનાં ફલડાં વરસતાં
તે સીતા ને રામ સમાં સોહાતાં.

કૌયલના કંઠે કૈલાસિણીઓ બોલતી, મોરલાની કેકા-
એ કૈલાસીઓ બોલતા, છુલખુલખમ્યાંની બોલીએ કૈલાસી
ને કૈલાસિણીઓનાં ખમ્યાંઓ બોલતાં. અને કૈલાસીઓનું
વૃન્દસંગીત ઘોરમતું ત્હારે બાણે સાગર ગાજતો કે મેઘ
ગાજતો કે કાળ ગાજતો.

મેઘની ધારાઓ જગતકૈલાસીઓ ંહે'ચીને ઝીલતાં,
તહો યે મેઘધારાઓ બાણે ખૂટી પડતી હોય ને ! અણુક-
રમાતી એકએક ફલપાંખડી એ હૃદયમન્દિરે મૂકતાં, તહો ય
બાણે કુંજકુંજનાં ફલડાં ખૂટતાં.

કોંટકિરણીના એકએક કિરણનો એકએક કૈલાસીને
અભિષેક કીધો હોય, તો કરોડો કિરણો ખૂટી જાય, પણ
કૈલાસી ન ખૂટે.

દેશદેશમાં વણુવાવી વેલીઓ ને ફૂલછોડ વર્ષોમાં
ઉગે છે એવાં કૈલાસિણીઓ ને કૈલાસીઓ દેશદેશમાં ઉગતાં.

દૂધઉજળા તેજવણી ચાર ઘોડાના રથમાં કૈલાસી મહા-
રાજ વિચરતા, અને એ મહારથને સોળ ચક્રો હતાં.

પણ પગપાળા ચાલે ત્હારે મેઘની પેઠે કૈલાસી હિ-
માદ્રિમાળાનાં શિખરો ઝોળંગતા,

કૈલાસી મહારાજે ચારેને ચાર ખંડનાં જતન સળા-
વ્યાં હતાં.

વિધાત્રીને ઝોળે અમેરિકાની સંભાળ હતી, ને આત્મ-
જિતની બહાંચે એશિયાની કૂલછાળ હતી. ધુરન્ધરને સ્કન્ધે
આફ્રિકાની ધુરા હતી, ને પ્રેરણાની ભમ્મરે યૂરોપના મહા-
સાર વિરાજતા. અવસરયોગે ચાર દિગ્પાળોની પેઠે ચારે
કૈલાસી દિગ્પાળો ખલે ખલો ભરાવીને ઉભતા ત્હારે નાણે
દિશાઓના દુર્ગો ઉભા હોય એવું ભાસતું.

જૂના દુર્ગ જોયા છે ને ? એમને દરવાજે દરવાજે
ઠાટખાંધ્યો ચોક હોય છે, અને ચાર ખૂણે ચાર ગઢીઓ
વાળી હોય છે. ચાર ગઢીઓનો એવો દુર્ગચોક એ ચાર
કૈલાસીઓ રચતા.

પ્રત્યેક કૈલાસી કહેતો કે એને જો હાથ ને બે પાંચ
છે એ નાણે નિજનિજના પરિઘની ચતુર્દિશાઓના ધર્મદંડ છે.

બીલીપત્રને ત્રિદળ છે એ બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશની
ત્રિમૂર્તિ તથા સ્વર્ગ મૃત્યુ ને પાતાળના ત્રિલોક સૂચક છે.
કૈલાસી વૃક્ષરાજનાં ચતુર્દળ પત્રો હતાં, ને એકએક દળ
એકએક દિશા દાખવતું.

એ એકએક દળમાં દિશાદિશાની જન્મોત્તરી લખેલી
હતી. કૈલાસીઓ એ વાંચતાં ને વાંચી વિચારીને વર્તતાં.

કૈલાસીની જમાત એટલે આદેશ અને આચરણ.
આજે કે કાલે જીવનમાં ન ઉતારાય એ કૈલાસીને મન
જીકું હતું.

સમપણીને કૈલાસી સમસિન્ધુનો વૃક્ષરાજ કહેતા; નવપણીને કૈલાસીઓ નવ ખંડનો વૃક્ષરાજ કહેતા. એ પાંદડાંઓની રેખાઓમાં સિન્ધુઓનાં ને ખંડોનાં પરબ્રહ્મ-લખ્યાં પ્રારબ્ધ કૈલાસીઓ વાંચતાં.

કૈલાસશિખરે કૈલાસીમન્દિરે સર્વપૂજ્ય રસસ્વરૂપ એક જ હતું, અને એ અર્ધનારીશ્વરનું.

પૃથ્વીનું પ્રાણુતત્ત્વ એટલે કૈલાસીઓની જમાત.

જગતમાં વૃક્ષ કે વેદી સૂનો દેશ હોય, પણ કૈલાસીની જમાતસૂનો દેશ ન હોય. જગતમાં અન્નપાણી સ્ત્રી પ્રજા હોય તો કૈલાસીની જમાતસૂની પ્રજા હોય.

જ્યાં જ્યાં તપ છે, વૈરાગ્ય છે, સંન્યાસ છે, પ્રાયશ્ચિત્ત છે, યોગ છે, જ્યાં જ્યાં તેજ છે, સૌન્દર્ય છે, પ્રતાપ છે, પરાક્રમ છે, સિદ્ધિ છે, મુમુક્ષુતા છે, મુક્તિ છે; જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનલક્ષ્મી છે, ક્રાન્તદષ્ટિ છે, કલા છે, કવિતા છે, સ્તવન છે, સોહાગ છે, કલ્યાણ છે; જ્યાં જ્યાં જગતમાં પ્રારબ્ધ ઘડાય છે; ત્યાં ત્યાં છે કૈલાસીની જમાત.

કૈલાસીની જમાત એટલે સદાશિવનો સંઘ.

એક વર્તુલમાં જેટલી ત્રિજિયાઓ દોરાય, એટલેટલી કૈલાસશિખરેથી ક્ષિતિજના પરિઘમંડળે ત્રિજિયાઓ દોરેલી હતી, અને એટલેટલા કૈલાસીઓના જગત્માર્ગો હતા.

એ ત્રિજિયાના પ્રત્યેક જગત્માર્ગે એકએક કૈલાસી યોધરાજ ખડો રહેતો.

એ માર્ગે માર્ગે આજ કૈલાસીઓની ભરતી ઉભરાતી. અને માર્ગમાર્ગની કુંજેકુંજે એક જ ખડો પડતો સંભળા-

તો કે કોઈ જગત્ક્રિપાત આવે છે. કૈલાસી મહારાજ
શુક્રામાંથી નીસર્યા.

હુનિયાના મારગ ડામાડોલ થયા હતા.

૯૯ હજાર ૯ સો ને ૯૯ નદીઓ સાગર ભણી ઢળે
છે એમ આજ આભમાંના સૌ જગત્માર્ગો કૈલાસશિખર
ભણી ઢળતા,

કાળશુક્રામાંથી નીસર્યા એવે એક જ બોલ કલાસી
મહારાજ બોલ્યા હતા કે બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય વિરૂદ્ધ
સમસ્ત હુનિયાં ! એકની સ્હામે સારી પૃથ્વી ? ! આ શો છે
ઇતિહાસનો જગત્ક્રિપાત ?

મકરણ ૯ મું, પ્રારબ્ધનાં પૂતળાં

સ્વર્ગગંગાનાં બેલુ બેલતાં હતાં, અને એમાં એમનાં નાવડાંઓ બેલતાં હતાં.

ઘાટે ઉતરતાં ત્હારે મન્દારની ડાળીઓ છાયા કરતી, વાયુ ઢોળતી, થાક ઉતારતી.

એમના આત્માની આતિ ઉછળતી ત્હારે ત્રિલોકમાં પડવા પડતા.

સુરગંગાના ઘાટેઘાટ ને કુંજેકુંજ એમને ઓળખતાં દુહરીએ દુહરીએ એમણે દીવા કીધા હતા, મન્દિરમન્દિર એમણે ફૂલડે વધાવ્યાં હતાં.

સરિતલહરે એમની સખીઓ હતી ને વાતો કહેતી. ફૂલડાં એમનાં સુહૃદ હતાં, સન્દેશ કહેતાં. વાયુ એમને ન્ગતવાતાં કહેતા, વીજળીઓ એમને આદેશ આપતી.

વિશ્વનગરીનાં એ તગરજનો હતાં, વિશ્વનગરીનાં ઉદાનોમાં એ માણતાં.

સયલોકમાં સંચરતાં એમની પાંખ દાઝતી નાહ; ચન્દ્રલોક એમને ચન્દ્રની ને અમૃત આપતાં.

કૈલાસી મહારાજ ગુફામાંથી નીસર્યો, ને કૈલાસશિખરે ન્ગતકૈલાસીઓનો સમૈયો ભરાયો હતો. એ સકળ સદાશિવનો સંઘ આજ સદાશિવઘાટે સુરગંગામાં ન્હાવાને આવ્યો હતો.

એમના વિહાર હતા સૌરભ માણવાના, ફૂલ વીણીને પહેરવાના ન્હોતા. કૈલાસીઓ કહેતાં કે વેલીએથી ફૂલ

વીણી વીણીને નિજને શણગારે છે એ સ્વાથી'લાં છે, બીજાં કાળે નથી રાખતાં. પણ સૌરભ ઝીલી ઝીલીને આત્મદેશે આનન્દે છે એ પરમાથી'લાં છે, પોતે માણે છે એ પર કાળે રાખે છે.

કૈલાસીઓ પુષ્પપૂજારીઓ કરતાં પરિમલપૂજારીઓ અધિકાં હતાં. એમનો સંપ્રદાય હતો પરિમળપૂજનો.

રસસરિતાનાં પાણી કૈલાસીઓ પીતાં; પણ મહીં પાપના કચરા નાંખીને પાણીને ડહોળતાં નહિ.

પ્રભુ ક'હાં નથી ? સર્વત્ર છે. પ્રભુના પરિમળ ક'હાં નથી ? સર્વત્ર છે. કૈલાસીઓ કહેતાં કે પરિમળશૂન્ય રહે છે હેમને કાં તો નાક નથી કે પરિમળની પારખ નથી.

દેવો ચે માણે છે, પણ આત્મતત્ત્વને. પૃથ્વી ચે માણે છે, પણ પાર્થિવતાને.

દેવત્વને માણે છે તે દેવો છે, પૃથ્વીને માણે છે તે પાર્થિવો છે. સાધુ સન્તો જોગીઓ વૈરાગીઓ સંન્યાસીઓ. પરિમલને માણે છે.

માનવવંશ ચન્દનીને ઝીલી આનન્દે છે એમ કૈલાસીઓ રસાનન્દને ઝીલીને આનન્દતા. પ્રત્યેક રસિકે કે રસિકાએ સંકલ્પ્યું હોત કે ચન્દ્રમાને વીણીને હું કેશકલાપમાં પરોવું, તો કેટકેટલા ચન્દ્રમાઓ ગગનમંડળે શ્રી હરિને ઉગાડવા પડત અને આજ તપતા હોત ?

કમળ સૂર્યને માણે છે ને પોયણું ચન્દ્રને માણે છે, એમ કૈલાસીઓ માણતા. પરસ્પરને દર્શને પ્રકુલતાં, અને અદર્શને કરમાતાં.

પૃથ્વીના ખડા એમની કુંજો હતી. પૃથ્વીની સરિ-
તાઓ એમની વેણીઓ હતી. પૃથ્વીનાં સન્તાન એમને
પુષ્પો હતાં. પૃથ્વીના દેશે એમના પ્રાસાદો હતા. પૃથ્વીની
પ્રજાઓ એમની સાહેલીઓ હતી. પૃથ્વીના પરિમળ
એમના અન્તરના ને અન્તઃપુરના પરિમળ હતા.

કૈલાસીઓ ચન્દ્રલોકમાં જતાં ત્હારે ચન્દ્રની એમને
નહવરાવતી, સૂર્યલોકમાં જતાં ત્હારે સૂર્યજ્યોત એમના
પાંખપડછાયા ધોતી. સિદ્ધલોક એમને સિદ્ધિઓ સમર્પતા,
દેવલોક એમને દેવત્વે અભિષેકતા, વિશ્વભૂતિઓ એમને
સૌન્દર્યશણુગારે સજતી.

આજની દુનિયાંને દેખીદેખીને આજે એ દાઝતાં હતાં,
પણ બવિધ્યને વાંચીવાંચીને એ આનન્દતાં હતાં.

ગદ કાલ એકલીને વાંચે છે એ અધૂરું વાંચે છે. આજ
એકલીને વાંચે છે એ ચે અધૂરું વાંચે છે. આવતી કાલ એક-
લીને વાંચે છે એ પણ અધૂરું વાંચે છે. ત્રિકાળને વાંચે છે
એ સાચા કાળઅભ્યાસીઓ છે. કૈલાસીઓનો સંઘ, આછો
પાતળો આવડતો, ત્રિકાળને વાંચતો.

સૌની પેઠે એમને એ આંખો હતી. પણ જે આંખે
કેટકેટલાં વાંચે છે ? દુનિયાં કાગડા જેવી છે, ને ઘણાંખરાં
દુનિયાંના લોક એક આંખે વાંચે છે. ઉપરાન્ત કૈલાસીઓને જે
આંખોની વચ્ચે, સદાશિવની ત્રીજી આંખના જેવી, નહાની-
મહોટી તેજગિન્દી ઉઘડતી. એ એમનું અન્તર્યક્ષુ હતું,
દિવ્ય લોચન હતું. એ ત્રણ આંખે કૈલાસીઓ ત્રિકાળને
વાંચતાં. અને તેથી કૈલાસીઓ સત્યને પામતાં, જ્ઞાનને પા-

મતાં, આનન્દને પામતાં; અને એમ સત્ય જ્ઞાનમનન્તમ્ ના ઉપનિષદમન્ત્રને સાચો પાડતાં.

ઉપમાગૃહોમાં કૃત્રિમ ઉપમાથી ઉછેરેલાં કૂલડાં કુદરતનાં ટાઢતડકામાં ચીમળાઇ જાય છે. શિક્ષણના હથોડાઓએ કે અનુભવના ઘણાંએ એમને ઘડેલાં ન હતાં. દેલાસીઓ હતાં પ્રકૃતિનાં પુષ્પોઃ સ્વયંભૂ, સત્ત્વસોદાગી, પ્રેરણાપ્રકુલેલાં. અત્તરચોપડયાં કાગળફૂલ એ ન હતાં; કુદરતનાં એ હૃદયકૂલડાં હતાં.

શિક્ષણજન્ય છે જ્ઞાનસન્તાનો ને પ્રકૃતિજન્ય છે પ્રેરણાસન્તાનો. દેલાસીઓ સૌ પ્રેરણાસન્તાનો હતાં.

અને એમની પ્રેરણા હતી પુણ્યનિર્મળી ને તેજ ઓજસ્વિની.

દેલાસીઓને આજ મહાપૂર્ણિમાનો સમયો હતો. દેલાસી મહારાજ પૂર્ણિમાએ પૂર્ણિમાએ પૌર્ણિમાસિક યજ્ઞ કરતા, ને દેલાસીઓનો સંઘ દેલાસશિખરે ભરાતો. પણ એ સંઘ, સમયો નહિ. આજ દેલાસી મહારાજ ગુફામાંથી જહાર નીસર્યા હતા, આજ પૌર્ણિમાસિક યજ્ઞ પણ હતો. દેશદેશ ને દિશાદિશામાંથી દેલાસીઓનો આજ, દ્વાદશવર્ષી કુંભના સમો, સમયો ભરાયો હતો.

કૂલછાઓ ઢોળાય, ને એમાંનાં કૂલડાંઓની પાંખડીઓ રાજમાર્ગે વેરાય એવાં સદાશિવઘાટે દેલાસીઓની ને સુરગંગામાં દેલાસિણીઓની રસનૌકાઓની પાંખડીઓ વેરાતી ને ફેરમતી.

શ્રી હરિ એકના છે, કે સહુના છે ? શ્રી હરિની સૃષ્ટિ એ એકની નથી, સહુની છે.

સુરગંગાની જળપાંદડી-પાંદડીએ ચન્દ્રમા ચમકે છે; જગત્સરિતાની પણ જળપાંદડી-પાંદડીએ રસચન્દ્રમા વિલસે છે.

ખરું છે કે એ પ્રતિબિમ્બચન્દ્રમાઓ છે. જીવાત્મા એ પ્રતિબિમ્બ છે ને જગતે પ્રતિબિમ્બ છે. કૈલાસીઓ પૃથ્વી ઉપરનાં પ્રભુનાં પ્રતિબિમ્બો હતાં.

અને માનવીના વિલાસો એટલે પરપોટે પરપોટે રમતાં ઇન્દ્રધનુષ્યો.

પણ પૂર્ણિમાએ પૂર્ણિમાએ કૈલાસીનો પૌર્ણિમાસિક ચક્ષુ થતો ત્હારે પરપોટે પરપોટે, પાંદડે પાંદડે, પુષ્પે પુષ્પે, તારલે તારલે ઇન્દ્રધનુષ્યો ચીતરાતાં એ કાંઈ પાણીના પરપોટે નહોતાં ચીતરાતાં. પત્થરને પરપોટે ચીતરાતાં કે ચેતનને પરપોટે ચીતરાતાં, એટલે ચિરસ્થાયી હતાં. કૈલાસીને દેહે દેહે ત્હારે હૈયારંગો રંગાતાં.

ત્હારે સુરગંગાના હૈયાપોટે દુનિયાં ઉભરાતી.

સૌન્દર્ય શું છે? સૌન્દર્યની એક વ્યાખ્યા એ છે કે હૈયામાંથી છલકાઈને દેહદેશે ઢોળાયેલો હૃદયરંગ તે સૌન્દર્ય.

પાંદડે પોઢી જળભરતીનાં નીરમાં બાળકૃષ્ણ જૂદ્યા હતા એમ જળહોડકાંઓમાં કૈલાસીઓ સુરગંગાનાં નીરમાં આજ જૂલતાં હતાં.

સહુની જીલે જીલ એક જ હતો કે એવડેરોક જગત્ઉત્પાત શો આવે છે?

જગત્માતા સમી ગ્રેરણા જગતને જગાડવાનું ગીત ગાતી હતી.

અહો ! માનવકુળ જાગે છે,
 દેવની નોખત વાગે છે.
 નરનાર જાગ્યાં, બ્રહ્મચાર જાગ્યા,
 જાગ્યા સખ સંસારા;
 જાગ્યાં શુદ્ધવાસી જોગી ને જોગણો,
 જાગ્યા જગાવણુકારા:

અહો ! માનવકુળ જાગે છે,
 દેવની નોખત વાગે છે.
 તેજતેજની વરસે અગમ્યેથી
 બ્રહ્માંડે બ્રહ્મવિભૂતિ;
 જાગીને જોઈ ત્હાં તો જગતને મન્દિરે
 ઉગ્યો યોગ અવધૂતી:

અહો ! માનવકુળ જાગે છે,
 દેવની નોખત વાગે છે.
 ક્યારી-ક્યારીમાં સોનલરૂપણ
 પ્રગટ્યા બ્રહ્મઝવારા;
 યુગયુગની વીણા બોલે, સાધુ હો !
 ‘ જોહંકારા ’ ‘ જોહંકારા: ’

અહો ! માનવકુળ જાગે છે,
 દેવની નોખત વાગે છે.
 દેવની નોખત વાગે છે,
 અહોહો ! માનવકુળ જાગે છે.

ગીતની સુરાવલિની સુરગંગાના પાણીમાં પગલીઓ
 પડતા.

‘ પ્રેરણા ! ત્હારા ગીતે હૈયામાંથી કૂવારા કૂટે છે. ’
દિશાઓમાં ગીતધારાઓ શમી ગયે ધુરન્ધર બોલ્યો.

‘ ધુરન્ધર ! શેષ ધરાને ધારે છે એમ તું જીવનભાર
ધારે છે. ’ દેવમન્દિરની ઘંટડી બોલે એવું પ્રેરણા બોલી.
રસદમ્પતીની જો રસવાર્તા દેવો સાંભળતા ને સ્વર્ગ-
લવનોમાં લઈ જતા.

‘ વિધાત્રી ! જગતનાં ને મહારાં તું ભાગ્ય લખે છે. ’

‘ આત્મજિત ! તું મહને જીત્યો ને જગતને ચે જીતીશ. ’

‘ મહારે તો જગતસેવા સાધવી છે. ’ આત્મજિતે કહ્યું.

‘ ખરૂં. જગતને જીતે છે તે જગતને ખૂવે છે; ને
જગતને સેવે છે તે જગતને જીતે છે. ’

દેવાંગનાઓ જો વાર્તાલાપ સાંભળતી, ને દેવોને સેવતી
ને જીતતી.

સુરંગામાં હોડીના હલ્લેસાં પુરુષો મારતા ને સૂકાને
સુન્દરીઓ બેસતી. પૃથ્વીલોકમાં પુરુષવર્ગ રાજસભાઓમાં
ભલે ગર્વ માણે કે સંસારનો સૂકાની પુરુષ છે.

ગૃહની સૂકાનણુ ગૃહિણી છે, સંસારની સૂકાનણુ
સોહાગણુ છે.

સહુ કહેતાં કે પૂર્ણિમા અજળ ઉગી હતી. જો
તિથિએ દેલાસી મહારાજ હસ્યા, અને અવનીનાં ભાગ્ય
આલેખાયાં.

‘ શું છે ? ધુરન્ધર ! ’ પ્રેરણા પૂછતી હતી.

‘ પૃથ્વીને એક ખૂણે અંગારા છે. ’

‘ બંહાદુરિયો ! ભારે શોધ કીધી. ઘેરઘેર ચૂલાચૂલામાં અંગારા તો છે ભારેલા. ’

‘ વાયુ વાય, ને અંગારાના ભડકા થાય, ને ભડકા-માંથી દવ સળગે. ભડકા હોલવે એ નહિ, અંગારા હોલવે એ દીર્ઘદ્રષ્ટા મન્ત્રીશ્વર. આત્મન્નિત ! સાંભળી લે; ’ વિદ્યાત્રી બોલતી હતી. ‘ પશ્ચિમના રાજમન્ત્રીઓને ૧૯૧૪માં શેષની ક્ષણ ધૂણાવતાં આવડી; પણ પછી થંભાવતાં આવડી નહિ. એ જાહુગરા ભૂવાઓ ઔર છે. ’

‘ પણ સંસ્કૃતિઓ અથડાય ત્હારે મહાભારત મંડાય: જાણે એ મહાગ્રહો અથડાયા. ’ કંઠાંકથી પ્રગટી આવીને કેલાસી મહારાજ બોલતા હતા. ‘ દુનિયાં એવી ડાલે છે અત્હારે. ’

સૌને થયું કે કેલાસી આન્યા. કેલાસી તો સુરગંગાના જળના નિત્યવિહારી હતા. એ અવધૂત સુરગંગાને ઘાટે ભસ્મ ઘોતા ને ભસ્મ ચોળતા.

‘ મહારાજ ! ધરતી ઘ્રૂળે તો તો ધરતીકમ્પ થાય. ’ ગ્રેશ્યા બોલી.

‘ આ છે ઇતિહાસનો ધરતીકમ્પ. એમાં દેશો ફૂલે ને દ્વીપો પ્રગટે, પ્રજાઓ પછડાય ને પર્વતો પ્રગટે. પતિપત્નીને લહડતાં દીકાં છોં નાગનાગણીને લહડતાં જોવાં ફુલ્લ, એમ પતિપત્નીનો એ અધોર અધોરીના જેવો સાચો ઝઘડો જોવો ફુલ્લ. પણ એ દીકા છે તે કહે છે કે પ્રજાઓના કે સંસ્કૃતિઓના સંગ્રામો એ પ્રકૃતિપુરુષના સંગ્રામો સમક્ષે તો સાગરદોઢ સમક્ષે તળાવછાળો છે. કેક વેળા છૂટાછેડાની

કેા કેાર્ટમાં જાને ને જાને; નાગ ને નાગણીઓ ત્યાં કૂંદાડા મારે છે. સિકન્દર ને યુરુષપુરરાજની સન્ધિ તો સ્ટેલી; નેપોલિયન ને બેસેફાર્ધનની સન્ધિ એથી શતધા કપરી.’

‘પણ મહારાજ ! સંસ્કૃતિઓ અથડાય ત્યારે સાગર અથડાય.’

‘અરૂં. વાવાઝોડું વાય, ને જહાજો ભાગે, ને શુદ્ધાઓ જેવજેવડાં મોજાંઓ જહાજખંડેરોને ગળી જાય એ સાગર તોફાનો તો જગતનાટકનાં ગીતો બાજે. સંસ્કૃતિઓના સંશ્રામ એટલે ધૂમકેતુએ બાજે ધૂમકેતુને પૂંછડું માર્યું તારલાઓ જેવજેવડાં તો મંહીથી તણુખા ખરે.’

‘અમૃતમય માનવીહૈયે એટએટલાં ઝેર કંઈથી ઉગે છે ? મહારાજ !’

‘સદાશિવે કાળકૂટ પીધું એ કંઈમાં રહ્યું હતું, પચ્ચી નહોતું ગયું. નહિ તો દુનિયાં અમૃતની થાત. તક્ષકકુળ ખાંડવવનમાં સદન્તર ખળી નથી ગયું.’ કૈલાસીજી ઇતિહાસના આલમનાં કાળા લીંટા વાંચતા હતા.

‘વિધાત્રી ! પ્રેરણા ! ધુરન્ધરા આત્મજિતા સાંખ્યો છે ને કાળપગલીઓ ? સજ્જ થાવ; આવતાં પૂર અટકાવો. યુગનું તોફાન આવે છે. વાહનને ઘેરાતું વિખેરો. જીવશે એ નવજગત સર્જશે. આ કુંકુમપગલીઓ નથી, કાળપગલીઓ છે. પૃથ્વી યુગતોફાનમાં ઘેરાય છે.’ કૈલાસીએ શંખનાદ કીધો.

‘આપણું છે પરિત્રાણનું વ્રત:’ વાંસળી જેવી વિધાત્રી ટપ્કી.

‘ અરે. કૈલાસીની જમાત સંહાર સહામે ઢાલ છે, મહામારી સહામે ઝોષધિ છે. પણ ઢાલ હાધીહોદે પડી હોય કે ઝોષધિ ગન્ધમાદનશિખરે ઉગતી હોય: તંહારે બાર-બાર વર્ષના બ્રહ્મચારીને ચે સાંગ વાગે, ને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને ઝોષધિ શોધવા જવું પડે. ’ કૈલાસી મહારાજ જમાતને સદ્ગોષ્ઠતા હતા.

‘ મહારાજ ! સાગર ઉલટે તો પાજ કેટલુંક રહે ! તહમે તો આલ વાંચ્યાં આજ. ’

‘ આંખમાં કીકી છે, એવી કીકીમાં દેવકીકી છે. સૌ-નેય છે. અને આવડે તો એ દેવકીકીએ સૌ આલ વાંચી શકે. ’

‘ પણ આભને થોભ કંઈ દેવાય ? ’

‘ કૈલાસીની જમાત આભને થોભ દેવાને છે. આત્મ-સન્તાનો ! આભ ફાટ્યાં ન સન્ધાય; પણ વાહળાં વેરાય ને વિસન્ધાય. વાહળાં સમાં આપણુ સહુ પ્રારબ્ધનાં પૂતળાં છીએ વસ્તુ નાચે એમ પડછાયા નાચે. તોપગોળા કંઈ દિશામાં ઉડે છે ? તોપ છોડે એ દિશામાં. સરજમાળાના મહાગ્રહો અનન્તમાં ધૂમે છે: કંઈ દિશામાં ? કુદરતની તોપે ફાડ્યા એ દિશામાં. પરસ્પરનાં અજળ ને અખંડ આકર્ષણ છે અણુઆથમ્યાં. પણ-પણ પૃથ્વી સૂર્યને આ-લિંગી ? કે શુક્રી ચન્દ્રને આલિંગી ? લગવાને ભાખ્યું છે કે હ્રસ્વર: સર્વભૂતાનાં હૃદ્દેશેર્જુન ! તિષ્ઠતિ;

આમયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રાસ્તદાનિ માયયા.

‘ હિન્દુ Destiny-પ્રારબ્ધ કહે, કે ખ્રીસ્તી Providence -નિર્માણ કહે, કે ઈસ્લામી કિસમત કહે, એ તો શબ્દફેર છે: જળ ને પાણીના જેવો. આકાશી પડદા પાછળનો ફો સૂત્ર-

ધાર દોરીસંચારો કરે છે ને વિશ્વની રંગભૂમિએ જગત-
પૂતળાં નાચે છે. પ્રકૃતિપુરુષના સૌ છે પડછાયા.’

‘ત્યહારે સ્વયંભૂ પ્રેરણા છે જ નહિ જગતે ?’

‘છે; સ્વયંભૂ પ્રેરણા છે જગતમાં. આ ઉભી સદા-
શિવના સંધની વચ્ચે. પણ વિશ્વનગરી છે કે વિશ્વવન છે ?’

‘વિશ્વનગરી છે, વિશ્વંભરદોરી સડકો પાડેલી.’

‘ને વનવગડા ચે ઝડકાં ચીલાસૂના હોય છે ? સ્વયંભૂ
પ્રેરણા સ્વયંભાવે ધૂમેરમે છે, પણ વિધિપાડેલાં ચીલા
સડકોમાં. પંખી પેરે ઉડવાના મનોરથ કોને કોને નથી
જાગ્યા ? પણ કેટકેટલાને પાંખો પ્રગટી ? અને ઉડ્યા ?
આપણે સહુ હજી સાગરવેલુમાં દેવદહેરીઓ રચિયે છીએ.
ઝાળભરતીની છોળ છલકાય છે ને ભૂંસે છે.’

એ માનવી ઘડયું અમરત્વ. ક્ષણિકતાની બે ક્ષણો
કરી માનવી એને અમરત્વ લાખે છે. હવેલી ને મહેલાતો,
ઉલાનો ને નગરીઓ, રાજ્યો ને સામ્રાજ્યો, સંસારો ને
સંસ્કૃતિઓ: સહુ છે પ્રારબ્ધનાં પૂતળાં. અને સત્ત્વ નાચે
છે એમ પડછાયા નાચે છે. રાજવંશો કરતાં રાજમહેલો
દુનિયાએ ચિરંજીવ હીઠા છે.

અવનીમાંનાં અમરત્વ પ્રદાની પળનાં છે કે વિપળનાં.

સૃષ્ટિની સારંગીને કોટિ-કોટિ તાર છે. સૃષ્ટિની સારંગીના કોટિ-કોટિ તાર કોણ વગાડે છે ?

હિન્દુઓ કહે છે કે મજમાં ગોપાલક ગોપાળ ધેનુ ચરાવતા ને વાંસળી વગાડતા. ગોપાળની વાંસળી સાંભળીને ગોવર્ધનની શુક્રઓમાં ચરતી ધેનુઓ ને મજની કુંભોમાં રમતી વાછડીઓ દોડી આવતી.

ગ્રીક લોકકવિતા કહે છે કે નવલખ તારિકાઓ ગગનમંડળમાં ગરબે ધૂમે છે ત્યહારે, રાસે રમતી ગોપીઓ સમી, ગીત ગાય છે. તારિકાઓને એ ગગનમંડળનું ગીત-એ Music of the Spheres ગવરાવે છે કોણ ?

માનવવંશના મહાવૃક્ષને બે અખળજ પાંદડાં છે; ને વાયુ વાય ત્યહારે પાંદડે પાંદડું મધુરવ ઝણકારે છે કે ઘોર ગળાવે છે. માનવહૈયાના એ બે અખળજ તારોને ઝણકાવે છે કોણ ?

વિશ્વનો વિશ્વકવિ કોણ છે, જે અનાદિથી સૃષ્ટિની સનાતન કવિતા ગાય છે, ને અનન્તના છેડા સૂધી એ સનાતન કવિતા ગાશે ?

ચન્દ્રમાંથી ચન્દની નિર્ઝંદે છે ને સૂર્યમાંથી પ્રભા વરસે છે એ જ નવલખ તારિકાઓને ગીત ગવરાવે છે.

ડાલાવણહારો હોય જગદીશ કે જગદીશનો પૂતર.

કુંકુમ ને કેસરના અક્ષરે ગગનપૃષ્ઠે અમૃતકવિતા જે લખે છે તે સૌન્દર્યસ્રોતસ્વી સર્વકલાસ્વામી સૃષ્ટિની કવિતા રચે છે.

શુક્રાઓને ઘોરાવે છે, સાગરને ગર્જાવે છે, વનોને ધૂણાવે છે, પર્વતોના મૂળાક્ષરો માંડે છે, ધૂમકેતુઓની પૂંછડીઓને વિશ્વચમ્પરની પેઠે વીંઝવે છે, એ જ અગોચર મહાકલાધીશ લબ્ય લયંકર રૂદ્રવર્ણુ વિશ્વવિશાળ વિરાટમૂર્તિ કાળચિત્ર ચીતરે છે.

એ સુંદર, એ લબ્ય, એ અગમ્યનો તે પ્રતિબિમ્બ હોતો. બિરળનાં પ્રતિબિમ્બો ડાલે એ બિમ્બ જેવડાં લાગ્યે હોય. ઉગતાં-આથમતાં હોય તો વૃક્ષમ્હોટરાં હોય, મધ્યાહ્નનાં હોય તો હૈયાં જેવડાં હોય.

બિમ્બ ન હોય તો એ પ્રતિબિમ્બ રહે એ હીકું નથી ? છેક જ શું અશક્ય છે એ ? ૨૦ મી સદીના વિસ્મરણિયા ને આછકલા ફિલસુફો ! ક્યહારેય તે ત્હમે છબિ પડાવી છે કે નહિ ? ત્હમારું બિમ્બ અળગું થયા પછી એ પાછળ ફિરણુગૃહમાં પ્રતિબિમ્બ રહ્યું છે કે નહિ ?

હ્રવાત્મા પરમાત્માનું પ્રતિબિમ્બ છે. બ્રહ્માંડથી બ્રહ્મ અળગા થતા નથી. પણ થાય તો એ પ્રતિબિમ્બ પાછળ જુસાય કે રહે ?

બુદ્ધિપરના કેા ફૂટ દેશમાં આ તો બાણે આપણે યગલાં કીધાં.

સૃષ્ટિની સારંગીનો વગાડણુહારો, વિશ્વકવિતાનું મહા-લબ્ય ગમ્વણુહારો, બ્રહ્માંડનું લબ્ય વિરાટચિત્ર ચીતરનારો, ગાયકોનો ગીતસ્વામી, કવિઓનો વિશ્વકવિ, કલાવન્તોના કલાધીશ્વરનો એ પૃથ્વીપાટલે મહાકાય પ્રતિબિમ્બ હોતો.

સૌન્દર્ય લબ્યતા ને ગહનતાની એ મૂર્તિ હોતો.

એના લાગ્યદેશે સૂર્ય તપતો, એનાં ચક્ષુઓમાં ચન્દ્રમા

હતા. શાસ્ત્રપૃષ્ઠો જેવી એની હાથેળીઓ હતી, તેજલેખિની ને રંગપીંછીઓ સમી એની અંગુલિઓ હતી. એની નાસિકામાંથી શ્વાસોચ્છવાસ નીકળતા કે એના મુખમાંથી મુખ ઓલ પડતા તે મહાવનોનાં પલ્લવપલ્લવને ફરકાવતા. એની દેહસુદ્રા ગિરિશિખર સમી હતી; અને એ મુખસુદ્રામાંથી તેજની ઝરણીઓ નિર્જરતી તે, હિમાદ્રિમાંથી નિર્જરતી ઝરણીઓના જેવી, પૃથ્વીને ક્ષુદ્રુપ કરતી ને માનવવંશને તેજનાં પાણી પાતી.

પૃથ્વીના પુષ્પ જેવો સુન્દર, પર્વત જેવો ભવ્ય, સાગર જેવો વિશાળ, આલ જેવો ઉદાર એ હતો. એના હૈયાની પરિમળસામગ્રી માનવીમાનવીને પીરસાય તો એ માનવયાળ ખૂટે પણ એ પરિમળલંકાર અખૂટ રહે એવડા હતા. એનું હૈયું બહુ અજોપાત્ર હતું.

એને આંગણે કલ્પવૃક્ષ હતું, એને ઝોરડે ચિન્તા-મણિ હતો. એના પાયમાં પુષ્પવેલો હતી, ને તે પગલે પગલે પુષ્પો વેરતી.

નૃસિંહની પેઠે એના નખમાં અગ્રહણયસંહારક મહા-શસ્ત્રો હતા. ત્રિલોચનની પેઠે એના ત્રીજા લોચનમાં પાપ-દાહક મહાઅગ્નિ હતા. વિરાટમૂર્તિની પેઠે એની કરાળ દંપ્ટ્રાઓ ને જટાઝુલ્ફાંઓ વચ્ચે મહાપ્રજ્ઞઓનાં માથાંઓ ચોંટેલાં ને ગૂંથાયેલાં ઝંખાતાં.

એને એક હાથે અમૃતનું કમંડલું હતું અને બીજે હાથે હતો ચમદેવનો ચીપિયો. એ મૃત્યુ પાતો તો એ પછી અમૃત છાંટી અમર કરતો.

ઈતિહાસ કહે છે કે એ ત્રિકાળમૂર્તિ સમો હતો.

માનવવંશ કહે છે કે એ કદ્યાણુમૂર્તિ સમો હતો. ઉત્કા-
ન્તિશાસ્ત્ર કહે છે કે સદેહે એ વિશ્વવિકાસના સિદ્ધાન્ત સમો
હતો. જીવન્મુક્તો કહે છે કે અક્ષરવાચી જીવન્મુક્તોની
જમાતમાનો એ દેવપુરુષ હતો.

હાથીઓમાં હાથીજન્મ્યુ' રમે એવો હિમાદ્રિની
ગિરિમાળાઓમાં ગિરિમાળ સમો એ રમતોધૂમતો.

લોક કહેતા કે દિશદિશના દિગ્માળ ને લોકલોકના
લોકપાળ એવું રૂપ ધારીને આવે છે. એવો એ દિશાદિશાનો
ને લોકલોકનો સર્વતોમુખ દિગ્માળસ્વામી ને લોકપાલપતિ
જેવો હતો.

એ કહેતો કે દિગ્માળો ને લોકપાળોનો હું ભક્ત છું.
માનવવંશ કહેતો કે ભૂધર ભક્તાધીન છે.

સૂર્યને ધાળાં છે ને ચન્દ્રને શશાંક છે. પરબ્રહ્મ એક
નિષ્કલંક છે. એને હાથે તલ હતા, મુખડે શીતળાના ઓ
ચોળા હતા, નખની ગુલાબીમાં ધોળી છાંટ હતી. પશુ કાળા
કેશ ઉજળા હતા, અંગોઅંગ સૂર્યપાંખડી સમાં તેજસ્વી
હતાં. ઉદાનમાંથી સુગન્ધવાદળીઓ વહે કે મન્દિરમાંથી
મેઘમંડળ જેવું ધૂપમંડળ ઉડે: એની તેજછાયાની વેલજ-
ળીઓમાંથી એવા ધૂપ ને સુગન્ધો પ્રગટતા ને પૃથ્વી
ભરી વહતા.

પહાડોની કે પ્રજાઓની, દેશની કે સાગરની એના
પરિમળોને પાળો કે સીમાઓ ન હતી. એના પરિમળોને
પૃથ્વી નહાની પડતી; એના પરિમળોને દેવો ભાતુ કરી
દેવલોકમાં લઈ જતા.

એ ગગનવર્ણો હતો કે તેજવર્ણો હતો એ કાષ્ઠી

કળાતું નહિ. વર્ણ પારખનારાઓ દહેતા કે એ વર્ણપરો હતો. પરમ અકળિતનો એ અકળિત પડછાયો હતો.

એની ભવ્યતામાં આક્રમણ ન હતું, આમન્ત્રણ હતું. એનું હૈયું વજની ઢાલ જેવું હતું. એ આક્રમણ કરતો નહિ, એ આક્રમણ કરવા દેતો એ નહિ.

સાગરને માઝા છે. સાગર આક્રમણ કરતો નથી. સાગર આક્રમણ કરે ત્હારે પૃથ્વી રસાતાળ જાય.

એ હસતો ત્હારે જગત હસતું. ક'હારેક ક'હારેક એ રડતો ત્હારે જગત રડતું. કેક વિરલ ક્ષણે એની બ્રહ્મટિનાં ત્રાપ ચહડતાં ત્હારે ત્હારે જગતમાં કાળના ધરતીકમ્પ થતા.

સોનાની દ્વારકા ભગવાને વસાવી હતી. એ સુવર્ણ-દ્વારકાને સંકેલતાં એ ભગવાન સંકેાચાયા ન હતા. પરબ્રહ્મ બ્રહ્માંડ પાયરે છે ને સંકેલી પણ લે છે. સજન-કાળે સરજે છે ને પ્રલયકાળે લય કરે છે. પૃથ્વીના પાપભાર ઉતારવા એને એ ધર્મધુરન્ધરો ધર્મ રહમજે છે.

ગૌદોના ધર્મચક્ર સમું વિરાટનું કાળચક્ર ધૂમે છે. ચન્દ્રની પેઠે એનું એ એક પડખું છે તેજનું ને બીજું પડખું છે અન્ધકારનું. પણ અમાસની રાત્રે દુનિયાં ચન્દ્રનો એ અન્ધારગોલાધર્મ એક જ પેળતી.

અડધીક દુનિયાં સુરોને પૂજે છે અને અડધાઝેરી અસુરોને પૂજે છે. સુરોને પ્રેમથી પૂજે છે, અસુરોને ભયથી પૂજે છે. સુરોઅસુરો બન્નેને દુનિયાં પૂજે છે. પણ દેવો દેવશુરને પૂજે છે ને દૈત્યો દૈત્યશુરને પૂજે છે.

જન્મવિધાત્રીને પૂજે છે એ સત્યશીલ છે કે મૃત્યુ

વિધાત્રીને પૂજે છે તે ? જગત્જન્મોત્તરીમાં તો જન્મમૃત્યુ ઉભય છે.

શાસ્ત્રો ભાષે છે કે પ્રભુદીધાં મૃત્યુ ચે મોક્ષદાતા છે.

એના માનસરોવરથી સરિતાઓ નીસરતી તે દિશ-
દિશને પાણી પાતી. એના કૈલાસેથી વાદળીઓ ઉડતી તે
દેશદેશને ને પ્રજાપ્રજાને ધારાઓ વર્ષતી. એના પ્રાચીશિ-
ખરેથી સૂર્યરાજ સંચરતો તે પૃથ્વીની પાંખડીપાંખડીએ
ને માનવીમાનવીનાં હૈયાંકૂલડે તેજસુગન્ધો ઢાળતો.

એની મહાઘંટા વાગતી ત્હારે જગત્ઘંટાઓ વા-
ગતી, ને પૃથ્વીએ કે પાતાળે સાંભળ્યું ન હતું એવું વૃન્દ-
સંગીત બમતું.

ફરતી એની છાંયડી પથરાતી એટલામાં બુધે
કોઈ ખૂરતું નહિ, તરશે કોઈ તડકડતું નહિ, ટાઢે કોઈ
ધૂનતું નહિ, તાપે કોઈ સન્તાપાતું નહિ, રાગે કોઈ પીડાતું
નહિ, વિરહે કોઈ અંખતું નહિ, દુઃખે કોઈ દુઃખાતું નહિ.
સંસારઓષધિઓનો એ લંડાર હતો. મૃત્યુ પીતાં એ પણ
મીરાંની પેઠે હસતે મુખડે મૃત્યુ પીતો, ને મૃત્યુમાંનાં અ-
મૃતને ઝીલતો.

એ આનન્દમૂર્તિ હતો, અને દિશાકાળને આનન્દ
પાવાને અવતર્યો હતો.

મનનો મોળો ન હતો, દિલનો કઠોર કે નઠોર ન
હતો. છતાં પાણીથી પોતો ને કાળમીઠથી કઠણ હતો. એની
ગોલખરછીઓ ભાગ્યલેખો લખતી, એની નયનખરછીઓ
મુમશેરો સમી ધૂમતી. પણ ગોલખરછીઓ ને નયનખરછી-
ઓ ઉભયની કિરણરેખાવલિઓ જગત્કલ્યાણક હતી.

દેવો હસતા ત્હારે એ હસતો. એ હસતો ત્હારે વિશ્વની વાડીઓમાં દેવવસન્ત પ્રગટતી.

ગગન ગહન છે; પ્રારબ્ધ ગહન છે; પરબ્રહ્મ ગહન છે; બ્રહ્માંડનું અણુઅણુ ચે ગહન છે; એ ગહનતાના પાતાળધરા એનામાં હતા. કૌક જ એને કળતું કે પૂરે પારખતું.

અકળિતની એ અકળિત કળા હતો,

હુનિયાંમાં દેવો વિચરે છે એમને કેટલાંક ઓળખે છે ? હુનિયાં દેવસુની નથી. હુનિયાં દેવસુની હોત તો શેષે ક'હારની ચે ઉશેટી દીધી હોત. એકાદે દેવી જન નૌકાસંઘમાં હોય તો સાગર નૌકા તરાવે છે; એકાદી ચે દેવજમાત પૃથ્વીસંઘમાં હોય તો શેષ પૃથ્વીભાર ઝીલે છે.

સમસ્ત વિશ્વકૂલડાંની ગૂંથેલી બાણે એ કૂલમૂર્તિ હતો. ધુધ્યધુધ્યની અકંઠુવાસ એના અંગઅંગમાંથી સ્ફુરતી.

હુનિયાંને ડાલાવણુહારો એ કોણુ હતો ?

માન સરોવરનો એ રાજહંસ હતો, દૈલાસનો એ ખાખી હતો, અલકાનો એ અવધૂત હતો, કાળશુકાનો એ ભેગન્દર હતો. એ હતો પૃથ્વીની મહામાનવતાનો અવતાર. સૂર્યચન્દ્રમાં કિરણમંડળ સમેટાય છે એમ એનામાં મહામાનવતા સમેટાતી.

એ હતો બાણે યુગયુગાન્તરની આર્યસંસ્કૃતિની મહાકાય મૂર્તિ.

એવા હતા દૈલાસી મહારાજ: બાણે જગત્કલિહાસની પ્રતિમા.

એમને કૌક શિખર કહેતાં, કૌક સાગર કહેતાં, કૌક આલ કહેતાં. એ હતા માનવકુળના એક પરમાણુ.

એમને કોક મોટર કહેતું, કોક વિમાન કહેતું, કોક
પવન કહેતું, કોક વીજળી કહેતું, કોક પ્રેરણા કહેતું. સૂર્ય-
મંડળમાંની પૃથ્વીછાયા અનન્તમાર્ગમાં ચાલે છે એમ
એ તો હતો ધીરગંભીર તેજપગલે ચાલનારો સૂર્યચન્દ્ર-
નો તેજપડછાયો.

અમૃતના એ અક્ષર લખતા ને અમ્મર ઇતિહાસો
ઘડતા. હિમાદ્રિ ભૂંસાશે ત્હારે એમણે લખ્યા ઇતિહાસો
ભૂંસાશે.

એની એક આંખમાં કવિતા રમતી ને બીજી
આંખમાં ઇતિહાસ.

એવી હતી એ માનવવંશની કલ્યાણમૂર્તિ. એવો
હતો દુનિયાનો એ ડોલાવણુહારો.

એ સન્ધ્યાયોગે કૈલાસી મહારાજ એકાકી હિમાદ્રિ-
શિખરોમાં વિચરતા હતા, આલમાંના ઝોળાઓ વાંચતા
હતા, અને અર્ધતેજ-અર્ધઅન્ધકારવણું એ કાળયોગનું
ગીત ગણુગણુતા હતા. સન્ધ્યા એ નિજનું ગીત સાંભળવાને
ઘડીક થંભી હતી.

અજવાળાં આછાં આછાં થાય,

કંઈ અવિરત લહરે

આલની ભરતી ઉભરાય. ધ્રુવ પદ.

છાની છાની મનમલકાતી, સ્મિતના પલવટ પાથરતી,
ધીરી ધીરી રજની જો ! છલકાય:

કંઈ અવિરત લહરે

આલની ભરતી ઉભરાય.

ઉડતી કુંકુમવાદળીએ, વેરેલી ફૂલપાંખડીએ
દિનની જતી પગલીઓ અંખાય:

કંઈ અવિરત લહરે

આલની ભરતી ઉભરાય.

તરુવરના ઝૂમખાંમાંથી, ગિરિવરના ઝરૂખામાંથી
અજવાળ્યાં અન્ધારાં ઢાળાય:

કંઈ અવિરત લહરે

આલની ભરતી ઉભરાય.

નિરખી નભનો તારલિયો, રૂમઝૂમતો જગદીવડિયો,
રસિકોનાં લોચનિયાં લહેરાય:

કંઈ અવિરત લહરે

આલની ભરતી ઉભરાય.

સન્ધ્યાની સન્ધિકામાં, ચન્દાની ચન્દ્રિકામાં
અગમ્યનાં પાથરણું પથરાય:

કંઈ અવિરત લહરે

આલની ભરતી ઉભરાય.

અજવાળાં આછાં આછાં થાય,

કંઈ અવિરત લહરે

આલની ભરતી ઉભરાય.

હિમાદ્રિશિખરમાળામાંનો પરમ વિરલ સન્ધ્યાયોગ
જામ્યો હતો. પણ કૈલાસી મહારાજ એ સન્ધ્યાયોગથી
પર જોતા ને જગતને કહેતા હતા કે ઇતિહાસો નહિ
ભૂંસાય.

એ રાત્રી ઉતરીને દિવસનાં અજવાળાં ઉગ્યાં તરહાં

તો પૃથ્વીની દસ હજાર મહાનગરીઓમાં મળેલી ગંભીર નગરસભાઓમાં બે કરોડ માનવતાએ સાંભળ્યું કે ઇતિહાસો નહિ ભૂંસાય. દેશદેશનાં પૃથ્વીસ હજાર વર્તમાનપત્રોમાં અગ્રલેખો છપાયા અને પ્રજાપ્રજના એક અખળ માનવસન્તાનોએ વાંચ્યા કે ઇતિહાસો નહિ ભૂંસાય. ધર્મમંદિરોમાં એ ઉદ્દેશોધાર્યું, સિનેમાગૃહોમાં એ દર્શન કરાવાયાં, નાટકોમાં એ ગવાયું. મહાકાશીના પ્રાસાદોમાં, હોટલોમાં, શેરીશેરીને નાકે; શાળાઓમાં, શારદાપીઠોમાં; નગરચોકમાં, નગરબાગમાં, નગરગોખમાં, નગરસંથાગારોમાં એ મહામન્ત્રના ધ્વનિપ્રતિધ્વનિ ઉઠતા કે ઇતિહાસો નહિ ભૂંસાયઃ બહુ કૈલાસીના પૌર્ણમાસિક યજ્ઞમન્ત્રનો પૃથ્વી પડશે પાડતી હોય ને કે

ઇતિહાસો ભૂંસાશે નહિ.

સારથી

ખંડ બીજો, મહામન્યન

‘ ઇસ્લામ એટલે શાન્તિ-Peace. ના; લેનીનએડ ઇસ્લામનું મદ્દકા નહિ થાય. રાજધાની છે, ધર્મધાની નહિ થાય.’

ઈસ્લામમંડળને અપનાવવાને મોસ્કોથી નવમોલવી આવ્યા હતા, અને સમરકંદના નગરચોકમાં ભાષણધારાઓ વરસાવતા હતા. એ ધારાઓ વચ્ચે જાણે વીજળીનો કાટકો થયો, અને એક તૈમૂરવતની ગાંઠ ઉઠ્યો. મીરજા ઉલ્લ-એગની વેધશાળામાં એ ભોલના પડધા પડતા.

યૂરોપી મોલવીની વાકુધારા વરસતી જ હતી.

‘ એશિયા એટલે પયગમ્બરો ને ધર્મશાસ્ત્રોની જન્મભૂમિ.

‘ માનવભાવનાઓમાં ધર્મ સર્વોપરી છે, એમ પૃથ્વી-ખંડોમાં એશિયા સર્વોપરી છે.

‘ રામ કૃષ્ણ બુદ્ધ મહાવીર અરથૂર મૂસા નબી ક્રેકક્રૂશિયસ ઈશ્વ પ્રીસ્ત હાજરત મહમ્મદઃ માનવતાનાં એ પરમોન્નત શિખરો, દેવમાર્ગની એ દીવાદાંડીઓ એશિયામાં પ્રગટી છે. આફ્રિકામાં યૂરોપમાં કે અમેરિકામાં એ મહામાનવતા પ્રગટશે ત્હારે ઇતિહાસ ઉચ્ચરશે કે પ્રગટી. એ સહુ છે સાત્ત્વિકતાનાં સ્વરૂપો. ’

ગત દાયકાઓમાં વડાયેલ રશિયા હવે ૧૯૫-માં ધર્મને વહેમ કહેતું નહિ, એશિયાને કે એશિયાવાસીઓને અસંસ્કૃત કહેતું નહિ. ૧૯૦૦થી ૧૯૫૦ના દાયકાઓમાં

દુનિયાં કંઈક સાચા ઇતિહાસો શીખી હતી. ખંડખંડના પ્રજામંડળના મહાસમારંભોમાં એશિયા હવે સમાનતાનું નહિ, પણ સિંહાસનનું અધિકારી મનાતું. ભારત પણ તેનું ઇતિહાસપદ પામતું જતું હતું.

મોસ્કોના નવમોલવીનો પ્રવચનપ્રવાહ વળી વહવા માંડ્યો.

‘એશિયા પયધમ્બરજનની છે; બાકીનું સારું જગત પયધમ્બરવાંઝિયું છે.

‘જગતની બે અખળજ માનવતાને આત્માનાં સ્વાસ્થ્ય, આશાનાં અવલમ્બન, પુણ્યપાપની અમરઆયુષી લાવના-ઓ લાણીની એ પૃથ્વીખંડ તે એશિયા.

‘એશિયા એટલે મહાસંસ્કૃતિઓની માતા. એશિયા સ્વયં સંસ્કૃત છે; એશિયાએ પૃથ્વીની પ્રજાઓને અનેકધા સંસ્કૃત કીધી છે.

‘એશિયાને અણુધડ કહેનારા જ કોક અણુધડો હશે.’

‘તો ઇસ્તમ્બુલથી અંગોરા કેમ કહાડ્યો હતો અત્તા કમાલને ?’ સમરકન્દના બુવાને પૂછ્યું.

કુશળ વાચરસ્પતિઓ વિકટ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતા નથી. યૂરોપી મોલવીની વ્યાખ્યાનઝડીઓ વરસ્યે જતી, ને વચ્ચે વચ્ચે ઇતિહાસપ્રશ્નોની વીજળીઓ ઉડતી. મીરજા ઉલૂઘબેગની વેધશાળામાંથી વચ્ચાતા તારલાઓના પડછાયા આંખું આંખું પૂછતા કે એશિયા લાષણોથી પાછો જતાશે ?

‘હેનીબાલ ને નેપોલિયન યૂરોપી રણઇતિહાસના આદ્યક્ષ છે. પણ આદ્યક્ષથી આરારાટ ઉંચા, કોકેસસ ઉંચા, કારાકેરમ ઉંચા. અને હિમાલય એટલે તો પૃથ્વીપ્રાસાદની

છત્રછાયા. ઝર્કસિસ ને રસાયસ, ચન્દ્રશુસ વિદ્યમાદિત્ય ને શ્રી હર્ષ, એશિયાના મહાદેવીખાલો હતા; એટીલા ને એલેરિક, જંધીસ ને તંમૂર મહાનેપોલિયનો હતા. ’

‘ નોગી ને ટોગો ’ શ્રોતામંડળમાંથી ટોક ગાળ્યું.

મોરદેના બ્યાખ્યાનદેસરી મૂંઝાયા, ઝંખવાયા, ઉચ્ચર્યા:

‘ મહારી કને એ નામો બોલવવાં છે ? ’

‘ ઇતિહાસ બોલે છે: ’ ઉત્તરનો પડ્યો પડ્યો.

આટલાંનિટકને બે કાંઠે યુરોપ ને અમેરિકા ઉભા છે; પીચીકિંકને બે કાંઠે અમેરિકા ને લપાન ખડાં છે.

એશિયા અને યુરોપની વચ્ચે છે નહાના સાગરો ને મ્હોટાં સરોવરો; અને ઇસ્લામી રાજ્યમંડળનો સાતપૂડા નહિ, પણ ત્રિકૂટાચળ પથરાયેલો છે. કરાંચીથી ટાઈસસ પર્યંતનો છે પ્રથમ ને સાચેઆચનો ગિરિશિખરોનો હુર્ગ-કોટ. બીજી પર્વતધાર છે એડનથી સિનાઈ સૂધીની, એશિયાને પશ્ચિમાચારે. અને એ ત્રિકૂટાચળની ત્રીજી ધાર છે યુરોપથી હખણાદી ને રાતા સસુદ્રને સ્હામે કાંઠે, આફ્રિકાને પૂર્વઆરે, ઝાંઝીખારથી એલદેઆનિયાની સાગરપાળે સમાતી. સારા જગતના રાજ્યમંત્રીશ્વરો નિજનિજની મન્ત્રસલાઓમાં પરસ્પરને સદા પ્રત્ય પૂછે છે કે કાલનું જગતમહાસારત મંડાશે ત્હારે ઇસ્લામમંડળનો ત્રિકૂટાચળ પૂર્વાભિસુબે ઉભશે કે પશ્ચિમાભિસુબે ?

કામસચ્ચાટકથી કામ્બોડિયાનો પૂર્વએશિયાનો પૃથ્વી પટો ત્હારે લપાનનો હતો. પછી પથરાયેલો હતો ઇસ્લામી રાજ્યમંડળનો ત્રિકૂટાચળ. એ ત્રિકૂટાચળની ઉત્તરે વિ-

સ્તરતો'તો યૂરોપી નવસંસ્કૃતિના પગથાર સમો રશિયાનો મહાવિસ્તાર; અને દક્ષિણે વિસ્તરતો'તો ઇતિહાસના મહા-કાવ્યસમો હિન્દુસ્થાન. રશિયાની દક્ષિણે ને ઇસ્લામમંડળની વાયબે વેરાયેલાં હતાં યૂરોપઅમેરિકાનાં સંસ્કૃતિસરોવરો. ઈ. સ. ૧૯૫-નો પ્રધાનતઃ એ પૃથ્વીનકશો. ઔદ્ધ ઇસ્લામી હિન્દુ રૂસ ને યૂરોપીઃ કાળદષ્ટાઓ ત્હારે પૃથ્વીપાટલે એ પંચાક્ષરી પ્રધાન સંસ્કૃતિઓ વાંચતા. અને પૂછતા કે એ પંચાક્ષરી સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય થશે કે સંગ્રામ ?

ઇસ્લામંડળના ત્રિકૂટાચળને અપનાવવાને રશિયા જાપાન ને ઇંગ્લાંડ જાણે શરત દોડતાં હતાં. જાપાનની અમીરકુમારીઓ ફારસી ભણતી, અરબી ભણતી, અને ઇરાક ને ઇજિપ્ટમાં પરણતી. જાપાની આગળોટો અરબી સમુદ્ર, ઇરાની અખાત ને રાતો સમુદ્ર ખેડતી; બ્રૂમધ્ય સમુદ્રને તરી ઉતરી આટલાન્ટિક મહાસાગર ઉપર તરતી. લેનીનઐક ને મોસ્કોથી પેરાયેલા ઇસ્લામ પાળતા યૂરોપી નવમૌલ-વીઓ, પેરીસિયણ નટનટીઓ, પદભ્રષ્ટ અમીરઝાદીઓ એ ઇસ્લામમંડળના ત્રિકૂટાચળની નગરીનગરીએ રમતાં, ધૂમ-તાં, ને ફૂદડીઓ ફરતાં. ઇંગ્લાંડના ઇસ્લામી અમીરના મૈત્રી-મંડળો પણ એ ઘટાઓમાં વિચરતાં.

પશ્ચિમ ઇસ્લામમંડળના એ પર્વતપૂડાઓ ૨૦મી સદીની પ્રથમ વીશીથી યૂરોપી છત્રછાયામાં હતા; એટલે કંઈક નચિન્તતાએ ને કંઈક ચિન્તાભાવે યૂરોપ એ ત્રિકૂટા-ચળમાં રમાતી રાજશેતરંજને નિહાળતો.

યૂરોપ સહમજતો કે એ ત્રિકૂટાચળમાં વાઘના વાસ હતા.

સમરકન્દમાંના આજના વાચસ્પતિ-ગોસ્થોના નવ-
મૌલવી તો એ ઇતિહાસશેતરંજના એક મ્હોરા હતા.

એ વાચસ્પતિ ચળવળકારની ભૂંગળગાજતી વ્યાખ્યા-
નકલાના કલાસ્વામી હતા, અને એ કલાનાં કામણુ ત્હાં
વેરતા હતા. ઇસ્લામમંડળને જીતીને એમને જલું હતું.

‘ ઉન્મર ખય્યામ, અત્તાર, રૂમી, મહામાનસ ફિર-
દૌસી, પેલો સંસારશાણો સાય્દી ને રસમસ્ત હાફિઝઃ
એમણે મધ્યએશિયામાં કવિતાના માંડવા રાખ્યા, અફઘુત
અંગૂરો ઉગાડી, અને દિલડોલાવણુહારો દ્રાક્ષાસવ જગ-
તને પાચેા.

‘ મધ્યએશિયા એટલે માનવવંશનું પારણું.

‘ બુદ્ધિવાદના આ યુગમાં— ’

‘ અમે કહિયે છીએ જ્ઞાન એ વિતંડા છે, શ્રદ્ધા એ
શક્તિ છે. ઇસ્લામે ત્રીખંડને શ્રદ્ધાથી જીત્યો હતો.’

‘ યૂરોપને કાર્ડોવા ને વિધવિધની વિદ્યાઓ આપનારો
ઇસ્લામી ઇતિહાસ એમ કહે નહિ. મઘકાલીન યૂરોપનો
કાર્ડોવા ગુરુ હતો. યૂરોપના નવવિજ્ઞાનની કાર્ડોવા માતૃ-
ભૂમિ છે. અનેકાનેક— ’

‘ અનેકાનેક નહિ; ઇસ્લામ એટલે એકત્વઃ એક
ખૂદા, એક પયધન્નર, એક કુરાન, એક ખલીફા, એક પ્રજા-
લાવ. રશિયા એટલે આજનું બાળક; ઇસ્લામ એટલે કાલ-
નો પુરુષવ્યાધિ ’

મધ્યએશિયાના વછેરા ઉછાળે ચડડયા હતા, ગોસ્થો-
ની લગામને ગાંઠતા ન હતા. વિષુવ્રત ને ઉત્તરધ્રુવના જેટ-
મ

ઈસ્લામમંડળ અને રશિયાની નવસંસ્કૃતિનો સંગમ આજે તો સંભવપારનો ઇતિહાસપ્રસંગ કલ્પાતો.

‘ ખલીફ તો હિન્દમાં છે એ ને ? ’ વફતાસને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘ મફકા શરીફનો જે ધર્મરાજવી, એ ખલીફ. ઇસ્લામને સિંહાસને રશિયા નહિ સ્થપાય. ઇસ્લામ રાજવીને પ્રભુમે છે, રશિયા મજૂરોને પ્રભુમે છે. ’

‘ રશિયા બહેચીને ખાય છે. રશિયામાં છે Equal opportunities for all. રશિયા એટલે સારી પ્રજાની સખાવત. ’

‘ ઇસ્લામ એટલે હાતમ તાઈ. હાતમ તાઈ આલમને જમાડીને જમતો. Socialism તો હાતમ તાઈના હતા પાય, Communism એના હાથ, Bolsevisism એનું મસ્તક. ગરીબ કે ધનાઢય, રાય કે રંક, આલમમાં ઇસ્લામ એક સુફરાને જમે છે. હાતમ તાઈ દુનિયાની મહેમાની કરતો, દુશ્મનની ચે મહેમાની કરતો, દુનિયાને સુફરાનું પાથરતો. કહે છે કે એવો એક ગુજરાતમાં થયો છે જગદ્દ શાહ. - ને રશિયામાં પ્રજા બહેચીને ખાય છે ? આડનાં પાંદડે પાંદડાં તોડી તોડીને ખાય એ આડ કેટલુંક જીવે ? આડનાં ફળ ખવાય, પાંદડાં ન ખવાય. ’

રશિયાની નવસંસ્કૃતિના મહાગ્રન્થનું એશિયાએ જાણે અવલોકન લખવા માંડ્યું.

તહા પણ મધ્યએશિયાનું કેક જુવાનમંડળ મોસ્કોને જ માનતું.

‘રશિયામાં કોઈ બૂખ્યું સૂતું નથી;’ મોસ્કોએ સાચો પાસો નાંખ્યો.

‘ફકીર ફાચ્કા કરે છે એ એક અમારે બૂખ્યો સૂતો; શાળે નિખાતની કબ્ર ઉપર હાફિઝ ફાતિયા પઢતો, ને ‘લયલા’ ‘લયલા’ પોકારતો મજનૂન વનવનને ઢૂંઢતો ભમતો, એ એક આતમબૂખ્યા સૂતા. અમારે ત્હાંનો બૂખમરો ત્હમારે ત્હાંથી આવ્યો છે. રશિયાનાં હિમરણમાં ઉગતું’તું શું ? રશિયામાં એવા અન્નબૂખ્યા કે આતમબૂખ્યા કેા નથી આજ ?’ અત્તા કમાલે સ્થાપેલી League of Islamic Nations-ઈસ્લામમંડળનો નખીરો મોસ્કોને યુગપ્રશ્ન પૂછતો હતો.

મોસ્કો મૂંઝાયું. ઉતાવળું થયું, આકળું થયું, બોલી ઉડયું: ‘ત્હમે ન સહમજ્યા.’

સ્કામો પડવો પડ્યો કે ‘ઈસ્લામમંડળ કહે છે કે રશિયા નથી સહમજતું’

‘પણ રશિયા યુગધર્મ સહમજે છે.’

‘રશિયા ધર્મ જાણે છે કે ધર્મશૂન્ય છે ? રશિયા ધર્મને ધતીંગ કહેતું, નીતિભાવનાને બન્ધન કહેતું. રશિયા ક્રિયો ધર્મ પાળે છે ?’

‘રશિયા લોકધર્મ પાળે છે.’

ભાષણ મટીને હવે સમારંભ વાર્તાલાપનો થયો હતો. સમરકન્દની શેરીઓ રસે રહી હતી. અનેકની સ્કામે એક ખુદ્દિબળનો લકડીપટો ફેરવતો હતો.

‘રશિયામાં ઘેરઘેર પયધમ્બર હશે ત્હારે ? ઈસ્લામ એક પયધમ્બરને માને છે. અને એ પયધમ્બરે ખુદાઈ

પયધામ ઉચ્ચાર્યો એ ધર્મ. રશિયાનો પયધમ્બર ટોણ ?
રશિયાનું શાસ્ત્ર કિયું ?

‘લોક સ્થાપે એ રશિયાનો પયધમ્બર; ને લોક સન્માને
એ રશિયાનું ધર્મશાસ્ત્ર. રશિયા એટલે પરમ લોકશાસન.’

‘રશિયાએ રાજને ગોળીએ દીધો.’

‘રાજએ અનેકને ગોળીએ દીધા’તા.’

‘થડ વિનાનું વૃક્ષ દીકું છે ? અમ ઇતિહાસ કહે છે
કે ખલીફા એ થડ છે ને ઇસ્લામમંડળ એ વૃક્ષ છે. ધ્વ-
જદંડ ઉપર ધનગરો હોય; એમ ખલીફાના થડ ઉપર
ઇસ્લામમંડળનો ઘટાઘેર ઉભો છે.’

‘રશિયાનો પરમ મન્ત્ર છે Nationalogy—પ્રજાશાસન’

‘ઇસ્લામનો પરમ મન્ત્ર છે Theocracy ધર્માધ્યક્ષ
એ રાજવી, અને રાજવી એ ધર્માધ્યક્ષ. રાજદંડ ને ધર્મદંડ
ઇસ્લામમાં નિરનિરાળા નહોતા.’

‘ઇસ્લામમંડળની એ અધૂરપ છે. ધર્મના વહેમ—’

એ શબ્દે તો જાણે વંટોળ વાયા. મધ્યએશિયાના
વાયવ્ય પગથારે વંટોળો વાય છે ને આંધી રહુડે છે એવી
માનવમેદનીની ધૂમાધૂમ થઈને આંધી રહી. દાયકાજૂના
રશિયાના એ ગોલપડલા હતા.

તોફાનનું પહેલું જોમ ઉતરી ગયે માનવસરોવરમાંથી
શબ્દ ગાજ્યો:

‘ઇતિહાસ કહે છે. કે ઇસ્લામમંડળનું એ આતમગળ
હતું. રશિયાના માનવમિનારા કિયા કિયા ?’

વાર્યુદ્ધનો વારો બદલાયો હતો. હવે ઇસ્લામ નહિ,

કૈલાસીની જમાતનું કિરણ એ વાક્યચુંદના સમગ્રરૂપટા ખેલતું હતું.

‘રશિયાની નવસંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધારે એ રશિયાના માનવમિનારાઓ.’

‘ઈસ્લામના રાજમહેલ મસ્જિદની છાયામાં હોય. ને મસ્જિદને મીઝરે હોય માનવમિનાર. ઈસ્લામ કહે છે કે સંસ્કૃતિનો ગુણજ હોય ધર્મ. રશિયાને રાજ્ય વડું છે, ઈસ્લામને ધર્મ વડો છે.’

‘બુદ્ધિયુગના મધ્યાહ્ને ઈસ્લામમંડળ હજી શ્રદ્ધાને રમકડે રમે છે.’ મોસ્કો બોલ્યું.

‘આવતી કાલનો મહિમા સહમજે છે એ સહુ શ્રદ્ધા પૂજકો છે: શું રશિયા કે શું ઈસ્લામમંડળ. ઈસ્લામ આયુ-બ્યવન્તો છે. રશિયા ઈસ્લામને નહિ ગળી જાય.’

‘એ નદીઓના સંગમ થાય, આમૂ દરિયા ને સીર દરિયા મળે છે, તરહાં કોણ કોને ગળી જાય છે? સંસ્કૃતિઓના સંગમ એવા છે. ઈસ્લામની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ છે, રશિયાની અર્વાચીન નવસંસ્કૃતિ છે. મધ્યકાલીનને અર્વાચીનતા ઓપ આપશે.’

‘ઈસ્લામનો ઓપ છે અલ કુરાન. સાંભળાવશે જ? કે સાંભળશે એ ખરા? કાળની ઘડીને ટકોરે ટકોરે જગત નવું સરજાય છે. પ્રગતિનું પગલું ભરે છે. નિત્યનિત્યે નવું શીખતો નથી એ ગઈ કાલની એક ધડ કૂટે છે. રશિયાનાં શાસ્ત્રો ને શસ્ત્રો એ ગઈ કાલનાં થયાં છે. ઈસ્લામ યૂરોપને નહિ છેડે; યૂરોપને કહેજો ઈસ્લામને છેડશે મા.’

મુખમાંથી જાણે તેજઝરણાં ઝરતાં હોય એવી થેત

હહાડીવાળા એક વૃદ્ધ બોલ્યા: ‘રશિયાના કાનખજૂરાને એક સો પાય છે, ઇસ્લામ એકથંભો છે: એક ખુદા, એક પય-ધરખર, એક કુરાન, એક ખધીફો.’

‘યૂરોપી રાજ્યોને જેટલાં પ્રબળજન, એટલા પગ. યૂરોપ એટલે પ્રબળરાજ્યો.’

‘આંધળાંને પાટા બન્ધાવળે. ઝાર ને કયસર આથ-મ્યા, ને લેનીન ને મુસોલિનિ ને હિટલર પ્રગટયા. શહેનશાહો ગયા ને સરમુખિતયારો પ્રકાશ્યા. ૨૦ મી સદીનો યૂરોપ પ્રબળવાદી નથી, સરમુખિતયારવાદી છે. ઇસ્લામ સંસ્કૃતિ છે, એશિયા સંસ્કૃતિભાતા છે.’

‘રશિયા એટલે નવસંસ્કૃતિ.’ મોસ્કો ચે વાફસમ-શેરિયો હતો, સહેજમાં હારે એવો ન હતો.

‘સદીઓ જીવો અને પછી સિદ્ધ કરો. સિદ્ધ થયે માનીશું. પૂછું? રૂકનાળાદના ઝરણુઆરે કે જમનાના સરિતઘાટે ગયા છો? મુસલમાના લતામંડપોમાં ને તાજમ-હાલયના આરસમંડપોમાં છે ઇસ્લામના પ્રેમપ્રાસાદો. જગતના પ્રેમભોગીઓ ત્યાં બનાવે બાય છે. રશિયાના પ્રેમપ્રાસાદો ક્યા?'

‘એ તો છે પથરપૂજા.’

‘તાજમહાલયની યાત્રા એ પ્રેમપૂજા છે, પથર પૂજા નથી. કલાના અક્ષરે આરસમાં કોતરેલો તાજમહા-લય એટલે હુનિયાનું દામ્પત્યસ્તોત્ર. રશિયા દામ્પત્યપ્રેમને ભૂલ્યું છે. ઇસ્લામ એટલે આત્માના બોલ. અને આત્માના બોલ જેટલો ઇસ્લામ છે અમ્મર.’

‘આજનું ઇસ્લામમંડળ એ છે?’ રશિયાએ સર-
વાળાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

સમરકન્દમાં ત્હારે તૈમૂર નહોતા, બાબર નહોતા.
સમરકન્દમાં ત્હારે આગલ્યા યુગનાં ખંડેર હતાં. સલા
સ્તખ્થ થઈ, અનુત્તર રહી.

‘તહમે તો ઇસ્લામમંડળનાં શિખરો ગણાવો છો,
ને ખીલોને ઢાંકો છો.’ પોતે એ જ કરતા હતા તે બૂલી
ગયા ને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘મહોટા પર્વતની મહોટી ખીલો. હા, ઇસ્લામમંડ-
ળની ખીલો ચે મહોટી છે. પણ ચૂરોપમંડળની કે ઇસ્લામ
મંડળની—કઈ ખીલો ઢાંકી ઢંકાઈ? ને પર્વતોની ઉંચાઈ
ખીલોથી માપો છો કે શિખરોથી? રશિયાવાસીઓ સહુ
લેનીનો હશે? ! ફ્રાન્સવતનીઓ સહુ નેપોલિયનો હશે? !
ઇંગ્લાંડના કે જર્મનીના બધા કવિવરો શેક્ષપીયર કે ગોઇથે
નથી. શિખરોને માપવાં એ ઇસ્લામમંડળની બૂલ હોય
તો પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજા એ બૂલે મહડી છે.’ કૈલાસી બોલ્યા.

‘તહમે કોક ઇસ્લામી નથી, જગતસંસ્કૃતિઓના
સંરક્ષક છો. આજનો એશિયા ઇતિહાસઅભ્યાસી નથી
આટલો.’

‘હા, હું કૈલાસી છું. કૈલાસીઓની જમાત છે જગત-
સંસ્કૃતિઓનાં હાલકવચ. રશિયા ને રશિયાનું, ઇસ્લામ
મંડળને ઇસ્લામનું, ખ્રીસ્તમંડળને ખ્રીસ્તનું, બૌદ્ધસંઘને
બુદ્ધનું, હિન્દુવંશને હિન્દુત્વનું: સહુને નિજનિજનું ને જગ-
તનું સર્વોત્તમ શીખવવું અને સહુના સર્વોત્તમનો સમન્વય
સાધવો એ છે કૈલાસીધર્મ. ખ્રીસ્તીને બાઈબલ પહેલાં

કુરાન શીખવે, કે ઇસ્લામીને કુરાન પહેલાં ગીતા શીખવે, કે હિન્દુને ગીતા પહેલાં ગાઁધ્યલ શીખવે: એ સહુ હિમાલયી બૂલોના છે નમૂના. સહુ સંસ્કૃતિઓ નિજનિજના પાયા ઉપર ઉભે, અને એમ અળાંક ઉભીને હૈયાં શુ' હૈયાં મિલાવે એ અમ કૈલાસીઓનું હેયધેય. '

‘જગત જાણે છે-ને રશિયા જાણે છે કે કૈલાસીઓ માનવવંશના ઠલ્યાણુકર્તા છે:’ રશિયા બાલ્યું. અને પછી પૂછ્યું; ‘તહમે રાજવાદી કે પ્રજાવાદી ?’

મોસ્કોનો એ મધ્યવર્તી પ્રશ્ન હતો. કૈલાસીને મૂંઝવવાને મોસ્કોના વાયસ્પતિ કલાસ્વામીએ એ પ્રશ્નનો પાસો નાંખ્યો હતો.

રશિયા પગસંચાર કરે છે ત્હાં ત્હાં રાજપ્રજાનો આન્તરવિગ્રહ જગાડે છે.

રશિયાએ માન્યું કે કૈલાસીને મહાત કરે છું. પણ એ મહાત નહોતી, ક્ષણિકની શેહ હતી. નિઘડક કૈલાસીએ બાણ છેદતું પ્રતિબાણ નાંખ્યું.

‘એકદા એક ઘરમાં પતિપત્નીને કુટુંબકલહ થતો હતો. અણચિન્તવ્યા અમ કૈલાસીજી મહારાજ ત્હાં જઈ મહડયા: પતિએ ને પત્નીએ પ્રથમ તો કૈલાસીને પોરહાવ્યા કે પોતાના થાય. પરને પોરહાવે છે એટલેટલાં પતિપત્નીઓ ને રાજપ્રજાઓ પરસ્પરને પોરહાવે તો અડધેરાક કુટુંબકલહો ને રાજકલહો ઉગતા જ આથમે. પછી પતિપત્નીએ પૂછ્યું કે તહમે પતિવાદી છો કે પત્નીવાદી ? કૈલાસી મહારાજે કહ્યું હું પતિવાદી ચે નથી, પત્નીવાદી ચે નથી: હું તો દમ્પતીવાદી છું. ન જાણતું હોય તો જગત જાણી લે

કે સંસારપદ્મે, રાજ્યપદ્મે, ધર્મપદ્મે, દ્વિવસ્ત્રીપદ્મે, સમસ્ત માનવપ્રવૃત્તિમંડળે કૈલાસીઓ સમન્વયવાદી છે.

‘એ તિથિએ પછી કૈલાસી મહારાજે અન્ય ઘેર આહારપાણી લીધાં એ ઘેરથી પતિએ કે પત્નીએ પછી કૈલાસી મહારાજને લિપ્તા પીરસી નહિ.

‘પતિએ કે પત્નીએ, રાજાએ કે પ્રજાએ; નિજ-નિજનાં ગાયાં ગાય છે, દામ્પત્યનાં ગાયાં ગાતાં નથી. દુનિયાં દામ્પત્યધર્મ બૂલતી જાય છે.’

રશિયા નહિ; હવે કૈલાસી નગરમન્દિરના અધિક્રાતા હતા. આચાર્યની આત્મસ્પર્શી વાણે બાળ કૈલાસી બોલતા હતા.

સોનાનાં પાત્રે સત્યનાં મ્હોરાં છન્દાય તો એ કૈલાસી જ નહિ.

પ્રત્યેક કૈલાસી સૂર્યનું કિરણ છે, ને સાચની છબિ સ્થિતર છે.

‘ઇતિહાસ એટલે કાળની ઝડીઓ. એક વાદળીને વાંચે છે એ ઇતિહાસનું એક પૃષ્ઠ વાંચે છે. વિશ્વજ્યોતિષીઓ સારા ગગનમંડળને વાંચે ને વિચારે. આજ તો સરોવરને સાગર અને દીવાને સૂર્ય કહેવા એ સૌ દેશે યુગધર્મ મનાય છે. દીવાની પેરે ઘડીએપણે પ્રગટે ને હોલવાય એ સૂર્ય, કે એકનિષ્ઠ નિત્યપ્રકાશિત હોય એ સૂર્ય ? મહાસરિતાઓ સમી સંસ્કૃતિઓ સનાતન છે, અખંડહેતી છે. સંસ્કૃતિઓના ને સરિતાઓના સંગમ સંભવે; કોઈ ને કોઈ લોપશે નહિ. ઇસ્લામને સુગટે યુરોપ નહિ ભેરે.’

લોકમેદની રસે રહડી હતી. છતવાને આવેલું રશિયા હારતું હતું માત્ર નહિ, મહાત થતું હતું.

તે તિથિએ મધ્યએશિયાને પ્રતિતિ થઈ કે એશિયા હજી સજીવન છે.

માનવમેદની વિખેરાઈ. સમરકન્દની શેરીશેરીમાં વિજય-ધ્વનિ ગાજતા હતા. જાણે જંગળહાદુર કેા નવતૈમૂર દુનિયાની દિશાઓ છતીને આવ્યો.

રાજમાર્ગે લોકો વાતો કરતા જતા હતા.

એકે કહ્યું: ઇતિહાસ કહે છે કે પ્રભવાદે સુકાતને વિષ પાચું.

બીજે બોલ્યો: શાહવાદી નીરોએ નગર બાળ્યું હતું.

માર્ગે એક કૈલાસી જતા હતા. એમણે એ વાક્ય-ખંડેરખેા સાંભળ્યો. કૈલાસી બોલ્યા:

‘ખિરાદરો! રાજપ્રભ છે એક જ કાળવહીનાં પૂતળાંઓ. ત્રીજું કેા તખ્તે વિરાજે એમ છે નહિ—એવું બોલે છે માનવવંશની કાળવહી. રાજદમ્પતી સમા રાજપ્રભ ઉભયને રાજસિંહાસને સ્થાપો ને વધાવો.’

એશિયા અને યુરોપની વચ્ચે ઇસ્લામમંડળનો ત્રિક્ષ્ટાચળ વિસ્તરતો પડ્યો હતો, અને એ ત્રિક્ષ્ટાચળને અપનાવવાને મોસ્કોનાં જાપાનનાં યુરોપનાં ઇતિહાસમન્થનો દાયકાઓથી મંડાયાં હતાં.

તારિકાઓની એ તેજમંડળી હતી. અને પ્રત્યેક તારિકા આઘે-આઘેનો સૂર્ય છે.

ત્યાં ટોળે મળેલી તારિકાઓ ભરતખંડના દેશદેશની સૂર્યજ્યોતિઓ હતી-

પૃથ્વીના સૃષ્ટિસૌન્દર્યની પટરાણી સમી એ સૌન્દર્ય-ભૂમિ હતી, કવિકુલશુર કાલિદાસની એ જન્મભૂમિ હતી. અચ્છોદ સરોવરે ત્યાં કાદમ્બરી ને નૂરજહાંન ને લાલારૂપ રસનીતરતાં ન્હાયાં હતાં; ધ્રી હર્ષ ને ખ્હીલલણ, અકબરશાહ ને જહાંગીરશાહ ત્યાં દિલસરોવરમાં તયાં હતા. સૃષ્ટિની એ સૌન્દર્યભૂમિમાં જળકુંજો હતી, ને એ જળકુંજોની વચ્ચે નગરી હતી. ત્યાં બેસીને પૂર્વે બાણ ભટ્ટ ગગનમંડળને વાંચતા અને આલેખતા.

તક્ષત્રો ને રાશીઓ વાંચી-વાંચીને ત્યાંના રસજોષીઓએ જોષ જોયા હતા કે એ સૌન્દર્યજ્યોત પર્વતમાળને ઓળંગશે ને સાગરપાળને છૂતશે.

પછી સરિતાઓને પર્વતમાળાઓને સાગરપાળને એ સૌન્દર્યલહરીઓ છૂતી હતી. ત્યાંથી જઈને મધ્યભારતનાં ઉત્તરચિનીનાં ઉદ્યાનોમાં શાકુન્તલ ને મેઘદૂત રચાયાં, ત્યાં અચ્છોદને આરે કાદમ્બરી લખાઈ, ત્યાંનાં સૌન્દર્યજેતરોમાં દેસરપુષ્પો પ્રગટયાં. એમ કાશ્મીરથી રામપાજ પર્યન્ત એક સંસ્કૃતિનાં પૂર પ્રસરી રહ્યાં.

એ સૌન્દર્યભૂમિએ પછી બાદશાહોને છૂત્યા ને

બાદશાહલોને વશ કીધી. બાદશાહો ને બાદશાહલો બોલ્યાં કે
 અગર ફિરદોસ બર રૂએ ઝમીનસ્ત,
 હમીનસ્તો હમીનસ્તો હમીનસ્ત.

આજે એ કાશ્મીરભૂમિ પૃથ્વીના સૃષ્ટિસૌન્દર્યની પટ-
 રાણી છે. ત્હાંની કુંજોની કવિતા, ત્હાંની સૌન્દર્યરાણીઓની
 કીકીઓમાંની કવિતા સમી, હિમાદ્રિની ગગનઅટારીઓ
 સમી, આજે એ જગત્ત્રિતીય છે.

જગતની એ સૌન્દર્યભૂમિની લતાકુંજોમાં આજ રૂપ-
 રાણીઓની સલા મળી હતી. ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશની રમણી એ
 સૌન્દર્યભૂમિની સૌન્દર્યયાત્રાએ આવી હતી, અને સુન્દરતાને
 સુન્દર કરવાને મથતી હતી.

કાશ્મીરની જળકુંજોમાંના નગરમંડપના લતાગૃહમાં
 ત્હાંની સોહાગણીની સાહેલીઓ, ફૂલવાડીમાં ફૂલપાંખડીઓ
 ટોળે મળે એમ, ટોળે મળી હતી.

ન્હાનીન્હાનકડી પણ તેજસ્વિની મંહી કવચિત્રીઓ
 પણ હતી. કુંજની ડાળીડાળીઓ બેસતાં જ ખુલ્લખુલ્લો બોલે
 એમ આવતાં વારને જ રૂપરાણીઓએ પાદપૂર્તિની રસ-
 રમત માંડી.

એક રૂપસુન્દરીએ પૂછ્યું:

સુન્દરી સૌન્દર્યથી કોણે સજી ?

ચોપાટના પાસા નાંખે એમ રમલના પાસા સમા
 કવિતઉત્તર રૂપરાણીઓએ નાંખવા માંડ્યા ને મંહી નિજ-
 નિજનાં ભાગ્ય વાંચવા માંડ્યા.

એક રસરાણીનો કવિતરસ નિર્ઝયો: કુદરતે.

સ્વર્ગગંગા સેથીમાં સોદામણી,
 ટીલડીમાં સૂર્ય ને ગશીના મણિ;
 રમ્ય કુદરત ભવ્ય સૌન્દર્યે ભણ,
 સુન્દરી સૌન્દર્યથી એણે સણ.

ખુલખુલ ખોલે ને ફૂલડાં પ્રકુલ્લે એમ એ મધુરવા
 કવિતાખોલે સુન્દરીઓનાં પોપચાં પ્રકુલી રહ્યાં.

કાશ્મીરની એ સૌન્દર્યદીવડીઓ હતી. એ રૂપરાણી-
 ઓને નિરખવાને ચક્ષો ગન્ધર્વો સિદ્ધો આવી આવીને હિમા-
 લયને શિખરે બેસતા.

એક પેરીસિયણ નાટકતજ્ઞતા ઉપર નાચીઘૂમીને યાકી.
 પછી તે લેનીનથ્રેડમાં જઈને રહી. પેરીસનું ઉતરેલું યૌવન
 લેનીનથ્રેડમાં જઈને વસે છે. એનું યૌવાન ઉતરતું હતું,
 પણ નાઝેનખરાં ઉતર્યાં ન હતાં. પાલવખૂમખાંને પાંદડે
 પાંદડે તેજના ઝળકદીવડા ઝળકે છે એમ એનાં રૂપચં-
 ગોએ ઝળકદીવડા ઝળકતા. લેનીનથ્રેડના એક વડા અધિકારીને
 એણે મોહખ્યાલા પાગા અને આંખમાં કામણ આંત્યાં.
 અને પછી, પશ્ચિમની પાટનગરીઓનાં નાટ્યગૃહો અને
 સૌન્દર્યભવનોને ઘૂમી વળી હતી એ ગુણમૂલ્યે, પૂર્વનાં
 સરિતાઓ ને સરોવરો, ઉદ્યાનો ને પુષ્પકુંજોમાં ઘૂમવાના
 અને ત્હાંની જનતામાં કામકામ લેનીડથ્રેડ વાવવાના
 અધિકારે એ નિર્માઈ હતી. પશ્ચિમની તેજછાયાઓ પૂર્વના
 રમણીમંડળે પાડવી એ એનો અધિકારધર્મ હતો. આજે
 એ સુન્દરી કાશ્મીરની સૌન્દર્યભૂમિની સૌન્દર્યયાત્રાએ
 આવી હતી, અને કાશ્મીરની સોહાગણે લતામંડપમાં
 રૂપરાણીઓની સલા નહોતરી હતી.

સન્ધ્યાકાળે તારિકાઓનાં ઝૂમખાં ગગનઅટારીએ ઉતરે છે એવાં કાશ્મીરની સૌન્દર્યતારિકાઓનાં ઝૂમખાં નગરમંડપના લતાગૃહે ઉતર્યાં હતાં. લતાગૃહમાં બહુ રૂપ-રાણીઓની દીપમાળા પ્રગટી હતી.

મધ્યએશિયાને આરે પૂર્વપશ્ચિમનો ત્હારે સન્ધ્યાકાળ હતો. અને કાશ્મીરની કુંભે છે મધ્યએશિયાને દક્ષિણઆરે.

એ સહુ રૂપસુંદરીઓ માત્ર નહોતી; ભારતની ભાગ્યવિધાત્રીઓ હતી.

પછી એ આવી-પૃથ્વીધૂમતી પેરીસિયણ. મધૂરીના હમકાથી આવી, પણ એનાં તેજ અંખપ મારતાં. એની દેહસુદ્રામાં હિન્ડોળ હતો, એના પાંચ વેલીની જૂલતી ગતિએ ચાલતા, એની આંખોમાં આથમતાં તેજ હતાં, એનાં હાસ્યમાં અખટારા હતા, એની ભૂકુટિમાં બાણ હતાં. એનો અંગમરોડ મોહવણો હતો. પણ સૂક્ષ્મદષ્ટાને દેખાતું કે એની મોહજતુની એ છેલ્લી તિથિઓ હતી. ક્ષિતિજને આરે ઉભી ઉભી એ અખડતી હતી.

કાશ્મીરની સુંદરીઓને લેનીનથ્રેડના રંગે રંગવાને ફરતી ફરતી એ આજ કેસરકુંભેમાં આવી હતી. બહુ શુભાળને રંગવાને અળતો આવ્યો !

સુંદરીવૃન્દને સુંદર સલામ કરીને તે બેઠી. એતું બજરમાન અળહળતું હતું.

રસિકાઓની પાદપૂર્તિની કવિતારમત ચાલતી હતી. હીરા જેવો બીજાએ બોલ નાંખ્યો; પ્રેરણાએ.

ગગનમંડળમાં વહે છે વીજળી,
તેજની એ વેલ વિશ્વે અળહળી;

ને જગાવ્યા જ્યોતિ તિમિરોને ખૂણી,
સુન્દરી સૌન્દર્યથી એણે સજી.

રૂપજ્યોતથી જગતને તત્ત્વજ્યુષ કરનારી રૂપરાણીઓ એ
કવિતાજ્યોતથી તત્ત્વજ્યુષ થઈ. પરસ્પર રસની છાલકે
નાંખે એમ રૂપરાણીઓએ નયનોનાં તેજ નાંખ્યાં ને હસ્યાં.

અને પછી એક રૂપસુન્દરી બોલી. દેસરની કળી
બોલે તો એલું બોલે, શુદ્ધ કવિતા બોલે ત્હારે એલું બોલે
છે: એલું એ બોલતી: વિધાત્રીએ.

બ્રહ્મની પુત્રી વડી વિધાત્રી છે,
તેની સહિયર પૂર્ણિમાની રાત્રી છે;
એક વેળા પૂર્ણિમા ઢાળી મૂજી,
સુન્દરી સૌન્દર્યથી એણે સજી.

‘ બલિહાર ! ’ ‘ બલિહાર ! ’ ‘ હલ્લર વાર બલિ
હાર . ’ સૌન્દર્યમંડળી બલિહારશબ્દે ગાજી ઉઠી.

રૂપની ડાળખીઓ ડાલે એવી ડાલમડોલ થઈ રહી.
પ્રકૃત્વેલાં પોયણાં ચન્દ્રમાને નિહાળી રહે એમ સ્મિતપ્રકૃત્વેલી
રૂપરાણીઓ એ કવયિત્રીને નિહાળી રહી. કદપના એની
શ્રીકૃષ્ણામાં ચમકતી; કવિતા એની લક્ષ્મરધારે બેઠી હતી.

એણે—એ આગન્તુક પેરીસિયણે પણ વણરહમજ્યા
વિવેકની પ્રસંશાદ્રષ્ટિ ઢાળી, કવયિત્રીને આછી સ્મિતલ-
હરીએ વધાવી. પેરીસિયણે એ પરદેશની ભાષા હતી.

સુન્દરીઓને હૈયે હૈયે સૌન્દર્યજ્યોતની શિખાઓ પ્રગટી.

એવે સહસા લતામંડપને ખારણે વીણા વાગી, અને
એ વીણાનાદમાં પેલી જગતવિખ્યાત કવિતાધારાઓ ઢાળાઈ.
ઘોરસમીરે યમુનાતોરે વસતિ વને વનમાલી.

વીણાનાદે રસિકાઓના કિરસાગરમાં ભરતીનાં હેલિયાં
ડાલી ઉઠ્યાં, અંગઅંગો રસનૃત્યે નાચી રહ્યાં.

કાશ્મીરની રૂપરાણીઓને આંગણે રસજ્યોત ભીખારણ
આવી હતી.

સૌન્દર્ય શું એ એની વીણા બોલતી, રૂપ શું એ
એની દેહમુદ્રા બોલતી. એ તો જન્મનાઘાટની કેઠક ગોપિકા
કાશ્મીરની કુંભેમાં બૂલી પડી હતી.

‘ આવો, લતામંડપમાં આવો; ’ કહી એ અતિથિય-
ણને ખારણેથી લતાગૃહમાં આમન્ત્રી લાવ્યાં; અને સભા-
ગૃહની વચ્ચેવચ્ચ તખત હતું એ તખતે એ રંકને સ્થાપી.
એ કેાણ હતી ?

સુન્દરીઓના સિંહાસને ઘેસનારી એ જન્મનાઘાટની
ગોપિકા હતી. કૈયલને કંઠે બોલતી, રાધિકાના ગાથાં
ગાતી. કાશ્મીરની રૂપરાણીઓએ જન્મનાઘાટની એ રંક રસ-
જ્યોતને સિંહાસને સ્થાપી. એની ગીતતન્ત્રી-એ છેડે એ
સ્વરભંડાર ભરેલી એની ગીતતન્ત્રી એના ઉછંગમાં ઢળેલી હતી.

‘ તહમે જન્મનાઘાટનાં છો ? ’ કાશ્મીરના એક બુલ-
બુલે પૂછ્યું.

‘ હા, હું જન્મનાઘાટની ભીખારણ છું. ’ બુલબુલને
કૈયલે ઉત્તર આપ્યો.

‘ જન્મનાઘાટનું ગીત એક ગાશે ? સુન્દરીઓ સૌન્દર્ય
ઓવારી જશે તમ ઉપર અને કદમ્બકુંજના એ રસસ્વામી
ઉપર. જન્મનાઘાટ એટલે જગતનો રસઓવારો. ગાશે ? ’

જન્મનાઘાટની ભીખારણ કને કાશ્મીરની. રૂપરાણીઓ.

ગોપીગીતની લીખ માગતી હતી. ગોપિકાએ વીણા રણકાવી, કંઠ ખોલ્યો, નિજનાં ને પરનાં હૈયાં ઉઘાડ્યાં, અને ઉરઉરમાં કવિતા દેવીને પધરાવ્યાં.

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજ,
સ્તયતિ હિન્દિરા શશ્વદત્ર દિ.

હૈયાનાઠ સમો ગોપિકાનો વીણાનાઠ ગાજતો, અને એને રસહિન્ડોળે રસિકાઓ ડાલતી હતી. ત્હાં ત્હારે એ વરસતું હતું ને ફરફરતું હતું કે જે વિદ્યામાં નથી, જ્ઞાનમાં નથી, ફિલસુફીમાં નથી; પણ સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારમાં છે, પ્રકૃતિ ને પ્રેરણા ને કવિતામાં છે.

નયનો અમકયાં, અંગો સળકયાં, ઇન્દ્રિયો સતેજ થઈ, મનોરથો મૂર્તિમન્ત થયા. દુનિયાં દેખતી નહોતી તે એ સૌન્દર્યસોહાગણો ત્હારે પેખતી.

જગતમાં જ્હાં જ્હાં રસિકો છે, ત્હાં ત્હાં એ ગોપીગીત ગવાય છે; જ્હાં જ્હાં રસિકાઓ છે, ત્હાં ત્હાં એ ગોપીગીત ઝીલાય છે. કાશ્મીરની રસરસિયેણીની એ રસમંડળી હતી, વણુ-હોતરે ગોપીગીત ઝીલતી હતી.

કળીઓ ઉઘડી ફૂલડાં થાય, ફૂલફૂલની પાંખડીપાંખડી તેજકિરણે થનગને, ને વેલીઓ ડાલે, ફૂલડાં ડાલે, પાંખડીઓ ડાલે, ને પાંખડીઓમાંનાં પરિમલકિરણો ડાલે: એવી લતામંડપમાંની લતાઓ અને સૌન્દર્યલતાઓ ડાલતી. એમની દેહસુદ્રામાંથી રસચેતનના કૂવારા ઉડતા.

ઘડીક તો એ રંક લીખારણે કાશ્મીરમાં વૃન્દાવન ખડું કીધું.

સહુને લલાટે લલાટે જાણે દીવા પ્રગટયા હોય એવાં લાગ્ય અમકતાં.

આધે અને આધે જતી કેા મહિયારીની સુરાવટ જેવી, ક્ષણે ક્ષણે આથમતી ચન્દનીની સુન્દરતા સમી, એ સુરમાળાની મંજુલતા પછી શમી ગઈ. ગીતમાધુરી મધુરપના દેશમાં મહાલવાને સિધાવી. રસિકાઓ રસતરખોળ થઈ રહી.

અને પછી ભાષણ મંડાણું: જાણે ચન્દનીની ફરફર પછી કરા પડયા. જમનાઘાટના કદમ્બપરિમળો સમા ગોપીગીત પછી ભાષણનાં ચર્ચાવિવરણ એ જાણે વાંસળી પછી તુંળડીમાંના કાંકરા વાગ્યા જેવું લાગતું.

ગીત સ્ત્રીસ્વાભાવિક છે એવું ભાષણ સ્ત્રીસ્વાભાવિક નથી.

વાણીદેશે ભાષણ તે નર છે, ગીત તે નારી છે.

‘સુન્દરીઓ ! સ્વતન્ત્રતા એટલે પૃથ્વી ઉપરનો મોક્ષ. સુન્દરીઓ ! સુન્દર છો, સ્વતન્ત્ર થાવ. સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્ય એટલે જગતની સુન્દરતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય: લગ્નબન્ધનોમાંથી, સંતતીબન્ધનોમાંથી, સંસારબન્ધનોમાંથી સ્વાતન્ત્ર્ય.’

પારિસતું આથમતું સૌન્દર્ય ઉચ્ચરતું હતું, અને અર્ધસત્યોનાં ઈન્દ્રજાળ ખડાં કરતું હતું. સૈકાલરના ધ્વનિપ્રતિધ્વનિઓની પરંપરામાં એ શબ્દમન્ત્રોમાંનાં ચૈતન્ય, પાળો ન પળાયે, ચૂંથાઈ ગયાં હતાં. ઘાંટો પાડવા જતાં સુન્દરીનો સ્વભાવમધુરો સ્વર થરડાતો હતો.

‘સ્વતન્ત્રતા એ વ્યક્તિજીવનનો ને પ્રજાજીવનનો પ્રાણવાયુ છે.’

કેાલ મોર પેરે ખોલતી હતી, એનો એ મન્ત્રોચ્ચાર પૃથ્વીઝીલાતું સત્ય હતું.

‘ સ્ત્રી કરે છે તે સૌ પુરુષથી થતું નહિ હોય. પુરુષ કરે છે ને સ્ત્રીથી ન થાય એવું કેટકેટલું ? ’

Emancipation of Woman આજનો વ્યાખ્યાન વિષય હતો. એ મન્ત્રને નામે ઘણું ખરૂં સ્ત્રીઓ પુરુષ થવાના કોડ ઉચ્ચારે છે. લેનીનગ્રેડમાં સ્ત્રીને પુરુષ થવાના મોહ પ્રગટયા હતા. સ્ત્રીમાંથી પુરુષપલટાનો અખતરો લેનીનગ્રેડની પેરીસિયણ કાશ્મીરમાં જ આજ જગાડતી હતી. સ્ત્રીપુરુષની જાણે એક જાતિ ઠરવાનાં જગતમાં ઉત્થાપન વાગતાં હતાં.

‘ સુન્દરીઓ ! સુન્દર છો ને સ્વલન્ત્ર થાવ. જગતની સૌન્દર્યશ્રુતિ કાશ્મીર છે, ને કાશ્મીરની સૌન્દર્યરાણી કાશ્મીરણ છે. કાશ્મીરણનું યૌવન નિર્ઝન્ધ ઉડવા વાંછે છે. છૂટો ને ઉડો. મેનાની પાંખો ખાંધીને દો કહો કે ‘ ઉડ; ’ તો એ મેના કેટલુંક ઉડે ? સોનાનાં પણ પીંજર છે, રતન જડયાં પણ પીંજર છે, લગ્નનાં પણ પીંજર છે, પ્રેમનાં પણ પીંજર છે. સંસારનાં સહુ પીંજરો છાંડો. હંસીઓ! સદા-વરમાં મહાલે, કાયલો વગડો ભરીને બોલો, ગરૂડિણીઓ ગગનમંડળને બોળંગો. એક પુરુષજાત કાળે પૃથ્વી કાંઈ નથી સરજઈ. દુનિયાંની સમૃદ્ધિઓ ભરછક છે; દુનિયાંની સમૃદ્ધિઓને સુન્દરી શણગારશે ત્હારે દુનિયાં સુન્દર થશે. રસિકાઓ! વિના જગતે રસસરિતાઓ કોણ વહેવડાવશે ? Hiram—મહેલોમાંનાં અન્તઃપુર કંઈ ઘર નથી, પુરુષબાંધ્યા કિલ્લા છે: રતનશણગારેલા, પણ કોટકાંગરાળા. સ્વતન્ત્રતા ! પંખીઓનો પશુઓનો પણ એ પ્યારો શબ્દ: માનવીને

અળખામણે લાગશે? સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યનો ઝુંડો ફરકાવો. લગ્ન એ પુરુષધડી બેડી છે, સન્તાનો એ કુદરતજડી બેડી છે. સંતતી નિયમનનું નવશાસ્ત્ર જન્મ્યું છે સ્ત્રીજનતાની ંહારે ચહડવાને. ચાર પત્નીઓ પરણે એ પુરુષ પત્નીવ્રતી; તો પાંચ પતિ કરે એ સ્ત્રી પતિવ્રતા શા કારણે નહિ? એ છે નવયુગની નવદ્રૌપદી. વસ્તુતઃ Marriage is a three-legged race. લગ્ન તો પતિનો ચે પગ બાંધે છે, પત્નીનો ચે પગ બાંધે છે. પતિનો પગ છુટો હોય એટલો પત્નીનો પગ છુટો શાને ન હોય? પાપનો હક્ક શું એકલા પુરુષને જ છે? હવા ને અજવાળાં આડી સ્ત્રીજનતાને છે બળીઓ. દુનિયાનાં દર્શનનો અમને નિષેધ શાને? શારદાપીઠો રાજસભાઓ મન્ત્રસભાઓ સેનાપલટણો ઓફિસો પુરુષો કાળે જ કેમ? સ્ત્રીજાતિ શું પ્રબલઅંગ નથી? આરોગ્ય ને ભણતર છે સ્ત્રીજનતાનાં અન્નપાણી. ખુલખુલ છો; સંસારની ડાળે ડાળે ઉડો, વૃક્ષવૃક્ષની પક્ષવમંજરીઓમાં જઈને હીંચો. ફૂલડે-ફૂલડેથી મધમાંખ મધ વીણે છે; સંસારને ફૂલડે-ફૂલડેથી મધ વીણો. સતી થવાનો ચાલ તો હવે બન્ધ થયો છે: સતી થવું એ સ્ત્રીવહેમ હતો. લાજના ખૂરખા ને મર્જાદના અન્તઃપુરો પરિત્યાગો. સ્ત્રીજનતાના બેસ્ટાર્દલ તોડો. જગતની વાડીઓ માત્ર એક પુરુષજાત માટે નથી. ’

ટેટાની લૂમો ફૂટે એમ શબ્દોની લૂમો ફૂટતી: બણે સ્ત્રીપુરુષની ઘેરો મંડાઈ ને હોળીની તડાફડી બમી. પોપટની પેરે એને ગોળેલું ગોલવાનું હતું.

જેહારે જેહારે ‘ સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન ’ ચર્ચાય છે તેહારે

ત્હારે ઘણુંખરું જાણે Sex War—નરનારના જાતિભેદનો સંગ્રામ કેમ મંડાય છે? પંખી ઉડે છે એમ માનવી ઉડી શકે નહિ; સ્ત્રીવેલ સન્તાનફૂલડાં પ્રસવે છે એમ પુરુષવડલો પ્રસવી શકે નહિ; સ્ત્રીમૂર્તિ સુંદર છે, પુરુષપ્રતિમા લબ્ધ છે; એવાં એવાં કુદરતનિર્માણો યે સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યના વાચસ્પતિઓ ને વાદસ્વામિનીઓ વીસરી કેમ જતાં હશે? સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યના અતિપૂજારીઓ સંસારની જૂલો સુધારવાની ઝુંબેશ માત્ર નથી જગાડતા, કુદરતની જૂલો સુધારવાની ઝુંબેશ જગાડે છે.

કોકને થયું કે આ તે સંસ્કૃતિ ઉપદેશે છે કે અસંસ્કૃતિ? કોકને થયું કે આ તે પુણ્યપાપની ભાવનામય માનવતાના બોલ કે પુણ્યપાપની ભાવનાશૂન્ય પશુતાના? કોકને થયું કે એ તો યૂરોપની ઉત્તમતાના નહિ, યૂરોપની અધમતાના પડછાયા પાથરે છે. ઘણાંખરાંને થયું કે યૂરોપના રાજવંશે ઉત્થાપી રહ્યાં તે હવે આપણાં ગૃહરાજ્યો ઉત્થાપવાને આવી છે. પતિપરિત્યાગિણી અનેકરંગીલી કોક વિરલીને થયું કે આ તો નરાતર નવસત્યોનો શખ્દોન્ધાર.

સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યના અતિપૂજારીઓ અમાનુષી અકુદરતી અસંસ્કૃત શબ્દોષણાઓ ઝાછી કરતા હોત તો એમના સત્યાંશોએ કંહારના યે સંસારને છૂટ્યા હોત.

She shot, but overshot.

‘સુંદરીઓ! સુંદર થાવ’ એમ એ ઉચ્ચારતી હતી; પણ રૂપસુંદરી એટલે શું એ એણે પેખવાનું હજી બાકી હતું.

અળખામણો લાગશે? સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યનો ઝુંડો ફરકાવો. લગ્ન એ પુરુષધડી બેડી છે, સન્તાનો એ કુદરતજડી બેડી છે. સંતતી નિયમનનું નવશાસ્ત્ર જન્મ્યું છે સ્ત્રીજનતાની બહારે ચહડવાને. ચાર પત્નીઓ પરણે એ પુરુષ પત્નીવતી; તો પાંચ પતિ કરે એ સ્ત્રી પતિવ્રતા શા કારણે નહિ? એ છે નવયુગની નવદ્રૌપદી. વસ્તુતઃ Marriage is a three-legged race. લગ્ન તો પતિનો ચે પગ બાંધે છે, પત્નીનો ચે પગ બાંધે છે. પતિનો પગ છુટો હોય એટલો પત્નીનો પગ છુટો શાને ન હોય? પાપનો હક્ક શું એકલા પુરુષને જ છે? હવા ને અજવાળાં આડી સ્ત્રીજનતાને છે બળીઓ. દુનિયાનાં દર્શનનો અમને નિષેધ શાને? શારદાપીઠો રાજસભાઓ મન્ત્રસભાઓ સેનાપલ-ટણો ઓફિસો પુરુષો કાળે જ કેમ? સ્ત્રીજાતિ શું પ્રજાઅંગ નથી? આદોગ્ય ને લઘુતર છે સ્ત્રીજનતાનાં અન્નપાણી. ધુલધુલ છે; સંસારની ડાળે ડાળે ઉડો, વૃક્ષવૃક્ષની પદ્મવ-મંજરીઓમાં જઈને હીંચો. ફૂલડે-ફૂલડેથી મધમાંખ મધ વીણે છે; સંસારને ફૂલડે-ફૂલડેથી મધ વીણો. સતી થવાનો ચાલ તો હવે બન્ધ થયો છે: સતી થવું એ સ્ત્રીવહેમ હતો. લાજના બૂરખા ને મર્જાદના અન્તઃપુરો પરિત્યાગો. સ્ત્રીજ-નતાના ષેસ્ટાઈલ તોડો. જગતની વાડીઓ માત્ર એક પુરુષજાત માટે નથી. '

ટેટાની લૂમો ફૂટે એમ શબ્દોની લૂમો ફૂટતી: તાણે સ્ત્રીપુરુષની ઘેરો મંડાઈ ને હોળીની તડાફડી બમી. પોપ-ટની પેરે એને ગોળેબું ઘોલવાનું હતું.

જહારે જહારે ' સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન ' ચર્ચાય છે તહારે

ત્હારે ઘણુંખરું જાણે Sex War-નરનારના! જાતિલેદનો સંગ્રામ કેમ મંડાય છે? પંખી ઉડે છે એમ માનવી ઉડી શકે નહિ; શ્રીવેલ સન્તાનફૂલડાં પ્રસવે છે એમ પુરુષવડેલો પ્રસવી શકે નહિ; શ્રીમૂર્તિ સુંદર છે, પુરુષપ્રતિમા ભવ્ય છે; એવાં એવાં કુદરતનિર્માણો એ શ્રીસ્વાતન્ત્ર્યના વાચસ્પતિઓ ને વાદ્સ્વામિનીઓ વીસરી કેમ જતાં હશે? શ્રીસ્વાતન્ત્ર્યના અતિપૂજારીઓ સંસારની ભૂલો સુધારવાની જુએશ માત્ર નથી જગાડતા, કુદરતની ભૂલો સુધારવાની જુએશ જગાડે છે.

કેાકને થયું કે આ તે સંસ્કૃતિ ઉપદેશે છે કે અસંસ્કૃતિ? કેાકને થયું કે આ તે પુણ્યપાપની ભાવનામય માનવતાના બોલ કે પુણ્યપાપની ભાવનાશૂન્ય પશુતાના? કેાકને થયું કે એ તો યૂરોપની ઉત્તમતાના નહિ, યૂરોપની અધમતાના પડછાયા પાથરે છે. ઘણાંખરાંને થયું કે યૂરોપના રાજવંશો ઉત્થાપી રહ્યાં તે હવે આપણાં ગૃહરાજ્યો ઉત્થાપવાને આવી છે. પતિપરિત્યાગિણી અનેકરંગીલી કેાક વિરલીને થયું કે આ તો નરાતર નવસત્યોનો શબ્દોચ્ચાર.

શ્રીસ્વાતન્ત્ર્યના અતિપૂજારીઓ અમાનુષી અકુદરતી અસંસ્કૃત શબ્દઘોષણાઓ ઝોછી કરતા હોત તો એમના સત્યાંશોએ ઠંહારના એ સંસારને છત્યા હોત.

She shot, but overshot.

‘સુંદરીઓ! સુંદર થાવ’ એમ એ ઉચ્ચારતી હતી; પણ રૂપસુંદરી એટલે શું એ એણે પેખવાનું હજી બાકી હતું.

એ બોલતી હતી તે એણે કીકું ન હતું.

પણ સૌદર્યભૂમિની એની સૌદર્યયાત્રા સાવ નિષ્ફળ નહોતી જવાની. લેનીનએડની પેરીસિયણ સૌન્દર્ય શું એ જોઈને કાશ્મીરમાંથી જવાની હતી.

કાશ્મીરની લતાકુંજમાં આજે સાચેસાચ ભારતસૌન્દર્ય ટોળે મળ્યું હતું. ગ્રીષ્મની આખો ઉતારીને કાશ્મીરની મેઘ-શીતળ વસન્ત માણવાને અને અંગમાં ને અન્તરમાં ભરી જવાને ભારતના પ્રાન્તપ્રાન્તેથી ને કોમકોમનું રમણીમંડળ એ કેસરની જળકુંજેમાં આવ્યું હતું, અને કાશ્મીરની સોહાગણે ભારતના એ સૌન્દર્યમંડળને લતાગૃહમાં નિમન્ત્ર્યું હતું.

તે સન્ધ્યાએ ભારતની વસન્તરસિકાઓ એ લતાગૃહમાં ટોળે મળી હતી, અને સહુ જાણતી કે ભારતની ફૂલપ્રકૃત્તી ને પરિમળસોહામણી કાશ્મીરની વસન્ત પૃથ્વીપડમાં બીજે ઠંડાંક જ હશે.

પણ ભારતમંડળ હવે પર્વતસીમાઓમાં કે સાગર-પાંખોમાં પૂરાયેલું ન હતું. ઇસ્લામી રમણીઓ અંગોરાનાં નગરઉદ્યાનોમાં ને નીલના જળહિન્ડોળે ડોલી આવી હતી. પારસી સુન્દરીઓ શીરાઝના શુલિસ્તાન ને પેરીસના પર-સ્તાનોમાં ધૂમી આવી હતી. હિન્દુ રૂપભૂતિઓ શિકાગોનાં અદર્શનો ને ફિલાડેલ્ફિયાની વિશ્વધર્મપરિષદોની યાત્રા કરી આવી હતી. કોઈક ઓક્સફર્ડકેમપ્રીજ ને ટોકિયોમેકીધનમાં લણી આવ્યું હતું. કોઈક સ્પા અને કાલ્સબાદના ઝરાનાં પાણી પી આવ્યું હતું. કોઈકે બલીનવિયેનાનાં નાટકો

દીઠાં હતાં. કોઈક માઉન્ટ બ્લેન્કનાં ગિરિસરોવરો ને દક્ષિણકાન્સના દ્રાક્ષમાંડવાઓમાં વિહરી આનંદ હાલું. કોઈક સાહસિક વિરલી ચોન્ટે કાલોમાં હારીજીતી આવી હતી અને અમેરિકાની Night clubsનાં વિલાસમન્દિરોમાં ડાકિયાં કરી આવી હતી. ઘણાંઓએ એ વિલાસવિશ્વોનાં ચિત્રો જોયાં હતાં; થોડાંકે એમની નવલકથાઓ વાંચી હતી; કોક એકલ વિહારિણીએ એમાંની શુદ્ધ કવિતા સારવીને પીધી હતી. ઓછી વધતી સહુ જગતપ્રવાસિણીઓને એ વિલાસવિશ્વોની ઝાંખી થઈ હતી; લેનીનગ્રેડની એ વિલાસવિહારિણીને સહુ કંઈક ઓળખતાં.

ભાષણ પછી ચર્ચા ને પ્રશ્નોત્તરી ચાલી. નિરનિરાળા યુગો બોલતા હતા. હાયકાઓની દલીલો કાંડિકાઓમાં સમાતી, અંથોનાં વિવરણ વાક્યોમાં ઉતારતાં. જગત જોઈ વળેલી સુન્દરીઓ કાળની ચિતાક્ષરી ત્હાં ઉચ્ચરતી.

સંસ્કૃતિઓની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓ ત્રિશુળ ઉછાળતી હતી.

ગર્ટન કેલેજની શિષ્યા બોલી: ‘ઓક્સફર્ડકેમબ્રીજની શારદાપીઠોનાં ખારણાં હજી ગઈ કાલે ઉઘડયાં સ્ત્રીઓને કાજ; ને પાર્લમેન્ટનાં દ્વાર પરમ દિવસે ઉઘડયાં. પુરુષ મહાવિદ્યાલયના દરવાજા હજી બેસ્ટાઈલના દરવાજા છે. એ તો ઉઘડાવો સ્ત્રીઓને કાજે. અંહી પછી આવજો. હજી ત્હાં-યૂરોપમાં જઈને ઉપદેશો સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યની લાવના. શારદાપીપાસિનીઓને કાજે જોલાવો ત્હાંનાં શારદદ્વાર.’

ખંગાળાની ભાગીરથી ને પ્રજાપુત્રાની જળબૂલબૂલામણીમાંની જળવાસિની બોલી: ‘એરિયટનો Great Modern British Playsનો નાટ્યસંગ્રહ તો વાંચ્યો હશે ?’

‘હા,’ રશિયા બોલ્યું. ‘પણ એમાં નથી શો કે નથી બેરી. તેમ ઇંગ્લાંડ એટલે કાંઈ યુરોપ નહિ. ફ્રેંચ વિપ્લવનો વિરોધી હતો એ દેશ આજ અમ નવયુગનો એ વિરોધી છે. ઇંગ્લાંડ જૂનવાણી દેશ છે : ઇંગ્લાંડથી યુરોપનાં નવઅજવાળાં ઝીલાતાં નથી. ઇંગ્લાંડ ધરકું ધરું છે.’

‘એ તો તહમારી યુરોપમાંની આન્તર્ર્ધર્મ્યાઓ અને યુરોપના પ્રજાકુસંપોના ઉચ્ચારો કહાય હોય. દેશદેશની પાળે પછડાઈ ક્રાન્સનું ઉછળેલું નવજોળન વોટરલુમાં રાજાયું ને રગદોળાયું તે પાછું એક સૈકે માંડ ઉભું થયું. જોળનની અવિચારિતાને પરાક્રમ કહેવાં એ તો છે આજના નવયુગનો નવસંપ્રદાય. શો, ને બેરીસૂના નિજ નાટ્યસંગ્રહને મેરિયટ—બ્રિટિશ નાટ્યમંડળનો વકીલ કહે છે, This book is the presentation of a case for modern British Drama.’

‘કહે. તેથી શું ?’ મોસ્કોને હજી ચર્ચાની મર્મરેખા સહી ન હતી.

‘મેરિયટ કહે છે કે There have been two great periods of British Drama—the Elizabethan & that of the present age.’ બ્રહ્મપુત્રાની જળપુત્રી બોલી.

‘હા; From the nineties onward;’ ગર્ટનશિ. બ્યાએ ટૂંકે પૂર્યો ‘મેરિયટ કહે છે કે Modern thinkers, indubitably, prefer Drama as the medium of expressing their veiws.’

‘એ તો આજની છે જગતશૈલી;’ જગતનદીએ ઉચ્ચાર્યું.

‘મેરિયટ નિજ પ્રસ્તાવનામાં વર્તમાન યુગને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે એ તો સ્મરણે હશે ?’ જળપુત્રીએ પૂછ્યું. ‘મેરિયટ પૂછે છે એ સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્યનો અર્થ હોય તો જગતને એ સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્ય બેઠતું નથી.’

‘કિયો પ્રશ્ન ? ઘણા અર્થો છે પ્રસ્તાવનામાં.’

‘મેરિયટ કહે છે: Ibsen's Nora walked out and banged the door. Mr. Noel Coward's woman seems to show that she found nothing outside the door. There is no suggestion made that she should return to the Doll's House. But the question raised is whether the emancipation of women means nothing but freedom to drink cocktails and to commit adultery. મેરિયટ કહે છે કે ત્હાં થયું એ બધે કરવાને વાંછો છે ?’

ભાગીરથીની પુત્રી બોલતી હતી, અને બોલે બોલે પેરીસિયણ મૂંઝાતી હતી. ભારતનાં પ્રાચીન ઝાડીઝુંડોમાં આટઆટલી અર્વાચીનતા એણે કલ્પી ન હતી. ઘણાંની પેઠે નિજની અજ્ઞાનતાને એ સર્વજ્ઞતા માનતી. એની આત્મગર્વિલી સર્વજ્ઞતાને આજ આઘાત વાગ્યો.

ગર્ટનશિષ્યાએ બોલમાં બોલ પૂર્યો:

‘મેરિયટનો તો સ્પષ્ટોચ્ચાર છે કે Modern playwrights are certainly bothered by the modern

woman; they are bothered inordinately by a type of modern women.'

જળજળ બોલી: 'હોય ત્હાં મુખારક હો. એ New Woman જાપાને લીધી નથી, ને ભારતને ભાવતી નથી. ઇતિહાસની વાણે જાપાન બોલે છે કે એવા સ્ત્રીસ્વાતન્ત્ર્ય વિના ચે પૃથ્વીસન્માનાતી મહાપ્રજા થવાય.'

‘પણ પડદાનું શું?’

‘પડદો રહો કે જાવ;’ શુર્જરી કુંજેની કુંજબાબા બોલી. ‘પડદો તો છે લાજમર્યાદની પાળ ને રૂપની માઝા. માઝા પાળે એને પડદા શા? યૂરોપની રૂપસુંદરીઓ આછા ઝવારાના જેવા રૂપપડદા પહેરતી નથી? પડદામાં પાકયા પ્રતાપ ને દુર્ગાદાસ, પૃથ્વીરાજ ને ચન્દ બિરદાઈ, અકબરશાહ ને જહાંગીરશાહ ને શાહજહાન. નૂરજહાં ને ચાંદબીબી પડદો પહેરીને જંગ ખેલતાં. પડદો તો છે ચન્દ્રમા આડું વાદળું. વાદળી આંખાદાયે ચન્દ્રમા જૂંસાયો? પડદા વિરોધીઓ કહે છે કે વાદળી છવાયે ચન્દ્રમા જૂંસાયા.’

‘યૂરોપમાં પડદો ફેશન છે, એશિયામાં પડદો ફટી છે.’

‘એટલે? ફેશન સાચી ને ફટી ખોટી-કાં? ફેશનના શુલામો ને ફટીના શુલામોમાં ફેર અઝેરોક છે?’

‘બેશક, નહીં શો. ખન્ને ચે પરપાડયે ચીલે ચાલે છે.’

‘ફેશનવૈરાગિણી સંસારપૂનરણે! યૂરોપે ફેટકેટલીક છે? ભારતમાં ફટીવૈરાગિણીઓ છે એથી અડધેરિકે ખરી?’

‘ખરૂં. ભારતમાં ફટીત્યાગ છે એટલો યૂરોપઅમેરિકામાં ફેશનત્યાગ નથી. અહીં ફટીશુલામી છે તેથી ત્હાં

કેશનગુલામી અધિકી છે. પણ ઠળીઠળીને ફૂલ થવાનો હક છે કે નહિ ? એશિયાની ઠળીઓને આજ ફૂલ થવું છે ’

‘ પણ રશિયાની ઠળીઓ ફૂલ થઈને મરુહી છે એ જગતપ્રતિહાસે હજી નોંધાયું નથી કે સંસારશાએ હજી લખાયું નથી. ’

‘ પણ આજનો ત્હાંનો સંસાર એ છે; ’ લેનીનથેડ બોલ્યું.

‘ તો દાખવો ત્હાંની કવિતજ્યોત મીરાં કે શીલજ્યોત પદ્મણી, કે માતૃજ્યોત જીજ્ઞાષા, કે જંગખેલનાં આંદ-બીબી ને લક્ષ્મીબાઈ. ’

‘ ડાન્ટેની બિયેટ્રિસ, મેનેલસની હેલન, ચેરિફલીઝની એરપેશિયા—’

‘ એમાંની લેનીનથેડની એક્કે નહિ. ઇટાલીમાં બિયેટ્રિસે હોત તો સીઝર ને એન્ટોની ફિલયોપેટ્રાની મોહિનીમાં ન ઝડપાત. હેલન ચેરિસપત્ની હતી કે મેનેલસપત્ની ? એરપેશિયા કાણ હતી ? એથેન્સની ગૃહિણી કે ગણિકા ? ’

‘ ચેરીસ ને લેનીનથેડ કાશ્મીર ને વૃન્દાવનની સુન્દરીઓને સુન્દર થતાં શીખવવાને આવ્યાં છે । ’ શુર્જરદેશની સૌન્દર્યરાણી કોયલને કંઠે ટફડી.

‘ ચૂરોપ તો Emancipation of Women વાંછે છે કે મેનાઓ પીંજરમાંથી બહાર આવે. ’

‘ સુન્દરીનો પ્રથમ ધર્મ છે જાતે સુન્દર થઈ કુળને સુન્દર કરવું. ઘરને પીંજર કહી ઉડનારી મેનાઓ તો માળા-

સૂની હશે ? ઘર છાંડીને જવું ક્યાં ? ફ્લોમાં ? હોટેલોમાં ? ઓફિસોમાં ? સીનેમાગૃહોમાં ? પેલો મેરિયેટ કહે છે તેમ Cocktails માણવા ? ફ્લો ને હોટેલો તો ઘર કરતાં પવિત્ર હશે ! શ્રીઓ રાખશે એટલી સંસ્કૃતિ પુણ્યમુલક રહેશે. ’ શુભંર પુત્રી બોલતી ન્હોતી, ગાજતી હતી.

‘ત્હારે પાપ એ તો પુરુષવર્ગનો જ ઈન્કાર ને ?’

‘ના, ના. ત્હારે તો સ્ત્રીજાતને ઉપદેશો પુરુષપાપીઓ સંગાથે શરત દોડવાનું. પુરુષજાતના પ્રશ્ન પુરુષસલાને પૂછો, ને સાંભળો ઉત્તરની શબ્દસાંગો. શુભંરકુળેની રૂપજ્યોત ચન્દ્રમા છે, વૃન્દાવનની રૂપજ્યોત મોગરા છે, બંગલૂમિની રૂપજ્યોત શુભાષ છે, ક્ષત્રિય રૂપજ્યોત કેવડા ને કેતકી છે, કાશ્મીરની રૂપજ્યોત કમળ છે. ચન્દ્રમાને મોગરાને કમળને લેનીનથ્રેડ સુન્દર થતાં શીખવશે ? !’

‘ના. અમે તો ફ્લોને કહીએ છીએ કે ફોરમ નગરીમાં પ્રસારો; ચન્દ્રમાને કહિએ છીએ કે ચન્દ્રિકા ગગનભરમાં ચમકાવ. ફ્લોને અમારે રંગવાં નથી ને ચન્દ્રને ચીતરવા નથી. ફ્લો આડું પાંદડું છે ને ચન્દ્ર આડું વાદળું છે એ નિવારવાનું અમારું કહેવું છે.’

‘ત્હોમાં લેનીનથ્રેડના રાજમન્ત્રીશ્રી હિન્દરમણીને પરણ્યા હશે ?’ દક્ષિણની નાગકન્યાએ વિષડંબીલું બાણ છોડ્યું; અને લેનીનથ્રેડની પારીસિયણને કલેજકટારી પેરે વાગ્યું. નિજતા નિષ્કળ પ્રણયપ્રસંગો એ પેરીસિયણને સાંભર્યા, મારકે જીતવાના સંસારપરાભય પ્રત્યક્ષ થયા. પછી બોલી.

‘ પણ એમના તો છૂટાછેડા થયા, ને સિનેમાસ્ટ્રિ પછી સુંદર થઈ. ’

પછી પેલી જમનાઘાટની ગોપિકાએ સૌન્દર્યધારાઓ ઉછાળી; બાણે કવિતા સ્વયં બોલતી હોય ને ! વૃન્દાવનની ભીખારણ ત્હારે કાશ્મીરની સૌન્દર્યરાણી હતી. રાધિકાદેવ શની રસિકાને અન્ય રૂપમૂર્તિઓ આરાધતી.

‘ ફૂલને ફેરવાનો હક્ક છે, ચન્દ્રમાને ચમકવાનો હક્ક છે. આને જ નેશે જગત. આને છે ઉજળી બીજ; ચન્દ્રમા ચમકશે અટારીએ અટારીએ. ’

એની એકએક આંખમાં એકએક ચન્દ્રમા ચમકતો હતો. એનું એ વ્યાખ્યાન નહોતું, છવનગીત હતું. ફૂલ-છાબમાંથી ફેરમ ઉછળે છે એવી એની શબ્દમાધુરી ફેરમતી. રાધિકાની એ ગોત્રજ હતી, ચન્દ્રાવલિની એ કુલોત્પન્ના હતી. બંસીઘાટનાં નીર એણે પીધાં હતાં.

‘ સુંદરીઓ ! સૌન્દર્ય શી ચીઝ છે ? ’

‘ ચન્દ્રમાનું તેજ તે ચન્દ્રિકા; સુંદરીમાંની દેવસુગન્ધ તે સૌન્દર્ય. ’

‘ ચન્દ્રિકાની કે સુગન્ધોની કોણે કોણે ઝોળીઓ બાંધી કે છાબહીઓ ભરી ? ’

‘ ઝોળી નથી ભરી, છાબ નથી ભરી; પણ આંખો ભરી છે, હૈયાં ભર્યાં છે. ’

‘ ભારતની સુંદરીઓ ! પધારો; ભારતની આંખ ભરો ને હૈયાં ભરો. જગતની સુંદરીઓને સુંદર થતાં શીખવો. ભારતમાં સુંદરીઓ રાજસિંહાસને બેસતી. કળીકળીને ફૂલ

થઈ ફેરમવાનો હલ્લ છે, ફિરબુફિરબુને ચન્દ્રમા થઈ ચમ-
વાનો હલ્લ છે. શકુન્તલા ઋષ્યાશ્રમે ફેરમતી ને લક્ષ્મીબાઈ
રણજંગ ખેલતી; પણ સહુ સતીઓ હતી. વાદળી છવાયે
કે ચન્દ્રમા જૂંસાયા બાણ્યા નથી. સુન્દરી ! મન વચન કર્મે
સુન્દર રહેજે. કાશ્મીરની સૌન્દર્યદીવડીઓ ! ઈતિહાસનો
અવસર આંચો છે, એ કાળયોગ ઉગ્યો છે. પડદા સંકેતો;
અને કુળ અજવાળો, નગરી અજવાળો, દેશ અજવાળો,
હુનિયાં અજવાળો. સુન્દરીનો અક્ષયવારસો સૌન્દર્ય છે.
સુન્દરીઓ ! જગતને સુન્દરતા પાવ. '

વૃન્દાવનની વાંસળી, રાધિકાની રસકુંવરી બોલી રહી;
બાણે કલ્લોલતી કોકિલા બોલી રહી. સુન્દરીઓનો સલાસ
મારંભ હતો, લતાપલ્લવનાં જૂમળાં ચોમેર જૂલતાં હતાં;
તો એ સલામચાંદાના ખૂરખા, દ્રારજૂલતી કાચસળીઓ સમા,
કેટલાક ત્યાં સોહાતા હતા. પાનખર ઋતુમાં પાકાં પીળાં
પાન ખરે એમ એ વહનજવારા ખરવા માંડ્યા. હુનિયાંએ
દીકું કે નિર્ધારે એ પાર પાડવાનું આતમખળ ભારતવર્ષે છે.

હુનિયાં ડોલતી હતી, અને કાશ્મીરની કુંજો ડોલતી
હતી; કાશ્મીરના લતામંડપે એ કેસરકુંજોની સૌન્દર્યદીવ-
ડીઓ યે ડોલતી હતી.

તે તિથિએ કાશ્મીરમાં સૈકાઓના પડદા ઉઘડ્યા;
અને નૂરજહાંન મુમતાજમહાલ ને લાલારૂખની, રાધિકા ને
ચન્દ્રાવલિની રૂપસહિયરો શ્રીનગરને અરૂંપે અરૂંપે અબકી રહી.

એ અજવાળી ધીજે શ્રીનગરને ગોખે ગોખે કેસર-
દેશનો ચન્દ્રમા ઉગ્યો, ને નગરીની કાવ્યકીર્તિએ કવિતા ગાઈ.

અહ ! રૂપ શું ? એ જગ સદા પૂછતું હતું;
ને ગેળમાં ગેળીએ રૂપ ચીતર્યું હતું;

એ આજ પડદા જેવના ઉઘડી ગયા:

ત્રૈલોક્યતિલક રૂપ આજ થયું છતું.

ખીજી કવિતાકળીએ કહ્યું: ‘કાદમ્બરી આજે સજીવન થઈ. પુંડરિક હજી સજીવન કાં થતો નથી ?’

એક જોખનછાલકાતા કવિવરે નગરચોક વચ્ચે ઉભીને ગાયું કે કાશ્મીરની અટારીઅટારીએ આ સુન્દરી એ નથી ને ચન્દ્રમા એ નથી. આ તો છે ભારતના ભાગ્યોદયની અમૃતવેલીઓના અમૃતાક્ષરો.

ભાષણ કરનારીઓ, નટીઓ, નાચનારીઓ, કમિટિસ-ભાસદો, બોખડ હેરવાળીઓ, પાઉડરને રંગને રૂપ માનનારીઓ, પરિચારિકાઓ, મહેતીજીઓ, ઓફિસ ફ્લાકો, વાળ કાપનારીઓ, ટર્કીશ બાથમાંની ચંપી કરનારીઓ, સૌન્દર્યની સજીવટ સજીવનારીઓની ચમકતી તારલીઓ તે રાત્રીએ ગૃહરાણીઓના ચન્દ્રમાઓ સમીપે અંખવાણી પડી ગઈ. રસની પુણ્યજ્યોત ગૃહિણીઓના ચન્દ્રમા ગોખે ગોખે વિરાજતા હતા.

યદ્વલવસન્તાયેલાં પ્રકૃતિનાં પુષ્પો તે તિથિએ કાશ્મીરમાં પ્રગટયાં અને કાગળનાં ફૂલડાં અંખાં પડ્યાં.

દુનિયાંને પાલવડે પ્રથમ વારકી દીવડાની રતનજ્યોત પ્રગટી હશે ત્હારે એવો ઉલોત થયો હશે.

તે તિથિએ કેસરકુન્નેમાં સૌન્દર્યદીવડીઓની દીપ-માળા પ્રગટી.

સલામંડપોમાં નવસૌન્દર્ય ને નવસુન્દરીઓ સજનારીઓએ તે દિવસે દીકું કે સૌન્દર્ય એટલે શું ? ને સુન્દરી

એટલે શું ? લેનીનએડની પેરીસિયણની સૌન્દર્યદેશની સાન્દર્યયાત્રા નિષ્ફળ નહોતી નીવડી.

ફૂલછાબોમાંથી ફેરમ મધમધે છે એમ એ ભારતીઓની દેહછાબોમાંથી સૌન્દર્યપરાગ મધમધતાઃ જાણે ભારતના પ્રહારન્નમાંથી આત્મપ્રફેરનો મધમધી રહી.

ટોડલે ટોડલે દીવાળીના દીવડા પ્રગટે એવી તે તિથિએ કાશ્મીરની સૌન્દર્યદીવડીઓ અરૂંપે અરૂંપે અગમગતી.

માનવવંશને દાળે સ્વર્ગમાંથી અગ્નિ ઋષભદેવે ઉતાર્યો હતો કે પ્રોમીથિયસે ? બ્રહ્માવર્તમાં ઋષભદેવે ને ભૂમધ્યસમુદ્રને ઘાટે પ્રોમીથિયસે. માટે બ્રહ્માવર્તના ને ભૂમધ્યસમુદ્રના આન્તરગ્નિઓ નિરનિરાળા છે.

ભૂમધ્યસમુદ્ર, ફરતો ત્યહારે-ઇ. સ. ૧૬૫-માં જાણે જવાળામુખી ફાટતો હતો. વિશ્નુવિયસનો પ્રથમ પ્રહર જાણે પ્રગટતો હતો. સંસાર સળગતો હતો, પણ હજી અન્તરગ્નિકામાં.

લડકા નહોતા ઉડતા, પણ ધૂમાડાના તો વાદળ ગોટ ઉડતા.

અંગારા ઘાટેઘાટે પડતા, તણખા નગરીનગરીમાં ઝખકતા. ભૂમધ્યસમુદ્રના કાંઠાઓ સળગું સળગું થતા હતા.

કુંગરા બળતા દીઠા છે; વન બળતાં દીઠાં છે. આ તો દેશે બળશે એમ લાગતું, ખંડખંડે લબૂકશે એવું લાસતું.

હિલેસ્પોંડ ઓળંગીને ને સૂવેઝની સંયોગીભૂમિ ઉતરીને ચૂરોપને દક્ષિણ કાંઠે ને મધ્યચૂરોપમાં, આફ્રિકાને ઉત્તરકાંઠે ને મધ્યઆફ્રિકામાં પ્રબળપ્રવાહોના મહાનદ ઇતિહાસયુગમાં રેલાયા હતા. આજે લાગતું કે એ ઇતિહાસો જાણે માનવવંશ ફરીથી લખશે.

બલગેરિયામાં ગ્રીસમાં સીરિયામાં ઇજિપ્ટમાં ટ્રોપોલીમાં અલેક્સાંમાં સુરંગો ફેાતરાઈ હતી, અને મંહી રશિયાએ દારૂગુણો ભરી હતી. ધૂમગોટા તો મંહીથી દાયકા-

ચોથી ઉડતા; પણ સંસારદ્રષ્ટાઓ પેખતા કોઠ. અને એ કોઠમાંથી ચે કોઠ તો એ બેસતા દવયુગને કલ્યાણક માનતા.

પહેલો તણુઓ હોલવતા નથી તહેમને પછી દહાય હોલવવી પડે છે.

ભ્રમધ્યદેશોમાં સંસારમૂળિયાં સળગ્યાં હતાં. આડી-ઝુંડની પાર આળો હજી કંઠાંકજ પેખાતી; પણ થડના લંલોટિયાઓમાંથી કમળમ્હોટાં અગ્નિકૂલડાં ખરતાં-વિખરતાં હતાં હવાઇઓતો મંહીથી પચ્ચીશી પૂર્વેથી ઉડતી. ગખારા તો બહુ ચે ઉડતા. ગખારા દાયકાઓથી ઉડતા, પણ કૂટીને ફાટી પડતા. હમણાં હમણાં ધૂમાડાઓના ગોરમ્લા ગોરમ્લાતા; અને સંસારના સ્ફુલ્લદર્શક સંસારદ્રષ્ટાઓ કહેતાકે યત્ર યત્ર ધૂમઃ, તત્ર તત્ર વહ્નિઃ.

પણ હજી અઝેરંક દ્રષ્ટ્યો બોલતા; જનતા ઓહું બોલતી.

અને જનતા ઘોંઘાટવા માંડે એને દાયકો વીતે એમ નહોતું દીસતું. દિશાઓ ઘેરાતી હતી ને ઘેરી થતી હતી.

ગ્રીસની ખાડીઓ બોલતી, સીરિયાની પર્વતખીણો બોલતી, ઇજીપ્ટના પીરામીડોનાં ગુફાગહ્વર બોલતાં, નીલનાં નદીમૂળ બોલતાં. પણ હજી પેલું વિરાટપંખાળું કિનિશ નહોતું બોલતું, સહરાના વંટોળ નહોતા બોલતા, ભ્રમધ્યદેશેનું ગગનમંડળ નહોતું બોલતું.

દેશદેશના ચોખૂટ લરીને ગાળે એ ગગનના બોલ.

તહો ય સમુદ્રનાં મોળાં બોલતાં, નીલનાં પૂર બોલતાં, અને એ પૂરમાંના મધ્ધર દેવતા બોલતા કે દાવાનળ ફાટશે.

એક ગુફામુખ બોલતું કે રશિયામાં રાજ નથી, દેશ-દેશમાં ન જોઇયે.

સ્હામા વનજીડોમાંથી ઉત્તરનો પડઘો પડતો કે કાલે તો કહેશે કે રશિયામાં પયધમ્બર નથી, કોઈ દેશમાં પયધમ્બર ન હોય.

કોઈ તો ઇતિહાસોને ભૂંસનારાં પ્રગટયાં હતાં. જાણે પૃથ્વી એ કોરી પાટી હોય, અને કોરી પાટીએ જાણે નવ-અક્ષરો પાડવાના ન હોય. કોઈ ઇતિહાસઅજ્ઞાનીઓ એવાં વેણુ ઉચ્ચરતાં કે માનવવંશે શ્રેષ્ઠિઓ ન હોય, નૃપતિઓ ન હોય, પયધમ્બરો ન હોય: અમીર કો નથી, સાધુ કો નથી, તાલેવન્ત કો નથી—સહુ 'મજૂરો જ છે. મન્દિરો શૂન્ય, મહેલાતોશૂન્ય, અમીરાતશૂન્ય, દેવત્વશૂન્ય નવન-ગરીઓ એમને રચવી હતી.

એવા સંસ્કારશૂન્યોને મને હતું નગરી એટલે મ્હોટું ગામડું; જૂંપડાંઓનો સમૂહાય: સંસ્કૃતિશૂન્ય ને સંસ્કાર-વિહોળો. છતાં જા્ય ત્હાં ત્હાં ઉતરતા મહેલોમાં. પણ એ કળિયુગના હરિશ્ચન્દ્રો એટલા તો સાચાબોલા હતા જ કે એ મહેલને યે કહેતા પર્ણકુટી.

એમનો એક ગુફાબોલ એ હતો કે સળગાવો કે સાફ થાય.

બાજ્યે સાફ થતાં હોત તો સ્મશાનો સદા સાફ જ હોત, ને નગરીઓ નિત્યની ચિતાઓભરેલી હોત.

માનવતા માનવતાને બાળે છે; પણ તે નગરચોકમાં નહિ, સ્મશાનચોકમાં. નગરનગરે સ્મશાન છે, ને સ્મશાનો હોય નગરોની ધરવાડે. એમના મુખગોબલા બોલતા કે સ્મશાનો નગરચોકમાં માંડો.

ધરે સળગાવતા, બળરે સળગાવતા, નગરચોકે સળગાવતા, રાજમહેલો સળગાવતા, દેવમંદિરે સળગાવતા, સારા દેશના દેશે તેઓ સળગાવતા. અને કહેતા કે અમે સુધારિયે છીએ, નવસર્જીયે છીએ. સળગાવવાને તેઓ નવસર્જન કહેતા.

એમની ભાષા એ અર્ધસાંદિગ્ધ ભાષા હતી. વટોળિયાની કે ભડક ભડક થતા ભડકાઓની ભાષા રહમજે એ એમની ભાષા રહમજે. તેઓ જૂના શબ્દોના નવા અર્થ કરતા ને નવા અર્થ જૂના શબ્દોમાં ભરતા. જૂનવટનો મોહ એમનો નહોતો ઉતર્યો, સાચ એમણે એટલું નહોતું છૂત્યું. પાડવાને એ સુધારવું કહેતા, બાળવાને એ સરજવું કહેતા.

નવબાંધવાની આય છે એને પાડવાનો અધિકાર છે; સર્જવાની શક્તિ છે એને બાળવાનો હક્ક છે.

નીલગિરિને શિખરે ને પેડૂતાલાગણીની ખીણો માથે બાળનારાંઓએ વનનાં વન બાળ્યાં છે, અને ચહાનાં કાફીનાં રખારનાં કપૂરનાં તેજનાનાં મહાઉઘાનો એ બાળનારાંઓએ નવસર્જન્યાં છે. વાવે ને ઉછેરે ને નવસરજે એમને ઉચ્છેદવાના છે અધિકાર.

ઘર પાડશે, ને નવું બાંધશે નહિ, તે ઘરસૂનો રહેશે.

પિતાના શબ્દને પુત્ર દેન દે છે તે પુત્ર નવચેતનવન્નાં પૌત્રોપૌત્રીઓ સરજે છે.

એ ખરું છે કે સદાસર્વદા અને સૌ અગ્નિના નિષેધ ન હોય. તેમ એ એ ખરું છે કે અગ્નિઅગ્નિમાં ફેર છે. યજ્ઞ

અગ્નિ દેશપાવનકારી છે, અગ્નિહોત્રીનો આગ્ન ગૃહપાવન-
કારી છે, રઘુલાનો અગ્નિ લોજન રાંધે છે, દહાયનો અગ્નિ
ધર ખાળે છે. અગ્નિપૂજા લોકવન્દ્ય છે; પણ તે યજ્ઞઅગ્નિની
અગ્નિપૂજા.

અગ્નિ દેવસિદ્ધિ છે. પણ દેવસિદ્ધિને પછી દાનવોએ
અપનાવી ને દાનવી સિદ્ધિ કીધી અગ્નિ સ્વર્ગમાં ચે છે ને
નરકમાં ચે છે.

ભૂમધ્યસમુદ્રના કાંઠાઓ આજ ધૂંધવાતા હતા.

ઈક્ષ્વામમંડળનો ત્રિકૃટાચળ દુર્જેય દુર્ગ હતો, પણ
દાયકાઓના હથ્થા ગ્રીહ્યા પછી હવે હગમગતો હતો. અર્ધીક
સદીના ઘેરાએ એ અવિન્ધ્યાચળને વીંધ્યો હતો.

પૂર્વના ને પશ્ચિમના, ગિરિતળેટીના ને સાગરકાંઠાના
દેશદેશને રશિયાના હથોડા વિશ્વકર્માના હથોડા જેવા વાગતા.

રશિયાને નિરખીને ડોક કહેતું નવો જંઘીસખાન
જન્મ્યો છે, ડોક કહેતું નવો તૈમુરજંગ જાગ્યો છે. પણ
એ નવજંઘીસને ને નવતૈમુરને નવકિપચાક ને નવસમ-
રકન્દ છતવાના હથ ખાટી હતા.

તુસની 'કપ્રગાહમાં રશિયા ફિરદોસીને ખડીવરાવતું કે
શાહનામું બૂંસી નાંખીશું. પણ રશિયા ઇતિહાસો બૂલતું
હતું કે મહાકવિઓ ને મહાકાવ્યો નવસંસ્કૃતિઓ ને નવ-
રાજમન્ત્રીઓથી અમ્મર છે.

રશિયા કહેતું કે સૈકાઓથી જગતે નરકેસરીઓ
માન્યા છે એ કેસરીકુળ જ નથી; ધર્મો ધર્તીંગ છે ને પય-
ઘમ્મદો પાખંડ છે; હજારો વર્ષથી દુનિયાં બૂલી પડી છે.

અને છતાં રશિયા ખીજા જ શ્વાસોચ્છવાસે ખોલતું કે Capital એ નવયુગનું શાસ્ત્ર છે ને કાર્લ માર્ક્સ નવયુગનો નવપયધમ્બર છે.

ઘણાંખરાં નવસ્કહવાર કહે છે કે વીતી એ તો રાત્રી હતી. ઘણીખરી આજે કહે છે કે ગઈ કાલો એ તો ભૂલોનાં વાવેતર હતાં. એવાંઓને ચિરકાળનો ઉત્તર પેલા લોકકવિએ આપેલો છે કે ગઈ કાલને નીંદતી આજ ! જરા ધીરી થા. આવતી કાલ ઉગશે, ને તું ચે આજ મટીને ક્ષણમાં ગઈ કાલ થઈશ.

પીંપળ પાન ખરન્ત, હસતી ફૂંપણિયાં;
અમ વીતી તમ વીતશે, ધીરાં, બાપલિયાં !

આજની યુવતિ કો વૃદ્ધાને હસે છે ત્હારે ભૂત અને ભવિષ્ય બન્નેને ભૂલે છે. ગઈ કાલે એ વૃદ્ધા એના યુગની રૂપસુંદરી હતી; અને આવતી કાલે નિજનો જોખનયુગ ઉતરશે ત્હારે એ નવયુવતિ પણ એવી રૂપઉપટેલી વૃદ્ધા થશે.

યુવતિ વૃદ્ધાની ભૂતમૂર્તિ છે, વૃદ્ધા યુવતિની ભવિષ્ય-મૂર્તિ છે.

વર્તમાનવાદીઓ ખોટાં નથી. વર્તમાનવાદ ખોટો હોય તો શુભાશુભ સકળ પ્રવૃત્તિચક્ર ખોટું કરે. વર્તમાનવાદીઓ ખોટાં નથી, અધૂરિયાં છે. ગઈ કાલો કાંઈ કેવળ ભૂલોનાં વાવેતર નહોતી, અને આવતી કાલો કાંઈ કેવળ કલ્યાણનાં વાવેતર નથી. ભૂત વર્તમાન ને ભવિષ્ય ત્રણે ચે એક કાળ-સાગરના ખંડો છે, ત્રણે ચે આશાનિરાશાના ને યુષ્વપાપના પગથાર છે, ત્રણે ચે તારે છે તેમ ફૂળાડે છે.

નવચાર્વાકો યથેચ્છ લલે બોલે. આજ એક જ સાચી હોત તો ગઈ કાલ ઉગી હોત નહિ, અને આવતી કાલ ઉગત નહીં.

આજના જીવાનને પિતા હતા ને પુત્રો થશે. યુગ-યુગના ટોક વાંઢાઓ ને વિધુરો લલે મ્હોં ભરીને વિપરીત બોલે: વ્યક્તિ નહિ, સંસારનો એકમ દમ્પતી છે.

અને એકએક દમ્પતી એટલે એકએક સંસાર.

મધ્ધરને પૂજનારા, એથિનીને આરાધનારા, બ્રહ્મચારિણીઓના યજ્ઞઅગ્નિના ઉત્સવિયા, પ્રેમીથિયસસ્રાંકળ્યા ખડકસોહાગિયા: જૈનમધ્યસમુદ્ર ફરતા દેશદેશમાં ઈન્દ્રી ૧૬૫-માં દવ પ્રગટયા હતા, અને દવને સૂર્ય કહી પૂજનારા પૂજતા.

દુનિયાં દાઝેલી હતી. રાજમન્ત્રીશ્વરો આજની ક્ષણના જ ઉકેલ શોધતા. પ્રજાઓ અને પાર્લમેન્ટો Opportunists બની હતી. પ્રતિનિધિમંડળો મહારાજનીતિશૂન્ય હતાં. ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, ગઈ કાલના દીધાલીધા ઘાવ, ઈતિહાસનાં અનિષ્ટો, હેલીની પેઠે, ગોરમ્હો ઘાલી પડ્યાં હતાં. અંગારા ઠોઈ હોલવતું નહિ. એ અંગારાના અગ્નિ થતા, અને અગ્નિના વનદવ સરળતા.

હોલવનારાઓ હોલવાઈ ગયા હતા; ને સળગાવનારાઓ મંહી સળગી રહ્યા હતા.

જૂનાઓને નવાઓ ભદ્રંભદ્રો કહેતા, નવાઓને જૂનાઓ બ્રહ્મંભ્રષ્ટો કહેતા. સત્યાંશ ઉભય પક્ષે હતા. પણ પક્ષવાદીઓના એ મન્ત્રોચ્ચાર સત્યભાવનાના નહોતા, સાંગભાવનાના હતા. પરસ્પર નાંખેલાં એ શબ્દત્રિશૂળો હતાં.

દાંડેલાંને ડામ દેતાં, સીંઝેલાંને સંતાપતા; અને કહેતા
' અમૃત વરસિયે છીએ. '

કાંઈસ્ટ બુદ્ધ અમૃત વરસતા કે અગ્નિ ? મેહુલો
ઢાળતા કે મધ્યાહ્ન ?

અને એ સંઘમાં યે કંઈ સૌ રાજરમતની રમતવાણી
નહોતા બોલતા. એમનામાં યે સાચાબોલા હતા ને ' નમ્ર
સત્ય ' બોલતા કે ' શસ્ત્રવૈદ્યો અંગને કાપે છે, ઉગાડતા
નથી; અને શસ્ત્રક્રિયા પૂર્વે દહીંને ઘેન પાચે છે. અમે
સંસારના શસ્ત્રવૈદ્યો છીએ, ઘેન પાઈયે છીએ, ને કાપિયે
છીએ. ઉગાડવું એ અમ ધર્મ નથી. '

એ સત્યવક્તા વિરલાઓ ઘેનને જાગૃતિ નહોતા કહેતા,
શસ્ત્રક્રિયાને સ્જન નહોતા કહેતા.

ઈતિહાસમીમાંસકોએ એવાઓને કહેવું નહોતું પડતું
કે કાપેલી આંગળી ઉગતી નથી.

છાપનકોટી જાદવકુળને દ્વાપરમાં મદ રહ્યો હતો.
ઋષિઓને અપમાનતા, લગવાનને અવમાનતા. દુનિયાનાં
જેખનની એ ઋતુ બેઠી હતી. જગત્જાદવાસ્થળી એ આવતી
કાલનો પ્રભાતપ્રસંગ હતો.

જેખન કહેતું કે હું જ એક જોમ છું. ખરું. જેખન
જોમ છે; જેખન એક જ જગતનું જોમ નથી.

માનવવંશ ત્હારે જાદવાસ્થળી ખેલવાને જાણે રણે
રહ્યો હતો; પણ બોલતો હતો કે સુવર્ણદ્વારકા સ્થપાય છે.

જાણે સંસ્કૃતિઓ નિત્ય નિત્યે સ્થપાતી ને ઉત્થા-
પાતી હશે !

જોખન ત્હારે જગત જીતવાને રહડ્યું હતું, અને અડધેરૂંક જગત જીત્યું હતું. જૈનમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે કાંઠે ખડકની ધાર સમી જોખનની ઘેરો ઉભી હતી.

બુદ્ધે ને ખ્રીસ્તે વરસાવ્યા હતા એવા સંસારમેહુલા ન વરસે ને અંગારાને ન છાંટે તો મહાદેવ જાગશે એમ પૃથ્વીચક્રના મધ્યદેશે ઉચ્ચરતા હતા. દિશાઓ ખોલતી કે જૈનમધ્યસમુદ્રમાં નવયુગનું મહામન્દન મંડાશે.

પણ બાળીસંહારીને જગત જીતનારાંઓ જગતને જીતે છે કે જગતનાં ખડેરાને ?

પાંડવો કુરુક્ષેત્ર ખેડ્યા હતા, જીત્યા હતા. કાળનાં આલ ઉતરી દ્વાપરને ઘાટે જાવ, અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર મળે તો પૂછો કે—કે કુરુક્ષેત્રમાં હસ્તિનાપુરને જીત્યા હતા, કે હસ્તિનાપુરનાં ખડેરાને ?

તૈમુરજંગે દિલ્હી જીતી હતી, નાદીરશાહે દિલ્હી જીતી હતી. બન્ને ચે છીપમાંનાં મોતી ફેાડી ગયા, ને પાછળ ભાગેલી છીપો મૂકી ગયા હતા.

મોતી ફેાડયે ને છીપો ભાગ્યે સુદ્ધતામાતાનાં મૂલ વધશે ? કે મૂલવાશે ?

અને જ્હારે જગતનો નવજીવાન કહેતો કે ‘વણ ફેાડયે મોતી પમાયે કેમ ને પરખાયે કેમ ? મંહીનાં મોતી પારખવાને સંસારની છીપો ફેાડવી જ પડશે;’ જ્હારે જ્હારે જગતનો નવજીવાન એ કહેતો ત્હારે એ સાવ ખોટો ન હતો. નિજના સાવ ને શક્તિઅનુસારે એ ખોલતો. સંસારની છીપ એને ઉઘાડતાં આવડતી નહોતી, ફેાડતાં જ આવડતી.

Gordian Knot છોડવાની એને આવડતે નહોતી ને ધીરજે નહોતી. એ તો સમથેરથી કાપતો ને કહેતો કે કાપે તે સિકન્દર.

ઇતિહાસનું એક પૃષ્ઠ એ વાંચતો, ને પછીનું પૃષ્ઠ પેખતો જ નહિ. પાછલે જ પૃષ્ઠે લક્ષ્મરડા જેવજેવડા અક્ષરે ઇતિહાસમન્ત્ર લખેલો છે કે સિકન્દરનાં ને નેપોલિયનનાં નિજનિજનાં આયુધ્ય સધીનાં જ હતાં સામ્રાજ્ય.

ડહાપણને એ મૂર્ખાઈ માનતો, સાહસને એ શૌચ સહમજતો, ધીર-ગમ્ભીરને એ ભીરુ લાખતો. અગ્નિને શક્તિ અને પાણીને શીત કહેતો.

પછી એને કોક પૂછતું કે રેલગાડી અગ્નિથી ચાલે છે કે પાણીથી ? ત્હારે ઉત્તર આપતાં એ ઘડીક અમૂઝાતો.

સુધારકો જોટા કોક હોય છે. સુધારક તો સૃષ્ટિનું સત્ય છે. જગતસુધારકો નહિ, જગતસુધારકોની અતિ-શયોકિતઓ જોટી હોય છે. સુધારો મટી ઉઘટેદક્તા જાગે છે, અને ઉઘટેદક્તા અગ્નિસ્વરૂપધારિણી ક્રાન્તિ થઈ જન્મે છે, ત્હારે એ સૌ અર્ધસત્યોની ભૂમિમાં વિચરે છે.

જગત્પ્રતિહાસો કહે છે કે સુધારો એ સત્ય છે, ક્રાન્તિ એ અર્ધસત્ય છે.

ત્હારે એ કહેતા કે નવચણવા પૂર્વે પાડવું જોઈયે, ત્હારે તે સાચા હતા. ત્હારે એ કહેતા કે પાડવું એ નવસજન છે, ત્હારે એ સાચા ન હતા.

કુળકુળને જ નહિ; નગરનગરને જ નહિ; આજ તો દેશદેશને એ અંગારા છાંટતા હતા. ભૂમધ્ય દેશોને સળગાવતા હતા, અને મંહી પોતે સળગતા હતા.

રશિયાને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જળમાર્ગ જોઈ તો હતો.

સ્પાર્ટા ને એથેન્સ સહુવન થતાં હતાં. કાર્યજની જમાનાદાટી ઇંટો કહેતી અમે સાત માળની હવેલીઓ હતી, ને હવેલીઓ થઈ ઉભીશું. પીરામીડો ગોલતા કે નેપોલિયનને એ અમે છાયા ઢાળી છે. ટ્રાયનો સાગરતીર ઉચ્ચરતો કે યૂરોપના પ્રાચીન વીરત્વની હું તીર્થભૂમિ છું. રોમનગરી તો શંખનાદે ગાજતી કે ભૂમધ્યસમુદ્રની મહારાણી હું છું. જીબ્રાલ્ટરના ખડકેથી છૂટેલા પ્રોમીથિયસના પડછાયાઓ સ્વતન્ત્રતાને બદલે સ્વચ્છન્દતા ઉપદેશતા.

ગ્રીસ ને રોમ કહેતાં કે અમે યૂરોપને ઘડ્યો છે, હવે જગતને ઘડીશું. પણ એ ગ્રીસરોમની જીભ બોલતી; હૈયાભાવ તો રશિયાના હતા.

જૂની દુનિયાં ફળુ' ફળુ' થતી હતી. નવસજનની હાકલો વાગતી હતી, ને યૂરોપને જૂનો કહેતી હતી. પણ નવસજનના અંકુર હજી ભાવી ઉદરમાં હતા.

નીલ નદી ઉછાળે ચઢી હતી. એટના ને વિસુવિયસ ફાટ્યા હતા. થર્મોપિલિના ઘાટમાં જોગણીઓ રાસડા લેતી હતી.

દસ હજાર વર્ષોની એ પૂર્વે રશિયાની કૂંખેથી જગતવ્યાપી આર્ય સંસ્કૃતિ કોકેસસમાળામાંથી પ્રગટી હતી, ને પૃથ્વીભરમાં પ્રસરી હતી. આજ રશિયા કહેતું કે દસ હજાર વર્ષે વળી પાછા એના એ ઇતિહાસ ઘડાવાના છે.

દુનિયાં દેખતી શું હતી, ને અંખતી શું હતી ?

દુનિયાં દેવત્વને અંખતી, ને અગ્નિને પેખતી.

યૂરોપા મહાત થઈ. પણ મહાત થાય તે બધાં ય કાંઈ માને છે ?

‘ યૂરોપા ! જાણ્યું ? ફ્રિનલેન્ડ ને બાલ્ટિકતટની ચાર અંગુલિઓ સમાં કાપેલાં ચાર રાજ્યો પાછાં સન્ધિ કરી રશિયામાં સન્ધાયાં, ને રશિયામંડળમાં સ્વતન્ત્ર થયાં. ’

મંડળ મહારાજ્યોનો યુગ ત્હારે પ્રવર્તતો હતો. કોઈ નિજ મંડળમહારાજ્યને એન્ટીટી કહેતું, કોઈ ફિડરેશન કહેતું, કોઈ લીગ કહેતું, કોઈ યૂનિયન કહેતું. મોતીમાંના રેશમદોરાની પેઠે સહુમાં સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત ત્હારે પ્રવર્તતો હતો મંડળમહારાજ્યનો.

ત્હો યે યૂરોપાને ચમક આવી ગઈ. બોલી: ‘ શું ? બાલ્ટિકના એટલાન્ટિકના ને જૂમધ્યસમુદ્રના દરવાજા બીડીને ઉત્તરસમુદ્રમાં એક પૂર્યુંતું રશિયાને. એ દરવાજા ઉઘડયા ? અને ડાર્ટ્નલ્સ ને બોસ્ફોરસની સામુદ્રધુનીઓની પણ લોગબો લાગી ? ’

યૂરોપા: ‘ ત્હારે કીમિયાના સંગ્રામથી માંડી છેલ્લા સૈકાભરનો ઇતિહાસ જૂંસાયો ને રશિયા આટલાન્ટિકમાં ને જૂમધ્યસમુદ્રમાં ઉતર્યું. ભલે. ત્હો યે યૂરોપ રશિયાને વધાવી લેશે નહિ. ’

યૂરોપાએ નિરાશા છાંટયે પછી રશિયા એશિયામાં ને આફ્રિકામાં વાવવાને વળ્યું. યૂરોપમાં નપાસ થાય એ એશિયાઆફ્રિકામાં અધિકારયોગ્ય ત્હારે ગણાતાં.

જૂમધ્યસમુદ્રને કાંઠે કાંઠે રશિયાએ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં. રશિયા કહેતું કે પ્રાચીન યુગમાં યે પૃથ્વીરથનું રથચક્ર

ભૂમધ્યસમુદ્ર હતો, નવયુગમાં એ પૃથ્વીરથતું રથચક્ર ભૂમધ્યસમુદ્ર થશે.

યૂરોપના આગિયા કહે છે કે એશિયાઆફ્રિકામાં અમે પ્રકાશ પાડીશું.

ભૂમધ્યસમુદ્રને ઘાટે ઘાટે રશિયાએ દહેરીઓ માંડી હતી. એ મશાલો હતી કે દીવાદાંડીઓ હતી ?

ખરે મધ્યાહ્ને ભૂમધ્યદેશોમાં નાલો દવના અંગારા પડતા.

પાથે ખાંડવવન ખાળ્યું હતું તે વેર વાળવાને શિવાજી મહારાજ કુંગર સળગાવતાં તે 'સાવધાન' કહેવાને. રશિયા શા ભાવે ભૂમધ્યસમુદ્રને આરે આરે ચિતાઓની ચારીઓ પ્રગટાવતું હતું ?

વ્યક્તિનાં ને પ્રજાનાં હૈયાં વાંચવાં કપરાં છે. પણ રશિયાના રંગોમાં ઇર્ષ્યાના રંગની છાયા પડેલી દીસતી.

ચોથા ભાગની પૃથ્વી ને પાંચમા ભાગની જગતપ્રજા નિરખી નિરખીને યૂરોપને ઇંગ્લાંડની ઇર્ષ્યાની ટશરો ફૂટી હતી, એ ઇર્ષ્યાપ્રેરણાપ્રેરી યૂરોપની જીભ ખોલતી, એ ઇર્ષ્યાપ્રેરણાપ્રેરી યૂરોપની કમેન્ડ્રિયો ત્હારે પ્રવૃત્તિમાર્ગે પળતી. ભૂમધ્યસમુદ્ર ફરતી અગ્નિઓના ઉદરમાં એ એ ઇર્ષ્યાપ્રેરણાના અંગારા હતા.

ભડક ભડક ભડક-મધ્યએશિયાનાં પ્રજાવનની તળેટીઓ લજકતી હતી. નાલો પૃથ્વી ફાટશે ને મહાનવાળા-સુખી પ્રગટશે.

પણ અરધેરોક એ અગ્નિ કુદરતનો અગ્નિ એ હતો.

પાટનગરીઓ નીચે સુરંગો પૂરાઈ હતી; સુરંગોના
પલીતા અંપાયા હતા; ને એ પલીતા ધૂંધવાતા સંસારની
સુરંગો ફૂટવાને પળવિપળની હવે વાર હતી.

દ્રષ્ટાઓ કહેતા કે યત્ર યત્ર ધૂમઃ, તત્ર તત્ર વહ્નિઃ
ઘડાતા ઇતિહાસની અંશુલિ લખતી કે આવતી કાલનું
રણક્ષેત્ર ભૂમધ્યસમુદ્ર છે.

૪

પ્રકરણ ૧૪ મું, શ્રમણવી કોણ ?

તે દિવસે તોફાન થયું હતું: કુદરતમાં ને માન-વસંસારમાં.

પ્રભાત ખુશનુમા પડ્યું હતું, પણ સ્હાંજ રળિયામણી આથમી ન્હોતી.

તે દિવસે આદ્યસનાં શિખરોમાં હિમ પડ્યો.

સૂરજ સોહામણો ઉગ્યો. તડકા તામ્રવણી-હિંગળોઢિયા ઢાળાયા. કુદરતના મહેલો સમી પર્વતમાળા રૂપાની મટી કુંકુમના પ્રાસાદો સમી સોડાતી. વેરાયેલી વનહરિયાળી તો નાણે લીલમપાયરી લીલમખાણો જેવી વિલસતી. સ્હવાર સોહામણું પડ્યું.

યુવકયુવતિઓ હિમઢગલાની રસરમતે સ્હડયાં. વૃદ્ધો સૂર્યસ્નાન ઝીલતા ટહેલવા લાગ્યા. બૂખરી મ્હોટી બતકોના જેવી જળવિહારિણી નૌકાઓ સરોવરજળમાં નિજ પડછાયા નિરખતી તરતી હતી. યૂરોપયાત્રાળુઓ યૂરોપનું સર્વસોહામણું સ્પષ્ટસૌન્દર્ય નિરખતા ધૂમતા હતા. કોક હિમઢાળાવે લપસતા; કોક હિમપગથારે ચંપલગડગડીએ ફોડતા; કોક બલૂનની ખાંખે ઉડી શિખરટોચે જઈ બેસતા. એક શિખરેથી બીજે શિખરે સંચરતાં કે તળેટીમાંથી હિમમન્દિરે વિચરતાં યાત્રિકોનાં વિધુત્પીંજરો ગગનવીંધતાં નક્કઈ ક્ષાનસ સમાં જતાંઆવતાં.

પણ હિમાદ્રિમાં વિચરનારાંઓને આદ્યસનાં શિખરોમાં એમ લાગતું કે નાણે પોતે નગાધિરાજનાં સન્તાનો

વચ્ચે ઉભો છે; હાથીઓમાં નહિ, હાથીખચ્ચાંઓમાં જાણે રમે છે. પાંચહથ્થા મહાકાય માનવી કને અઢીહથ્થો બાળક ખડો હોય એવો ગૌરીશિખર જોનારને માઉન્ટ પ્લેન્ક લાગતો

એક હિમશિખરેથી ખીજે હિમશિખરે જવાને વિદ્યુત્પીંજર ઉપડયું: જાણે કેઈકે મહાદુઃખ ચગાવ્યું, જાણે ગગનક્રાનસ ગગનધુમ્મટમાં ધૂમતું. નીચે લીલમસળીઓ સોહન્તી, ચોઠડી ભાતની સમી, ખીણોનો કચ્ચલિયાળો ઘેર પથરાતો. મંહી ગલ જેવડાં સરોવરો ડોલતાં; મંહી, ફૂલઝારી સમી, વેલછાયેલી લક્કડકૂટીરો ખૂલતી.

દેવો નહિ; પણ આલઓળંગતા યક્ષો ગન્ધર્વો સિંધો અન્તરિક્ષેથી પૃથ્વીની કુદરતવાડીઓને નિરખે છે એવી છલકાતી પ્રકૃતિસુંદરતા નિરખાતી.

એક વિદ્યુત્પીંજરમાં લેનીનગ્રેડ શિખરશૃંગે બેસવાને જતું હતું; પણ તે ચોમેર રેલાતી કુદરતને માણવાને નહિ, પણ ચોમેર ઠાળાતા યૂરોપને નાણવાને. લેનીનગ્રેડને તો એટલું જ જોવું હતું કે યૂરોપની કઈ કઈ દેશકચારીઓ હજી નિજ નવસંસ્કૃતિની જળછાંટવિહોણી છે. સૌન્દર્ય એમને શૂન્યતા હતી, ઉપયોગિતા એમને સર્વસ્વ હતી.

ભાઈ! મહેં તો મહાદીક્ષા ધારી,

પૃથ્વીભંડારનો હું ભંડારી.

અખૂટ ભંડાર એ હું ઉઘાડું,

દેશપતિ-દેશજનને જમાડું.

કિરણો આલમંડળેથી ધરતીમાં ઉતરે છે; ગીતશબ્દના સૂરકિરણો ધરતીપગથારેથી ગગનગુંબજમાં સ્ફુટતા હતા, વિમાનને ચે વટી જતા હતા.

‘આ ગીત સ્વીટઅરલેન્ડ ગાય છે ?’

‘ત્રીશેક વર્ષોથી તો સાંભળું છું. ગુજરાત કરીને ફેંક દેશ છે; ત્હાંના હતા. સરોવરતીરે ઉતર્યા હતા, ને ગાતા હતા. કહેતા કે જગત Equitable Distribution of Wealth માગે છે.’

પીંજરમાંનું ચકલું ખીન્ન ચકલા શું બોલે એમ લેની-નથેક પીંજરસંચાલકને બોલ્યું: ‘શિખરથી બીજે શિખરે હાથેળીમાં જીવ લઈને ત્હમે શ્રમજીવીઓ ઉડો છો. જગત શ્રમજીવીને કંઈક જોળખતું થયું છે, પણ પૂરું નહિ.’

‘શ્રમજીવી કોણ નથી ? સ્હારાથી ચે ચોગણું વૈતરૂં અમારા પ્રેસિડેન્ટ કરે છે. એનું ઓફિસનું દરણું દીકું છે ? ટોપલીઓ ને ટોપલીઓ ભરી ભરી કાગળઢગલા ખડકાય છે. સ્હાંજ પડે ત્હાં તો સૌ સફાવટ. વર્જીરકાય છે અમારો પ્રજાપ્રમુખ. થાકને એ જોળખતો નથી. અમારો પ્રજાપ્રમુખ છે અમ પરમ શ્રમજીવી.’

‘આ જોને સ્હાડા ચાર ફૂટનો માનવી આદમ્સથી ઉંચો માને છે નિજને.’ પીંજરસંચાલક મનમાં ગણગણ્યો.

સ્વીટઅરલેન્ડની ઘડિયાળ ટકટકે છે એમ એ પીંજરસંચાલકની જીભનું લોલક ટકટકતું. ચોમેર ઉછળતા સાગર વચ્ચે ખડક સમો, પરસ્પર અથડાતા કુસંખીલા યુદોપના કુસંખો વચ્ચે, અડોલ ને એકજ્યોત, ઉન્નતમુખ

સ્વીટબ્લેન્ડ ઉભો હતો. એ સ્વતન્ત્ર દેશનો એ સ્વતન્ત્ર
 વનની હતો. એને કોઈનું શ્રુતવત્તું નહોતું, એનું કોઈ
 શ્રુતવત્તને આવતું નહિ. પરાયું એ આકાંક્ષતો નહિ,
 એનું કોઈ પરજન આકાંક્ષતું નહિ. લોભપરો, આકાંક્ષાપરો,
 નિતિયમ દેવનો દેશવતની સ્વતન્ત્રતાવતનીની આત્મનિષ્ઠ
 દૃઢ અંદરની વાલો બોલતો હતો. એનો શબ્દેશબ્દ બોલતો
 કે અમે પરપાંએ નથી ઉડતા, અમે પરબુદ્ધિએ નથી વિ-
 ચરતા. અમે પડઘા નથી પાડતા, બોલિયે છીએ, સ્વીટઝ-
 રલેન્ડ બધો ઉચ્ચરતું કે અમારે મોરકોના ગરબાયા નથી
 બીલવા.

ગીતની વીજળીઓ અન્તરિક્ષમાં ચમકવા લાગી હતી.

દેશની કોલતને હું સરળું,

તહો ય જનમોજનમનો હું ગરબૂ,

ધનનું ઝરણું ફૂટે મહારે ઘાએ,

દેઈ તાળી તે તો વહી જાયે.

‘સૈકાઓથી સહુ દેશો જાણે ખેડતને અન્યાયને
 નું કાવતું એવે છે.’ લેનીનએડ બોલ્યું.

‘ટાંક તડકો ને ઝડીઓ વેઠનારાની વેઠ પૂરું તો
 જ નથી.’

‘જગતને જમાડનારો અડધો ભૂખ્યો સૂવે છે.

ગીતબોલ ગગનમંડપમાં ઘોરમતા રહ્યા. જાણે
 રાજા કને ફરિયાદે જતા ન હોય !

‘જા સપાડ ?’

મહારં નામ પૂછો તો ખેડૂત. (ઇ. સ. ૧૯૦૪)
 યૂરોપની મહી ભરેલી ગોળી વચ્ચે રેવત સમો આદ્યસ
 ઉભો હતો. માંડી મીઠે કાળ નિહાળતો કે શાં ચે નવનીત ઉતરશે.
 હિમશિખરની હાથેળીમાં વિદ્યુત્પીંજર જઈને ઉતર્યું:
 બાલુ હાથેળીમાં ચણેલી ચીતરાઈ.

લેનીનશ્રેઠ ને સ્વીટઝરલેન્ડ કાફી પીવાને બેઠા. ફરતી
 આદ્યસની ટેકરીઓ ઉન્નતમુખ ઉભી હતી.

‘ પરસેવાનાં પાણી પાઈ દાણો ઉગાડે ને ખાય
 તે શ્રમજીવી. પૃથ્વીની વાડીએ એવા છે બે: ખેડૂત ને મજૂ-
 ર, ’ લેનીનશ્રેઠે જગત્પરિચિત અર્ધસત્ય ઉચ્ચાર્યું. ‘ નવ-
 યુગ શ્રમજીવીઓને પૂજે છે. ’

‘ નગરચોક વચ્ચે ધ્વજદંડે ઝૂલતી, સૂખાવતના ત્રિશૂળ
 સમી હીંચકતી, ટોપીને સલામ ન ભરનાર, યુત્રના માથા-
 ભાર સમા શેઠ ફળને બાલુ વીંધી માથાભાર ઉતારનાર
 બાણાવળી, સ્વીટઝરલેન્ડને સ્વતન્ત્રતાએ વધાવનાર નર-
 દેવને ત્હારે સ્વીટઝરલેન્ડે ન પૂજવો? નવયુગ દેવને પૂજશે
 કે શ્રમજીવીને? ’ સ્વીટઝરલેન્ડનો શેરીનયો લેનીનશ્રેઠના
 યૂરોપપ્રચારકને મૂંઝવતો હતો.

‘ દેવોને બહુ પૂજ્યા; ક્ષહારેક તો શ્રમજીવીને પૂજ
 જૂવો. ’ નઠોર, પૂજનભાવશન્યનો એ પૂજનબોલ હતો.
 ખડકને કાંકરી વાગે એમ વિદ્યુત્સંચાલકને અથડાઈને એ
 બોલ પડ્યો.

‘ દેવને પૂજશો તો ક્ષહારેકે દેવ થશો; શ્રમજીવીને
 પૂજશો તો શ્રમજીવી રહેશે. ’ કુસંખીલા યૂરોપ વચ્ચેનાં
 સ્વાતન્ત્ર્યશિખરોવાસી ઉચ્ચર્યા

પોતાની નિર્મળી સ્વતન્ત્રતાની આંખે જગત્જોનારા આજે તો જગત્જોળે છે બેઃ એક આલ્પસવાસી સ્વીસ ને બીજો હિમાલયવાસી ગુરજો. બન્ને એ પૃથ્વીવાસીઓ નથી, અન્તરિક્ષવાસીઓ છે.

તે તિથિ લેનીનગ્રેડને ઉપદેશતિથિ ન નીવડી, અસ્થા-સતિથિ નીવડી.

પછી એ શિખરોમાં ગયો. પણ શિખરશિખરે ભૂતા-વળ બેઠેલી હતી, અને એને પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને મૂંઝવતી.

પ્રથમ શિખરે બેઠો સ્ટ્રોટલાંડની ઇતિહાસ ભૂતા-વળને સંલવન કરણહારો પેલો સ્ટ્રોટલાંડનો ભભૂતિયો ભદ્રગર. એણે લેનીનગ્રેડને કહ્યું: ‘ જોવાને આવવું હતું’ એમ-ટ્રસ્ટ્રોડમાં, ને પછી બાંધવી હતી શ્રમજીવીની વ્યાખ્યાવ્યા-સિઓ. નથી જોયાં પહોંચ કે નથી જોઈ રાત; નથી જોયા કુંગર કે નથી જોઈ ખીલુગુફાઓ; નથી જોઈ ખુરશી કે નથી જોયું ઘોડાનું જીન. પણ આનન્દ હતો, એ નવસૃજનની ઘડીઓ મ્હારે આનન્દયુગ હતો. ’

આંખે દેખાયો એવો પાંખે એ ઉડી ગયો. અને જતાં જતાં પૂછતો ગયો કે શ્રમજીવી કેાણ ?

મજૂર સર્જનહાર છે; પાંચસોના રૂબું દસ હજારનું કાપડ સરજે છે. ખેડૂત સર્જનહાર છે; પચ્ચીસના બીનો પાંચસેનો પાક સરજે છે. પણ પાંચના કાગળ, પાંચ આના-ની શાહી, ને પાંચ પાઈની કલમે સૈકાભરમાં પચ્ચાસ લાખ સર્જનહારો અને આવતા સૈકામાં ઔર ઔર પચ્ચાસ લાખ સર્જનહારો, એક જ્યોતમાંથી સેંકડો જ્યોતો પ્રગટે એમ સેંકડો પ્રતિભાજ્યોત પ્રગટાવનારો, ઇતિહાસોને

સજીવન કરતો, સાહિત્યાચાર્ય સર્જક નહોતો કે શ્રમજીવી ન હતો ?

સર્જકની, ઉત્પાદકની, શ્રમજીવીની, Dronesની આજની વ્યાખ્યાઓને જગતના ઇતિહાસયુગો હસે છે.

લેનીનશ્રેડને થે તત્ક્ષણ તો થયું કે એમટ્રસકોર્ફનો બાફગરો સર્જકે ખરો ને શ્રમજીવી થે ખરો.

શિખરોની છાંયડીમાં એ આગળ આદ્યો. નીચે જળ ઘોધ પડતા, ને ઉપર હિમગંગાઓ ગડગડતી.

ઉપરની એ હિમગંગાઓ ને નીચેની એ ઘોધધારાઓ ધરતીમાં ઉતરે નદીઓ થતી ને ધરતીને ફળદ્રુપ કરતી.

ખીજે શિખરે વિરાજેલી હતી ઝરફશ્વેત અશ્વરાજે લીલે વાઘે યૂરોપની સંગ્રામમૂર્તિ. વૃક્ષરાજનાં લાક્ષ્ણો પાંદડાં ખરી પડે ને થડ એક અખંડ ઉભું હોય એવો એ સેનાવિહાણો સેનાપતિ, એકલો ને અટૂલો, ઉભો હતો. લેનીનશ્રેડને જોઈને એ શાહાનશાહે તો હસવા જ માંડયું, અટૂહારથે હસવા માંડયું.

‘ પધારો, લેનીનશ્રેડના પ્રચારકપ્રમુખ ! શ્રમજીવી દેાણ? પર્વતમાળામાં એકલા વિચરો છો, અને એ થ તે વિદ્યુત્પીન્જરમાં વિરાજીને. સોરનાં પીંછાંની પેઠે લાક્ષ્ણોને લેઈ ને આ પર્વતમાળા એાળંગી છે, લાક્ષ્ણોને લેઈને યૂરોપનાં રાજ્યરાજ્યે ફ્રાન્સપ્રચાર કીધો છે. પૂછો પેલા જેના ને ઓસ્ટરલીઝનાં રણમયદાનોને, પૂછો પેલા સન્ત બનાંડના ગિરિઘાટને. તહમ્મે શ્રમજીવી છો, ને શ્રમજીવીના શાસ્ત્રપ્રચારાર્થે નીકળ્યા છો. લાક્ષ્ણોનાં ખાવાનાં, પીવાનાં, પહેરવાનાં પૂરવાં; લાક્ષ્ણોને સફરો સરંજમો સંગ્રામસામગ્રીઓ સબવવી;

લાક્ષ્મીના ઉમંગ ઉત્સાહ વીરત્વની બ્યોતિઓ ઝગમગતી રાખવી; રાત્રે કૂચ, સહવારે મોરચા, મધ્યાહને સંગ્રામ, સન્ધ્યાએ કાલની વ્યૂહરચનાની વિચારણા: પિરિનીઝથી મોરકો, ને ટેલેથી પિરામીડ ને પિરામીડપાર બાકના ને સાર્ધપ્રસ: આ પાય ખૂંદી વળ્યા છે ક્રાન્સપ્રચારાર્થે. આ તમ પેરે એકલદંડી સંન્યાસીવેશે નહિ; પીંછાંની રેખારેખાનો પથારો ઉપાડીને, વનની ડાળીડાળીનો ભાર વેઠીને. અરિદળને સહામે પૂરે આલ્પસ ઓળંગી જૂવો એટલે તત્કાળ સહમનશે કે શ્રમજીવી તે સેનાની કે શહેનશાહ? બ્રિટિશ ચેનલની એક નીલી નહેર ન ઓળંગાણી; વરુણદેવ આડો ઉભો; હનુમાને ન્હોતા કે નળનીલે મ્હારે ન્હોતા: નહીં તો તો યૂરોપના દેશેદેશે યોનાપાટો તખ્તે હોત આજે, ને સહુનું સામ્રાજ્યસિંહાસન હોત વરસેલસની કૂવારાધારાઓની વચ્ચે ગુલાબજળથી છંટાતું.’

લેનીનથ્રેડને આલ્પસની શિખરમાળ બચંકર ભાસી. અંહી તો શિખરશિખરો ઇતિહાસ યોલે છે, અંહી તો શિખરશિખરે દેશદિગ્ગાળો વસે છે, અંહી તો શિખરશિખરે યૂરોપના ત્રિકાળદ્રષ્ટાઓ વિરાજે છે: એવી મહામાનવતા એ યૂરોપચક્રની ચક્રવર્તી ગિરિમાળામાં લેનીનથ્રેડને દર્શાઈ. લેનીનથ્રેડ ઘડીક જૂલ્યું હતું કે પોતે યૂરોપના પ્રહારન્ધની પાળે અત્પ્રહારે ઉભું હતું.

ત્હો ય તે બહાદુર હતો, પરાક્રમજેલન્દો હતો, જે દેશમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય રાજવી છે ત્હાનો રાજપુરુષ હતો. લેનીનથ્રેડ પાછો વળ્યો નહિ ને શિખરોમાં ગયો: બાજુ શિખરોને પૂછતો ન હોય કે શિખરને શિખરે બીજાં શાં અફસુતો છે.

તે તિથિએ તહેને જૂતકાળના લણુકારા વાગતા; તે તિથિએ તહેને યૂરોપની મહામાનવતાનાં દર્શન થતાં; તે તિથિએ તહેને યૂરોપ પ્રશ્નો પૂછતો.

પડખેને જ શિખરે એ નીલી નહેરનો જળધિસ્વામી લેનીનથેડે ખેઠેલો દીઠો. ટ્રંકાલૂગરના વિજેતાએ તો એટલું જ કહ્યું કે ભવ, ખાણોમાં શોધો ખાણિયા શ્રમજીવીઓને. જગતની મહાખાણુ-રત્નાકરને નહિ શોધો ત્યાં સૂધી સો વર્ષે એ સાંપડશે નહિ સાચો કેા શ્રમજીવી. પૃથ્વી ઉપર સન્તાફકડી રમેા છો; પાણી ઉપર રમી જૂવો. હવેલીઉચાં મોજાંઓ ઉછળે, પગ નીચે નૌકા તો ત્રાજવાં જેવી ડોલ-મડોલા થતી હોય, ઝંઝાનિલના ઝપાટા વાગતા હોય, પગ લગરીકે લપસે તો ઉંડામાં ઉંડી જળખીણનાં તળિયાં. જોવાનાં-પૃથ્વીના જલોદરમાં જ સમાવાતું: અને એ મૃત્યુ-મૂખાળા કાળસંલોગો વચ્ચે આયુષ્યની ઘડીઓ ગણવાની ને મહામૃત્યુના વ્યૂહ જોલવાના: કાપનામાં એ કદખી જોજો ને પછી કહેજો કે શ્રમજીવી કેાણુ? તૂતક ઉપર ઉભેલા ખલાસી, કે ફૂવાદંડના સ્હીડીદોરે અન્તરિક્ષમાં અદ્ધર ઉભેલો કપ્તાન? ટ્રંકાલૂગરના સાગરસંઘામમાં શ્રમજીવીને શોધવા આવતું' તું ને '

એ શખ્દો ન હતા, યૂરોપવિજયી નૌકાપતિના તોપ-ભડાકા હતા. લેનીનથેડના હેયામાં જઈને વાગતા: જાણે એ ક્ષણે જ ટ્રંકાલૂગરનું નૌકાયુદ્ધ ખેલાયું. ઉગતા ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો આદ્યસઅધિકેા ભાર નૌકાસ્વામી નેલસનને માથે લેનીનથેડે ત્યાંદે જોયો. માટીનો ટોપલો ઉપાડનારને લેનીનથેડ શ્રમજીવી કહેતું; સમસ્ત સામ્રાજ્યનો ભાર વહતી.

મહાકાય હુંગરવિશાળી મૂર્તિ એણે દીઠીને કંઈક અંખવાણો.

ત્યાં તો અળક્યા વીસમી સદીના યુરોપના મન્ત્રી-
શ્વરો. પહેલાં તો કિરણો ઉડ્યાં ને અળક્યાં; અને પછી
ધીરે ધીરે કિરણોની માનવમૂર્તિઓ ગૂંથાઈ અને એણે
ઓળખી. એ કિરણમૂર્તિઓએ તો પ્રશ્નો જ પૂછ્યા:

‘ગાલ્લિકથી જાહેરીન દીકું છે ને? વર્ડૂનથી યત્રે
એના ચોથલાગતું ચે નહિ. પણ સેંકડો માઈલના રણભો-
રયા એટલે શું એ કહ્યું છે કદી?’

શિખરશિખરને શબ્દ અથડાતા ને ખીણો એ પ્રશ્નના
પડઘા પાડતી કે ‘સેંકડો માઈલના રણભોરયા એટલે શું?’

લેનીનએડ અનિમિષ મૌને ઉભું હતું; જાણે શિલાછા-
ટમાંથી ફારેલી મૂર્તિ.

‘એ ભોરયા અખંડ રાખવાને લાફો સેનાનીઓ
દોડાવવા; એમને એકએકને સેંકડો કારતૂસો સળવવા;
એમને ખવરાવવાં, પીવરાવવાં, પહેરાવવાં; એમની પીઠે
તોપજંજળના કિલ્લા માંડવા; નિત્યનિત્યના કરોડોમૂલો
સોનાંરૂપાં પેદા કરવા, એ સોનાંરૂપાંને હ્રમન્તરથી રણસામગ્રીને
રૂપાન્તરે સર્જવાં, વીજળીયાંએ એ રણસામગ્રી રણક્ષે-
ત્રમાં ઠાલવવી; એમ મુઠ્ઠીમાં સામ્રાજ્યોની હારજીત લઈને
સદા ધૂમધુ: એ સહુનો સરવાળો આવડે છે? સદીની પહેલી
વીશીમાં ઇસ્તંબુલ ઓસ્ત્રિયા જર્મની ને ઝારનાં મહારાજ્યો
ઉથલાવાયાં એ ઘડીએના કાળભાર કહ્યા છે? એ મહા-
તોપનો એક ગોળો ચે તહમારો શ્રમજીવી ઉપાડશે? મહા-
રાજ્યો ભાગ્યાં ને સરજ્યાં એ સર્જકો નહોતા? બિસ્માક
સર્જક નહોતો કે ઈટો? ઈટ ઘડે કે હજથી ઢેકાં ભાગે

એ સર્જક; ને મહારાજ્યો ભાગે ને માંડે એ સર્જક નહિ !
બુદ્ધિને ગાળી મૂકી છે કે શું ?

પછી તો પશ્ચિમપાંખે પથરાતો આટલાન્ટિક ખળભળ્યો
અને સાગરમાંથી ડોકિયું કરતી સળમરીન ઉઠે એમ અન્ત-
રિક્ષમાંથી ડોકિયું કરતી એક માનવમૂર્તિ આવીને ઉભી.
એના કાનમાં સ્વરવિસ્તારક નળી હતી, એની આંખો પથર
વીંધીને પેખતી, એની દૃષ્ટિ વીજળીપાંખે ઉડતી. લોક એને
'વીજળીનો બાદશાહ' કહેતા: એવી વીજળી એને વશ હતી.

'મ્હાફે લોંચરું જોવાને આવવું' તું ને. બાબરા જૂતના
ભાઈનું એ લોંચરું હતું. શ્રમજીવીઓ ત્યાં હતા. અને
શ્રમજીવીઓનો પરમ શ્રમજીવી ત્યાં પેખત તહમે ઉડતી
વીજળીને ઝાલી છે કદી ? એને ઝાલી, બાંધી, પૂરી છે કદી ?
અંશુલિને યે એનો ડંખ વાગે તો શેષ નાગનો જ ડંખ
વાગે ને ? ક્ષણક્ષણના જીવનમૃત્યુના ખેલ હતા. અસિધારા
વ્રત તો સારું; આ તો કિરણધારા વ્રત હતું. જીવના
જોખમે એમ રાત્રીના દિવસ કીધા. એ સરજ્યું નથી ?
પૃથ્વીનાં અન્ધારાં ઉતાયાં એ મૃજન ન્હોતાં ? દુનિયાંની
રાત્રીઓ સાક્ષાત દિવસો કીધા. લેનીનગ્રેડ ! ભૂકીમાં કોયલા
પૂરે એ સર્જક; ને બીજો સરજ ઉગાડે એ સર્જક
નહિ: કાં ?

લેનીનગ્રેડ શિષ્ય ઘર્ષ ઉભા, નમસ્કાર કીધા, ને બોલ્યા:

'આપ જ એ ? અફઝુતના અવતાર ? દેશદેશમાં,
નગરનગરમાં, ઘરઘરમાં રાત્રીના અન્ધકાર ધોયા ને મધ્યરાત્રે
મધ્યાહ્ન તપતો કીધો એ મહર્ષિ તહમે ? લેનીનગ્રેડ તો
તહમને વાંદે છે, પ્રણમે છે, કીર્તન ગાય છે, આરતી ઉતારે

છે. સમસ્ત રશિયાએ સાંભળ્યો છે ને બીલ્ચો છે તમ મહામન્ત્રોચાર: Two Per Cent of Inspiration & Ninety eight Per Cent of Perspiration. આપ તો છા પરસેવાના પયધમ્બર. મોસ્કોથી કામસ્યાટકા આપને વન્દે છે. ’

‘પણ જૂવો, એક મા બૂલતા. એ બે ટકા વિના અઘાણુ ટકા વૃથા છે; આંધળો આખી રાત મારગ શોધે એવા. એ બે ટકા છે એ આંખો. દેહ છે પાંચ ફૂટની શિલા, ને આંખો છે ઇંચઇંચનાં રતન. આંખોવિહોલો દેહ કેટલુંક દોડશે ? કપ્ડાં દોડશે ? બે ઇંચ દાખવેપ્રેરે ત્યાં પાંચ ફૂટ પગલાં ભરે; લાફોની સૈન્યમેદનીને એક સેનાપતિ પ્રેરે છે એમ. સેનાપતિસૂની સેના, એવો બુદ્ધિ સૂનો શ્રમજીવી. બુદ્ધિ બહી કે પરસેવો ? ’

તેજવાદળી આલમાં ઝોગળી જાય છે એમ એ મૂર્તિ અલોપ થઈ ગઈ. પાછળ પગલી કે પડછાયો ચે ન રહ્યાં. માત્ર લેનીનઝેડના હૈયામાં એ શબ્દમન્ત્રના ટકોરા વાગતા.

એને થયું કે આ વિજન શિખરોમાં ઇતિહાસની શૂતાવળો જ વસે છે કે શું ? આદ્યસ એણે સુંદર દીઠા હતા, લબ્ય દીઠા હતા; આવા લીધણુમૂર્તિ આદ્યસ એણે આજે દીઠા.

પણ ‘લય છે’ સાંભળ્યે પુરુષાતન પાછું ન વળે.

લયંકરતામાં એણે પગલાં કીધાં, ને વિજનતાને વીંધતો ચાલ્યો: જાણે પ્રકૃતિની હૃદયશુદ્ધિમાં પ્રવેશતું માનવબાણ.

ભયંકરતાને ચે ભય પમાડે એવી ત્હાં, મહાકાળની પડેલી પગલી સમી, ખીણુ આવી. ખીણુનું મુખડું સિંહના વિકાસેલા વિકરાળ મહાવિશાળ મુખ સમું ઉઘાડેલું હતું. કેસરીના કેસરજુંડ સમી ફરતી અઘોર વનઘટાઓ હતી. દન્ટુડીઓ સમી ખડકોની અગ્રઅણીઓ ઉભી હતી. મૃત્યુ-કંશીલી ડાલતી છુહ્વા જેવો વચ્ચે જળધોધ જૂલતો. પૃથ્વીની મહાભીષણતા જાણે પાલવ સંકેરીને ઉભી.

લેનીનગ્રેડના પાય થાંભલા થઈ ગયા. ઉત્તરદ્રુવના હિમપગથારોની ભયંકરતા એણે સાંભળી હતી, ઘીડી ન હતી. આ તો યોજનવિશાળો મહાસિંહરાજ, પર્વતમુખની મહાગુફા સમું મુખ વિકાસીને, જાણે પગલાંમાં જ પડ્યો હતો.

પણ સિંહને ખદલે સિંહઆળ સમી માનવમૂર્તિ હુવામાંથી ઘડાઈને એના પડખામાં આવી ઉભી, ને બોલીઃ પધારો.

એની પ્રિયતમાના પ્રથમ ગ્રેમસત્કારે પણ નહિ થયો હોય એટલો રોમાંચનો ચમકાર લેનીનગ્રેડને થયો. એને થયું કે વનના વનદેવ બોલ્યા કે શું ?

આદ્યસમંડળના એ કૈલાસી હતા. કહે છે કે સિંહની ને મણિધરની નયનજ્યોતમાં કંઈક ગહન ગેખનાં આકર્ષણ હોય છેઃ એવી ગહન આકર્ષણજ્યોત એ કૈલાસીનાં નયન-મણિઓમાં ઝળકતી. લેનીનગ્રેડએ જૂરકીમાં ભરમાયો, ને ચૂરોપ વશ કરવાને રહડેલો એ નવસિકન્દર વનજોગીને વશ થયો.

આગળ માનવી ચાલે ને પાછળ પડછાયો સંચરે એમ આગળ કૈલાસી ને પાછળ પાછળ લેનીનગ્રેડ પ્રકૃતિનાં

ભયભીષણ ઉઘાનોમાં સંચર્યા.

હિમવેરાયેલો એ વિજન પગથાર સૂનો ને શમશ-
માકાર હતો: જાણે પૃથ્વીઉરમાંની એકાન્ત નિઃશબ્દતા.

પર્વતોમાં તો તહાંમે ક્યાં છે ને ? પૃથ્વીપથરાએલી
તડકીછાંચડી ગિરિશિખરેથી દીઠી છે ને ! સોનાની સરિતા
સમો તેજપાટ ને રૂપાની રેલ સમો સરિતપ્રવાહ પર્વતરક્તથી
રહડીને જોયાં છે ને ? પરમેશ્વરી સીનેમાપટ સમી પગલે
પગલે પલટાતી કુદરત ત્હાંથી નથી દીઠી ? ગિરિવરનો
એક ઘાટ રહડી ઉતર્યાં, પર્વતરાજની એક પાંખને વળો-
ટાવી, વનજું એક જુંડ વીંધી વનચોકમાં ઉભાં, કે દુનિ-
યાંનાં નવદર્શન નથી દીઠાં ? કૈલાસી ને લેનીનત્રેડ ગિરિવ-
રની એક ઘાટી રહડી ઉતર્યાં, વનજુંડ વીંધી વનચોકમાં આવી
ઉભા, ત્હાં તો સમક્ષ પથરાયેલું દુનિયાંદર્શન પલટાઈ ગયું.

પૂર્વનાં ભીષણતા નીતરી ગઈ, ને પળમાં ભવ્યતા
થઈ; અને પછી ક્ષણે ક્ષણે ભવ્યતા નીતરી-નીતરીને
સુન્દરતાની વાડીઓ પગમાં પથરાઈ રહી.

‘ પદારો અમ આશ્રમે ’ કહીને કૈલાસીએ અતિથિને
ઢૂંયાઉછળતો આદર દીધો.

નદીની હવેલીઉંચી ટેકરીશાથી ભેખડે એ કૈલાસીની
કુંજ હતી. કુંજમાં વેલીછાયી પર્ણકુટી હતી, વાયુવાળેલું
આંગણું હતું, પુષ્પવેરેલો ચોક હતો. આંગણામાં પુષ્પમ્હો-
રેલો વૃક્ષરાજ છાંયડી ઢાળી ઘટાગોરમ્ભતો ખડો હતો. એ
વૃક્ષરાજના ઘટાગોરમ્ભામાં ઉંચે અદ્ધર કૈલાસીનું સમાધિ-
મન્દિર હતું. નિજનાં કે પ્રકૃતિનાં અન્તર્અન્થ ઉઘાડીને
વાંચવા હોય ત્હારે કૈલાસી એ ઘટામંડપમાં જઈ ને જોસતા.

શીતળ પાણીથી કૈલાસીએ લેનીનથેડનાં હાથમુખ ધોયાં. આદરસત્કારનું ઓટલીએ દર્ભાસન દીધું. સાકરના કટકા સમાં લીલાંસૂકાં ફળફળાદિ આણી મૂક્યાં. દૂધની શિરાઇ, દહીની ગોરસી, માંખણનો કટોરો પીરસ્યો. પછી જવ મગધ ને ખાજરાનો રોટલો અને કન્દમૂળનું શાક કૈલાસીએ અતિથિદેવને ધરાવ્યાં.

‘આરોગ્યો ને થાક ઉતારો. મ્હારે તો ત્હમે પૂર્વપરિચિત છો. ફરથી દીઠા તે આદરવાને આવ્યો. આ વિજનતામાં અતિથિદેવ ક’હાંથી ?’

‘ત્હમને નહિ; તમ જેવાને જ્ઞેયાનું સાંભરે છે, પણ યાદ આવતું નથી. આવડિક વિજનતાને કાં વસાવી છે ?’

‘જનતામાં સારો દિન ધૂમિયે છીએ માટે.’

ઉપર વૃક્ષરાજ મધુરવે ડાલતા, નીચે સરિતા મધુરવા બોલતી. ધીમે ધીમે જગતવાર્તા જામી.

વસન્તના વાયુ ત્હાં વાતા અને અતિથિને ને યજમાનને મધુરો પ’ખો નાંખતા. ત્હાંનાં સરિતાજળ પણ મધમધુરાં હતાં, અને પીનારને મધમધુરાં કરતાં.

એ કૈલાસી મધુરપની મૂર્તિ હતા. દૂધનાં ટીપાં ટપકે એમ બોલતા.

‘ચિત્ર હાથ દોરે છે, ને કવિતા હાથ લખે છે. ચિત્રનો ચીતરનાર ને કવિતાનો સજનહાર કોણ ?—હાથ ?’

વસન્તની મધુરપ જેવો વાર્તાપ્રવાહ વહતો હતો.

‘રશિયાની મશ્કરી કરો છો ? સૌન્દર્યકલાના સૂજન-સિદ્ધાન્તો રશિયા શું નથી સ્હમજતું ?’ આછી સ્મિતલહરી વેરતું લેનીનથેડ બોલ્યું.

‘ રશિયાની મશ્કરી હું નથી કરતો. મશ્કરી તો દુનિયાની રશિયા કરે છે; ને ઉદ્દ્યોગ છે કે ખુદિ ને પ્રેરણા નથી સરજતાં, હાથ ને પગ સરજે છે. ’

રશિયાનો વાચસ્પતિ ક્ષણેક થંબ્યો, વિચારવમણોમાં ફૂંચ્યો.

એક ઠાળખીએ બે ફૂલ બેઠાં હોય, ઠાળ ડાલે એમ ડોલતાં હોય, ચોમેર એમના સુગન્ધધૂપ મધમધતા હોય: એવા એ યજ્ઞમાન ને અતિથિ બેઠા હતા.

એવે સંગીતની પાંખે ઉડતી, પેલી યૂરોપવિખ્યાત ગીતચરણાવલિ આવી ને એમના ઉપર ઢાળાઈ. યૂરોપનો કવિવર બાદશાહી બોલે સૈકાઓથી બોલતો તે એ ગિરિ-મંડળમાં ત્હારે ગાજતું હતું.

કવિતાની વીજળી વાગ્યે બન્ને ચે સચેત થઈ ગયા, ને કૈલાસીએ પળવારે પૂછ્યું: ‘ આ ગીત કોણે રચ્યું ? હાથે, જીભે, કે રસવૃત્તિએ ? ’

‘ હાથ કે જીભ ન હોત તો રસવૃત્તિ લખત ખરી કે ગાત ખરી ? ’ લેનીનએડનો ફટાકડો ફૂટ્યો.

‘ રસવૃત્તિ ન હોત તો હાથ ને જીભ લખત કે ગાત ખરાં ? ’ લેનીનએડના ફટાકડા રહામો કૈલાસીનો ટેટો ફૂટ્યો; ‘ રશિયાનાં વિધિવિધાનં જોટાં નથી, રશિયાનાં જગત્તનિષેધ જોટાં છે. હાથપગ સરજે છે કહે છે, ત્હારે રશિયા સાચું છે; ખુદિ સરજતી નથી બોલે છે, ત્હારે રશિયા જોટું છે. રશિયાનું મંડન સાચું ને ખંડન જોટું. ખેડૂત ને મજૂર શ્રમજીવી છે, સજંક છે; સિકન્દર ને નેપો-લિયન ને પીટર ધ એટ મહાશ્રમજીવીઓ હતા, મહારાજ્યોના

સર્જનહારા હતા. શેરીશેરીમાંના રાત્રીનો દિવસ કરતો વીજદીવડો કેણે સરળ્યો ? એડીસને કે એડીસનના ચન્ન-ગૃહમાંના મજૂરે ?

ઈન્દ્રજીતની સાંગ વાગ્યે લક્ષમણજી મૂર્છામાં ઢળ્યા હતાઃ એવી કંઈક મૂર્છા, દૈવાસીની પ્રશ્નસાંગ વાગ્યે, લેની-નથ્રેડને ક્ષણેક આવી ગઈ.

પણ લેનીનથ્રેડની એ જાગૃતમૂર્છા હતી; શ્રવણ સાંભળતા અને અન્તર આલોચતું. ફલ ફારે એમ દૈવાસી બોલતા હતા:

‘ ઘિરમાઈ સમા મહામન્ત્રીશ્વર દાયકાઆયુષી મહારાજ્યોને સરજે છે, ડાવીન સમા મહાવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સૈકા-આયુષી મહાશાસ્ત્રોને સરજે છે, હોમર સમા મહાકવિ સહસ્રાયુષી મહાકાવ્યોને સરજે છે. કર્મેન્દ્રિયો સરજે છે જગતમાં; પણ કર્મેન્દ્રિયોનાં પ્રાણુને પ્રેરણા જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. કેણ સર્જે છે ?—હાથ ? કે હાથમાંની પ્રેરણા ? ’

‘ તહમે તો અમારી આંખે નથી જોતા. ’ કંઈક ગદ્-ગદ કંઠે લેનીનથ્રેડ અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યું.

‘ ખરું. દૈવાસીઓ પક્ષવાદની આંખે નથી જોતા, સત્યશોધકની આંખે જૂવે છે. સૂર્યને અન્ધારું કહેનારે ખરો હોય; પણ તે તેજવાસી નહિ, ધાબાંવાસી હોય—દિવસવાસી નહિ, રાત્રીવાસી હોય. યોગેન્દ્રોની ગુફાઓ દીઠી છે ? કે પયઘમ્બરોના પ્રાયશ્ચિત્તસમારંભો વાંચ્યા—વિચાર્યા છે ? ચક્ષુ આદરે એમને આંખણે દેવ ઉતરે. ’

‘ હજો ત્હારથી તે આથમે ત્હાં સૂધી લહીને મોડો

અગ્નિની જાળમાં પરસેવાનાં ઝેળજળાં નિતારતા લોહું ગા-
ળનારાઓને દીઠા છે ?

‘ દીઠા એ છે, અને એમના પરસેવા એ દહાયા છે; એમને પાણી પાયાં છે, અને ચંપી કરી થાક ઉતાર્યા છે. પણ એ છે આઠ કલાકની લઠ્ઠીનો લઠિયારો. ઘેર ગયે છે ચિં-
તામુક્ત ને શ્રમમુક્ત. પાછળ દહાય લાગે તો આવલું હોય તો આવે. અને એનો શેઠિયો ? શેઠિયો એટલે ચાવીસે કલાકનો ચિન્તાભારવાહી પોઠિયો. એડીસનના કારખાનાના મજૂરો માટે Factory Act હતો; સ્વયં એડીસનને કાળે Factory Act ક્રિયો ઘડાયો હતો ? આઠ કલાકનો રોજ, ને ચાળીસ કલાકનું અઠવાડિયું મજૂર કાળે થયાં; પણ એડીસનનો કે અકબરશાહનો ને શિવાજી મહારાજનો સોળ કલાકનો રોજ પન્દરનો કેણે કીધો? ’

‘ શેઠિયાઓ તો માણે છે. ’

‘ ઇતિહાસ કહે છે ને કે એડીસન કેટલુંક માણુતો ને નેપોલિયન કેટલુંક માણુતો ? માણુવાની નવરાશઘડીઓ ઝાઝેરિક હતી ને એમને ! પણ તમ બોલ છે કંઈક સત્યા-
શનો. મહામન્ત્રી મહારાજ્ય સરજતાં માણે છે, મહાકવિ મહાકાવ્ય સરજતાં એ માણે છે. એ છે એમના પરમ આ-
નન્દની સર્જનઘડીઓ. તહમારા શ્રમજીવીઓને એ કહો સરજતાં સરજતાં આનન્દે. શ્રમજીવીઓ શ્રમકાળે આનન્દે તો શ્રમ ઓછો સ્કુડે. શ્રમની ઘડીઓ તો છે કર્તવ્યધર્મ-
ની યોગઘડીઓ. પેલો કહી ગયો છે ને કે Work is Worship.

‘ અમણવીતું જીવન નથી, જીવનવેઠ છે. ’ દેનીનમેડે.
ફરિયાદ ઉચ્ચારી.

‘ કેનું જીવન જીવનવેઠ નથી ? સ્વર્ગ મણાતું હોય
તો ક્ષણેકે કોણ પૃથ્વીલોકમાં વસે ? માનવજીવન જ વેઠ
છે, પણ ભગવાનના ઘરની. મેવાડની મહારાણીએ ગાયું
છે ને કે

‘ ઉપાડી ગાંઠડી વેઠની, રે કેમ મૂકી દેવાય ?
એ છે શામળશાહ શેઠની, રે કેમ મૂકી દેવાય ?
ઉન્હી ઉન્હી રેતડીમાં પાય દાઝે છે;
લૂ વાય છે માસ જોઠની,

રે કેમ મૂકી દેવાય ?

ખાઈ ગીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ;
હોં દાગી છે મ્હને ઠેઠની,

રે કેમ મૂકી દેવાય ?

‘ પૃથ્વીવાસી પ્રત્યેક પ્રાણિયો શામળશાહ શેઠનો
વેઠિયો છે. લગની લાગે તો પ્રેમ, નહી તો પત્થર. ’

‘ મજૂરોના કે ખેડતોના ભાત જતા દીઠા છે ? ’

‘ મજૂરના ચે દીઠા છે ને ખેડૂતના ચે ખાધા છે.
શેઠિયાના ભાત જતા તહમે દીઠા છે ? સ્ત્રીસન્તાન સંગાયે
જમવાનું ચે નહિ. ખેડૂતની પેઠે પાલવપંખે ભતવારી જમા-
ડવા ચે આવી ન હોય. જમતાં જમતાં ચે તાર વાંચવાના.
મીલમાંથી નીકળ્યા પૂર્વે ટેલીફોન કરાય કે ‘ બા ! થાળી
પિરસાવળે. ’ હવેલીમાં પગ મૂક્યો કે એકને પાઘડી ને એકને
અંગરથું—ખા જોડે વાતની ચે નવરાશ નહિ. Heart Fail

થાય ત્હારે જાને જોળે માથું મૂકવાની એક નવરાશ. એ વેઠિયાવતારી શેઠિયાજીવન જોયાં છે ?

‘પણ યન્ત્રમાં કપાઈ મરે ને ઘેર સ્ત્રીબાળકો રહે-’

‘ને વિમાનમાંથી ને પર્વતધારેથી પડીને, કે ઝેરની પડીકરીએ કે પિસ્તોલની ગોળીએ કરોડપતિઓ આપઘાતો કરે છે ત્હારે તો ત્હેમનાં સ્ત્રીબાળકો હસતાં હશે ? ખાઈમાંનાં સૈનિકમાથે ખાઈનો ભાર છે, સેનાપતિને માથે સંગ્રામભાર છે, મહામન્ત્રીશ્વરને માથે મહારાજ્યનો ભાર છે, જે હજારઅખાળા શેષને માથે સારી પૃથ્વીનો ભાર છે. ઝારના ઝળકાટ જોતા, ઝારના મુગટના જવાહીર જોતા; ઝારને માથે આટલાન્ટિકથી પેસીફિકનો ભાર હતો એ કેાણ કેાણ જોતા ?’

નાટકના તજ્જતા ઉપરની સ્વગતોક્તિને શબ્દે, કુદરત સાંભળે એમ, ચિન્તનચગડોળે ચ્હડેલો લેનીનશ્રેષ્ઠ મનમાં બોલ્યો: ‘સાચો શ્રમજીવી કેાણ ?-સેનાની ? કે સેનાપતિ ? ખરો સર્જક કેાણ ? જોડૂત કે કાર્લ માર્ક્સ ?’

‘પૃથ્વીકુંજે સર્વોત્તમ સર્જક છે દેવમન્દિરમાંના સાધુ-સન્ત ને શાળામાંના શિક્ષક શિક્ષક અણુધોના વિષુધો સર્જે છે, સાધુસન્તો પાપીઓના પુણ્યશાળીઓ સર્જે છે.’

‘પાપ શું ? ને પુણ્ય શું વળી ?’

‘ત્હમે જૂલી ગયા છો એ માનવીના જેથી આતમરંગો.’

આદ્યસનો જળધોધ એ મહાશબ્દોને ઝીલતો હતો, ને સદ્દેશાળી યૂરોપને પાણી પાતો એ લેગો શબ્દમન્ત્ર પણ પાતો હતો.

‘તહમારે શાસ્ત્ર સાચું કહે છે કે Equal opportunities for all: સૌને સરખાં દ્વાર ઉઘાડાં. No preserves: કૌંઠનાં ચે ઈબ્બરા નહિ. કૌંઠને અન્તરાય જ નહિ, ને કૌંઠને સાત દેવડીની સાત દોઢીઓ વળોટવાની: એવી અન્યાયપ્રચૂર સંસારઘટના ન હોય.’

‘નવયુગનું તમ શાસ્ત્ર સાચું કહે છે કે દેહશ્રમ વિના સંસાર ઘડીકે ન નલે. ભારતમાં તો એ ગીતાબ્રહ્મનું સંસારસત્ય છે. શુજરાતનો નવયુગત્રષ્ટા તો સૈકા પૂર્વે ઉચ્ચારી ગયો છે, ને સૈકાથી સાંભળ્યું છે એ સહુ સહમત છે કે

‘મળે મહેનતમાં થકી રાતાપીળા રંગ.’

‘એક વરસાદનાં ટીપાં ને બીજાં પરસેવાનાં ટીપાં જગત્પલકમીને સરળે છે;’ લેનીનએક ધીરા વિચારક બોલે બોલ્યું.

‘ખડ્ગ-સાવ સાચું; સાડું જગત પરસેવાથી ખલ્લેલો રાટલો ખાય છે. પણ કર્મદ્રિયોને ન્હાળો છો એમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ન્હાળતા થાવ. આજનું રશિયા તો બાણે નિજના શુરુદેવને ચે દેશવટો દે, ને કાલે માર્ક્સને ચે કહે કે તહમે શ્રમભૂવી ચે નથી કે સર્જકે નથી; રશિયામાં તમ કાળે તસૂ ચે પૃથ્વી નથી.’

‘સંસારના હાથપગને બૂળે મારશે ત્હારે ?’

‘શાહબાશ, નવયુગના જગત્પ્રચારક ! શાહબાશ. બે હબ્બર વર્ષજૂનો પ્રશ્ન પૂછ્યો ખરો અન્તે. સંસારનો એ મહાપ્રશ્ન રોમમાં પૂછાયો હતો, સ્પાર્ટમાં પૂછાયો હતો, ને યુગે યુગે પૂછાય છે. નવયુગમાં કંઈક નવું તો પૂછો. સપ્તશંગાળી નગરીએ એ સંસારપ્રશ્નનો ત્રિકાળનો ઉત્તર

આપેલો છે પેલી 'ઉદર ને અવયવો' ની મમ્મવાતોમાં. પાપ કપાયે કે હાથ છેદાયે જીવાશે; હૈયું વીંધાયે કે મસ્તક છેદાયે નહિ જીવાય.'

‘પણ પ્રજાઓએ પ્રજાઓને વિસાયાં નથી? હિન્દમાંના અન્ત્યજો, ઇસ્લામમાંના શુલામો, ખ્રીસ્તમાંના મનુરો—’

‘અરે. Yes. The principles of distribution of wealth shall have to be reformed ere the world once again settles down to peaceful economic life. પ્રજામંડળો બ્રહ્માં છે. પણ જૂલજૂલામણીઓમાં ભમતી તમ દ્વિલસુક્ષ્મ પ્રજાઓને સુધારશે? હાથે ફેડલા છે, પગે ગડગૂમડ છે; તો ઔષધોપચાર કરો, આરોગ્ય પીરસો. પણ પગ તે મસ્તક છે ને હાથ તે હૈયું છે કહ્યે આરોગ્ય આવશે? સુધારો—’

‘સુધારણા નહિ; વિપ્લવ, ક્રાન્તિજાળ, અગ્નિચારી, વનદ્રવ પૃથ્વી માગે છે. It is too late for reform. તહમ્ બાળવાથી ખટીઓ છે.’ ઇતિહાસઅજ્ઞાની ઉતાવળ ગાજી ઉડી.

‘ચોતાનું બાળવાથી હું ખટીતો નથી, પરંતુ બાળવાથી હું ખટીઉ છું. સ્નેહીઓ નિજ સ્નેહીનાં શબને બાળે છે, સંન્યાસીઓ નિજ સંસારને સળગાવે છે. બાળવાથી ખટીનારા અમે વનવાસીઓ નહિ. પણ શહેરીને તો નિજનું બાળવાનો યે હક્ક નથી. નિજનું બાળતાં રખેને પાડોશીનું બાળે.’

‘જેહૂત જગતને જમાડે છે, જગતને ઢાંકે છે,’

‘મહામન્ત્રી મનુરને સંરક્ષે છે, મહાકવિ જેહૂતને

હુંલસાવે છે. તત્ત્વતઃ હાથ કે પગ સરજતા નથી. સાચી સરજનહારી તો છે આઘશક્તિ મહામાયાની પુત્રી બુદ્ધિ-પ્રેરણા. માનવજગતે સર્વોપરી અંગબળ નથી, બુદ્ધિબળ છે. અને બુદ્ધિબળ એટલે બ્રાહ્મણ. ખેડૂત અન્ન સરજે છે, વૈશ્ય મૂલ્યો સરજે છે, ક્ષત્રિય પરાક્રમ સરજે છે, બ્રાહ્મણ બુદ્ધિ સરજે છે, ને સાધુસન્ત પુણ્ય સરજે છે. જગતના પરમ સર્જકો છે બ્રાહ્મણો અને સાધુસન્તો.’

એવે આજ ગડગડયાં, અને શુકાશુકા ગાણ ઉઠી. શિખરો ડોહ્યાં, અને તળેટીમાંના એમના પડછાયાઓ ડોહ્યા. કુદરતમાં ને માનવસંસારમાં તોફાન જાગ્યું: જાણે આવન્તા જગતતોફાનનો અરેણોદય થયો.

કૈલાસીએ વાંસળી લીધી, અને એ ગગનગર્જનાની રહામે વાંસળી વગાડી. એ મધુરપની મૂર્તિએ સૃષ્ટિની સુન્દરતા ઉપર મધુરપ ઢાળી, ને સુન્દરતાને સુન્દર કીધી.

એ તોફાનમાંથી વીજળીઓ વરસી. અને એક વીજળીમાં ખેસીને અન્તરિક્ષેથી કૈલાસીની કૈલાસિણી ઉતરી: ગિરિ કુંજની પર્ણકુટીમાં જાણે મધ્યાહ્ને અન્દ્રમા ઉગ્યો.

એ ગગનગર્જનમાં કૈલાસિણી ગેબનું ગીત ગાતી હતી ને કૈલાસી વાંસળી વગાડતા હતા.

આગમની વાતો કહો, વાતો કહો;

હાં રે આવો, અગોચર દેશના પ્રવાસી !

આગમની વાતો કહો, વાતો કહો.

હાં રે જૂત-વર્તમાન યથામતિ વાંચ્યા;

હાં રે એવા લાવીના અક્ષરો છે સાચા:

આગમની વાતો કહો, વાતો કહો.

હાં રે સાગર નહાયા, ને તેજદેશે ઉડયા;

હાં રે ઉપર દેવના દરબાર દીઠા રૂઠા;

આગમની વાતો કહો, વાતો કહો.

હાં રે કાને સાંભળ્યું ને આંખડીએ દીકું;

હાં રે એથી હૈયાનું સ્વપ્નું છે મીકું;

આગમની વાતો કહો, વાતો કહો.

હાં રે તપતો મધ્યાહન, પછી પડી રાત્રી;

હાં રે કાલે પાડશે પ્રભાત જગવિધાત્રી;

આગમની વાતો કહો, વાતો કહો.

હાં રે આવો, અગોચર દેશના પ્રવાસી!

આગમની વાતો કહો, વાતો કહો.

ગીત શમ્યું ને વાંસળી ચે ઘડીક વિરમી.

‘ આ આપણા અતિથિરાજ. હવે સત્કારો તહમે. અત્કાર સૂધી તહમારો ધર્મ મહેં પાળ્યો હતો; ’ કૈલાસીએ કૈલાસિણીને કહ્યું.

‘ પધારો, અતિથિદેવ! આ વિજનતામાં મહેમાન કરેહાંથી? ’

‘ અતિથિરાજ કહે છે કે જગતભરની માનવજાતને પાંચ કૂટની કરવી છે. હું રહાડા પાંચ કૂટ છું તે અડધો કૂટ કાપી નંખાવાનો. અડધા કૂટનું માથું કાપશે કે અડધા કૂટના પગ એ તો એ જાણે. અને તહમે રહાડા ચાર કૂટ છે તે તહમે જતરડામાં નંખાવાનાં. જગત પાંચ કૂટ-વાસીઓનું સરજાશે હવે. ’ હસતાં હસતાં કૈલાસીએ કૈલાસિણીને અતિથિરાજનાં આગમ ભાષ્યાં ને ઓળખાણ પાડી.

કૈલાસિણી ચે એ જ સિંહની. સિંહણ હતી. પણ સિંહણ મધુરપને કૈાકિલખોલે બોલી: ‘ અતિથિરાજ ક્ષમા કરશે મહને. પણ મહને જતરડામાં નાંખતાં પહેલાં તો એમણે સ્વયં જતરડામાં પડવું પડશે પાંચ ફૂટના થવાને. પહેલાં પોતાની પાંચ આંગળીઓને સરખી કરો, પછી જગતજનતાને પાંચ ફૂટની કરવા માંડજો. ’

ગગન ગાજતું હતું ને પૃથ્વી પડધા ઝીલતી. એ ગગનગર્જનાની સહામે કૃષ્ણચન્દ્રના બાળગોપ સમા કૈલાસી. વાંસળી વગાડતા ઉભા હતા.

૧૯મી સદી એટલે વરાળનો સૈકો ને ૨૦મી સદી એટલે વીજળી ને વિમાનનો સૈકો. ૨૦મી સદીમાં પૃથ્વીની મહાપ્રજ્વળો વીજળી ને વિમાનના ઘોડા ઢોડાવે છે.

એટલે ઈશ્વરી ૨૦મી સદીમાં પ્રજ્વળપ્રજ્વળતું જોખન ઉછાળે રહડયું હતું. એ યુગમહિમા હતો, કોઈ એક પ્રજ્વળની એ પ્રાણવિશેષતા ન હતી.

. પ્રજ્વળોએ પ્રથમ રેલગાડીઓ કીધી. રેલગાડીઓ નફ્ફર ધરતી ઉપર ઢોડી અને ધરતીઅન્તરે ભૂસ્થાં. અઠવાડિયે જવાતું ત્હાં એક રાત્રીમાં અગ્નિ લઈ જાય છે. પછી આગળોટો બાંધી ને માનવજાતે સાગર વશ કીધો. છ માસે જવાતું ત્હાં પખવાડિયે જાય છે, પખવાડિયે જવાતું ત્હાં તિથિપલટે જઈ નાંગરે છે. અને પછી ૨૦મી સદી બેસતાં જ રચ્યાં વિમાનો. વિમાનોએ વાતાવરણને છુટ્યો, ને વિરાટપગલાં ભરવા માંડ્યાં. દક્ષિણે આફ્રિકામાં ઉડે તે સહરાનાં રણ આજગીને ઉતરે. પૂર્વપાંખે અમેરિકામાં ઉડે તો પાસીફિક આજગે ને પશ્ચિમપાંખે ઉડે તો આટલાન્ટિક આજગે ઇંગ્લાંડ તો ક્રોયડનથી આસ્ટ્રેલિયા-ઉત્તરધ્રુવની સીમમાંથી દક્ષિણધ્રુવની સીમમાં જઈ ઉભે છે. પ્રજ્વળપ્રજ્વળો હનુમાનફફકો ઉછળે છે હિમાલયઉંચેરો અને અંગદફફકો આજગે છે પૃથ્વીના ગોળાર્ધને.

વામન મટી માનવવંશ વિરાટરૂપ ધરતો જાય છે.

માનવસાગર ખળભળ્યા હતા, ને પ્રજાપ્રજ્ઞનાં મોજાંઓ ઉછળતાં.

ઘટાલીમાં જર્મનીમાં રશિયામાં તો એ પૂર્વેના દાયકાઓનો વારસો હતો. સુસેલિનિના હિટલરના લેનીનના પડછાયાઓ દેશ ભરીને ધૂમતા. અને કચ્છારેક માનવીથી પડછાયા મહાકાય ભાસે છે એમ પડછાયા મહાકાય ભાસતા.

પણ પૂર તો ખુલાળે ચ તે ને પાડે ચ તે. જોખનનાં પૂર પણ ખન્ને કરતાં. પ્રજાને ભાવશીની કરતાં, નિષ્ફળ તાડોને પાડતા. દુનિયાં કૌતુકઆંખે દેખતી કે કાલે ગગન-ચુમ્બી મનાતા એ આજ ધૂળમાં રગદોળાયા છે.

જે કોઈને ચે છાયા કરતા નથી, નિજને જ એક છત્ર ધરે છે, એમનાં છત્ર કે છાયા અદ્વૈતાધુષી હોય છે.

છાયા તાડની ? કે છાયા હિમાલયની ? છાયા તો પૃથ્વીની; કે સહઅકિરણી સર્ચ ગુણાઈ ગુણાઈ સંવર્ધાઈ ક્રાંતિ કિરણે અખંડ વરસે, તહો ચે અડધેરિક માનવજાતને પૃથ્વી માતા અખંડછાયા ઢાળે ને તાપસન્તાપ નિવારે.

સરોવરો ઝોલે રહડે એવા જોખનપુત્રો ઝોલે રહડયા હતા, સરિતાઓ ઝોલે રહડે એવી જોખનપુત્રીઓ ઝોલે રહડી હતી. નગરનગરના નગરચોકમાં વાછડા ને વાછડી-ઓનાં ઘણુ ધૂમતાં.

રામનગરી સાતશૃંગાળી હતી, અને ગૃધ્રરાજ હતો રામનો રાજપંખી. રામનાં પંખીઓ અને પંખિણીઓની પાંખો ભ્રમધસમુદ્ર ઓળંગવાને ફડફડતી હતી.

સૌની પાંખોમાંથી એક જ શબ્દમન્ત્ર ખરતો હતો.

કે બ્રમધ્યસમુદ્ર છે રોમનગરીનું રાજસરોવર. એ સરોવરમાંનાં દ્વીપકમળો છે સૌ રોમનાં પ્રજાપુખો.

રોમનગરીના જોળનવિહારીઓ. એને સમુદ્ર નહોતા કહેતા, સરોવર કહેતા. અને કહેતા કે બ્રમધ્યસરોવરના નાલીચકને આંખીને પ્રહારો ઇટાલીના ખૂટની એવી યુગ-યુગથી જડેલી છે. ફરતા ત્રિખંડના કાંઠાઓ અમારું વડિલો પીછાંત પિતૃધન છે.

નદી પૂરે રહે તેહારે કાંઠાવાચીઓએ પાળા પાળવવાના છે. કેા પ્રજાને નવજીવવાની કૂટે તેહારે પાડોશી પ્રજાઓએ પાળા પાળવવાના છે.

ઈતિહાસના અક્ષરો કેાણુ લખે છે ? પાર્થ કે પિતામહ ?

સ્વપ્નાં સેવે છે નવયોવના ઉષા, અને સ્વપ્નાંના કોડ પૂરા પાડે છે સંસારવિહારિણી ચિત્રલેખા.

ખાળ કે વૃદ્ધ, નર કે નાર-સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટાએ વૃથા કાંઈ સરજ્યું નથી. વિશ્વ વિશાળ છે; પણ એ વિશાળતામાં વૃથાને સ્થાન નથી. ખેડૂત ને કાળ નિરર્થકને નીન્દી નાંખે છે.

જર્મનીનાં જોમ વિજયોના ડંકા વગાડતાં ને પરાજયોને ભૂલતાં. ફ્રેડિક ધ ગ્રેટ, ગોઈથે, કેન્ટ, કપ, નોબલ, બિસ્માર્ક, મોલેટકે, વેગ્નર, હિન્ડનબર્ગ; યૂરોપનાં મહાકાય શિખરો હતાં એ ઇતિહાસ છે. પણ બિસ્માર્કે વરસેઈલિસમાં સરજ્યું એ પચાસે વર્ષે વરસેઈલિસમાં જ લાગ્યું એ પણ ઇતિહાસ છે,

પણ ફ્રાન્સ ને જર્મનીના લોકદંડા પત્યરના નથી, રખખરના છે; પડછાય પછડાય ત્હો ચે પાછા ઉછળે.

જર્મનીનું જોળન ખાલતું કે બિસ્માર્ક હિન્ડનબર્ગ

ને હિટલર અમારા નવસર્જનહારાઓ. દુનિયાનો નકશો અમે નવો દોરીશું.

ઉડતાં પંખીની પાંખમાં ફિરણો. ઝળકે છે એટલાં ફિરણો એમની પાંખોમાં ઝમકતાં. અને એકેએક ફિરણ બાણ બોલતું કે હું મૃત્યુ છું.

મૃત્યુ એ સાંભળતો ને હસતો.

આશાની ફેંચીઓ લઈને જોળન દિશાઓનાં દાર ઉઘાડતું હતું. પણ પૃથ્વીનાં પ્રારબ્ધખારણાં હજી તો બીડા. ચેલાં ભાસતાં.

દેશદેશનાં જુવાનમંડળો જગત શુ જંગે રહડયાં હતાં.

યુરોપ એકલો ઉછળતો એમ નહોતું. જોળનનો જુવાળ પૃથ્વીની પરક્રમ્ભાએ નીકળ્યો હતો. યોધ્ધમંડળમાં ને ઇસ્લામમંડળમાં ભરતી રહડી હતી. પેટો વૃદ્ધોનો ચે વૃદ્ધ, પૃથ્વીપ્રજ્ઞઓનો પિતામહ, ભારતવર્ષ સીધમની પેઠે પાછો જગતના કુરુક્ષેત્રમાં ધૂમતો હતો, અને કંઈ કંઈ અભિમન્યુઓને ને ઘટોતકચોને શરમાવતો. ભારત કહેતો કે 'દુનિયાનું આઘ પુરુષાતન હું છું. હિટલર કે એડીલિઝની પૂર્વે બે હજાર વર્ષે પાર્થ થયો હતો. નવઅંડ પૃથ્વીના આઠ ખંડો જંગલી હતા તંહારનો હું અન્નદ્રુત છું. ગ્રીસ ને રોમ તો હતા મુજ શુધિધિરના અરુદેવ ને નકુલ. માનવવંશ મારગ બૃહ્યો છે; ભારતવર્ષ જગતને ઇતિહાસમાર્ગે લાવશે.'

યોધ્ધમંડળ પૂછતું હતું કે 'ચીનન્દપાનનાં બારણાં ઠાકી ઠાકીને ઉઘડાવ્યાં એ યુરોપઅમેરિકા આજ લોકો કેમ સીડે છે?'

ઈસ્લામમંડળ કહેતું કે અમારાં તેલનાં ઝરણાં ભૂમ-
ધ્યસમુદ્રમાં કેમ ઠલવાય છે? યૂરોપને અમે કાર્ડેવા આપી,
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપ્યાં, Scholasticismની સૈકાઓજૂની માન-
સભેડીઓમાંથી સ્વતન્ત્ર છીધો. યૂરોપ અમને પરતન્ત્રતા
ઝોઢાડશે!

ઈતિહાસની આંપલેના આજ પ્રશ્નો પૂછાતા, ને સંસ્કૃ-
તિઓની ખાતાવહીઓ વંચાતી.

છેલ્લી ચારેક સદીઓના ઇતિહાસો સ્હામે જગતમાં
બળવો જાગ્યો હતો.

જગતનું જોબન બોલતું કે વરાળનો તો ઉતર્યોઃ
આજ વીજળીનો યુગ છે. વીજળીની પેઠે છુપ્રાદ્ટરથી
ઉછળી પૂર્વપાંખે હિમાલયશિખરે જઈ નાંગરશું અને પશ્ચિ-
મપાંખે રોકીશુંગે જઈ વિરાજશું.

યૂરોપઅમેરિકા, રશિયા, ઇસ્લામમંડળ, બૌદ્ધમંડળ,
ભારતવર્ષઃ પૃથ્વીની પાંચ સંસ્કૃતિઓ પંચભેજ ખીચડી
સમી અત્સહારે બદબદતી હતી. પણ ઇતિહાસનાં પંચામૃત
માનવવાંશને એ અખેપાત્રોમાંથી પીરસાવાનાં હતાં. પૃથ્વીનો
મહાપંજળ રચાવાનો હતો.

‘વીજળીનો યુગ’ ‘વીજળીનો યુગ’ પોકારતા
જોબનજોધને એક કાળઅભ્યાસી ઠેલાસીએ પૂછ્યું કે ‘વીજળી
વિનાની દુનિયાં કદી હીઠી’ તી? વર્ષા વિનાનું વર્ષ હોય તો
વીજળી વિનાનો યુગ હોય. ઇતિહાસ કહે છે કે વીજળીઓ
યુગયુગથી હતી. પણ પૂછું? આજ વીજળીયુગ છે. ખરું.
પણ એ શાસ્ત્રસંયમી વીજળીનો યુગ છે? કે આકાશઉડણ-
હારિષ્ઠી અશાસ્ત્રસંયમી વીજળીનો યુગ છે?’

લેખનલેખ જાણ; અનન્ત અણુપરમાણુઓનું મહા-
ઉડતી વીજળી થંભી સંસાર એક શક્તિની પ્રત્યંચા નથી.
હતો, અનુભવ ન હતો. વિન્મપ્રવાહ તે સંસારભાગીરથી
અને અવિચારિતાને પરાક્રમ માનવાળ્યા ઘડી છે કે નિત્ય
એને દેવ ઓછી હતી. પણ આ પ્રશ્ન.

ઉડતો ઘડીક થંભાવ્યો.

‘રાત્રીનો દિવસ કીધો, અન્ધારાને અખંડ ધતિહાસ,
નગરનગરે નગરરથો દોડાવ્યા, રેલગાડીઓને પર્વતઘાટ
ઓળંગાવ્યા: એ વીજળી શાસ્ત્રસંયમી કે અશાસ્ત્રસંયમી ?’
કાળઅભ્યાસીએ ફરીથી પૂછ્યું.

‘શાસ્ત્રસંયમી.’ માંઠમાંઠ સાચનો શબ્દ લેખનલેખથી
ઉચ્ચારાયો.

‘એટલું શીજો ત્હો. એ બહુ શીખ્યા. શાસ્ત્રને ને સંય-
મને ઉશ્ચેટી દીધે સ્વતન્ત્રતા આવતી નથી, અતન્ત્રતા આવે
છે. કપાયેલા પતંગ ગોયાં ખાય છે, ને લગામતોડયા
ઘોડીલા રથ ભાગે છે. સંસારનું એ સંસારશાસ્ત્ર છે, અને
સંસારવીજળીઓ એ શાસ્ત્રસંયમી જ હોય. ત્હમે સાચા
છો. આ વીજળીયુગ છે, પણ શાસ્ત્રસંયમી વીજળીનો યુગ.’

‘ત્હારે લેખનયુગ વૃથા છે જગતનો ?’ લેખનલેખ
અકળાયો અને અકળાયેલાની વાણી બોલ્યો.

‘લેખનયુગને વૃથા કહેનારા વૃથા બોલે છે. વસન્ત
વાંઝણી દીઠી નથી. લેખનયુગ હોય નહીં તો આધેડયુગ
હોય નહીં. પણ પૂછું ? અગિયાર અક્ષોહિણીથી કલકાતા
હસ્તિનાપુરમાં લેખનલેખો નહોતા કે હસ્તિનાપુરે સ્વા
સૈદ્ધા નહીં ઉતરેલા પિતામહને મહાસેનાધિપતિ સંદ્યાખ્યા ?’

ઈસ્લામમંડળ કહેતું કે અમારાં તેજ,
ધ્યસમુદ્રમાં કેમ ઠલવાય છે? યુરોપને - જ છે ને! અભિમન્યુ
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, Scholastic - જ છે ને! અભિમન્યુ એ ક્ષાત્રગતિ
મુખેડીઓમાંથી સ્વતન્ત્ર કીધે. જગતિ પામ્યા-બંધે થ નિજનિજના
બાઠાડશે!

ઈતિહાસની જગતને અભિમન્યુ એ જોઈ એ છે ને
પિત્રાની ખાત ન છે.'

૨. મનજોષ વળી વિચારવહેણમાં તણાયા, ને તરતાં
તરતાં બોલ્યા: 'ત્હારે તહમે જોળનવિરોધી નથી?'

'અમે જોળનવિરોધી? કૈલાસીઓ અખંડયોવનના
ઉપાસકો છે. હસરાએ હસરાએ રાજવી અશ્વરાજને પૂજે છે,
અમ કૈલાસીસંઘ એમ જોળનને પૂજે છે. જોળન એટલે
જગતનું જોમ. જોળન એટલે ઉત્સાહ, ઉમંગ, સાહસ, ઉછ-
રંગ. જોળન એટલે કૂટલી પાંખડીઓ.'

'તહમે કૈલાસીઓ તો જોળનને એ ગિરદાવો છો.'

'પિતામહ રથે ચઢતા કે રથેથી ઉતરતા ત્હારે અશ્વ-
રાજને પંપાળતા, યાબડતા, ગિરદાવતા. કૈલાસીઓ બીજમ-
વતી ને પિતામહસંપ્રદાયી છે. શાન્તિપર્વ અમારૂં પરમ
શાસ્ત્ર. પણ જૂવો; જોળન એક જ જગતનું જોમ નથી.
કાળનું કુરુક્ષેત્ર પાથર્યું પડ્યું છે, અને સંસારના મહારથે
ખેડવાનું છે. જોળનજોદ્ધાઓ સંસારરથના ઘોડીલા છે, પિતા-
મહો એ રથમાંના મહારથી છે, આઠ હાથકા ઓઢેલા
સ્વયં શ્રી કુળ્લુ એ રથના સારથી છે. એમનાં બાણચાપે
આલેખેલાં છે પુણ્ય; એમનાં કવચ ઘડેલાં છે તેજનાં; એમના
ધ્વજદંડે ચીતરેલો છે જોંકાર. અનેક મહાશક્તિઓનો સમ-
ન્વય છે જગતની વિજયસામગ્રી. અનેક સંસ્વાણીઓનો

સંગમપ્રવાહ છે ગંગાજી; અનન્ત અણુપરમાણુઓનું મહા-
સંઘટન છે પૃથ્વીગોળ. સંસાર એક શક્તિની પ્રત્યંયા નથી. ^૬
અસંખ્યાત સરિતપૂરનો સંગમપ્રવાહ તે સંસારભાગીરથી.
રાજનીતિની નવયુગમાં તહમિ નવવ્યાખ્યા ઘડી છે કે નિત્ય-
નિત્યે બદલાય એ રાજનીતિ. ’

‘ત્હારે નિત્યસ્થાયી તે રાજનીતિ? ઇતિહાસમાં
નિત્યસ્થાયી કેટકેટલું છે? પેલાં ગીતચરણો તો બૂલ્યા
નહિ હો:

ઇતિહાસની આરમ્મી સાહી મ્હેં જોયું માંહી,
થિરથાવર ન હીલું કાંઈ, ફરતી છે છાઈ.’

‘બૌદ્ધમંડળ કહે છે કે બુદ્ધ ભગવાન ઈશુ ખ્રીસ્તના
કુલગુરુ હતા.’

‘હતા. કહે છે કે ઈશુ ખ્રીસ્તના પિતા જોસફ સૂથારબૌદ્ધ
એસીનસપ્રદાયી હતા. તેથી શું?’

‘ઇસ્લામમંડળ સ્થપાયું, બૌદ્ધમંડળ રચાયું. પૃથ્વીના
મોભ જેલું ઇસમંડળ તો એક છે જ. યૂરોપ ને હિન્દ પાઠ
શીખે ને કુસંપો છાંટે.’

‘યૂરોપ કુસંપીલું?’

‘યૂરોપના કુસંપો હલ્લરેક વર્ષાળૂના છે. યૂરોપખંડ
એટલે શું? યૂરોપ એટલે પાંચ પ્રજાઓની પંચહાટડી.
ત્હમાં ચે રશિયાને યૂરોપ નાતબહારિયું ગણે છે. એટલે રહ્યો
ચાર પ્રજાઓનો ચોક: ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સ, ઇટાલી ને જર્મની.
યૂરોપનો ઇતિહાસ એટલે પ્રધાન ભાવે એ ચાર મહાપ્ર-
જાઓના કુસંપો અને રણસંગ્રામોની કાળકથા. હિન્દ અને
યૂરોપ ઇતિહાસના પાઠ નહિ ભણે ને નહિ સંપે—’

‘તો ?’

‘તો ઇતિહાસનાં પુનરાવર્તન નિહાળશે. બૌદ્ધમંડળ એટલે એશિયાનો પૂર્વકરો અને ઇસ્લામમંડળ એટલે એશિયાનો પશ્ચિમકરો. એશિયાના બે બાહુની વચ્ચે છે ભરત રાજર્ષિનો ખંડ. પણ એ તો છે હૈયું-જગતનું હૈયું. હિન્દ એટલે જગતનું હૈયું.’

ખંડખંડના કીર્તિગાન ગવાય. પણ ભરતખંડની કીર્તિ-ગાથા કો બોલે તો પ્રજાઓના કાન કેમ ફડફડતા હશે ? ભારતના નરખંડાઓની હાકલ હજી ઇતિહાસના યુગયુગાન્તર ગજવતી જગતભરમાં વાગે છે.

‘હિન્દપ્રીટન એક થાય તો કાળના બુવાળને અવરોધે. પણ કોણ બાણે શું છે તે બન્નેને અળગાં રાખવાની રાજ-રમત બન્નના રાજપુરુષો બાણે ખેલી રહ્યા છે. હિન્દપ્રીટનની મત્રી જગતની પરમ પ્રેરણા નીવડે.’

‘પણ પ્રીટન તો ભારતનું રાજ્ય વાંછે છે, મૈત્રી નથી વાંછતું.’

‘આભવિશાળી ભૂલ છે એ પ્રીટનની; અને કપરે અવસરે સ્હમજશે, જો જો. કેલાસીનો બોલ છે, સ્મરણે સંચી રાખજો. માનવવંશનો કપરો કાળયોગ આવશે, કાલે નહિ તો પરમે પૃથ્વીનાં મહામન્થન મંડાશે, અને યજ્ઞનું નાળિયેર વધેરાય ને કાચલાં થાય એમ પૃથ્વી વધેરાઈને બે કાચલાં થવાનો ઇતિહાસઅવસર ઉગશે, ત્હારે હિન્દપ્રીટનના મૈત્રીલાવ એ સંહારયજ્ઞની આગોને ઠારશે. જગતનું જોખન જીવશે એ જોશે. સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય—’

‘ સંસ્કૃતિઓના સંગમ નદીઓના સંગમ જેવા કેમ નહિ હોય ? રેલવેના સલેપાટે સારા કે સાંધાવાળો થે સાંધે. ’

‘ હિન્દુશ્રીટનના સલેપાટોને સાંધાવાળાઓ અળગા પાડે છે. સંસ્કૃતિઓના સમન્વય નહિ, જગત્સંસ્કૃતિઓનાં મહા-મન્યન મંડાણું છે અત્હારે તો. મહાપ્રભાઓ નેતરે વળગી છે, ને કાળનાં ઘમ્મરબહલોણાંથી પૃથ્વીની ગોળી ગાળે છે. ’

‘ પણ મોડું થયું નથી ? ’

‘ ઇતિહાસમાં મોડું કશું છે જ નહિ. ત્હારે આરં. લો ત્હારે મુદ્દત્ જ છે. ત્હારે નવી રાજરમત મંડાય છે ત્હારે ત્હારે ઇતિહાસની આજ ઉગે છે. કાળની ઇકિયાળ ત્હારે મોડા તો કહેશે, પણ મુદ્દત્ બતાવશે. ’

‘ ને શ્રીટન થાક્યું નથી ? ’

‘ કહે છે કે શ્રીટન થાક્યું છે, ઘરડું થયું છે. એના ટેનીસનને થઈ ગયે સાત દાયકા થયા, વેલિંગટનને થઈ ગયે બાર દાયકા થયા, નેલ્સનને થઈ ગયે પંદર થયા. ’

‘ ત્હારે જગતમાં લેખન જન્મે છે ને શ્રીટનમાં લેખન નથી જન્મતું ? ’

‘ જન્મમરણની પાંખોના પડછાયા ક્રિયા દેશમાં નથી પડતા ? પણ શ્રીટનનું લેખન જળખૂલે પૂર્વે જૂલતું એ હવે સીનેમાગૃહોમાં જૂલે છે, નટનટીઓના નયનહિન્ડોલે હીંચે છે. પણ પ્રભ સચેત હશે તો જાગશે, સંલેગો ઉગે છે ને લેગવશે. ફરતી સાગરખંજરી બોલે છે તે કાન ઉઘાડા હશે તો કાલે પાછા કાળના બોલ સાંભળશે. આ-જના જગતમાં તો લેખનનાં લેખ પૂરે રહડયાં છે. ’

‘કેલાસીજી ! એક પૂછું ઇતિહાસનો સારોધાર ?’
જેખનજોધાની મુદ્રામાં પૃચ્છા હતી, પોપચું શિષ્યલાવે
નમેલું હતું.

‘આવડશે એ ઉત્તર આપીશ. પૂછો. પૂછવાની આણ
ન હોય.’

‘કાળના મહાઅન્યમાંનો પ્રશ્ન છે એ. ઇતિહાસના
આંકડાઓ જીવાનો પાઠ છે કે વૃદ્ધો ?’ જેખનની આં-
ખનાં ફિરજો આલને ચે લેદીને ઉડતાં હતાં.

કેલાસીએ ક્ષણેક વિમાચું. પ્રાણાયામ કરતા હોય એમ
એક નાસિકાદ્વાર મીચું. ઉંડો શ્વાસ ભર્યો-જાણે દિશા
દિશામાંથી પ્રાણવાયુ પીધો. ને પછી કાળગમ્ભીર વાણે
બોલ્યાઃ જાણે શુક્રામુખમાંથી ઘોષ પડતો હોય ને !

‘ઇતિહાસ એટલે માનવવંશની કાળકથા. એ કાળક-
થાની કાળવહી સમસ્ત માનવવંશ લખે છે. પ્રહલાદ ને
હિરણ્યકશ્યપ, સીતા ને રામ. પચ્ચીસીના પુરમાં સિકન્દર
કાળના આંકડા પાડતો, ત્રીશીનાં ત્રિચળે બેઠો ઇશુ ખ્રીસ્ત
અમર કાળવહી લખતો. પણ યુદ્ધ ભગવાન ચોણોસોનાં
ઉત્તરીય ઓઢીને શ્રાવસ્તી ને કૌશાંબીમાં પગલીઓ પાડ-
તા; અને હિન્ડનબર્ગ ને લ્યૂડનડોર્ફ ને મેક્કેનસન, જ્યો-
ફર ને ફ્રેશ, સાઢીની શણગારલક્ષ્મી સજેલા ચૂરોપની ધરતીને
ઘણુઘણાવતા. મહાભારતના જંગબેલન્દાઓ કોક શીત્તેરથી
ન્હાનેરા હતા, આઠમા દાયકાની આંખે દ્વાપરને ઉતરતો
ને કળીને બેસતો નિહાળતા. આ તો છે પૂર્વલાખેલાં પૂર્વા-
ચાર્યોનાં વચનામૃત. ઇતિહાસ આલેખવા એ કોઈનો ઈબરો

નથી. બાળક કે વૃદ્ધ, નર ને નાર-સમસ્ત માનવવંશ આલના અણુઉપટયા રંગોમાં પીંછીઓ ઢોળી ઢોળી કાળનાં ચિત્રામણ ચીતરે છે. ઇતિહાસની ચિત્રકલાનો કલાસ્વામી છે સમસ્ત માનવવંશ.

‘ ફરીથી પૂછો. પૂછો છો ને કે ઇતિહાસના અક્ષરો કેાણ લખે છે ?

‘ કુદરતને પૂછો, કુદરત ઉત્તર આપશે. ચોખ્ખાં ઇતિહાસિણી કુદરત બોલે છે કે વસન્ત ને વર્ષા બન્ને ચે નવ-સૃજનની મહાઝતુઓ છે. ’

પ્રકરણ ૧૬ મું, મન્ત્રીશ્વરોની મન્ત્રણાઓ

‘ The mine is surcharged. It’s about to explode, John ! ’

‘ This is the last chance for European Supremacy. The chapter of five hundred years of History will close. ’

‘ Many chapters of world history have closed ere this. ’

પાર્લમેન્ટને ઝડપે બે મન્ત્રીશ્વરો ઉભા હતા ને ટેમ્સનાં વહી જતાં પાણી જોતા હતા. બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને ઝડપેથી લેવાતું એટલું જગત જોતા.

‘ What you think will be the centre of world storm this time? ’ વૃદ્ધે જુવાનની દીર્ઘદૃષ્ટિને પૂછ્યું.

‘ Central Asia. ’ જોખનની ષિનઅતુલવી નિશ્ચિન્તા-ત્મતા બોલી.

મહામન્ત્રીશ્વરે દિશાઓ વાંચી; વાંચ્યું તે વાગોળ્યું; અને નવા ભાગીદારને જૂના ને અતુલવી ભાગીદાર સહમન્નવતા હોય એમ બોલ્યા:

‘ હા, માનવવંશનું ને મહાવંદોળોનું છે એ વતન. પણ દૃષ્ટિ દિશાદિશામાં રાખજો. હવાઈ ઉડે એ કંઠાં પડશે તે કહેવાય નહિ. ચેનલને સાચવજો. ’

‘ ચેનલને ? ’ અર્ધી સહીનો એ જુવાન સંબ્રામમન્ત્રીશ્વર હતો. અતુલવનાં સૂચનથી જોખનને આશ્ચર્ય ઉગ્યાં.

‘હા, ચેનલને. નેપોલિયનયુગમાં ચે ચેનલનાં જતન કરવાનાં હતાં, અને આજે ચે ચેનલનાં જતન કરવાનાં છે. પણ રજબરપટ્ટી પ્રલંબાય એમ ચેનલ પ્રલંબાયેલો છે આજ.’

‘એટલે ?’

‘ત્હારે ચેનલ હતો ડાવરની જે પાંખે પચ્ચીસપચ્ચાસ માઈલનો. આજે ચેનલ છે ડાવરથી સીંગાપુર ને સીડની સુધીનો.’

સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરની આંખોએ જાણે દૂરથીનો આવીને બેઠાં. એ દૂરથીનોમાં થઈને એક આંખે ઈંતિહાસ વાંચ્યો અને બીજી આંખે ભૂગોળ. એમણે ટેમ્સનાં પાણી ચેનલમાં ઠલવાતાં જોયાં, ને ચેનલને બિસ્ફેના અખાતમાં ઢાળાતો જોયો. એમણે દ્રક્ષાસ્વરની ભૂશિર જોઈ, અને જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની નિહાળીઃ આટલાન્ટિકને ભૂમધ્ય સમુદ્રને ભરતો દીઠો. ત્હાંથી ક્ષણઅધક્ષણ માલ્ટા ને સાઈપ્રસના ખડક-દ્વીપોએ થંભીને પ્રભુએ સંયોગીભૂમિ સરજી હતી ત્હેની માનવીસ્વાર્થે સામુદ્રધુની કીધી ને શ્રી હરિની ચે ભૂલ સુધારી એ સુવેજની નહેરને જોળંગી, જીબ્રાલ્ટરનો બાન્ધવદુર્ગ એડન નિહાળી અરબી સમુદ્રના સરોવરમાં ઉતર્યા. અને એ સરોવર ઠલવાતું હતું નિઃસીમ હિન્દી મહાસાગરના અનન્ત જળપગથારમાં. ત્હાં, પેડૂતાલાગલાના શિખરમાથે ઉભીને, ત્રિંકેમાલીના અને આવે આવેના સીંગાપુરના કેટ-કાંગરા ને પાછળના સીડનીના અખાતનો જળપડદો નિરીક્ષી લીધા. નગરીના મહારાજમાર્ગ સ્મૃતિ પ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યનો એ મહારાજમાર્ગ હતો.

રેડિયોની વીજપાંખે બાંધે બેસીને જગતસીનેમાના એ પલટાતાં ચિત્રામણે સંગ્રામમન્ત્રીશ્વર ભેઈ વળ્યા. એમને પ્રતીતિ ઉગી કે બ્રિટિશ ચેનલ સીંગાપુર ને સીડની પર્યન્ત પ્રલંબાયેલો છે. પણ એમનાં દૃષ્ટિકિરણો તો એ રાજમાર્ગના મધ્યપર્વ ઉપર ઠરેલાં હતાં. સંગ્રામમન્ત્રીશ્વર બોલ્યા:

‘ મહારાજ્યના રાજમાર્ગનું મધ્યપર્વ છે ભૂમધ્ય સમુદ્ર. અને એના એક દ્વારે છે જાપાન ને બીજે દ્વારે છે એડન. એનો એક ખંડ છે રાતો સમુદ્ર, અને રાતા સમુદ્રને છે બે પાંખો. એ બન્ને પાંખે બેઠેલું છે ઇસ્લામમંડળ. એ ઇસ્લામમંડળનો વળું ક્રિયો છે ? ’

‘ કાં ? ઇસ્લામમંડળ છે ઇસ્લામવર્ણુ. ’ રાજપુરુષ રાજભાષા ઉચ્ચાર્યો.

સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરે ટેન્કસ બીતરમાં બેઠું. ભરતી વહડતી હતી ને પાણી અવળાં વહેતાં હતાં. અને એ જળપ્રવાહ ઉપર નહિ તેજ-નહિ અન્ધકાર એવી સાન્ધ્યતેજની સન્ધિકા ઝમ્મતી હતી. અનુભવીનો ઉત્તર પણ એ સન્ધિકા સમો હતો.

‘ કાળા સમુદ્રમાંથી ભૂમધ્યસમુદ્રમાં રશિયા ઉતરશે એવી તારઆગાહી આવી છે. ’ મહામન્ત્રીશ્વરે આવતા પ્રસંગના ઓળા દાખવ્યા.

‘ તો ભૂમધ્યસમુદ્રના બે ઘાટે સેનાઓ ઉભશે. ’

‘ ભૂમધ્યસમુદ્રને તો ઘાટે ઘાટે સેનાઓ સામના કરશે, બેળનના જંગળહાદુર ! ને ઘાટે ઘાટે એક એક આંખડી રાખશે. ’

‘ મહારે તો છે બે જ આંખો. ’

‘ એવા વિનયબોલ જંગબેલન્દાને ના ઘટે. જેટજેટલાં દૂરબીનો છે એટએટલી તહમારે આંખો છે; જેટજેટલા રેડિયો છે એટએટલા તહમારે છે દાન. અનેક સંરક્ષવાના છે ગઢો જગત્નગરીના એ ધોરી માર્ગે. ’

‘ બે આંખે બે દૂરબીનો તો પહેર્યા છે. એક આંખ-ડીએ નિરખું છું પૂર્વગોળાર્ધને ને બીજી આંખડીએ નિરખું છું પશ્ચિમગોળાર્ધને. પૃથ્વીનો નકશો તો આંખોમાં રમે છે. ’

‘ આજનો કેા મન્ત્રીશ્વર ઇતિહાસ બૂલશે કે ભૂગોળ બૂલશે એ મન્ત્રવિદ્યા બૂલશે. શેષશાયીને વશ કરવા હશે એણે સહઅશીષાં શેષને વશ કરવા પડશે. ને શેષને વશ કરવા હશે એણે ઇતિહાસભૂગોળના મહામન્ત્રો સાધવા પડશે. ’

‘ ખરું. કેનેડા આટલાન્ટિક પાર છે ને દક્ષિણ આફ્રિકા કે હિન્દની ને બ્રિટનની વચ્ચે પડ્યા છે બે-બે ખંડો. આફ્રેલિયા તો છે એમની ચે પેલી પાર, દક્ષિણસમુદ્રને આરે. બ્રિટનને સંરક્ષણની વીજછલંગો ભરવાની છે. ’

પંખીની કલગીનાં પીંછાં સળવળે એમ એની ટોપીમાં સળવળાટ થયો. સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરે ટોપી ઉતારી લંડનનગરીને સલામ ભરી, ટોપીમાંથી ઘડિયાળ લીધી ને દાને ધરી. એ ઘડિયાળ જોવાની નહોતી, સાંભળવાની હતી.

દેશદેશના બ્રિટિશ એલચીઓ કને એવાં ઘડિયાળ હતાં, અને ક્ષણક્ષણના જગત્સમાચાર સૌ મહામન્ત્રીશ્વરને કહેતા.

‘ ભૂવો, એક ભયબોલ સાચો ચડ્યો. ’

‘શા વળી પર્વત પડયા ?’

‘પર્વત નથી પડયા, પણ સાગરદ્વાર ઉઘડ્યાં. રશિયા ને અંગોરાનું તહનામું થયું.’

નવયુગનું આજ એ એક કાળકૌતુક છે કે જે પાઠાશી મહાપ્રજ્ઞાએ લહડે ત્હારે દુનિયાં હસે છે, ને સંપે ત્હારે દુનિયાં કરપે છે ! પરસમશેરથી જગત સાવધાન રહે છે એથી અધિકું પરતહનામાથી સાવધાન થાય છે.

પણ આ તો સાવધાનતાનો જ કાળયોગ હતો. ફૂલ કરતાં ફૂલની સુગન્ધ અધિકવિસ્તારિણી હોય છે: શબ્દો કરતાં એ બોલમાં અર્થવિસ્તાર અધિકો હતો.

‘અને અંગોરા છે ઇસ્લામમંડળનું પ્રમુખ, League of Islamic Nationsનું પ્રેસીડેન્ટ.’ મહામન્ત્રીશ્વરે પૂરવણી પૂરી ને અર્ધભાષ્ય ભાષ્યું.

રહામરહામા વૃક્ષદંડ ઉભે એમ એ મન્ત્રીશ્વરો ભાલા સમા ટટાર થયા ને પરસ્પરના રહામું નિહાળતા ઉભા. ભાલાઓના અણિઅણો સમી એમની આંખડીઓ ઝગમગતી.

ઉભયને ગળે અર્થનો ધૂંટડો ટીપે ટીપે ઉતરતો હતો.

‘અને આખરડીન ?’ અનુભવની આંખમાં ખ્રીટનનો ઉત્તરછેડો આવી ઉભો.

‘રશિયાની પાશ્વમયાંજ જર્મનીએ કાપી હતી ૧૯૧૭ માં. પછી ફ્રિનલેન્ડ ને બાલ્ટિકતટની રાજ્યચતુષ્ઠયી અને રશિયાના તહ થયા અને રશિયા પાછું બાલ્ટિકઆરે આવી ઉભું ત્હારથી આખરડીનનાં બાણકવચ સજેલાં છે. આખરડીન છે ખ્રીટનની કાળમીઠનગરી. ડી અને ડોનની સંગ-

શૂશિરે છે વીજકુવારો. અને સમીપમાં જ છે હાઈલેન્ડ્ઝનો ગિરિદેશ. -પણ પૂછું? ખ્રીટનને નિજની જ સમશેરે જોવાનો છે આવતો જગતજંગ?'

‘અંતે તો સહુએ નિજ બાહુએ તરવાનું છે સાગરજળમાં. તો ય બોટ ને બાય જેટલાં હોય તેટલી સહાયકતા ખરી.’

‘વીજળીના પટા જેવી ખ્રીટનની સમશેર ચમકે છે. મોજાંઓની વચ્ચે ખડક, એમ ખ્રીટન દેખશે. આ તો છે યૂરોપની ખ્રીટનઇવ્યાનો દવ.’

‘યૂરોપના કુસંધો યૂરોપને સુખારક. પણ ખ્રીટન એકલું નથી. હિન્દ—’

‘હિન્દની બોચી આપણે હાથ છે. પણ હિન્દનું હૈયું?’

ખ્રીટનના મહામન્ત્રીશ્વરને ચે ઉત્તર આપવો અઘરો પડ્યો. એમની આંખો ટેમ્સનાં બેઠાં પાણી વાંચતી હતી. પાછળ પાર્લમેન્ટ હાઉસમાંથી ઉઠતા ઇતિહાસના લાણુકારા સંલળાતા. લંડનનગરીના એંશી લાખના માનવમહેરામણમાં મહામન્ત્રીશ્વર ડૂળી ગયા હતા. દક્ષતરખાનાનાં દક્ષતરો ફેંદી વર્ણને જાણે બોલતા હોય એમ મહામન્ત્રીશ્વર ઇતિહાસની ભૂલો એ એકાન્તિકતામાં પછી ઉચ્ચાર્યા:

‘કર્જનની ને હોરની મહાભૂલો કેમ સુધારવી એ વિચારી રહ્યો છું.’

‘હોરનું બીલ એ ભૂલ હતી?’

‘સ્ટેમ્પ એક્ટના જેવડી. પાર્લમેન્ટ તહારે જાણે ગાંડી થઈ હતી.’

‘ દુનિયાં ફૂળતી હતી ને ઇંગ્લાંડે ફૂળત; પણ નસીબે ઉગારી લીધાં બન્નેયને.’

‘હોરે લેન્ડ એન્ડ અને ડાવર સુધીનું દીકું ને સાંભળ્યું; સાગરપારનું દીકું’ ય નહિ ને સાંભળ્યું’ યે નહિ. પણ એ તો આદ્યસમ્બોટી બૂલ. હોરની આટલાન્ટિકસમ્બોટી બૂલ એ હતી કે પાર્લમેન્ટ સર્વસત્તાધારિણી છે એ ઉચ્ચરતાં ઉચ્ચરતાં એનાથી ઉચ્ચારાઈ ગયું કે વાઈસરોય બોલે એ ફેક, મહામન્ત્રીશ્વર બોલે એ વૃથા, સ્વયં બાદશાહનાં વચ્ચે નિરર્થક. પાર્લમેન્ટ આપે એ જ એક કોલ. કઈને મહારાણીને ઢંઢે-રો ધોયો, હોરે એકડોનદડનો કોલ ફેક ફીધો. આજે હિન્દને કોલ આપું છું તો કોઈ સાંભળતું નથી; ને કહે’ છે કે પાર્લમેન્ટમાં પાસ કરાવીને આવજો કહેવાને. એ એએ પ્રીટનશ્રદ્ધાળુ હિન્દની શ્રદ્ધાને ફેડી નાંખી.’

‘Why can't we declare in Parliament that Curzon & Hoare were wrong, & Queen Victoria was right?’ જોખનની ને જંગબહાદુરની સત્યનિષ્ઠા બોલી ઉઠી.

‘Young man! That won't be politics. It would be a good Church oration.’

જગતના સેનાધિપતિઓ બહુધા બાણ સમા સીધા હોય છે, જગતના મન્ત્રીશ્વરો બહુધા ચાપ સમા વાંકા હોય છે. બન્નેને જવું હોય એક જ દુશ્મનદુર્ગે. પણ એક બીય શર સમો સીધો ને બીજો બીય ચાપ સમો વકાવો ખાઈને. સેનાધિપતિઓ પ્રધાનતઃ હોય છે ક્ષત્રિયબુદ્ધિના ને મન્ત્રીશ્વરો પ્રધાનતઃ હોય છે વણિકબુદ્ધિના. ક્ષત્રિય ધ્વજદંડને પાડે

સીધા બાણે, ને વાણિયો ઘી કહાડે પાંકી આંગળીએ.

એવે સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરના સેક્રેટરી આવ્યા ને પ્રારબ્ધના મહાવૃક્ષના પીળા પાન સમું તારપાનિયું નિજ મન્ત્રીના હાથમાં મૂક્યું.

પાંદડાની રેખારેખામાં બ્રહ્મબોલ છે એવા એ કાગળની રેખારેખામાં કાળબોલ હતા. સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરે સુદ્ધરેખાઓ વાંચી, વીજળીવેગે નિધાર્યું, ને આગતુકને કહ્યું: ‘કહો, રેડિયામાં કહો કે સીમમાં સમજા આવે એમને વીંધવા ને વધેરવા; પણ સીમોત્તંધન ન કરવું.’

મહામન્ત્રીશ્વરને ને સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરને યોધસલામ કરીને સેનાની સિધાવ્યો. પછી સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરે વાત સાંડી.

‘જીપ્રાલ્ટરનો તાર છે કે ઇટાલીનું વિમાન હુર્ગશિખરે ચઢેને ઉડતું આવ્યું, અને એને પંખીની પેરે વીધીને હુર્ગચોકમાં પાડ્યું.’

‘એ તો શાન્તિયુગની ચે રાજનીતિ. હુહાઇના હુર્ગ પરવિમાને ન ઓળંગાય. અને તમ રાજઉત્તરે યથાયોગ્ય હતો. જંગમંડાણની વિના જાહેરાતે સીમોત્તંધન ન કરાય. જાવ; જૂવો; શુકન સારા છે. First blow is half the battle won; પહેલો મારે, એ કદી ન હારે.’

‘જાઉં છું. હું તો સદા બોલતો કે જીપ્રાલ્ટર પાછું મારે છે એ માત્ર રૂપેઈનની જાલ નથી બોલતી. જાઉં છું.’

સંગ્રામમન્ત્રીશ્વરની લોચનપાંખડીઓ, વસન્તવાયુ વાયે ફૂલ પ્રકુલ્લે છે એમ, પ્રકુલ્લી હતી; ને મંહી વીજળીઓ રમતી. જતાં જતાં દારમાં ઉશ્ચી પૂછ્યું: ‘છાપાંચોને મોકલું સમાચાર ?’

‘એશક. લેન્ડ્ઝએન્ડથી આખરડીન અને ટ્રાકિયોથી ન્યૂયોર્કને હાકલ મારો કે દુહાધનો દુર્ગ ઝાળંગીને ઇટાલીનું વિમાન આંચું, એને પહેરેગીરે વીંધ્યું, અને જીપ્રાલ્ટરના દુર્ગચોકમાં પાડ્યું.’

આત્મનિષ્ઠને પગલે એ ગયો. એની મુદ્રામાં સાચા ક્ષત્રિયની વીરજ્યોત હતી. એ ફલાઈવવર્ણો ન હતો, વોટ્સનવર્ણો હતો. આરસ જેવો દૃઢકાય ને આરસ જેવો ઉજ્જવળદેહી એ સંગ્રામમન્ત્રીશ્વર હતો.

ઘડીકમાં વહી જતી ટેમ્સને નિહાળતા અને ઘડીકમાં પડતી રાત્રીનું આલ વાંચતા મહામન્ત્રીશ્વર પાર્લમેન્ટના સરિતછળમાં ટહેલતા હતા. એમને અત્હારે કાળના અક્ષરો રૂપરૂપ નહોતા ઉકલતા. વાદળમાં ધુમ્મસ ઉભરાતું ભાસતું.

અણચિન્તયો આલમાંથી ખરતો તારો ખરે એમ મહામન્ત્રીશ્વરના મુખમાંથી શબ્દો ખરી પડ્યા: ‘હિન્દ બાળક છે.’

આલમાંથી એવે બીજો તારો ખર્યો, ને પાર્લમેન્ટની હવેલીના સરિતછળ વચ્ચે ઉતરી ઉભો, ને પૂછ્યું: ‘હિન્દ બાળક છે કે પ્રજાઓનો પિતામહ છે? ઇતિહાસ શું ઉચ્ચરે છે?’

મહામન્ત્રીશ્વર ગળકીને જાગ્યા. એકાન્ત માનતા હતા ત્યાં એમણે માનવમૂર્તિ દીઠી. કણેક નિહાળીને એ તેજ મૂર્તિને ઝાળખી.

‘પ્રેરણા! તહમે? પરમાણુમાંથી પ્રગટ્યાં કે શું?’

‘ના, અન્તરિક્ષમાંથી ઉતરી. સૈકાજૂનો આ શબ્દોચ્ચાર ક્યાં સૂધી હજી રટશે કે હિન્દ બાળક છે? ખસો વર્ષે ચે

હિન્દ બાળક મટતું હશે કે નહિ? પ્રગતિવાદી છા કે સ્થિતિસ્થાપક? ૧૭૮૩માં અમેરિકા બ્રીટનખોળેથી ઉતર્યું તે પહેલાં પા સદી પૂર્વે હિન્દ બ્રીટનખોળે બેઠું છે, ૧૭૫૭ થી. પાછળજન્મ્યું અમેરિકા ચૌવનરંગ માણે છે ને પૂર્વ-જન્મ્યું હિન્દ બાળક છે એ બ્રીટનનો ઇતિહાસ એમ બ્રીટન કંઈ જાણે બોલે છે? ને બોલશે તહા ચે કોણ માનશે? હિન્દ તો પૃથ્વીની પ્રજાઓનો પરદાદો છે.—પણ હું આજે જૂતકાળ લણાવવાને નથી આવી, લવિષ્ય ઘડવાને આવી છું.’

એ શબ્દોઆરે બ્રીટનના મહામન્ત્રીશ્વર સાવધાન થઈ ગયા. મહામન્ત્રીશ્વરે અનુભવ્યાં હતાં કે કૈલાસીનો સંઘ જગતનો નવઈતિહાસ સરજે છે.

‘કહો, શું છે?’ મહામન્ત્રીશ્વરે પૂછ્યું.

‘આજનાં Politics એટલે ધુમ્મસના ઢુર્ગ. તેજનાં અક્ષરો લખો તો એક કોલ લેવાને આવી છું, ને એક કોલ દેવાને આવી છું.’

જીવનભર ગૂઢ ભાષા ઉચ્ચરનારા મહામન્ત્રીશ્વરને ચે એ શબ્દોનો અર્થ ન ઉકલ્યો; જો કે કૈલાસિણીનો એછેએક બોલ ટંચન સોનાનો હતો.

‘કહો, કહો; હું સાંભળીશ.’ નિરાશાને આરે ઉભેલા મહામન્ત્રીશ્વર હસી પડ્યા ને બોલ્યા.

‘ના; સાંભળીશ નહિ, વિચારીશ; ને વિચારીશે નહિ; વતીશ.’

ત્રેરણાની ગામ્ભીર્યમુદ્રા નિરખીને મહામન્ત્રીશ્વર ચેતી ગયા, સાવધાન થયા. અન્તરિક્ષે જોયું તો રાત્રીનો અન્ધકાર

હતો; નીચે ભેથું તો ટેમ્સ વહી જતી હતી. મહામન્ત્રીશ્વર જાણતા કે ઇતિહાસનો છેલ્લો પાસો કૈલાસીઓને હાથ છે. પત્થરમાંથી ઝરણુ ટપકે છે એમ ટીપેટીપે બોલ્યા: ‘વિચારીશ, વાગોળીશ, નિર-ધારીશ, ને વતીશ. કહો, શું છે?’

આલગમ્બીર મુદ્રાએ, કાળગુફા બોલતી હોય એમ, પ્રેરણા બોલી:

‘મૈત્રીનો કોલ લાવી છું-ભેઈતો હોય તો. ખીટનને કપરો અવસરયોગ આવે છે: ઇતિહાસે ન દીઠેલો, કલ્પનાએ ન કલ્પેલો, એવો. તહમે જાણો છો, એટલે બહીવડાવવાનું કે ધમકીનું આળ તો નહીં જ મૂકે. એ જાણું છું. અમે-રકા અળશું છે; બૌદ્ધમંડળ ઉછાળે મહડ્યું છે; રશિયા પુણ્યપાપની ચે પાળો તોડે છે; ઇસ્લામમંડળ ઇસ્લામવર્ણું છે; યૂરોપની પ્રજાપ્રજા ખીટનની ઇબ્યાઝેરીલી છે. પૃથ્વીઓળે એક બાકી રહ્યું છે હિન્દ. મૈત્રીનો કોલ આપો, તો સ્હામે. હિન્દમૈત્રીનો કોલ લાવી છું: સમાનતાની સન્મૈત્રી.’

યથા દીપો નિવાતસ્યો નેંગતે એવા ફૂટસ્થ અને અડોલ એ શબ્દે મહામન્ત્રીશ્વર તન્દ્રાવાસી સમા ઉભા. પ્રેરણાના બોલે પછી એમને જગાડ્યા.

‘એક પ્રશ્ન પૂછું છું: એક પ્રશ્નોત્તરમાં હૈયાં ઉઘાડાં પડી જશે. ખીટન હિન્દની મૈત્રી વાંછે છે કે હિન્દનો રાજદોર?’

મહામન્ત્રીશ્વર તો ઠરી જ ગયા; જાણે હિમનું પૂતળું ઉભું. ઇતિહાસના અડાં સમો કૈલાસિણીનો પ્રશ્ન હતો.

ઘડીક વીત્યે પ્રેરણાએ કહ્યું ‘ત્હારે હું જાઉં છું’ ત્હારે ઘેન ઉતર્યાં અને મહામન્ત્રીશ્વર ઉચ્ચર્યા;

‘હિન્દ પક્ષોપરનો પ્રશ્ન છે. સહુ રાજપક્ષોને પૂછીને ઉત્તર આપાય.’

‘ભલે. મૂકો, અથવા પ્રશ્નો અભિપ્રાયો મૂકો. પણ મોડું થાય ને સુદૂત ન વીતે એટલું જોડો. ગાઈબલમાંના Too late નો બોધપાઠ—’

‘કાળને સીમા નથી, ને Politicsમાં કંઈ Too late છે નહિ.’

‘હવે મન્ત્રીશ્વરોને હાથ રાજરમત નથી રહી. કાલથી સેનાપતિઓને હાથે જગતની રાજરમત રમાશે. Politicsમાં નહિ હોય, રણસંગ્રામમાં Too late છે. અર્ધી સદીથી દેલાસીઓએ કહ્યું છે ને વળી કહ્યું છું: હિન્દુપ્રીટનની મેત્રી એ હિન્દનો પ્રીટનનો ને જગતનો કલ્યાણમન્ત્ર છે. પ્રીટનનાં દિલને પૂછો કે હિન્દનાં દિલ શું દિલ જોડવાં છે? ફલાઈવે શીખવેલું, ડેલહાઉસીએ શીખવેલું, કઝને શીખવેલું, હોરે શીખવેલું બૂલી જાવ; છુમે શીખવેલું, રીપને શીખવેલું, ગ્લાડસ્ટને શીખવેલું, મહારાણીએ શીખવેલું, ચેધામે—બકે શીખવેલું સંભારો. પ્રીટનના છવનની જડીબુટ્ટી હિન્દને હાથ છે.’

એ શબ્દો શ્રવણપુટેથી મર્મદેશે જાય એટલું ગ્રેરણ થાલી, ને પછી બોલી: ‘સાંભળો. હિન્દુ નહિ, ભારતવાસી નહિ, Psuedo patriot નહિ; ઈરાની દરવેશ, ઈસ્લામી દાનેશમન્દ, આંતરરાષ્ટ્રીય આંખે જગતધતિહાસના વાંચક, માનવકલ્યાણના આર્ષદ્રષ્ટાના શબ્દમન્ત્ર કહેતી જાઉં છું. વાંચજો, વાળોજો, શેરડીની પેઠે રસ ચૂસજો, ને કુચ્છા હોય તે ચૂંકી નાંખજો. સાંભળો સમસ્ત ઇતિહાસના બોલ, કાળના ઉદયથી માંડીને.

The sun rises in the East. The human race started on its western trek from the East. The arts of civilization originated in the East. The East is the nest of light, poetry, wisdom, love, chivalry, and inspiration. The founders of the Great Religions were born in the East, and God whispered to their hearts in the unbroken silences of the East. Unafraid, the Eastern Sages looked into the countenance of Eternity; and having solved the riddles of the Universe, they first lived with, and walked by the side of Truth—and then spoke of God, Immortality, and Destiny.

Thus *Revelation* unveiled its face, for the first time and at the dawn of Creation, in the East.

પ્રકરણ ૧૭ મું, નેણાંમાં રાખું

રાજને રીઝવીને મ્હારાં નેણાંમાં રાખું.

પ્રેરણા ગાતી હતી. રસિકો આજ રમતે મ્હડયાં હતાં. પહેલાં તો પરસ્પરને આંજલિઓ ભરી ભરીને પાઈ. દ્વાદશીનો ચન્દ્રમા ચમકતો હતો. ચન્દ્રમાએ ગગનનું માન સરોવર કીધું હતું, ને ચન્દનીજળથી છલોછલ ભરેલું હતું. મંઠી તારલાની કમળકળીઓ વેરેલી હતી. પ્રેરણાએ ચન્દનીનો ખોળલો ભર્યો ને ધુરન્ધરને પાચો.

‘ચન્દની પા છ ? કે ફેસલાવ છ ?’ ધુરન્ધરે પૂછ્યું.

‘હુનિયાં જ માયાવી છે, ને માયાના ખેલ ખેલે છે. આપણે ચે હુનિયાંવાસી છીએ, હુનિયાં જેવું ખેલિયે છીએ.’ હસતાં હસતાં પ્રેરણાએ શળદોના પરપોટા ફેડયા.

‘આથી તૃષા કંઈ છીપતી નથી.’

‘તૃષા છીપવે એ પાણી. ને અછીપ તૃષા રહે એ પ્રેમઃસ્હમજ્યા ?’ પ્રેરણા ધુરન્ધરનાં નયનોમાં ખોલતી હતી.

ધુરન્ધરે જોયું કે રસિકો આજ રસનાં અટકચાળે મ્હડી છે.

પુરુષ ઘણું ઘણું નથી સ્હમજતો; સુન્દરી એને સ્હમજાવે છે એ. હુનિયાંના કંઈ કંઈ કોયડાની ફંચીઓ સુન્દરીનાં નયનોમાં છે. ગૃહમન્ત્રસલાની પેઠે પ્રજામન્ત્રસલાઓમાં સુન્દરીઓ વિરાજે તો પ્રજાપ્રજાના અણઉકલ્યા કોયડાઓ ઉકલે.

પુરુષોત્તમ પણ પ્રકૃતિઆંખની રસોમિઓ પીએ છે ત્હારે સદિને સરજે છે.

કુમળા કમળપત્રનો પ્રેરણાએ પડિયો કીધો હતો. મંહી ચન્દનીને ઝીલી હતી. એ અંગુલિએ ધુરન્ધરનાં બન્ને પોપચાંની પાંદડીઓ ઉઘાડીને ચન્દનીથી વધાવતી હતી.

‘પ્રેરણા ! રમત રમે છે ? નવરાશ છે ત્હને રમવાની ?’

‘આઠે પહોરની જીવન જ રમત છે. લગવાને રમે જ છે ને બ્રહ્માંડ શું ? શાસ્ત્રો એને બ્રહ્મલીલા લાખે છે.’

‘લગવાને તો બ્રહ્માંડને ચક્રાવે ચ્હડાવ્યું છે.’

‘ને ત્હં ? ત્હં શું બોલ્યું રાખ્યું છે ? ને ત્હં ચ્હડને ચક્રાવે નથી ચ્હડાવી ? દુનિયાં રમણુભમણુ કરવાને તું નીસર્યો છે. અતિપદાએ મહારા હૈયાને રમણુભમણુ કીધું. હવે સ્વસ્થ કર બધું કે સોહાય.’

પ્રેરણા બોલતી જતી હતી, ને ધુરન્ધરને માથે ચન્દનીના અભિષેક કરતી જતી હતી.

‘પણ શું કરે છે આ ?’

‘મહારા સદાશિવને ચન્દનીની ચન્દાધારીઓ ચ્હડાવું છું.’

‘સો સો જળાધારીએ સદાશિવે નથી ચ્હલળતા ને હું એ નથી ચ્હલળવાનો.’

‘પુરુષો ત્હમે પ્રકૃતિથી જ ચ્હલળેલા છો. પ્રેરણાઓ તો ત્હમને પછી ચ્હલાળે છે.’

‘અને સ્ત્રીઓ તો અણુક્ષીંજાયેલી જ હશે ?—આર-સની છીપરો જેવી ?’

ધુરન્ધર તારાઓ ગણતો હતોઃ આકાશમાંના ને પ્રેરણાના હૈયામાંના. પ્રેરણાના એક એક બોલનો લાવ

ધુરન્ધરને તારલો લાસતો. મંહીના અર્થ અબકતા, ને
ઝાલવા જાય ત્હાં ઉડી જતા.

રસિકોની રસની રમતો અબકતા તારલા ઝાલવા
જેવી નથી ? ઝલાય તો નવાં વિ'વો ઝલાય; ન ઝલાય તો
જાણે ગગનફલડાં વીણવાને ગયાં હતાં !

તેજ દીઠાં છે સહુએ. સુઠીમાં અલ્યાં છે કોણે કોણે ?

‘ પ્રેરણા ! જગત વાટ જૂવે છે હો ! ’

‘ મહારૂં ચે જગત વાટ જૂવે છે. પ્રેમાવતારનાં પગલાં
કંહારે થશે ત્હાં ? ’

‘ પ્રેમના અખંડ પ્રકાશમાં રમે છે તું. તહો ચે—’

‘ આ તો પ્રેમનું પ્રભાત છે: ઉષાનાં અજવાળાં. ઉઘ્યા
પછી દિવસભર સૂર્ય અળગો થતો નથી. મહારા જીવનદિ-
વસમાં એવો સૂર્ય ઉગાડ. તું તો ઘડીક મળે છે આભને
આરે. ને પછી પખવાડિયાંઓ પૃથ્વીના છેડાઓને શોધ છ.’

‘ પૃથ્વી તો ગોળ છે. પરિઘનો છેડો કિયો ? વતું-
લનો છેડો જડયો તહને ! ’

‘ પૃથ્વીને કે પૃથ્વીનાં કારસ્તાનોને છેડા જ નથી.
જાણે અનન્તની ધૂમડીઓ. ’

‘ ને પ્રેરણાનાં કારસ્તાનોને ? તહારાં નયનો કિરણો
વરસે છે, અને ઉપર તું ચન્દની વરસાવ છ. આ મહારાં
ન્હાનકડાં નયનો તે ફેટલુંક ઝીલશે ? ’

‘ ન્હાનકડાં નયનો ! ઉઘડે તો આભ ઝાળંગે એ
ન્હાનકડાં નયનો ! નયનો તો છે પ્રેમના પાતાળધરા. પ્રેમી
વરસે એટલું પ્રેમ ઝીલે. પ્રેમદેશમાં પધારો, મહારા મહેશ ! ’

પ્રેરણા બોલતી હતી ને ચન્દનીની છાલકો છાંટતી હતી. ચન્દ્રી પણ પૃથ્વી શું એવી રમત રમે છે.

‘પ્રેરણા ! લે પાસા નાંખું. પાસા વાંચીશ ?’

‘કોનો પાસો ? રમલનો પાસો ? નાંખ રમલનો પાસો, ને જોઇ આપું ત્હારા જોષ.’

‘પૃથ્વીનો પાસો. ત્હારા જોષ તો ત્હને જોઇ તે તિથિથી જોવાયેલા જ છે. હજી બાકી છે જોવાવાના ?’

‘પણ જન્મોત્તરી ક્યાં ચીતરાઈ છે ?’ પ્રેરણા બોલી.

‘લે, ચીતર ત્હારે આપણી જન્મોત્તરી.’

‘જૂઓ, જન્મોત્તરીની કવિતા લખું છું.

જેખના મન્ત્રો લખે ગંગોત્રી,

કાળનાં કીર્તન રચે જમનોત્રી;

એમ આયુષના ગહન પટ ગૂંથીને

લોકલોકની વિધિ લખે જન્મોત્તરી.’

‘જગતની જનતાની પ્રેમીઓ જન્મોત્તરીઓ વાંચે તો જગત ન સાંભળેલું સાંભળે ને ન ગાયેલું ગાય.’ ધુરન્ધરે અગમ્યને વાંચ્યાં.

‘જે જે પ્રેરણાને પામે છે ત્હેની જન્મોત્તરી પ્રેરણા વાંચે છે. ધુરન્ધર ! ત્હારી પ્રેરણાએ ત્હારી જન્મોત્તરી—’

મન્ત્રોચ્ચારની પૂર્ણાહુતિ ધુરન્ધરે અટકાવી. માથોડા ઉંચા શુભાખના છોડને વાળી કો શુભાખફૂલનો રસરસિયો શુભાખને સૂંધે એમ પ્રેરણાની દેહવેલના પુષ્પછોડને વાળીને ધુરન્ધરે સુંદરીની ભાગ્યપાંખડી સૂંધી.

‘ત્હને ભાગ્યદેશની સુગન્ધ પરખાય છે ?’ પૂછતાં પ્રેરણા હસી પડી.

‘હા; ત્હારા સૌભાગ્યની સુગન્ધ. રમલનો પાસો
જોષ નથી કહેતો એટલેટલા જોષ સોહાગણનો લલાટચ-
ન્દ્રમા ઉચ્ચારે છે.’

ધુરન્ધર શિખર સમો ગંભીરમુદ્રાળો હતો, અને
જળધોધ જેવા ઘેરા શબ્દો બોલતો હતો.

પ્રેરણા તો હાસ્યની ચન્દની ઉછાળતી હતી: ‘ત્હેમાં
ત્હારે સોહાગણુ ભાગ્યદેશે ચન્દ્રક કંદે છે ?’

‘કુમારિકા છે સૃષ્ટિનું કૌમાર, સોહાગણુ છે સૃષ્ટિનો
સોહાગ. તું સોહાગણુ છે, સૃષ્ટિનો શણુગાર છે.’

‘વગર વર્યાની સોહાગણુ !’

‘વગર વર્યાની નહિ, વગર પરણ્યાની સોહાગણુ. જેણે
જેણે ચન્દની પીધી છે ને પાઈ છે એ સહુ સોહાગણુ છે.
જેમને જીવનના સદાશિવ લાધ્યા છે, ને હૃયાની અખંડ
જળાધારીએ જે નિર્ઝર છે, એ સહુ—’

‘અમે સોહાગણુ નેત્હમે સોહાગ; અમે ધુરા નેત્હમે
ધુરન્ધર. ચાલ રથને ખેડિયે સંસારવાડીઓમાં.’

લોક કહે છે ધુરન્ધર ને પ્રેરણા રમતાં હતાં. સાચાં
પ્રેમીઓની પ્રેમરમતોની પેરે એમની રમતો એ વિશ્વસત્યો
બોલતી હતી.

જ્ઞહારે જ્ઞહારે પ્રેરણા બોલે છે ત્હારે રમતમાં એ
વિશ્વસત્યો બોલે છે.

આલમાં એવે બીજી ચન્દ્રલેખા ઉગી, અને ચન્દ્રલે-
ખાના પડખામાં શુક તારલો જળહળતો હતો.

‘આવ્યાં હા ! સજોડીલાં સન્ત;’ પ્રેરણા ટૂંકી ઉઠી.

પ્રેરણાની એક આંખે વિધાત્રીને ઓળખી ને બીજી આંખે આત્મજિતને ઓળખ્યો.

‘ચોખંડ છતી આબ્યાં લાગે છે.’

‘સુદ્રામાં છે પરાક્રમનો પ્રકાશ.’ ધુરન્ધરે સાક્ષી પૂરી. કિરણોની પાંખે તેજબેલડી પાસે આવતી હતી.

‘ધુરન્ધર! જગત ઝોલે મહડયું છે. અવરોધ્યું નહિ અવરોધાય. એક વારકો તો ધરતીકમ્પ થવાનો.’ આત્મજિતે જગતવધામણી આધી.

‘ખરું-ખોટું, પણ માનવી માને છે કે ધરતીકમ્પ થાય ત્હારે નવા ખંડો સરખાય.’

‘માનવી ધારે તો નિત્યનિત્યે નવા ખંડો સરખે, નિત્યનિત્યે નવા સંસારો સ્થાપે. માનવીની મહાશક્તિ માનવીથી અણબાળી છે.’

‘મહે’ વાંચી લીધી: ‘આત્મજિત વાર્તા સમેટતો હતો. પણ એ વાર્તા સમેટાઈ રહી છે કહીયે ?

‘શું વાંચી લીધું ? આત્મજિત !’ સર્વવેત્તા વિધાત્રીને જાણવાનું બાકી રહ્યું હતું તે પૂછ્યું.

‘ત્હારી કીકીઓમાંની કવિતા.’

‘લોક અક્ષર વાંચે છે કે કવિતા ?’

‘લોક વાંચે છે અક્ષરમાંની કવિતા. મહે’ એ વાંચી લીધી ત્હારી કીકીઓમાંની કવિતા.’

‘તું અદૃશ્યને વાંચે છે, આત્મજિત ! ત્હારે છે જાણે દિવ્ય ચક્ષુઓ; મહેને આપજો. મહે’ તો વાંચ્યાં છે ત્હારા અન્તરના આદેશ ને અભિલાષ, ત્હારા સુખનાં હાસ્ય, ત્હારા

લલાટનાં તેજ, તહારી બ્રહ્મટિની લબ્યતા, તહારાં અંગઅંગમાંનાં લાલિત્ય, તહારાં નયનોમાંનાં નૃત્ય. મોરને પગલે પગલે મોરની કલગી ડાલે, એવી તહારી કલગી ડાલે છે. શું કરતાં હતાં ? પ્રેરણા !

‘તહમારા જેવી વાતો. અમે રમતાં હતાં.’

‘રમવાની નવરાશ છે તહમને ? શું રમતાં હતાં ?’

‘પ્રારબ્ધ વાંચવાની રમત.’

‘કેનાં ? પૃથ્વીનાં કે તહમારાં ?’

‘પૃથ્વીથી આપણે ઝોઘાં જ પર છીએ ? પૃથ્વીનાં પ્રારબ્ધમાં સૌનાં પારબ્ધ સમાયેલાં છે. સર્વે પદં હસ્તિ-પદે નિમગ્નમ્.’

‘તહમારી રમતો ચે અગમ્યદેશની. શું શું વાંચ્યું ? પ્રેરણા !’ વિધાત્રીએ પછી અગમ્યનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘પ્રીતમે લખ્યું છે તે.’

‘પ્રીતમે શું લખ્યું છે ?’

‘પ્રેમમન્ત્ર.’

એ એક શબ્દોચ્ચારે ચારેયનાં હૈયાં ડાલ્યાં; ડુંગર ડાલ્યા, સાંઠે વિશ્વ ડાલ્યો રહ્યું; ચન્દનીના સાગર ડાલ્યા, ને ચન્દનીસાગરમાં બ્રહ્માના પદ્મ સમો ચન્દ્રમા ડાલતો દેખાયો. ખરેખરાત તો પ્રેરણાની કીકીઓ પ્રેમહિન્ડોળે ડાલતી હતી.

વિધાત્રીએ વાત ઉપાડી લીધી.

‘પ્રેરણા ! તું રમત રમતી હતી ને ? ચાલો, આજે રમત જ રમિયે. ધુરન્ધર ! આત્મજિત ! દેવ થશો-દેવ ? દેવદેવની રમત રમિયે. દુનિયાં દેવોની છે.’

‘દેવ !’ ધુરન્ધરને આશ્ચર્ય ઉગ્યાં. ‘ત્હમે દેવીઓ થાવ; પછી અમે દેવ થઇએ ને ! દેવીઓની કૃપે દેવ અવતરે. દુનિયાંમાં દેવ અવતરે છે ખરા ?’

‘યુષ્મે-યુષ્મે દેવમન્દિર છે, ને કિરણુ કિરણુ દેવમન્ત્ર છે. તહેં દીઠા છે ને મહેં એ દીઠાં છે એ દેવમન્દિરને અને એ દેવમન્ત્રને. દુનિયાંમાં દેવદેવીઓ છે એટલેટલાં તો સ્વર્ગમાં એ હથે કે નહિ હોય.’ વિધાત્રી પૃથ્વીની વિધિપત્રિકા વાંચતી હતી.

‘ત્હાં જઈશું ત્હારે જોઈશું. આજે તો દુનિયાંને દેખિયે. દુનિયાં સ્વર્ગના પડછાયા સમી નથી ભાસતી ?’

‘પ્રેમ એ દેવત્વનો પડછાયો છે. પુણ્યપ્રેમ પ્રગટે ત્હારે દેવત્વ પ્રગટે.’

‘દુનિયાં દેવોની છે. પ્રેરણા ! તુજથી શું અનુભવ્યું છે ?’

‘અન્તરિક્ષમાં વીજળી સળકે છે એવી અન્તરમાં પ્રેરણા સળકે છે. પ્રેરણાના સળવળાટ એ માનવીનાં ચેતન. જીવનમાં ને સંસારમાં પ્રેરણા પ્રગટે ત્હારે ચેતન પ્રગટે છે.’ ધુરન્ધરનાં ચેતન પ્રગટયાં હતાં ને યોલતાં હતાં.

‘ને વિધાત્રી આનન્દે એનાં લવિષ્ય આનન્દે. આત્મ-જિત ! ત્હારાં લવિષ્ય આનન્દાં. દેવ કેમ થવાય ? વિધાત્રી !’

‘દુનિયાંને હૈયે વિરાળે એટલે દેવ થવાય.’

‘ખરું. પણ દુનિયાંને હૈયે કેમ ખેસાય ?’

‘યુષ્મે યુષ્મે કિરણુ ખેસે છે એમ.’ વિધાત્રી વિશ્વ-કવિતા બોલી.

‘સુંદર ઉત્તર આપતી સુંદરીઓને સાંભળી છે ને ?’

અને પછી સૌન્દર્યમુગ્ધ થયાં છો ને ? મુગ્ધ થવાય એટું મુગ્ધાઓ જ બોલે છે એમ બોલનારાઓ બ્રમની બૂલભૂલા-મણીઓ વાવે છે. 'ધુરન્ધરે ભાષ્ય ક્રીધુ'.

‘ત્હમે સત્ય વાવો ત્હારે દુનિયાંમાં.’ આત્મજિતે દિશા દાખવી.

‘કૈલાસીનું વ્રત છે કે દુનિયાંમાં સત્ય વાવવું. સત્યનાં વાવેતર વિના દુનિયાંનો ઉદ્ધાર છે ?’

‘પ્રેમનાં વાવેતર વિના સંસારના ક્ષલ નથી ઉતરતા. પ્રેમ વાવશે ત્હાં ત્હાં સત્ય ઉગશે.’

‘ખેતર ખેડૂત વાવે ને હૈયાં સુંદરી વાવે. પ્રેરણા ! વિધાત્રી ! પ્રેમ વાવો ત્હારે હૈયાનાં ખેતરોમાં.’ આત્મ-જિતે ન્હોતરાં પાઠવ્યાં.

‘આંજણુ હૈયે આંજાય કે નયણુ ?’ વિધાત્રીએ ન્હોતરાનો ઉત્તર વાળ્યો.

‘આંજણુ તો આંખમાં આંજાય.’

‘પ્રિયતમા ચે પ્રેમને આંખોમાં આંજે છે. પ્રેરણા ! તું ધુરન્ધરની આંખો આંજ; હું આત્મજિતની આંખો આંજું છું.’

‘ધુરન્ધર ! આવ. આપણું આજ Operation થવાનું છે. સનજ થા. ફ્લોરોક્ષેમ સૂંઘ.’

‘ફ્લોરોક્ષેમ સૂંઘવાનું છે આપણું ?’

‘ઘણાખરા પુરુષોને એ ઘેન રૂઢ છે. વિરલા વીરોને ન હોય એ ઘેન. પ્રથમે મોહનાં ઘેન, ને પછી પ્રેમનાં Operation. આ તો છે રમત આપણી.’

‘જીંદગી ચે રમત છે, પ્રારબ્ધ ને પુરુષાતનની.’

આત્મજિત ને ધુરન્ધર પૃથ્વીના પરાક્રમસ્તંભો સમા
ઉભા હતા. વિધાત્રી ને પ્રેરણા એ સ્તંભો ઉપરના અમર
મન્ત્રો લખતી હતી.

‘આવો, ઉચું જૂવો. ચન્દ્રમા શુ દૃષ્ટિયોગ સાધો.’
પ્રેરણા બોલી.

ધુરન્ધરે ને આત્મજિતે આસમાં ભેયું, ચન્દ્રમા શુ
દૃષ્ટિયોગ સાધ્યો. પ્રીતમો કહ્યાગરા હોય છે એટલા વરો
કહ્યાગરા નીવડે તો ઘરઘરમાં સ્વર્ગ ઉતરે.

‘અમૃતનો થાળ દીઠોને ? શું શું દીઠું ?’

ધુરન્ધરને ને આત્મજિતને પક્ષવહ્નીનાં અજવાળાં
ઉઘડયાં હતાં. શુક્રામુખમાંથી ઝરણુ પ્રગટે છે એમ એમનાં
મુખમાંથી ગીતઝરણું ઝરવા માંડયું. એ ગીતઝરણાને એમની
પ્રિયતમાઓ ઝીલતી ને જગત ઝીલતું.

ત્હારે નેણલે ઠમકે મોર;

ત્હારી કીકીમાં ચમકે ચકોર;

ત્હારે નેણલે ઠમકે મોર.

જગને શુંડ બ્રૂકયોતો આપાઠી ગોરમ્ભો ઘનધોર;

અન્ધારવીંધતાં તેજકિરણુ શો ત્હાં

ગાજ્યો ત્હારો મદશેર;

ત્હારે નેણલે ઠમકે મોર.

કંકુમવણીં બાણુ ઉપાનાં ઉડે એવો ત્હારો તોર;

શરદભરી ફૂલવાડી ફારે એવો

ફાયો પ્રભાતને ખ્હોર;

ત્હારે નેણલે ઠમકે મોર.

પ્રહ્લાંડભરતીની રેલતી રેલતી આવી પ્રહ્લમકોર;
છોળ છલી છલકાઈ ગગનઉર,

આયુધ્યનો ભયો ભોર:

તહારે નેણલે ઠમકે મોર;

તહારી કીકીમાં ચમકે ચકોર:

તહારે નેણલે ઠમકે મોર.

પ્રેરણા ને વિધાત્રી ધુરન્ધરને ને આત્મજિતને પ્રેમ-
યોગ શીખવતાં હતાં.

પ્રીતમને પ્રિયતમા જ પ્રેમયોગના પાઠ શીખવેને ?

પછી વિધાત્રીએ કહ્યું: ‘ચન્દ્રિકા ઝીલી. હવે ચોપચાં
મીંચી જાવ.’

ધુરન્ધર ને આત્મજિત બે-બે ચન્દ્રમા જોતા હતા.

ચન્દ્રમાની ને સહિયરોની ચન્દ્રિકા ઝીલતા ધુરન્ધરે
ને આત્મજિતે ચોપચાંની પાંખડીઓ ભીડી દીધી, અને
અન્તરૂમન્ત્રો વાંચતા ઉભા.

‘કીકીઓમાં ચન્દ્રમા દેખાય છે ?’

આત્મજિતે ‘હા’ ઉચ્ચારી-ધુરન્ધરે કહ્યું: ‘હા ?
હા-આ-આ.’

‘હવે આંખો ઉઘાડો.’

સૂર્યઆજ્ઞાએ કમળો ઉઘડે એવાં ધુરન્ધરનાં ને આત્મ-
જિતનાં નયનો ઉઘડ્યાં.

‘અમને નિરખો.’

ધુરન્ધર પ્રેરણાની પ્રભા પીતો હતો, આત્મજિત
વિધાત્રીનો વદનાત્મા વાંચતો હતો.

‘પાછાં ચોપચાં મીંચી જાવ.’

પાંખોમાં પંખી મીંચાય એમ પોપચાંઓમાં નયનો
મીંચાયાં. આસપાસ ફરતી ચન્દની ઢોળાતી હતી, અને એ
ચન્દનીના મણિઓ એમની કીકીઓમાં ચમકતાં.

‘કીકીઓમાં કેણુ જેકું છે?’ પ્રેરણા ને વિધાત્રીએ
સંગાથે પૂછ્યું.

એક યોલના બે પડઘા પડે એમ એ એક પ્રશ્નના
બે ઉત્તર ઉચ્ચારાયા.

ધુરન્ધરે કહ્યું: ‘પ્રેરણાનો પ્રકાશ.’

આત્મજિતે કહ્યું: ‘વિધાત્રીની ગહનતા.’

‘હુનિયાંવાસી દેવો ! પ્રેમયોગીઓ ! તહમે પ્રેમયોગ
સાધ્યો. ધુરન્ધર ! આત્મજિત ! તહમે પ્રેમયોગીઓ છો.
પ્રેમયોગીઓની આંખોમાં સદા પ્રેમીઓ જ રમે.’ અદ્વૈતેથી
પ્રત્યક્ષ થઈને કૈલાસી મહારાજ યોલતા હતા, પ્રેમપ્રાર-
બ્ધીઓનાં ભાગ્યકલ્યાણ લાખતા હતા.

આત્મલીન પ્રેરણા શુંજતી હતી:

અગમ્યને વાંચો, હો નરનાર !

વિશ્વવાંચતી વિધાત્રીએ પડઘો પાડ્યો:

રાજને રીઝવીને મહારાં નેણાંમાં રાખું.

એવે ગગનવિહારતો મહાશબ્દ થયો. કાળના મહા-
રથનાં રથચક્રો વિશ્વગડગડતાં આવે એવો ગડગડતો ગડગડતો
ને મેઘાડંબરની પેઠે આકાશધુમ્મટમાં મ્હડતો મ્હડતો એ
પ્રચંડ ધ્વનિ અન્તરિક્ષની ગુફાને છલકાતી ભરીને ઉભો. જાણે
કુરુક્ષેત્ર મંડાણું ને મહાશયનાદ થયો; જાણે પિતામહે
સિંહગર્જના કીધી ને કૃષ્ણચન્દ્રે પાંચજન્ય પૂર્યો.

કૈલાસીજીએ જાણ્યું કે મહામન્યન મંડાય છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું, જગતને ઝરૂખે

શિખરને શિખરે શિખરખંડ સમા એ ટહેલતા હતા.
અગમનિગમના આદેશ એમણે સાંભળ્યા હતા કે
મહામન્યન મંડાશે.

એકદા એમણે આલમાં ગેળી પડછાયો દીઠો હતો.
એમનો અન્તર્યામી એમને કહેતો કે એ કાળની પાંખનો
પડછાયો હતો.

દ્વાપર ઉતરતો હતો, ને કલિ બેસતો હતો, ત્હારે
એમણે એ પડછાયો દીઠો હતો. મોક્ષદાયિની માગશરી શુદ્ધ
એકાદશીએ કુરુક્ષેત્ર મંડાયું હતું. એના એક માસ પૂર્વે
કાતંકી પ્રબોધિની એકાદશીએ જે વિશ્વવિકૃતિઓ ને અપ-
શુકનો દીકાં હતાં તે એ અત્હારે પેખતા હતા. ત્હારે
પાર્થ બોલ્યો હતો ને આજે કૈલાસીજી બોલતા હતા કે

નિમિત્તાનિ ચ પદ્યમિ વિપરિતાનિ, કેશવ !

અગમ્યમાંથી એમણે સાંભળ્યું હતું કે પાંચ સાયર ને
નવખંડ ઉલટવાના છે, ને પૃથ્વીને બોળવાના છે. પ્રલયનાં
પાણી પૂરે ચહડવાની એ આગાહી હતી.

ધરતીને એ નિહાળી રહેતા અને આલની પાર ભેતા.
ખન્નેયને કાળપ્રશ્ન પૂછતા, ને, સહદેવ ભેરીની પેઠે, ઉત્ત-
રને અન્તરમાં વાગોળતા.

એમણે ભેયું કે આટલાન્ટિક ને પાસીફિક ઉછાળે
ચહડ્યા છે. એમણે ભેયું કે ઉત્તર ધ્રુવનો સાગર માઝા મૂકશે
ને ભૂમધ્યસમુદ્ર પાળો તોડશે. એમણે ભેયું કે લંકાનો સાગર

રામચુગમાં ઉછળ્યો હતો એથી સોગણો ઉછળશે. એમણે
જેયું કે સૈકાઓજૂની સાગરપાળો કાળકેતરાયેલી ને
જર્જરી થઈ છે, સાગરપૂરને નહિ ખાળે. એમણે જેયું કે
હુનિયાં દોહળી થઈ છે.

આંખોને ક્ષિતિજ હોય છે, આત્માને ક્ષિતિજપડદા
હોતા નથી. એમની આંખો જોતી એથી એમનો આત્મા
અધિકું વાંચતો.

અખરખનાં થર જેવાં પૃથ્વીનાં થર એમને પારદર્શક
લાસતાં.

પર્વતોની પાંખે પાંખે, વાદળીની કીકીકીકીમાં, વનની
ખખોલોમાં એ ઈતિહાસના આંકડા વાંચતા. એમને થતું કે
કાળનાં પાણી ખડકપાળો રચે છે, પ્રારબ્ધના વજ્રકોટ
વિશ્વસીમાઓ સમા જગતને ઘેરે છે. લયંકર ઘટાટોય એમને
ગોરમ્ભાતો લાસતો.

અગોચરને એ વાંચતા જતા તેમ તેમ ત્હેમની મુદ્રા
ગમ્ભીર થતી. વૃક્ષ જેવા સ્થિર હતા તે ઘટા જેવા ગમ્ભીર
થયા, અને પછી તો ગિરિકરાડ સમા લયાનક લાસ્યા.

એમને થતું કે શું શું કરું ને શું શું ન કરું ?

પાળઅથડાતાં દરિયાનાં મોભાંઓ ફૂંફાડા મારે છે,
નાગની ફણાઓ સમી ફેનિલફણાઓ ઉછાળે છે, એવો
એમનો અન્તરાત્મા, પ્રારબ્ધની પાળો રહામે પછડાતાં, ફૂંફાડા
મારતો ને ફણાઓ ઉછાળતો.

એમના પ્રયંડ પુરુષાત્તનને થતું કે આ પાળો શેની ?

પ્રલયને એ આવતો જોતા હતા. આવતા જગતપ્રલ-
યને અવરોધવાનો એ ઉપાય શોધતા, પણ એમની આત્-

મપાંખો આલની ને પ્રારબ્ધની પાળોને જઈ પછડાઈ પાછી પડતી.

ઘડડતા પૂરને ખાળવાને લોક પાટડા નાંખે છે. એમને પાટડો થઈને પડવું હતું, પૂરને અવરોધવું હતું. પણ કાળગંગાએ જાણે કાંઠાઓ ભાગ્યા હતા.

પણ એમને આડા પડવાનો એ કાળયોગ ઉગ્યો નહોતો, અવરોધવાનો એ કાળયોગ ઉગ્યો નહોતો.

સાગરને પાજ બાંધનારા મહામાનવી હોય છે. એવા એ મહામાનવ હતા. સાગરને એ પાજ બાંધવાને મથતા હતા. અમ્બોનિધિને કહેતા કે થ'ણી જા.

ઘણું પૂર એમણે દીઠાં હતાં, અને ઘણું પૂર એ તરી ઉતર્યા હતા. પણ એ નદીઓનાં પૂર હતાં. આવતું પૂર તો સાગરપૂર હતું.

કદી મૂંઝાતા નહિ એ આજ અમૂંઝાયા હતા. વિશ્વવ્રત્યનું પાને પાનું વાંચતા એ આજે જાણે લિપિ વીસર્યા હતા.

એમની એક આંખડી અન્તરમાં ઉતરી હતી, ને બીજી આંખડી પૃથ્વીઅન્તરમાં ઉતરી હતી. ઉંડા ઉંડા અગોચર મન્ત્રો ઉઠેલવાને એ મથતા.

એમને આજ જાણે બહોળાવાર હતો. ત્રણસો ચોજનવાનો હિમાદ્રિનો જાણે રવેયો કરી, ગગનની ગોળી માંડી, દિશાઓ કાળનાં નેતરાં એચતી હતી. દેવદાનવે જાણે પૃથ્વીનાં મહામન્થન વળી માંડ્યાં હતાં.

વટોળની ધૂમડીઓ જેવી એમની કીકીઓ ધૂમડીઓ ખાતી, ને ત્રિકાળનાં મહાવનોમાં ધૂમી વળતી.

એમને ઘાટ બાંધવા હતા, દુર્ગોની ઠાલો માંડવી હતી, ચીનની દિવાલ સમી કાળદિવાલો ચણવી હતી.

એમણે એકઠા સાંભળ્યું-જોયું હતું કે પ્રલય અવરોધવાનો રહેલો ઉપાય એ છે કે, હોલેન્ડમાં છે તેમ, કોંકણપટ્ટીની સિંહાદ્રિમાળા છે એવી, દેશદેશ ફરતી દિવાલો ને સાગરસાગર ફરતા કોટકાંગરા ખડા કરવા. પણ સસ્તી વસ્તુઓ ક્ષણભંશુર હોય છે ને કુદરતના કાળમીઠ માનવીથી સરજતા નથી; એમ રહેલા ઉપાયો. પણ ક્ષણભંશુર હોય છે, ને કુદરતનાં અતુકરણે દોહ્યાલાં હોય છે.

વેદઋચા છે કે આયુર્વેદ વૃત્તમ્. નવવિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે દૂધ પચાવે એમનાં આયુષ્ય છે. પ્રાચીનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સોમ જીરવે એમનો યજ્ઞ છે.

સસ્તું ને રહેલું એમને ક્ષણભંશુર ભાસતું.

કહે છે કે ચાતક અંગારા ભરખે છે. પૂર્ણિમાએ પૂર્ણિમાએ એ યજ્ઞજ્વાળાઓ ભરખતા ને જીરવતા.

દુનિયાના આવતા દવ ઉગતા દાંભવાની એ મન્ત્ર-જ્વાળાઓ શોષતા, મહાદેવના અંગારા હોલવવાના મહામેઘ એ માગતા.

અવનીના અગ્નિ એમણે એકઠા પળમાં હોલવ્યા હતા. દેશદેશની રણભેરીઓ એમણે ક્ષણમાં આનન્દભેરીઓ કીધી હતી. એથી એ આશાવન્તા હતા. પણ, સહુ કહેતાં અને એમને યે ભાસતું કે, આ વેળાએ એ આશાને છેલ્લે પગથિયે ઉભા હતા.

આ વેળાના વનદવને એ પૃથ્વીદવ કહેતા.

રશિયાથી આસ્ટ્રેલિયા, અને અમેરિકાથી આફ્રિકા ને જાપાનઃ ધરતીના ખંડખંડ ઘણુઘણુવાના હતા. પૃથ્વી પાયામાંથી ડોલવાની હતી. પ્રજાઓનાં પ્રારબ્ધ નવાં ઘડાવાનાં હતાં.

પાંચ ધૂમકેતુઓ જાણે ગગનમંડળમાં ઉગ્યા હતા, અને વિશ્વચમ્પર સમા દિશાલાંખા પૂંછચમ્પરો વીંઝવતા હતા. ચારને બદલે પાંચ દિગ્નાગોની જાણે શૂંઢા ડોલતી હતી, ને સ્ક્રામસ્ક્રામી હાથીહુંકાર કરતી હતી. પાંચેના કન્તુશૂળો શંકરના ત્રિશૂળ સમાં ચક્રચક્રતા.

અખંડ આનન્દ ઉજવતા એમને વદને આજ વિષાદ-છાયાની ઝાંખપ હતી. એમની ભમ્મરો ઘેરાયેલી હતી, એમની પાંપણે ધૂંચવાયેલાં જાળાં જેવી હતી. એમની આંખોને ચિન્તાતુર ચિન્તવનનાં ઘેન સ્ફુટ્યાં હતાં.

દેશદેશનું દિલ વાંચતા, પ્રજાપ્રજાનાં ભાવી વાંચતા જગતને ઝડપે એ ટહેલતા હતા. મહાજળઘેરો ભયોં ભયોં મેઘખંડ અન્તરિક્ષમંડળે હિન્ડોળા ખાય એવા એ ડોલન-ગતિએ ડોલતા હતા.

માનવીનું માનસ સ્થિર હોય ત્હારે સમાધિસ્થ સમો માનવી ફૂટસ્થ બેસે છે. માનવીનું માનસ હિન્ડોળા ખાતું હોય ત્હારે માનવી થે હિન્ડોળા ખાતો ટહેલે છે.

માનવહિન્ડોળા સમા કૈલાસીજી કૈલાસશિખરે આજ ટહેલતા હતા.

ચાર દિશાઓએ ચાર દિગ્ખાળો એવા હોય તો પ્રલય કે ઇતિહાસપ્રલય પૃથ્વી ઉપર પગ મૂકવાનું થે ન ચિન્તવે.

પણ પૃથ્વીગોળે હિમાદ્રિ એક છે અને એ ય તે પૃથ્વીગોળે એક હતા: શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની ટચલી આંગળી સમા પડતા આભના બાણે એકલથંભા આધાર.

કૂર્માવતારે દન્તુડી ઉપર પૃથ્વીને ઝીલીને તારી હતી. કૈલાસીજી કહેતા કે કાચખાથી માનવી જશે ? હું નહિ; મહારે અન્તર્યામી પૃથ્વીને ઝીલશે ને તારશે.

એ અન્તર્યામીને આદેશ સાંભળવાને કૈલાસીજીએ ત્હારે અગમ્યને પડદે કાન માંડયા હતા.

તારવાનો કૈલાસીજીને એટલો ચિન્તનભાર ન હતો. આવતો ઇતિહાસપ્રલય અવરોધવાના ચિન્તાચાકડે કૈલાસીજી મહડયા હતા.

જગત્સંસ્કૃતિઓને અથડાતી અવરોધવી શી રીતે ? જગત્સંસ્કૃતિઓ અથડાય તો ઇતિહાસો ભૂંસાય.

માનવવંશને કૈલાસીજી પંચપાંખડી મહાકમળ કહેતા. એની એક કે પાંખડી તૂટે તો કૈલાસીજીને કાળજકટારી વાગે.

હોલવવાના શ્રમથી સોમા ભાગના શ્રમે તણખાને વેરાતા અવરોધાય તો વનદવ સળગતા આળસે એમ એ કહેતા.

પણ કાળના પલીતા મૂકે છે કેાણ ? ચિનગારીઓ સળગાવે છે કેાણ ? ઇતિહાસના મહાદવ પ્રગટાવે છે કેાણ ?

અતુત્તર થવાય ત્હારે કૈલાસીજી ગીતાભાખ્યો ઉત્તર ઉચ્ચરતા કે

કાલોઽસ્મિ લોકસ્યકૃત્ત્વ પ્રવૃધ્ધ:

કૈલાસીજી વિશ્વવૈદ્ય હતા, જગત્પદનવતન્ત્રી હતા, દુનિ-

યાંના મહારોગોની જડીબુટ્ટીઓ બાણતા. અગમ્યતા કીમિ-
યા એમને આવડતા. લીધમ પિતામહની પેઠે ઘડીક તો
એ ચમરાજને એ આણુ દેતા કે ઉભા રહો. પણ પછી
કાળયોગનો રાજકાગળ દીઠે એ જગત્સંસ્કૃતિની દૂહાઈ
ને ઔષધિઓનાં બાણનાં થોથાં થઈ પડતાં.

મૃત્યુને ન્હોતરી પછી અવરોધવા કરતાં મૃત્યુરોગને
થતા અવરોધવા એને દીર્ઘાયુષની એ ખરી ક્ષંતી કહેતા.

સહુ સ્હમજે છે એ કૈલાસીજી ઉચ્ચરતા, સહુ બાણુ
છે એ કૈલાસીજી ઉદ્દ્યોધતા. ત્હો એ ઘણાંને કૈલાસીબોલ
અવનવા લાગતા.

સામુદ્રધુનીઓમાં સાગરો અથડાય છે ત્હાં ત્હાં
અવિરત ગર્જનાઓ ગાજે છે. એમ જગત્સંસ્કૃતિઓ અથ-
ડાય છે ત્હાં ત્હાં એ એ અવિરત ગર્જનાઓ ગાજે છે.
પૃથ્વીની પ્રજાઓની એવી સામુદ્રધુનીઓ નહિ, પણ પ્રયા-
ગતીર્થના સમા ધીરગમ્ભીર પ્રશાન્તમુદ્રાળા સંગમઘાટ ને
સમન્વયઘાટ કૈલાસીજીને કરવા હતા.

કૈલાસીજી કહેતા કે ‘હિન્દી મહાસાગર આટલાન્ટિકને
મળે છે, કે આટલાન્ટિક મહાસાગર પાસીફિકને મળે છે,
ત્હાં ધૂધવાટ કેમ થતા નથી ? સાંકડી સામુદ્રધુનીઓમાં
ધૂધવાટા હોય; જગત્સંસ્કૃતિઓના સાગર સાગરમાં પર-
સ્પર ઠલવાય ત્હાં ધૂધવાટે ન હોય કે ગર્જના એ ન હોય.’

કૈલાસીની જમાતને જગત્સંસ્કૃતિઓના મહાસાગરોના
સંગમ કરવા હતા.

પૃથ્વીપટમાં સંસ્કૃતિઓને પરસ્પર ધૂધવતી જોઈને

અજવાળી રાત્રી એ અમાવાસ્યાની ભાસી; તગતગતા તારલા એ જૂંસાયેલા ભાસ્યા. દિવાસ્વપ્નમાં ઉઘાડી આંખો એ આંખધર્મ બૂલે છે એમ કૈલાસીજી આજ દિવાસ્વપ્નમાં ડોલતા.

નાવિકના જળમાર્ગ સાગરપાટે ફેરેલા હોતા નથી, તારકમંડળમાં ફેરેલા હોય છે. કૈલાસી મહારાજના કલ્યાણમાર્ગ આજ પૃથ્વીપાટેથી જૂંસાયા હતા, સાગરપગથારે ફેરેલા ન હતા, અન્તરિક્ષમંડળેથી ને ગગનમંડળેથી અલોપ થયા હતા. કૈલાસીજીને અન્તરમાં એ આજ ફેડી દેખાતી નહિ.

વિશ્વદ્રષ્ટા આજ ઘડીક દૃષ્ટિસૂના હતા.

ખીણુમાંના નદીઆરે કો ઉભો હોય; ને પછી નદી-આરે ને નદીઆરે ચાલતાં ને ચાલતાં પગદંડીનો છેડો આવે, સન્મુખે વિશ્વપડઢા સમી કરાળ પર્વતકરાડ ખડી થાય, ને પછી પગલું એ ન ભરાય કે પગથિયું એ ન ચડાય; એવી કો ખીણુમાં કૈલાસીજી જાણે બૂલા પડયા હતા.

હુનિયાંની બૂલબૂલામણીઓ એવી છે. સંસારશાસ્ત્રીઓ ફેડી બૂલે છે ત્હારે આંખે અન્ધારાં આવે છે, ઉરમાં નિરાશા ઢાળાય છે: જાણે સારા વિશ્વે શાહી ઢાળાઈ ને અક્ષરો જૂંસાયા !

જગતને ઝડપે જોગન્દર આજ ક્ષીંચકા ખાતા હતા.

એમને ગિરિવર શા અડોલ-ફૂટસ્થ થવું હતું. લાવીના આગાશી ઝાળાઓ એ ગિરિશિખરને માથે ડોલતા ને શિખરને અને શિખરવાસીને જાણે ડોલાવતા હતા.

એમના વિશ્વને આલ ઘેરી પડ્યાં હતાં. એ આલ પાછળ જોવાને કૈલાસીજી અંખતા, પણ આલપડદાઓ આજે અલેધ હતા.

એવે મધુરમધુરા ગેળના સમીરણ વાયા, નિઃસીમ અન્ધકારમાં તેજ પ્રગટ્યાં, ને પૃથ્વીમંડળમાં પરિમળ પ્રસર્યાં: જાણે અમાસની મધરાતે ચન્દની ઉતરી, ધરતીના ચોક ભરી ભરી ફૂલડાં વરસ્યાં !

કૈલાસીજીને દુનિયાં દેવની થઈ રહી.

જાણે મહામાયા સ્વયં અવતાર ધારીને આવી; જાણે પ્રકૃતિની પ્રતિમા ઉગી; જાણે પૃથ્વીની પરમેશ્વરી પધારી: એવી ત્રિલોકતિલક સુન્દરીએ ત્હાં દર્શન દીધાં.

સહસ્રધા ફૂલપાંખડીઓની એની દેહવેલડે સુકુમારતા હતી, સહસ્રધા મેહારાણીઓનાં એના દેહસૂર્યે જાજરમાન હતાં.

અસ્તિત્વની એ અધિષ્ઠાત્રી હતી, મનોરથોની એ મહેશ્વરી હતી; ત્રિકાળ એના ત્રિલંગમાં રમતા, ત્રિલોક એની આંખોમાં ને લલાટદેશે તગતગતા.

હાથેળીઓ એની ફૂલડાં જેવી હતી, આંગળીઓ એની ફૂલપાંખડીઓ જેવી હતી. સૌન્દર્યને યે એ સુન્દર કરતી.

હિમાદ્રિની વિભૂતિઓ જાજમ થઈને એનાં પગલાંમાં પથરાતી. એના અંગુલિરૂપશે વસુન્ધરા નિજના વસુલંડાર ઉઘાડતી. એની આંખડીનાં કિરણો ઉડીને અડકયે આકાશનાં ગર્ભદ્વાર ઉઘડતાં.

ઉપનિષદમાં વર્ણવી છે એવી એ હતી—હૈમવતી ઉષા.
કોઠ એને ચિન્તામુદ્રતા કહેતાં.

ચન્દ્રમામાંથી ચન્દની નિર્ઝરે છે એવા એના દેહચન્દ્રેથી પરિમળગરણ્યાં વહતાં.

તે ગાતી ગાતી આવતી હતી. આલદેડતી વીરતાના શબ્દે, વીરતાની મૂર્તિ સમી, શિવપુરનું ગીત ગાતી ગાતી એ આવતી હતી.

આસો માસો, હસરાધ્વજ લહેરાય નો!
રણુશીંગડાં વાગતાં તાં શિવપુર ગામનાં રે લોલ;
વાયા વાયા પૂરવપશ્ચિમના વાય ને !
સરવરિયાં ડોલ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

આળ્યા આળ્યા સાંઠણીના અસવાર નો!
ધૂધરડા ઘમકયા એ રણુની ઝેલના રે લોલ;
પૂછ્યા પૂછ્યા પથુલાના દરબાર નો!
સરવરિયાં ડોલ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

‘ ઝહેનડખાએ કહાવી છે આશિષ ને !
ખોલ્યાં છે: મુજ વીર પડતો ધોલ ઝીલશે રે લોલ;
ઓલ્યે દિન અમ આંગણુ ગઢમંડાણુ નો ! ’
સરવરિયાં ડોલ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ઝડપ ઝડખ્યાં ઝૂલતાં ઢાલતરવાર ને!
ગોરમ્ભ્યાં નેણાં, ને કસુમ્બલ આંખડી રે લોલ;
ઝહેનડઘેર કાલ ક્ષત્રિયવટનાં પર્વ નો!
સરવરિયાં ડોલ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ઘોડીલા ઉછળે, રમતી મેલેલી વાજ નો!
મારગડો નિરખે રે અટારીએથી સુન્દરી રે લોલ;

વૃક્ષો વધાવતાં, તેજ વરસતાં આલ જો!

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

વડલા હેઠળ આર ગામોનો ચોક જો!

એ ચોકે બેઠા'તા બહેનડના વેરવી રે લોલ;

‘ લાગથું મહુરત, લાગથું ગઢમંડાણુ જો! ’

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ઝબક ખડગો ઝબક્યાં, મચ્યું ધમસાણુ જો!

બહેનડબાનાં રાજ્ય છંટાણું રણછાંટણુ રે લોલ;

સીમ સશુવન થઈ વીરતાને નીર જો !

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ભાગ્યા ભાગ્યા ભવરણુના ભાગેડું જો!

જાતાં નાંખી ખરછી અવળી આંખની રે લોલ.

ધરતી ઢળિયા જયવરિયા એ વીર જો!

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

વાયા વાયા પૂરવપશ્ચિમના વાય જો!

ખબરો ગઈ એ ગઢમંડાણુને માંડવે રે લોલ;

ખાલી થોડલી આવી શિવપુર ગામ જો !

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

તે દી મંડાણુ કીકી-કીકીમાં કિલ્લા જો!

તે દી કોરાણુ ભમ્મર-ભમ્મર કાંગરા રે લોલ;

તે દી રોપાણુ રણધ્વજ હૈયે હૈયે જો!

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

આસો માસો, શરદ પુનમની રાત જો!

સતીમાની જવાળાઓ વન અજવાળતી રે લોલ;

ઉપનિષદમાં વર્ણવી છે એવી એ હતી—હૈમવતી ઉધા.

કોક એને ચિન્તાસુદતા કહેતાં.

ચન્દ્રમામાંથી ચન્દની નિર્ઝંદે છે એવા એના દેહચન્દ્રેથી પરિમળગરણાં વહતાં.

તે ગાતી ગાતી આવતી હતી. આલકેડતી વીરવાના શબ્દે, વીરતાની મૂર્તિ સમી, શિવપુરનું ગીત ગાતી ગાતી એ આવતી હતી.

આસો માસો, દસરાધ્વજ લહેરાય નો!

રણશીંગડાં વાગતાં તાં શિવપુર ગામનાં રે લોલ;
વાયા વાયા પૂરવપશ્વિમના વાય નો !

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

આબ્યા આબ્યા સાંઠણીના અસવાર નો!

ધૂધરડા ઘમકયા એ રણની બેલના રે લોલ;
પૂછ્યા પૂછ્યા પશુભાના દરબાર નો!

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

‘ખેનડખાએ કહાવી છે આશિષ નો !

ઘાહ્યાં છે: સુજ વીર પડતો ભોલ ઝીલશે રે લોલ;
ઘાહ્યે દિન અમ આંગણ ગઢમંડાણ નો !’

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ઝડપ ઝડપ્યાં જૂલતાં ઢાલતરવાર નો!

ગોરમ્ભ્યાં નેણાં, ને કસુમ્ભલ આંખડી રે લોલ;
ખેનડધેર કાલ ક્ષત્રિયવટનાં પર્વ નો!

સરવરિયાં ડાહ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ઘોડીલા ઉછળે, રમતી મહેલી વાજ નો!

મારગડો નિરખે રે અટારીએથી સુન્દરી રે લોલ;

એનું નામ સુગન્ધા.

સુગન્ધા એટલે બ્રહ્માંડની સુવાસના.

કૈલાસને શિખરે તે વસતી. સૌ શિખરવાસીઓની તે જગતદંષ્ટિ હતી.

કસ્તૂરીમૃગનાં ધણુ સુગન્ધા ચરાવતી. રહવારે ચરાવવાને જાય ને ધણુને મૂકી આવે. રહાંજે જાય ને ધણુને વાળી લાવે. કસ્તૂરીમૃગોની તે ગોવાલણ હતી.

નિત્યનિત્યે બરફના સદાશિવ તે રચતી ને પૂજતી.

કૈલાસીજી કહેતા કે સુગન્ધા એટલે દેવલોક ને માનવલોક વચ્ચેની અમૃતસરણી. કૈલાસીજી મૂંઝાતા ત્હારે સુગન્ધાને પૂછતા. આકાશનાં અમૃત સારવી સારવીને સુગન્ધા કૈલાસીજીને આપતી.

સુગન્ધા ધણુમાં જાય ત્હારે ત્હારે એને એકએક રકન્ધે એકએક કસ્તૂરીમૃગલું બેઠું હોય.

મહર્ષિઓએ ઋક્મન્ત્રો લખ્યા ત્હારે સુગન્ધાની વિશ્વદંષ્ટિએ જગત જોતા હતા.

બાર વાર એણે પૃથ્વીપરક્રમ્મા કરી હતી. એકએક વેળાએ આવીઆવીને એકએક સ્વયંભૂ જ્યોતિર્લિંગે જઈને એણે મહાગાયત્રીપુરશ્વરણ કીધું હતું. ભગવતી ગાયત્રી દેવી સુગન્ધાને પ્રસન્ન હતી.

સુગન્ધા કહેતી કે જગત ગાયત્રીમન્ત્ર વીસર્યું છે.

સુગન્ધા ગાયત્રીમૂર્તિ હતી.

બહેનડખાને નેણુલે શગ મોતી ઝરે રે લોલ;
વરસ્યાં વરસ્યાં ફૂલડે વનનાં ઝાડ જો!

ડોલ્યા ડોલ્યા ધરણીધર શેષ નાગ જો!

સરવરિયાં ડોલ્યાં રે શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ગીતમાં શિવપુરનું સરોવર ડોલતું હતું એવું એનું
નયનમંડળ ડોલતું હતું, અને એ નયનમંડળમાં ગગન-
મંડળ ડોલતું હતું.

મલકાતી મલકાતી એ આવી. રિમતમાંથી સુધા
ઝરતી મલપતી મલપતી એ પધારી. એનાં ડોલનમાંથી
ચેતનધારાઓ પ્રગટતી. દિશામંડળમાં સુમન્ધના ધૂપ
ઉડાડતી ફૂલની છાજ જેવી એ આવી.

એનાં અંગો ફૂલોનાં હતાં. એ ફૂલમાંથી પરાંગો વહેતા.

સહસ્ર પાંખડી કમળપુષ્પ જેવી એ હતી.

એ આવી, અને દેવભાષામાં બોલી: ‘કૈલાસી મહા-
રાજ ! ચાલો ગેબને મન્દિરે; ને વાંચો ત્યાં પૃથ્વીનાં
પ્રાયશ્ચિત્ત. ’

પૃથ્વીથી આકર્ષાતો આકર્ષાતો, પૃથ્વીની પાછળ
પાછળ, ચન્દ્રમા વિરાટમન્દિરે પરવરે છે, એમ કૈલાસી
મહારાજ એ ત્રિલોકતિલક સુન્દરીની પાછળ પાછળ
હિમાદ્રિશિખરોમાં ગેબને મન્દિરે ગયા.

એનું નામ સુગન્ધા.

સુગન્ધા એટલે પ્રહ્લાંડની સુવાસના.

કૈલાસને શિખરે તે વસતી. સૌ શિખરવાસીઓની તે જગતદષ્ટિ હતી.

કસ્તૂરીમૃગનાં ધણુ સુગન્ધા ચરાવતી. રહવારે ચરાવવાને જાય ને ધણુને મૂકી આવે. રહાંજે જાય ને ધણુને વાળી લાવે. કસ્તૂરીમૃગોની તે ગોવાલણ હતી.

નિત્યનિત્યે ખરફના સદાશિવ તે રચતી ને પૂજતી.

કૈલાસીજી કહેતા કે સુગન્ધા એટલે દેવલોક ને માનવલોક વચ્ચેની અમૃતસરણી. કૈલાસીજી મૂંઝાતા ત્હારે સુગન્ધાને પૂછતા. આકાશનાં અમૃત સારવી સારવીને સુગન્ધા કૈલાસીજીને આપતી.

સુગન્ધા ધણુમાં જાય ત્હારે ત્હારે એને એકએક રકનથે એકએક કસ્તૂરીમૃગલું બેઠું હોય.

મહર્ષિઓએ ઋક્મન્ત્રો લખ્યા ત્હારે સુગન્ધાની વિશ્વદષ્ટિએ જગત જોતા હતા.

ખાર વાર એણે પૃથ્વીચરક્રમા કરી હતી. એકએક વેળાએ આવીઆવીને એકએક સ્વયંભૂ જ્યોતિર્લિંગે જઈને એણે મહાગાયત્રીપુરસ્ચરણ કીધું હતું. ભગવતી ગાયત્રી દેવી સુગન્ધાને પ્રસન્ન હતી.

સુગન્ધા કહેતી કે જગત ગાયત્રીમન્ત્ર વીસર્યું છે.

સુગન્ધા ગાયત્રીમૂર્તિ હતી.

સુગન્ધા બોલતી ત્હારે કૈલાસીજી મોન રહેતા.
સુગન્ધા બોલતી એના દિશાઓની શુક્રમાં પડ્યા પડતા.
કેા દેશનું કે પ્રાણનું સુગન્ધા નહોતું બોલતી; સુગન્ધા
પૃથ્વીનું ને માનવકુળનું બોલતી.

સુગન્ધા ગીતાજીની વાણે બોલતી. સુગન્ધા બોલતી
એ કાળ ઝીલતા.

કૈલાસી મહારાજ આજ એને બારણે આવ્યા હતા,
ભવતિ! મિશ્રાં દેહિ કહી ઉભા હતા.

સુગન્ધાના આંગણમાં બેચાર કસ્તૂરીમૃગલાં રમતાં
હતાં. કૈલાસી મહારાજ એ મૃગલાંને પંખાળતા હતા.

પૂર્ણિમા જેવી સુગન્ધા આવી, અને ચન્દની ને
અમૃત સંગાથે વરસ્યાં. કૈલાસીજીના અન્તરમાં દેવોનાં
અજવાળાં ઉગ્યાં.

‘એ તો મહારાં કૂલડાં છે;’ સુગન્ધા બોલી. સુગન્ધા
બોલતી ત્હારે જાણે તેજનાં કિરણો ખરતાં.

‘પુષ્પોના પરિમળોમાં વસો છો, માટે તો સુગન્ધા
છો.’ કૈલાસીજીએ ઉત્તર વાળ્યો.

‘કૈલાસીજી ! કૈલાસનું શિખર સદાશિવનું છે;
જગતકલ્યાણ ત્હાંથી અવતરશે અવનીમાં. ત્હમે સદાશિવના
પૂજારી છો, માનવવંશના તપોધન છો.’

‘ખરેખાત ! તપ એ જ મહારં ધન છે. સદાશિવે
નવે નિધિ અલકાવાસીઓને સમર્થ્યા અને પોતે રમશાન
વાસ્યું. સહુ કૈલાસીઓનો એ ધર્મ.’

‘વૈરાગ્યના એ કૈલાસીધર્મ કાળે તો માનવવંશ આજ

તલસે છે. છેલ્લી પાંચ સદીઓ જગત બૂલું પડ્યું હતું, તપને ત્યાગી સોના પાછળ ધાર્યું હતું. અને અન્તે ' ન મિલા રામ, ઠે ન મિલી માયા. ' અમેરિકાનું દેવું કીધું ને દેવાળાં ફ્રહાડ્યાં. '

‘ સોનું ચે લક્ષ્મી છે, ભગવાનની ભાર્યાનું લીલાસ્વરૂપ છે. દેહનાં તેજ લક્ષ્મીજીએ જગતે વરસાવ્યાં, તેનું થયું સોનું: સુગન્ધાની સુગન્ધ સમું. ’

‘ સોનામાં સુગન્ધ નથી. સોનું છે લક્ષ્મીજીનું જડસ્વરૂપ, સુગન્ધ છે પુષ્પોનો ચેતનપ્રાણ. રૂક્મિણીજીનું કૃષ્ણ ભગવાને હરણ કીધું, ને પૃથ્વીની પ્રજાઓ પછી એ શીખી. આજનો સુગ માગે છે જનક વિદેહીની જીવન્મુક્તિ: માથે સુગટ, ને હુંચે વૈરાગ્ય. સુગટના મોહ જ નહિ. મહાક્રધિવરોને ચે સદ્ગોષ્ઠે એમનો ત્યાગવૈરાગ્ય. સાંભળો, મહારી કથા કહું. ’

‘ અમૃતાની કથા અમૃતમય હોય. કહો. સાંભળ્યે ધરવ નહિ થાય. ’

‘ મહારા પિતા માળી હતા ને મહારી માતા માળણ હતી: જગત્માળણી. પિતા પુષ્પો ઉગાડતા, ને માતા એ પુષ્પોને નગરીમાં આપી આવતી. પિતા બ્રહ્માધર્મ પાળતા, માતા વિષ્ણુધર્મ પાળતી. ’

સુગન્ધાએ આત્મકથા માંડી. આત્મનિષ્ઠ હિમાદ્રિશિખરો એકચિત્તે એ સાંભળતા હતા. પશુતા ઉતારી નાંખી છે એ સહુ માનવવંશીની એ મહાકથા હતી. સારી દુનિયાં પણ ટોક દહાડો એ કથા સાંભળતી થશે.

‘ પૃથ્વીમાં પરિમળ સર્જવાનો ને બેંચવાનો એમનો ધર્મ. ’

‘ પયઘમ્ભરવંશીઓ સહુ પરિમળો જ સરજે ને ળેંચે છે પૃથ્વીમાં. ’ કૈલાસીજીએ સાક્ષી પૂરી. આઘેઆઘેથી માન સરોવરના પદ્મપરિમળો વાયા ને સુગન્ધાની સુગન્ધો પૃથ્વીના દેશદેશાન્તરમાં લઈ ગયા.

‘ વસન્તના વાયરા વાતા હતા ત્હારે મ્હારો જન્મ થયો. પૃથ્વીમાં પારિજાતકની કુંજ હતી. એ પારિજાતકની કુંજમાં મ્હારો જન્મ થયો હતો. ’

‘ દેવફૂલડાંમાં જન્મ્યાં છો, માટે દેવ જેવું જીવો છો. ’

‘ મ્હારી માતા કહેતી કે પારિજાતકનાં ફૂલડાંઓએ વરસી વરસીને નવખાળકને વધાવ્યું હતું. જાણે પૃથ્વીનું પરિમળપથવાડિયું હોય એમ મ્હારા જન્મસુદ્ધતથી એક પ્રખવાડિયું પરિમળવન્ના વાયુ વાયા હતા. પછી મ્હારા પિતાએ મ્હારું નામ સુગન્ધા પાડ્યું. ’

‘ પૃથ્વીની મહાસુગન્ધ છે એટલે સુગન્ધા. દુનિયાને એક દેવી સ્તંપડ્યાં: ’ કૈલાસીજી બોલ્યા. એ બોલ ન હતા, કૈલાસીજીના ઉદ્ગાર હતા; કારણ કે સુગન્ધા બોલે ત્હારે કૈલાસીજી મૌન રહેતા.

‘ એક દૂધ લાવ્યા, એક દંહી લાવ્યા, એક મધ લાવ્યા, એક શર્કરા લાવ્યા: દિશાઓની ફૂંદેરીએથી પરિમળો પંચામૃત લાવ્યા ને પંચામૃતની ગળયૂથી કરી. માતા વારંવાર કહેતી કે ‘ બેટા ! દિશાઓએ પંચામૃત પાયાં છે હો ! દિશાઓને પંચામૃત પાળે. ’ માતાનું કહ્યું આજ કંઈ છું, ને દિશાદિશાની પંચેન્દ્રિયોને પુણ્યના પંચામૃત પાઉં છું. ’

‘ હું ચાલતાં શીખી ત્હારે, હંસનાં બચ્ચાંઓ માન સરોવરનાં કમળોમાં રમે છે એવું, હંસાલાનાં બચ્ચાં સમું ફૂલઝારીઓમાં હું રમતીહોડતી. ફૂલડાંઓ મ્હને પૃથ્વીઅન્તરની વાતો કહેતાં. ’

‘ બાળાપણથી જ એમ તું પૃથ્વીઅન્તરને વાંચતી ઉછરતી. સુગન્ધા ! પરિમળ જેવી પૃથ્વીમાં વિચર છે, છતાં પરિમળ જેવી અણુછતી છે એ આ કારણે કે ? ’

‘ કારણે શાસ્ત્રીઓને ને મીમાંસકોને પૂછજો. મ્હંતો આજ, આટઆટલી વસન્તપાંખડીઓ વેરાઈ ગયા પછી, તમ સન્મુખે મ્હારી વાર્તા માંડી છે. સુગન્ધાની વાર્તામાં સુગન્ધ હોય તે સ્વીકારજો. ’

‘ એમ પાંચેક વસન્તો વીતી ગઈ. હંસલાઓની પાંખે હું પુષ્પોમાં ઉડતી ને પરિમળો વીણતી. પાંચેક વસન્તોએ મ્હને વધાવી પછી એક અન્ધારી રાત્રે પિતા ફૂલછોડને પાણી પાતા હતા, વાડીની ભાગી પાળો સમારતા હતા, ક્યારીઓને કુમળી કરતા હતા. ફૂલવેલોમાં સન્તાયેલો, અન્ધકારના અવતાર જેવો, કાળોતરો નાગ ત્હાં કરડયો, ને ક્ષણમાં પિતાનો પ્રાણ હરી ગયો. વીજળી ઝમકે અને આથમે એમ પલ્લકમાં પિતા હતાન્હોતા થઈ ગયા. પિતાના શબ કને અમે ગયાં ત્હારે શબ બાણે મ્હને આદેશ આપતું હોય એમ બોલતું હતું કે સુગન્ધા ! નગરીને સુગન્ધ પાળે, હો ! ’

મૃત્યુકથા કહેતાં એ સુગન્ધા સુગન્ધિત હતી, અમૃતની સુગન્ધો મહેકતી હતી.

‘ પછી લોકે પિતાની લક્ષ્મ કીધી. કરમાયેલાં ફૂલડાં-ની ચે પિતા લક્ષ્મ કરતા નહોતા.

‘ તે દિવસથી માતા મ્હને પુષ્પોની પથારીમાં સ્વા-ડતી. અમારી પશુકુટીને ચાર સ્તંભે ચાર ફૂલવેલો મ્હડા-વી હતી, અને બારણે બારમાસીનાં વન વચ્ચે બોરસળીનું ઝાંઝ હતું. મંહી તુલસીની માંજરો ડોલતી. મ્હારે પારણે માતા તુલસીમાંજરો બાંધતી, ને કમળપાંદડે પંખો નાંખ-તી. જૂંપડીમાં અમ રંકને ત્હાં પંખા કચ્હાંથી હોય ?

‘ એ જૂંપડીને અમે બાદશાહી જૂંપડી કહેતાં ને મંહી બાદશાહી માણતાં.

‘ એએક વર્ષ માતાને કષ્ટ દોહિતું પડયું. પણ જગ-તની જહાંગીરી જૂંપડીમાં સાંપડતી એવી પછી સાંપડી નથી. ફૂલ ઉછેરવાનાં ચે માતાને હતાં ને નગરીમાં ફૂલ બ્હેંચવાનાં ચે માતાને હતાં. એ મ્હારે માતા ને એ મ્હારે પિતા હતી. પણ એની આંખમાંથી કે અંગમાંથી અમૃતનું ટીપુ એ નહોતી પાડતી. મ્હારા રહામું એ જોઈ રહેતી; ને જોઈજોઈને, રંક નિજ રહ્યાસહ્યા ધનને જોઈને આનન્દે છે એમ, આનન્દતી. અને એમ હસતીઆનન્દતી ફૂલકયા-રીઓને સમારતી.

‘ માતાનું ધન લૂંટાયું હતું, માતાનો આનન્દ લૂંટાયો ન હતો.

‘ એણે કૌવચ નથી વાળ્યાં. એણે સરોવરે લયાં હતાં. ને સરોવરોમાં શીંગોડાં કમળકાકડી ને કમળવેલો વાળ્યાં હતાં. લોક વીણતાં ને ખાતાં, ને માતાને સંભારતાં.

‘ માતા એટલે મહામાયા. મ્હારી માતા તો ન્હાનક-
કોઠા જગત્લક્ષ્મીજીવતાર હતી, જગતે લક્ષ્મી વરચવાને
જીવતરી હતી.

‘ કમળકળીઓ મ્હોટી થાય છે એમ હું મ્હોટી
થઈ, ખીલી, ને પ્રકુલ્લી. માતાએ માન્યું લાગ્યું ઉવડ્યાં.

‘ યોગ વર્ષાની હું થઈ ત્હારે યોગપાંખડી કમળ
માતા મ્હને કહેતી.

‘ સુરોવરવાસિની એ કમળશ્યા પછી માતાની સૃષ્ટિ-
શ્યા બની.

‘ શરદનાં ધાન્ય પાક્યાં હતાં, ને ખેતરો દિસતાં
હતાં. સુરોવરો પણ કમળલયાં રૂપાયાગ જેવાં ગ્રોલતાં હતાં.
નગરનગરના ચોરમાં લોહમેદની માતાનાં સ્તુતિગાન ગાતી.

‘ શરદપુનમનું સહવાર હતું. સૂર્ય ઉગ્યો હતો, સંસાર
જાગ્યો હતો. સહુ ગગનતારલા સુરોવરજળમાં વેરીને રાત્રી
જાણે ગઈ હતી, અને એ એકએક તારડો પદ્મપુષ્પ થઈને
પ્રકુલ્લેલો હતો નિત્યનિત્યે કમળપુષ્પોની માળા જૂથીને
એ માળા સદાગિરને ધરાવવાનું માતાનું ઇચ્છનતત્ત્વ હતું.

‘ પિતા પછી પિતાનો જાર મ્હેં ઉપાડ્યો હતો. હું
ક્યાનીઓને પાતી, ને માતા નગરસુન્દરીઓમાં ફૂલ બેઠેલી
આવતી.

‘ પછી એ શરદપૂર્ણિમાની તિથિ ડગી.

‘ આગલી રાત્રીએ માતાને સ્વપ્ન આન્યું હતું કે
એક રણ હતું, મ્હોટું રણ હતું, મહામ્હોટું રણ હતું. અને
એમાં સુગન્ધા એકાકિની વિચરતી.

‘ચીસ પાડીને માતા ઝળકી જાગી. નખશીખ મ્હને
પંપાળી. મ્હારાં અંગેઅંગ સજીવન નિહાળી જોયાં. આંખો
ઉઘાડી મંદીતું તેજ નિરખ્યું. માથે હાથ ફેરવી ઉખા
અનુભવી. હૈયે હાથ મૂકી હૈયાધબકાર પારખ્યો. ત્હાર
પછી માતાનાં તમ્મર ઉતર્યા હતાં. ત્હો ચે માની અધીરપ
નહોતી ગઈ. ‘ઘેટા સુગન્ધા !’ કહીને મ્હને જગાડી.

“હાં, બા ! શું છે ?”

“કંઈ નહિ” કહીને પાછી સુખાળવી સમી માતા
ઉઘી ગઈ.

‘વળતી મ્હવારે નગરીમાં ફૂલ બ્હેંચવાને માતા
ગઈ તે મોડી મધ્યાહને આવી. મ્હેં અવધાર્યું કે શરદપુનમનું
પર્વ છે તે મોડું થયું હશે.

‘માતા આવી ત્હારે રોટલા ને શાક ને રાખ મ્હેં
કરી રાખ્યાં હતાં. ઢંહી ને માંખણ તો અમારી બે ગાયોનાં
હતાં.

‘એ તિથિ મ્હારા જીવનમાંથી ભૂંસી ભૂંસાય એમ
નથી. એ તિથિએ બે પ્રસંગો બન્યા, અને બન્નેએ મ્હાં
પ્રારબ્ધ ઘડ્યું. કૈલાસી મહારાજ ! એ પછી હું અંહી આવી.

‘અમે જમવાને બેઠાં. બહાર મધ્યાહન તપતો હતો.
જમતાં જમતાં માતાએ વાત છેડી.

“ઘેટા સુગન્ધા ! ત્હને એકલવાયું નથી લાગતું ?
ત્હાં સગપણ કીધું નથી, પણ શોધી આવું છું આજ.
નિત્યનિત્ય નિરખતી એને. તું કહે તો કરિયે.”

‘હું ચમકી. જીવંતીભરમાં મ્હને એવો પ્રશ્ન પૂછાયો
નહતો. લજમણીનાં પાંદડાં જેવા મ્હારા હોઠ ચીકાર્ય ગયા.

“ બેટા ! કેમ બોલતી નથી ? સુગન્ધા ! બોલને. ”

‘ માતાની હું બાળકી હતી, ત્હો એ માતા મ્હને ‘ બેટા ’ કહીને સદા બોલાવતી. હું તો જાણે ભાષા જ બૂલી ગઈ હતી. ભાષાભૂલ્યું મનુબાળ દીકું છે ? જોવું હતું તો, કૈલાસી મહારાજ ! ત્હારે આવવું હતું. ’

‘ પછી પ્રશ્નોની પરંપરાથી માતાએ મ્હને મંજૂરી. મ્હોંમાં આંગળીઓ ઘાલી ઘાલીને માતાએ મ્હને બોલાવી. મ્હોં કહ્યું :

“ મા ! ચન્દ્રમા અમૃત આપે છે ને ધરતીમા ફૂલડાં આપે છે. જેણે ધાવણ પાયાં છે એ માતા અમૃત જ પાચ બાળકોને. સંસાર ખેડતાં પિતા જૂલતા હશે, માતા જૂલતી નથી. સંસારસોહાગિણી માતા કરે એ સૌ સારાં માટે જ હોય. ’

‘ એ સ્હાંજે માતા નગરીમાં જવાની હતી. નિત્ય-નિત્યે સ્હાંજરે ન્હોતી જતી, આજે જ જવાની હતી. નગરીમાં જવાને એને કમળમાળ જોઈતી હતી. તુલસીમાં જરનાં જૂમખાં રમ્યાં હતાં, પણ માળા ગૂંથવાને કમળફૂલડાં ન્હોતાં. મધ્યાહ્નોત્તર કચ્છ વાજ્યો-પુત્રીના કલ્યાણ કાળે માતાએ કચ્છ બીડ્યો, ને પાણીમાં પડી. પણ એ પાણીમાં પડી તે પડી. પછી માતાનું સુખડું દીકું નથી. અગ્નિચિ-તામાં હાથે બાળી ભસ્મ કરવાનું ને છેલ્લી વિદાય દેવાનું અઘોર આશ્વાસન પણ મ્હને મળ્યું નથી. સ્હાંજે નગરીનું લોક સરોવરકાંઠે મળ્યું, કમળવેલો કાપી નાંખી, અને સંસારનું મહાસત્ય શોધ્યું હોય એમ સહુ પછી બોલ્યું : ‘ માળણ ભલી હતી. એના હાથમાં ફૂલની ફારમ હતી. ’

‘ચીસ પાડીને માતા ઝળકી જાળી. નખશીખ મ્હને
પંપાળી. મ્હારાં અંગેઅંગ સજીવન નિહાળી જોયાં. આંખો
ઉઘાડી મંહીનું તેજ નિરખ્યું. માથે હાથ ફેરવી ઉખા
અનુભવી. હૈયે હાથ મૂકી હૈયાધબકાર પારખ્યો. ત્હાર
પછી માતાનાં તમ્મર ઉતર્યાં હતાં. ત્હો ચે માની અધીરપ
જોતી ગઈ. ‘ઘેટા સુગન્ધા !’ કહીને મ્હને જગાડી.

“હાં, બા ! શું છે ?”

“કંઈ નહિ” કહીને પાછી સુખાળવી સમી માતા
ઉઘી ગઈ.

‘વળતી સહવારે નગરીમાં ફૂલ જોઈએવાને માતા
ગઈ તે મોડી મધ્યાહને આવી. મ્હેં અવધાર્યું કે શરદયુનમતું
પર્વ છે તે મોડું થયું હશે.

‘માતા આવી ત્હારે રોટલા ને શાક ને રાખ મ્હેં
કરી રાખ્યાં હતાં. દંહી ને માંખણુ તો અમારી જ ગાયેનાં
હતાં.

‘એ તિથિ મ્હારા જીવનમાંથી જૂંસી જૂંસાયકળી.’
દંડવત તિથિએ જે પ્રસંગો-બન્યા, અને જે કૈંઠ કૈલાસી
‘ને’ કૈલાસી સંજળ નેત્રે મ્હારાં કૈંઠ કૈલાસી
મ્હારાજે પૂછ્યું. કૈલાસ જેમ અનેક ઝરણે દ્રવે છે એમ
પર્વતકાય કૈલાસી મ્હારાજ પણ આ કરણ કથનીથી
દ્રવતા હતા.

‘કૈલાસીજી અશ્રુ તો જીવનનાં અમૃત છે. અશ્રુ
વરસે છે ત્હાં ત્હાં નવસંસાર સરળાય છે. જૂવો; વજ-
હૈયાજો કૈલાસ દ્રવે છે ત્હારે પૃથ્વી ફળવતી થાય છે ને
પ્રજાઓ પાણી પીએ છે. કૈલાસીજી ! જગતની સીજનતાને
મ્હારો એક સન્દેશો કહેશો ?’

“ બેટા ! કેમ બોલતી નથી ? સુગન્ધા ! બોલને. ”

‘ માતાની હું બાળકી હતી, ત્હો ચે માતા મ્હને
‘ બેટા ’ કહીને સદા બોલાવતી. હું તો બાલ્યે લાધા જ
બૂલી ગઈ હતી. લાધાબૂલ્યું મનુશાળ દીકું છે ? બેવું હતું
તો, કૈલાસી મહારાજ ! ત્હારે આવવું હતું.

‘ યહી પ્રશ્નોની પરંપરાથી માતાએ મ્હને મંઝવી.
મ્હોમાં આંગળીઓ ઘાલી ઘાલીને માતાએ મ્હને બોલાવી.
મ્હોં કહ્યું :

“ મા ! ચન્દ્રમા અમૃત આપે છે ને ધરતીમા ફૂલડાં
આપે છે. જેણે ધાવણ પાયાં છે એ માતા અમૃત જ પાચ
બાળકોને. સંસાર ખેડતાં પિતા બૂલતા હશે, માતા બૂલતી
નથી. સંસારસોહાગિણી માતા કરે એ સો સારાં માટે
જ હોય. ’

‘ એ રહાંજે માતા નગરીમાં જવાની હતી. નિત્ય-
નિત્યે રહાંજે નહોતી જતી, આજે જ જવાની. આ
સ્ત્રી મું જવાને એને કમળમાળુ ભેઠતી હતી. આ
ચેતરંજ છે. ’

‘ બેપગાળાં કે ચોપગાળાં કસ્તૂરીમૃગલાંનાં ધણ ? ’

‘ કૈલાસીજી ! ત્હમે હસો છો. જીવન હાસ્ય નથી;
જીવન ધર્મ છે. ’

‘ સુગન્ધા ! એ શિખવાને તો આવું છું તુજ આંગણે.
ચોસઠ ભોગણીઓને વશ કીધી, એણે આ ભોગટાને ચે
વશ કીધો. શિખ્યસ્તેઽહં, શાચિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્. મહારા
અન્તરઆત્મામાં મહામન્યત મંડાયું છે. એ મહાપ્રશ્નનો
ઉત્તર આપ. ’

નમતા સૂરજ સમું કૈલાસીજીનું મસ્તક નમતું હેતું.

‘ પીંડે તે બ્રહ્માંડે. જગતમાં મહામન્થન મંડાયું છે એનો એ તો અનુકમ્પ છે; અનુકમ્પાળાઓને થાય છે. દુનિયાં પુણ્યપાપની શેતરંજ છે, ને સૌએ જોલવાની છે. અન્તે પુણ્ય જીતે છે ને પાપ હારે છે. પુણ્યનાં મ્હોરાં ઘડશે. ને પુણ્યની ચાલ ચાલશે તે જીતશે. બાવ સદાશિવની કાળગુફામાં. આત્મા પૂછે છે એનો ઉત્તર યોગગુફા આપશે. ’

આગળઆગળ વસિષ્ઠધેનુ નન્દિની ને પાછળપાછળ રઘુવંશી મહારાજ દિલીપ પરવરે એમ પછી આગળઆગળ સુગન્ધા ને પાછળપાછળ કૈલાસી મહારાજ ગિરિશિખરોમાં પરવર્યાં. ભારતનાં મહાવનોમાં જે લાવઆકર્ષણે ક્રુન્તા માતા પાંડવોને ધૂમાવતાં એવાં કંઈક લાવઆકર્ષણે સુગન્ધા કૈલાસીજીને ગિરિશિખરોમાં ધૂમાવતી.

અન્તરના યે અન્તરમાં, એક નિજનો અન્તર્યામી સાંભળે એમ, કૈલાસીજી શુંભરવ કરતા હતા કે સુગન્ધા એટલે પૃથ્વીની પુત્રી.

બ્રહ્માંડની બંસરી બોલે એવી સુગન્ધા ગીત ગાતી ને ડગલાં ભરતી.

એક છે અનસ્ત રંગ આત્મનો, આનન્દરંગ;
એક છે સોહાગ એ પરમાત્મનો, આનન્દરંગ,
એક છે પ્રકાશપ્રભા ચન્દ્રની, આનન્દરંગ;
એક છે ત્રિલોકધારા સૂર્યની, આનન્દરંગ.

એક છે અખંડ જોત વાયુનો, આનન્દરંગ;
 એક છે પ્રદ્યાંડવર્ણ આલનો, આનન્દરંગ.
 એક છે વસન્તજોત વિશ્વનો, આનન્દરંગ;
 એક છે જગમન્ત્ર શ્રી જગદીશનો, આનન્દરંગ.
 એક છે સમસ્ત સૃષ્ટિની સુધા, આનન્દરંગ;
 એક છે આયુષ્ય ફેરી ચન્દ્રિકા, આનન્દરંગ.
 એક છે સોહાગ એ પરમાત્મનો, આનન્દરંગ;
 એક છે અનસ્ત રંગ આત્મનો, આનન્દરંગ.

સુગન્ધાનું ગીત સાંભળતાં હિમાદ્રિમાળાનાં શિખરો.
 પ્રદ્યાનન્દમાં સમાધિસ્થ હતાં.

પ્રકરણ ૨૦ મું, કૈલાસીજીવું શિવપૂજન

એ શિવરાત્રીએ કૈલાસી મહારાજ કાળપ્રવાહની દિશા શોધતા હતા.

બગતર્હતિહાસમાં એ તિથિ શિવરાત્રીની હતી. વસન્તપંચમી જેસી ચૂકી હતી, પણ વસન્તપૂર્ણિમા પૃથ્વીમાં હજી પ્રગટી ન હતી.

અને એ રાત્રી હતી અમાવાસ્યાની પૂર્વરાત્રી. અલેધ અન્ધારપકડા એવા ઝૂલતા હતા કે દિશાઓના દ્રષ્ટાને એ દિશામાર્ગ સૂઝતા નહિ. તંબૂની કનાતો ઢાળી દીધી હોય એમ વિશ્વતંબૂની કનાતો ઢાળી દીધેલી હતી.

અન્ધારિયાની એ ચૌદશ એવી અધોરસુખી હતી.

તે તિથિએ કૈલાસી મહારાજ ગેબને પૂછતા હતા કે શા મહદર્થે આ કાળચક્ર ધૂમે છે ?

પિનાકીના ત્રિશૂળને ત્રણ ફળાં છે, ને ફળે ફળે એકએક લોક પરોવેલો છે. અને લોકલોકને માથે એકએક કાળ વિરાજે છે. પિનાકીના ત્રિશૂળના પ્રત્યેક ફળાને, ફળે ફળે વિરાજેલા પ્રત્યેક લોકને, લોકલોકને માથે વિરાજતા ભૂત વર્તમાન ને ભવિષ્યને કૈલાસી મહારાજ તત્વાર્થ પૂછતા હતા કે ક્યાંથી અને ક્યાં ? શું કીધું, શું કરે છે, શું કરશે ?

પંચતરવોને કૈલાસીજી એમનો જીવનહેતુ પૂછતા હતા. ગગનગુફામાં કૈલાસીજીએ મહાકાળને પ્રશ્ન નાંખ્યો હતો.

પિનાકીનો નહિ, પિનાકીના પિનાકનો કૈલાસીજી આજ તાગ લેવાને મથતા. સદાશિવના ત્રિશૂળને કૈલાસી પૂછતા હતા કે તહારો અન્તિમ હેતુ શો ?

કૈલાસીજીનો મહાપ્રશ્ન જગત્કૃતિહાસનો ને જગત્કિંદસુપ્રીનો મધ્યવર્તી પ્રશ્ન હતો.

એ રાત્રીએ શિવજી તાંડવ જેલતા હતા, અને ગિરિ-જાને અદૃહાસે વધાવતા હતા. પ્રકૃતિ અને પુરુષ વિશ્વલીલાની રમત રમતાં હતાં. વિશ્વશુદ્ધ ભરીને એના પડછન્દવા પડતા, અને કૈલાસી એ પડધાના ચે પડધા બીલતા.

સૃષ્ટિ સૃષ્ટાનો પડછાયો છે, અને સંસાર સૃષ્ટિનો પડછાયો છે. સંસારની ચોપટ જેલનારાંઓ પડછાયાના પડછાયાઓ શુ જેલે છે.

કાળશુદ્ધા મધ્યે બેસીને કૈલાસી મહારાજે મહાસમાધિ માંડી હતી; અને એ સમાધિદેશે સદાશિવનું શિવપૂજન માંડ્યું હતું.

ગગનના શુભજમાં અનાહત ઘંટા વાગતી હતી, અને એ કાળઘંટા વિશ્વનાં પ્રારબ્ધ બોલતી હતી. એ કાળઘંટાના ડંકા ગણુતા કૈલાસી મહારાજ એકદ્રષ્ટ બેઠા હતા. એમને પડદા પાછળનાં દર્શન કરવાં હતાં, એ મને એ ડંકાઓના અર્થ સહમજવા હતા.

અખંડ અને અવિરામ, આભવિશાળાં પૃષ્ઠો ઉપર, ઇતિહાસની કાળવહી લખાય છે. ઇતિહાસની કાળવહીનું સરવૈયું શું ? કૈલાસી મહારાજ માનવઇતિહાસની કાળવહીનું સરવૈયું શોધતા હતા.

દેશદેશનું, પ્રજાપ્રજાનું, ખંડખંડનું, સંસ્કૃતિસંસ્કૃતિનું-
સૌની માનવલોકની તીર્થયાત્રાનું મહાતીર્થ કૈલાસી મહારાજ
પૂછતા હતા.

કૈલાસીજીનો મહાપ્રશ્ન હિમાદ્રિમાળાની ગુફાઓમાં
ધૂમતો, આટલાન્ટિક ને પાસીફિકનાં જલધિગતોમાં ફૂળકી
મારતો, ઉત્તરદુરે ને દક્ષિણદુરે જઈને અથડાતો, ગોળાધો-
ની પાળે પાળે જઈને પછડાતો.

કૈલાસીજી પૂછતા હતા કે વિશ્વનું આ મહામન્યન
શાને કાળે ?

કૈલાસીજીનો પ્રશ્ન એક પ્રજાનો ન હતો, વિશ્વપ્રશ્ન
હતો; એક યુગનો ન હતો, ત્રિકાળનો હતો. કૈલાસશિખરેથી
કૈલાસીજી સમસ્ત ક્ષિતિજમંડળને નિહાળતા.

કૈલાસીજી અણુ વાંચતા નહોતા બેઠા, વિરાટ વાંચતા
બેઠા હતા.

કૈલાસીસંઘને કૈલાસજોળે મૂકીને કૈલાસી મહારાજ
તે તિથિએ કૈલાસશિખરે ચઢક્યા ત્હારે જ પ્રતીતિલાવે
સંઘ ઉચ્ચર્યો હતો કે કાળની લણણીની આજ તિથિ છે,
ધતિહાસનો આજ વસન્તપાક ઉતરશે.

વિધાત્રી ને પ્રેરણા કહેતાં કે સદાશિવ આજ બોલશે.

કાળગુફાને દ્વારે કૈલાસી મહારાજને લઈ જઈને
સુગન્ધાએ મૂક્યા ત્હારે આજ હસતું હતું ને દિશાઓ
ગોરમ્મતી હતી. દિશાઓ બોલતી કે આવતી કાલ અધોર
છે. આજ ઉચ્ચરતું કે કાળનો અન્ત સર્વકલ્યાણક છે.

મહાવનને વીંધીને, મહાનદીઓ ઉતરીને, મહાગિરિઓ
ઓળંગીને તીર્થધામે જવાય છે ને ? બઢરીકેદારનાં જત્રા-
ળુઓને પૂછજો; એ વિકટતામાં જ યાત્રિકને વિરાટનાં
દર્શન થાય છે.

દ્વારકાનું બીજું નામ છે જગત્તેડો. એ જગત્તેડે
જઈને સાગરપગથાર ઘણાંઓએ નિરખ્યો હશે. તરંગની
પાછળ તરંગ, અને મહામોજની પાછળ મહામોજની એ
અનન્ત પરંપરા દેવી ગહન અને આંખબુદ્ધિની પરાજયિની
ભાસતી ? જાણે ગેબની પગડીઓ ! જાણે અન્તણી લિપિમાં
લખેલા કેા મહાકાવ્યના કવિતચરણોની ગહનતાગૂંથેલી
પદાવલિ. મહાઅર્થવાહી એ શબ્દમાળા, મહામહિમાગૌરવી
એ અર્થરેખાઓ. પણ જગત્તેડાના ભૂશિરશિખરે ઉભીને
એ જળધિપગથારને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે જગતના આ
મહાકાવ્યનો અન્તિમ અર્થ શો ? એ જળજળખંખાકારનો
મહામો કાંઠો શોધ્યો છે ? એના તરંગગર્જનની મહાઘોષણાના
સન્દેશ ઝીલ્યા છે ? શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની સુવર્ણદ્વારકા એમ
કેમ રૂપી ગઈ એ પ્રશ્ન એ મહાસાગરને પૂછ્યો છે ?

એ સહુ યુગપ્રશ્નો નથી, કાળપ્રશ્નો છે. જગતને
છેડે કૈલાસી મહારાજ આજ ઉભા હતા અને કાળસ્વામી
સદાશિવને કાળપ્રશ્નો પૂછતા હતા.

કરકારેક કરકારેક ભક્તો ભગવાનની પ્રરિક્ષા લે
છે ને ?

કૈલાસીજી શ્રી હરિના લાવણીના ભક્ત હતા, પણ સુદામાશાપી ભક્ત હતા, ગોપગોપી સમા ભક્ત હતા. કૈલાસીજીનીએ ભક્તિમાં દાસભાવ કરતાં સખાભાવ અધિકૃત હતા.

શુક્રાદ્વારે ઉભીને કૈલાસી મહારાજે દિશાદિશાને નિરખી લીધી, અને મીટમાં જગત ભરી લીધું. કીકીમાં પૃથ્વીને પૂરી, હૈયામાં માનવવંશને સ્થાપ્યો, આંખડીમાં સર્વકલ્યાણનાં આંજન આંજ્યાં, વાળે વાળે સુંદરી મોતી પરોવે છે એમ પાંપણાના દોરે દોરે દેશદેશને-પ્રજાપ્રજાને પરોવ્યાં. અને એમ એક દૃષ્ટિપાતમાં વિશ્વને સમેટી લેઈને કૈલાસીજી કાળશુક્રામાં પેઠા.

કૈલાસીજીના વદને નિર્ધાર આલેખેલો હતો, ભમ્ભરે નિશ્ચળતા વિરાજતી, બે નેણુ વચ્ચે-હાનકડી ઘીન્દી જેવી-વીજળીના તણુખા સગી ઇચ્છાશક્તિની જ્યોત ઝગઝગતી. કૈલાસીજીની સમસ્ત મુદ્રામાં વજ્રભાવ હતો. જાણે કૈલાસના જ એક અંગ હોય એવા ભવ્ય વજ્રકાય ઉન્નતઅંખાળા કૈલાસીજી ત્હારે હીસતા. જાણે વિશ્વશુદ્ધ કાંઈ શોધવાને કે મહર્ષિ બ્રહ્મયાત્રાએ ચાલ્યાં.

કૈલાસીજીએ આંખડી અન્તરમાં ઢાળી, ને દૃષ્ટિકિરણો લોકલોકમાં ફેંક્યાં. શુક્રા મધ્યે કૈલાસીજીનું પદાસન હતું, ગગનલોકમાં કૈલાસીજીનો આત્મા ઉડતો. કૈલાસીજી વિરાટમાં ધૂમતા.

તે તિથિએ કૈલાસીજીને શુક્રાદ્વારે પડદો પડયો અને વિરાટના પડદા ઉઘડ્યા.

લોકલોકમાં કૈલાસીજી ધૂમી આવ્યા, તારલે તારલે પાંખો ફડફડાવી આવ્યા, વિશ્વસ્ત્રીડીનું પગથિયે પગથિયું રહડી આવ્યા. વિશ્વને પગથિયે પગથિયે એક જ અશ્ર કૈલાસીજી પૂછતા કે આ ગગનગુફામાં ને કાળધોધમાં પૃથ્વીને દડો ઉછળે છે, મહાબહલોણાની પેઠે માનવવંશ બહલોવાય છે, એ સૌનો અર્થ શો? એ સૌ શાને કાળે ?

કૈલાસી મહારાજ કૈલાસગુફામાં બેઠા હતા ને વિરાટચન્દરવામાં વિચરતા.

એ અન્ધારી ચૌદશની રાત્રીએ પ્રથમ તો ચોમેર અન્ધારસાગર પેખાતો. પછી ધીમે ધીમે, વેલ્લીને ફૂંપળ ફૂટે છે એમ, કળીને પાંખડીઓ પ્રગટે છે એમ, અન્ધકારમાંથી કિરણો પ્રગટયાં, અને વિશ્વગુફાએ કાળજાકાળો ઉતારીને વાદળશામળો રંગ ધારણ કીધો. પછી વળી ધીમે ધીમે, ક્ષિતિજ પાછળથી ઉધા ઉગે છે એમ, રતનાકરમાંથી રત્નો નીકળે છે એમ, રત્નોમાંથી જ્યોતિરેખાઓ વહે છે એમ; રાત્રી પીળી લીલી જ્યોતિરેખાઓ જગતરેલાતી ને ગગનરમતી થઈ. વિશ્વ સમર્થ બન્યું. ઈન્દ્રધનુષ્યોનું ગૂંથેલું વિશ્વખિમ્બ હોય એવું, મોરના ઇંડા સમું, વિશ્વદર્શન થઈ રહ્યું. વિશ્વચિત્રામણો અદ્ભુત અને અનન્ત ભાસ્યાં. સાગરમાંથી શિકરો ઉછળે છે ને રંગરંગ ઉછાળે છે, પૂરના ફેનીલપગથારે પરપોટા પ્રપુલ્લે છે ને અજળ અલૌકિકે અગણિત રંગરેખાવલિ ઉઘાડે છે ને મીંચે છે: વિરાટ એવો દેવ રંગોની રમત સમો ભાસ્યો.

પછી કૈલાસીજીએ એ માનસદેશમાં પરાપૂજા માંડી. કૈલાસીએનો સંઘ સદાશિવનો બક્ષતસંઘ છે, દુનિયાંને

[શિવના સન્દેશા આપે છે.

કૈલાસીઓ કલ્યાણ ઉપાસકો છે.

ઉભો છું એક અંશે હું થંભાવી આમું આ જગતઃ

(ગીતાણ, અ. ૧૦ મો)

એ જગતથંભાવતા એક અંશની મૂર્તિ સમી પ્રથમ તો દૃષ્ટિ સમીપે શિવમૂર્તિ માંડી. નયનોનાં જળથી અભિષેક કીધો. હૈયાના ભાવોની સહસ્રજ્યોત દીપમાળા સમર્પી. મન-વચન-કર્મની ત્રિદળ પણ એકજ્યોત પત્રપાંખડીઓ સ્ફુટાવી. પછી હોમનો હુતાશ પ્રગટાવ્યો ને મંદ્રી ઇન્દ્રિયોની અતિશયતાની આહુતિઓ અર્પી. પછી કમળપૂળ માંડવા ઇચ્છાના ધૂપ સળગાવ્યા. ત્હાં અદૃશ્યે હાથ ઝાલ્યો ને કહ્યું: ‘જગતુકલ્યાણને કાળે હજી ત્હારે જીવવાનું છે. જીવને ને જીતને.’

કૈલાસીજનો હાથ થંભી ગયો, આહુતિ લલાટને વધાવી ઉછંગમાં પડી, ને પરાપૂળ સંકેલાર્ધ. છેલ્લે છેલ્લે આત્મલક્ષ્મીનાં નૈવેદ્ય અર્પ્યાં, છેલ્લે છેલ્લે એકાદશ ઇન્દ્રિયોની એકાદશ જ્યોત પ્રગટાવી આરતી ઉતારી.

અને પછી એ ઘડીયોગ આવ્યો કે જેને કૈલાસી મહારાજ ઝંખતા હતા.

જમના ગંગામાં ઢોળાય છે, ગંગા બ્રહ્મપુત્રામાં ઢોળાય છે, અને સરિતમંડળ મહાસાગરમાં ઢોળાય છે, એમ વિશ્વરંગોની મહાસરિતાઓ પછી પરસ્પરમાં ઢોળાઈ ાઈ; અને રાતાં પીળાં લીલાં પેખાતાં એ ગૂંથાઈગૂંથાઈને પ્રભાવભૂત એક જ્યોતિપ્રવાહ જગતનો પ્રગટ્યો. અનેકવાર્ણ વિશ્વ એકવાર્ણ થઈ રહ્યું.

એ હતો માનવપુણ્યનો રંગ, એ હતો વિશ્વકલ્યાણનો રંગ.

તેજમાં તારકમંડળ રમે છે, કૂલવાડીના તડકાઓમાં કૂલમંડળી રમે છે, એમ એમાં માનવવંશ રમતો. પ્રજાઓ મટીને માનવવંશ કૈલાસીજીનો દષ્ટિદેશ ભરીને ઉભો.

મસ્તક ઢાળીને કૈલાસીજીએ માનવવંશને નમન કીધું.

અદ્ભુતનાં દર્શનની તો કૈલાસી મહારાજની એ પછીની ઘડી હતી.

ઘડિયાળમાં પળપળના ટકટકાટ થાય છે, નાડીના ક્ષણક્ષણના ધબકારાઓ ધબધબે છે, એવી પળવિપળે મહાકાળની પગલીઓ ઘોલતી સંભળાતી. હૈયાના અખંડ આન્દોલન સમો કૈલાસીહૈયામાં એ પ્રશ્નટંકાર ટકટકતો.

પછી તેજ પલટાયાં. માનવીને સુખડે સુખડે આત્મપ્રકાશ હતો એ પ્રકાશ પલટાઈને દેવત્વ પ્રગટયાં. આત્મપ્રકાશમાં યત્કિંચિતે પાશવતાનાં કિરણ હશે એ ઢોળાઈ ગયાં, ઉપટી ગયાં, અલોપ થયાં; અને પુષ્પમાંના પરિમળ સમાં માનવીને વદનવદને દેવત્વના પરિમળ સ્ફુરી રહ્યા. માનવવંશનાં તેજ ખીલીને દેવત્વ ઉઘડ્યાં.

આંખડી દેખતી નથી એ અન્તરૂઆંખે કૈલાસીજી અલ્હારે જગતદર્શન કરતા ને પૃથ્વીનાં પ્રારંભ વાંચતા.

કૈલાસીજી કહેતા કે પોતે અલ્હારે વાંચતા હતા એ દેશ નહોતો, દુનિયાં હતી; પ્રજા નહોતી, માનવવંશ હતો; યુગધર્મ નહોતો, ચિરંજીવ કાળધર્મ હતો. દેશોનો; પ્રજાઓનો, ઇતિહાસોનો, જૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યનો, યુગ-યુગાન્તરોનો એ સંમન્વય હતો.

પછી એ પણ જોવો જ્યાં છે એ દેહ વસેલાં એક થાય છે, એ આરે ઉભેલાંનો યોગ થાય છે.

પછી માનવઆંખડી અને બ્રહ્માઆંખડી વચ્ચે કિરણ પૂલ બન્ધાયો, વિશ્વના બે આરે ઉભેલાંઓનો એકદોર થયો. આત્માએ પરમાત્માને હીઠો. આત્માપરમાત્મા એકદષ્ઠ થયા. આત્મા પરમાત્મમાં અનુરૂપ થઈ રહ્યો.

બ્રહ્મયોગની એ ઘડી હતી.

પછી કૈલાસીજીની અન્તર્ગુહમાં વણખોલ્યા શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા.

ફૂલડાં ફૂલડાં શું વાતો કરે છે એવું કંઈક પ્રથમ સંભળાયું, પણ સહમળયું નહિ. આવેઆવેની વાંસળી જેવા મધુરા પણ અસ્પષ્ટ એ શબ્દોચાર હતા.

યોગીના કવિના ને પયઘમ્બરના અન્તરમાં પ્રથમ ગુંજે છે એ વાણીપર હોય છે.

વાણીનો શોધનારો પૃથ્વીપડને કાન માંડે છે એમ કૈલાસીએ કાન માંડ્યા કે શુદ્ધામાંના બોલ ઝીલું. ધીરે ધીરે શબ્દસિત્કાર સંભળાયો કે ‘પૃથ્વીને આંગણે નહોતરો.’

ફૂલપાંખડીમાંથી મધ ટપકે છે, કિરણ કિરણમાંથી તે જ ટપકે છે, એવો પછી પવનલહરીમાંથી પરિમળ નિઝર્યો કે ‘માનવવંશને નહોતરું છો.’

કૈલાસીજીની શ્રવણધ્યાત્મીઓ એ અમૃતને પીતી હતી.

પછી પાછાં ગેબની શુદ્ધને તાળાં દેવાયાં ને ભોગળો લીડાઈ. કૈલાસીજીએ એ ગગનદારે સુદ્ધકી મારી, તો હાથ લાગ્યો; માથું પછાડ્યું, તો માથું ફૂટ્યું. પછી સાષ્ટાંગ દંડ-

વત પ્રણામ કીધા ને પ્રાણ પાથર્યો ત્હારે પાછો વિરાટનો આદેશ સંભળાયો.

એ ગર્જના ન હતી, ઘોષણા ન હતી. પણ ક્ષિતિજ પાછળનો મહાસાગર યોલતો હોય કે દષ્ટિપારનો મેઘ ગાજતો હોય એવો, ઝાલરઢાંકયા હુંદુલિરાખ્ત સમો, કાળ-બ્રહ્મનો એ હેયાબોલ હતો.

પાંદડે પાંદડે પગલી પાડતાં ફિરચો ઉડે છે એમ પ્રભપ્રભમાં પગલી પાડતો એ શિવમન્ત્ર પછી તો પૃથ્વી-ભરમાં ધૂમી વળ્યો હતો.

દેવોનું દેવત્વ બોલતું હતું. વિશ્વવિધાત્રીનું એ વિધિ વાક્ય હતું. ઇતિહાસનો આરો અને કાળપ્રવાહનો એ છેડો હતો.

સ્નેહીની આંખડી સ્નેહબોલ બોલે છે એવી એ પુણ્ય-પાંખડી પુણ્યબોલ બોલતી. મંહી ઇતિહાસો સમાતા, મંહી યુગયુગાન્તર સંઢેલેલા હતા. અન્તરિક્ષ બોલ્યું:

‘પૃથ્વીનું ગામડે ગામડું વારાણસી થાય ને માનવી માનવી શંકરાચાર્ય થાય. પૃથ્વીની પ્રભ-પ્રભ સ્વતન્ત્ર થાય, વિશ્વવાસી સહુ વિશ્વનાથ થાય.’

તે તિથિએ જગતમાં મહાકાળનો સન્દેશ ઝીલાયો.

સિનાઇ ઉપર મૂસા નબીએ ઝીલ્યો હતો એ મહા-કાળનો સન્દેશ હતો, પણ એક પ્રભનો. કૈલાસશિખરે કૈલાસીજીએ ઝીલ્યો એ સમસ્ત માનવવંશનો ઇતિહાસ-
સન્દેશ હતો.

તે તિથિએ કૈલાસીને કાળના પડદા સંકેલાયા ને
ધતિહાસનાં બારણાં ઉઘડ્યાં. એ શિવરાત્રીએ કૈલાસી મહા-
રાજે દુનિયાંનો છેડો દીઠો.

કૈલાસી મહારાજ પછી સદા કહેતા કે ધતિહાસનો
પરિપાક એ છે, કાળપ્રવાહનો છેડો એ છે, સદાશિવનું
કલ્યાણકેન્દ્ર એ છે, માનવવંશની મૃત્યુલોકની મહાયાત્રાનું
તીર્થધામ એ છે.

ફૂલને વદને ફૂલની સુરખી ફરફરે છે એમ કૈલાસી-
જીવદને પ્રહાનન્દની લહરીઓ તે તિથિએ તરવરી રહી.

વળતી રહવારે કાળગુફાના પડદા ઉઘડ્યા ને કૈલાસી
મહારાજ કૈલાસગુફામાંથી બહાર નીસર્યા ત્હારે એક જ
મહાશબ્દ ઉચ્ચર્યા કે ‘આનન્દો; પરબ્રહ્મ પૃથ્વીએ પરમા-
નન્દ વરસે છે. આનન્દો.’

તે તિથિએ જગત્સંગ્રામની રહડતી ભરતી શમી ગઈ.
ગુફાદ્વારે અમરવેલની ડાળીએ ગેઠી સુગન્ધા કાળગીત
ગાતી હતી.

હુંહુભિ વાગે છે મહાકાળનાં.

સૃષ્ટિએ પાલવ સંકોરિયા રે,

બીડ્યાં ઉઘડ્યાં આકાશ;

બીડ્યાં ઉઘડ્યાં આકાશ;

ગેબની ગુફાઓ ગાજી ઉઠી,

ઉગ્યા નવલા ધતિહાસ;

ઉગ્યા નવલા ધતિહાસ;

હુંહુભિ વાગે છે મહાકાળનાં.

પૃથ્વી જેડી નવખંડની રે,
 જેડયાં સાગરનાં નીર;
 જેડયાં સાગરનાં નીર;
 જેડયા કંઈ આલધુમ્મટોઃ હવે
 જેડે કાળ ને નરવીર;
 જેડે કાળ ને નરવીર;
 હુંહુલિ વાગે છે મહાકાળનાં.

કાલે પ્રજાઓ પમરી હતી રે,
 આજે માનવકલ્યાણ;
 આજે માનવકલ્યાણ;
 કાલે દુનિયાં થશે દેવની;
 એવાં પૃથ્વીનાં પરિયાણ;
 એવાં પૃથ્વીનાં પરિયાણ;
 હુંહુલિ વાગે છે મહાકાળનાં.

સારથી

ખંડ ત્રીજો, કલ્યાણમાર્ગ

એ અન્ધકારયુગ ન હતો.

પૃથ્વીની એ અમાવાસ્યા ન હતી, તેમ મધ્યાહ્ને ન હતો.

ત્હારે કાળનો એ કિયો પ્રહર હતો ?

જોગીઓ જેને કાળયોગ કહે છે, જ્યોતિષીઓ જેને ગ્રહયોગ કહે છે, અગમ્યવાદીઓ જેને આગમયોગ કહે છે, એવો કંઈક ગહનતાનો એ પ્રહર હતો. દિશાઓ બાલતી કે આવે છે.

શું આવતું હતું ? પૃથ્વીનાં યુદ્ધ કે પાપ ? ઉદય કે અસ્ત ?

કારાગૃહમાં કૃષ્ણજન્મ થયો ત્હારે એ પ્રહર હતો; લંકાગઢને દરવાજે દસમુખના નાલિકમળમાંની અમૃતદ્રૂંપી ફૂટી ત્હારે એ પ્રહર હતો; ઇશુ ખ્રીસ્તને વધસ્તંભે જડયો ત્હારે એ પ્રહર હતો; ક્રૈન્ય રેવોલ્યુશનની પ્રથમ ચિનગારી ઉડી ત્હારે એ પ્રહર હતો; કુરૂક્ષેત્રની અઢાર અક્ષોહિણી વચ્ચે કાળલેખિની સમું પહેલું બાણ છૂટયું ત્હારે એ પ્રહર હતો. વિદ્યાત્રી પૃથ્વીનાં પ્રારબ્ધ ઘડે છે ત્હારે ત્હારે એ પ્રહર ઉગે છે.

અડધેરોક ચન્દ્રમા આભમાં લટકતો, ને રાત્રિનો દિવસ કરવાને મથતો. ચન્દ્રમા કાળજોગીના ખપ્પર જેવડો હતો. કોઈક એને અન્ધકારનું કાળખપ્પર કહેતા, કોઈક એને તેજનું કાળખપ્પર કહેતા.

કાળઅચર જેવો આલમાં ચન્દ્રમા લટકતો હતો.

તારાઓનાં તેજ ત્હારે નહોતાં તપતાં એમ નહિ.
પણ ફલમંડળીમાં છૂટાં છૂટાં ફલડાં પરોવેલાં હોય એવા,
એ કાળયોગની ફલમંડળીમાં તારલાઓની જૂમખાં પરોવેલાં
હતાં. દુનિયાં બોલતી કે નવે ગ્રહોનો ગ્રહયોગ ઉગ્યો છે.

આકાશ તેજવર્ણુ છે કે અન્ધારવર્ણુ ? આકાશનો
વર્ણુ એ ત્હારે 'કાળયોગનો વર્ણુ' હતો.

માનવવંશના આયુષ્યનો એ રંગ છે.

કૃષ્ણચન્દ્રનો નવીનજીમૂતસમાન વર્ણમ્ તો ઓળખો-
પ્રીછો છો ને ? ત્હારના કાળયોગનો એ અગોચર, કલા-
પીછીપરો, મેઘસ્થામ વર્ણુ હતો.

દેશો ફૂલે ને દેશો સરળય, પ્રભાઓ પ્રલય પામે ને
મહાપ્રભાઓ પ્રગટે, જગતની મહાભાવનાઓના આથમવા-
નો ને ઉગવાનો એ અવસરયોગ હતો.

સૃજનને ને પ્રલયને વાંચનારા મહાન્યોતિષીઓ એને
કાળસન્ધ્યા કહે છે. પિતામહ બાણશ્યામાં પડયા તે
તિથિએ એ સન્ધ્યા ઉગી હતી.

સન્ધ્યાકાળની સન્ધિકા તેજ છે કે અન્ધકાર ? દિવસ-
નું એ તેજ નથી, રાત્રીનું એ અન્ધાઈ નથી; સન્ધ્યાકાળની
એ સન્ધિકા છે. સન્ધિકાવર્ણુ એ કાળપ્રહર હતો.

હિરણ્યકશ્યપુએ પ્રહ્લાદને કાળે તામ્રવર્ણુ લોહસ્તંભ
તપાવ્યો, અને એ અગ્નિસ્તંભમાંથી વિશ્વક્ષીપણુ નૃસિંહાવતાર
પ્રગટયા ત્હારે એ સન્ધ્યાયોગ હતો.

એ પ્રહરમાં ઇતિહાસો આથમે છે ને નવઇતિહા-
સો ઉગે છે.

સમાધિમાંથી ભોગન્દર જાગે છે ત્હારે એ પ્રહરનાં કિરણો વરસે છે; સુન્દરીનાં નયનમાં પ્રથમ પ્રેમજ્યોત પ્રગટે છે ત્હારે એ પ્રહરનાં કિરણો જળકે છે; અર્જુને જ્ઞાન મત્સ્યવેધ કીધો ત્હારે એ પ્રહરનાં કિરણો ઉડતાં હતાં; કનહો જ્ઞાન કવચકુંડળ ઉતારીને આખ્યાં ત્હારે એ પ્રહરનાં કિરણો કાળખોલ ખોલતા.

સીંચે રૂપીકાન ઉદ્ધાવવાનો નિર્ધાર કીધો ત્હારે એ સન્ધ્યાયોગ હતો.

વિધાત્રીની અંશુલિઓ જ્ઞાન જ્ઞાન મહાપ્રારબ્ધ ઘડે છે ત્હારે ત્હારે એ પ્રહરનાં કિરણો લઈ અક્ષરો જૂથે છે.

નૈમિષારણ્યમાં ઋષિવરોએ મહાયજ્ઞ કીધો, અને મહેન્દ્રે સોમપાત્ર બ્રહ્મર્ષિઓને અર્ચ્યું, રમશાનવાસી હરિશ્ચન્દ્રે રમશાનવેરો ઉદ્ધાવવાને રોહિતકુમારની સળગાવાતી ચિતા અવરોધી; સીતા માતા પૃથ્વીમાં સમાયાં ને રઘુપતિ રાઘવ વાલ્મીકિઆશ્રમેથી અયોધ્યાનગરીએ એકાકી પાછા પધાર્યા, ત્હારે માર્ગમાં એ કાળયોગના પડછાયા પડયા હતા.

દિશાદિશા ખોલતી કે માનવવંશની મહાપ્રજ્ઞ હવે જન્મશે.

ભાગરથીમાં બ્રહ્મપુત્રા ઠલવાય છે એમ ઇતિહાસમાં ઇતિહાસો ઠલવાતા. પૂર્વેથી પાશ્ચાતિક ને પશ્ચિમેથી આન્ટલાન્ટિક આવી હિન્દી મહાસાગરમાં ઠલવાય છે એમ યુગમાં યુગ ઠલવાતા; પૂર્વ ને પશ્ચિમ પરસ્પરમાં ઠલવાઈ એક મહાદિશાયોગ સર્જતો.

સ્વર્ગગંગા ગગનસુન્દરીની સેથી રચે છે એવી એ

રાત્રી પૃથ્વીસુંદરીની પ્રતિહાસસેથી પાડતી. તિમિરતેજનાં ફેરાંઓ સમી કાળની અલકલટો પછી વામદક્ષિણ ઢળતી.

દેવોએ યજ્ઞ ક્રીધો, ને યજ્ઞમાંથી યજ્ઞપુરુષ પ્રગટયો. યજ્ઞપુરુષે દીકું કે સમસ્ત સૃષ્ટિનો હોમકુંડ ક્રીધો છે, વિશ્વવિભૂતિઓ મંહિ હોમાય છે, અને એમ સૃજનયજ્ઞ જામ્યો છે. યજ્ઞપુરુષને થયું કે એ સૃજનયજ્ઞને હોલવું. યજ્ઞપુરુષે પ્રદ્ધાને કહ્યું. પ્રદ્ધા કહે ‘હું સળું’ છું, હોલવતો નથી.’ પછી યજ્ઞપુરુષે વિષ્ણુને કહ્યું. વિષ્ણુ કહે ‘હું પોષુ’ છું, હોલવતો નથી.’ પછી યજ્ઞપુરુષે મહેશ્વરને કહ્યું. મહેશ્વર કહે ‘નટરાજના તાંડવનૃત્યનો ગ્રહયોગ ઉગે ત્હારે આવજો. મહામાયા ત્હારે ઠોલક બળવશે ને સદાશિવ તાંડવનૃત્ય કરશે.’ યજ્ઞપુરુષે જઈને વાર્તા દેવોને કહી. દેવો કહે ‘સૃજનપ્રલયનો અધિષ્ઠાતા પ્રભુ મહાકાળ છે, અને મહંકાળેશ્વર વિરાજે છે ઉર્જિચિનીમાં કવિકુલશુર કાલિદાસની પાંખે. ત્હાં જાવ.’ યજ્ઞપુરુષ વિક્રમનગરીમાં ગયા. કમળપત્ર છવરાયેલું એક મહાસરોવર ત્હાં હોલિયાં લેતું હતું. મહા માનવતા મંહિ નહાતી, પાપ ધોતી, પાવન થતી. સરોવરની એક પાળે મહંકાળેશ્વર વિરાજતા હતા, સરોવરની સહામી પાળે મહામાયા હરસિંધ માતા વિરાજતાં હતાં. મહંકાળેશ્વરે યજ્ઞપુરુષને કહ્યું ‘હું છું ભૂતકાળનો સ્વામી. ભૂતકાળ લાણવાને મ્હારે મન્દિરે આવજો.’ પછી મહામાયાએ યજ્ઞપુરુષને કહ્યું કે ‘હું છું લવિષ્યકાળની સ્વામિની. લવિષ્યકાળ લાણવાને મ્હારે મન્દિરે આવજો.’ યજ્ઞપુરુષે કહ્યું કે ‘મ્હારે તો વર્તમાનકાળ લાણવો છે. વર્તમાનકાળ લાણવાને ક્હાં જોઉં ?’ હરસિંધ માતાએ ને મહંકાળેશ્વરે

એક જ દિશા દાખવી, ને ઉચ્ચાર્યાં કે ‘વર્તમાનગીતા
ભણવાને કવિકૃત્તણ્ણુના કવિતાશ્રમે લાવ.’

યજ્ઞપુરુષને મહાંકાળેશ્વર ન હરસિંધ માતાનાં દર્શન
થયાં એ કાળયોગ આ હતો.

એ કાળયોગે હુનિયાં ઘડીક દેવોની થાય છે.

રઘુવંશ સમું માનવવંશનું મહાકાવ્ય લખાતું હતું.
અને ભગીરથે સ્વર્ગગંગાને પૃથ્વીમાં ઉતારી હતી એ પૃથ્વી-
પાવનકારી કાળપ્રસંગનો દેવયોગ ઉગતો હતો.

યુગ યુગ શુ ત્હારે અથડાતા, ને સંસ્કૃતિઓ
સંસ્કૃતિઓ સ્હામે અથડાતી. સૃજન ને પ્રલયનાં મોત્તંઓ
સ્હામસ્હામાં પછડાતાં હતાં.

સિન્ધુનદના મુખમાં સાગર સ્હામી છોળ મારે છે એ
તો દીઠી છે ને ? જગતના ઇતિહાસપ્રવાહને કાળસાગર
ઘડીક એવી સ્હામી છોળ મારતો હતો. મહાનદના જળપ્ર-
વાહ સમે ઇતિહાસનો કાળપ્રવાહ ફાટી જતો, અને અનેક
નવધારાઓએ પછી મહાસાગરમાં ઢાળાતો.

હુનિયાંનો ઇતિહાસપ્રવાહ આજ પલટાતો હતો.

એ પ્રહર તેજનો પ્રહર ન હોત તો આજ એને
કેઈ સંભારતું ન હોત. પણ એ પ્રહરને અન્વકારની બાલરો
હતી એવું લાખનારા છેક જુદા ન હતા.

પંચ મહાતત્ત્વોમાં પૃથ્વી ને પાણીથી તેજ સુક્ષ્મ
છે; અને આકાશ તત્ત્વને પડછે તેજ જડ છે. અને ચેતન
તત્ત્વને પડછે આકાશ તત્ત્વ જડ છે. ચેતન તત્ત્વથી
સુક્ષ્મતર હજી તો જગતે બણ્યું નથી. એ કાળયોગે આકાશ
તત્ત્વનો પ્રહર તપતો હતો.

વૃક્ષઘટા નાચે ત્હારે વૃક્ષઘટામાં થઇને ભોંય પથરા-
રાયેલાં તેજ્યાંદરણ્યાં ચે નાચે છે; શેષની ક્ષણાઓ ડાલે
ત્હારે શેષની નયનકીકીઓ ચે ડાલે છે; એમ ઈતિહાસના
મેઘાડંબરનો ગોરમ્ભો ડાલતો હતો એટલે ત્હારે દેશે
ડાલતા અને મહાપ્રભાઓ પણ ડગમગતી.

એ કાળપ્રહરમાં આકાશ એક અડોલ હતું.

એ સન્ધ્યા પછી ઉતરી, પછીની રાત્રિ ચે પછી
ઉતરી, અને પૃથ્વીમાં પછી પહોંચે પડ્યું.

કેવડાની કુંપળે ફૂટે, ને કુંપળે કુંપળે કુમળી કાંટા-
અણીઓની બાણાવલિ હોય, એવી તેજરેખાઓ પ્રથમ
પ્રગટી. વીજળીનાં ઉડતાં કિરણો જેવી એને કોઈકે દીડી,
કોઈકે ન ચે દીડી.

પછી એ તેજરેખાઓના પટા થયા. સમશેરોનાં પાનાં
ગૂંથાય ને તરવારોની તાળી પડે, એવા તેજપાટાઓ
ગૂંથાતા, અથડાતા, પરસ્પરને વીંધતા ઉડતા. પણ સૌના
વર્ણ કુંકુમવર્ણા હતા.

પછી ભાગ્યદેશે હિંગળોકની પીયળ કરે છે એવી
આકાશભાલે પીયળની અર્ચા અર્ચાઈ રહીઃ જાણે વિશ્વ-
વિધાત્રીએ વિશ્વભાલે ભાગ્યઅર્ચા અર્ચી.

અને પછી-અને પછી નદીઓની તરંગાવલિ રમે છે
એવી તેજની તરંગાવલિઓ રમી રહી.

ગગને રવિન્નયોત ડાલતી,

રમતી કાળપ્રભા યુગોન્મૂની;

લહરી લહરી શું બોલતી,

કરતી'વી કંઈ વાત ભાવિની.

પછી ંયોમમંડળ સમરંગે છવાઇ રહ્યું. કામકામ ઉધાનાં ઇન્દ્રધનુષ્યે દોરાયાં, કામકામ સદાશિવનાં ત્રિપુડ્ડી તારાયાં.

રહવાર હજી પડદાની પાછળ હતું. ઉધાની રંગલીલા નલોમંડળે હજી તો સાથિયા નાંખતી હતી. વેદઋચાઓએ એ ઉધાનાં ગીતો ગાયાં છે.

અને પછી ?

અને પછી વિશ્વની વાડીઓમાં પ્રભાતની કેસરપગલીઓ પડી રહી. દુનિયાં જાગી, અને જોયું કે પ્રભાત પડ્યું.

નવપ્રભાતના એ પ્રભાત્યક્ષરો લખાતા હતા ત્હારે પ્રભાતિયાની શબ્દાવલિ કોઈ કે ગગનમંડળમાં ફેંકી. તેજ એથી તેજસ્વી થયાં, ને કેસર એથી કેસરિયાં થયાં. સુગન્ધા હરિવરને વિનવતી હતી.

ઇતિનો કર કામ હમારો.

માનું અહેસાન તિહારો,

ઇતિનો કર કામ હમારો.

જીતને અંખરમેં તારે,

મેરી ચોલીમેં મઢવા દે;

ખિનારંગી અંખરછી સાડી

મેહિે તું મંગવા દે:

માનું અહેસાન તિહારો.

ઇતિનો કર કામ હમારો,

માનું અહેસાન તિહારો.

ચન્દા સૂરજ ઔર સમુન્દર
 મલકટમે' જડવા દે;
 ધરતીકા ઘાઘર ખનવા દે,
 શેષ નાગકો નારો:
 માનું અહેસાન તિહારો.
 ઈતનો કર કામ હમારો,
 માનું અહેસાન તિહારો. (હિન્દી લોકગીત)
 કાળની અંગુલિ એમ વિશ્વનાં પ્રારબ્ધ લખતી હતી.

પ્રકરણ ૨૨ મું; છવન એ યજ્ઞ છે.

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં;

આજ મહારે આયુષ્યદેવનાં પર્વ, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

પૃથ્વીબ્દની શુદ્ધ હતી, ને શુદ્ધનાં એ શુદ્ધવાસીઓ
હતાં. પૃથ્વીબ્દનાં શુદ્ધવાસીઓને નવવસન્તનાં સ્વપ્નાં
આવતાં હતાં.

આજ મહારે આંગણે ઢાળાય તેજ દેવનાં;

તેજ દેરાં કિરણે-કિરણે જયગર્વ, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

‘બેટા આત્મજિત ! આયુષ્યની પરીક્ષાની ઘડી આવે
છે. આત્માને જીતીશ તો જગતને જીતીશ.’ શિષ્યવરને
દેવાસીજ સફળોદયતા હતા. એ સફળોદયમાં પ્રાણજગાડણુ-
હારી પ્રેરણાની કૂંક હતી.

‘આપણે કંઈ જગતનાં રાજ્ય નથી જોઈતાં.’ શિષ્ય-
વરે કહ્યું.

‘સત્યમ્. ભારતને જગતનાં રાજ્ય જોઈતાં નથી. ભાર-
તનું છે એટલું ચે ભારતને જગત માણવા દે તહો ચે ભાર-
તીય દો ભૂખ્યું ન સૂવે, ને ધરતી ચે ધરાય. ઇતિહાસો
કહે છે કે ભારત અજેપાત્ર છે. મહાદુર્વાસાનાં ચે ખખ્ખર
ભરાતાં’તાં. માનવવંશનો હૈયારાજવી ભારત હતો ને થશે.
બેટા ! વિશ્વની પરમ પ્રેરણા ફરીથી કર્તુ છું : આત્માને,
જીતીશ તો જગતને જીતીશ.’

હુનિયાંની બીધણુતા હિમાદ્રિમાં ભરી છે; હિમાદ્રિની બીધણુતા એ શુક્રામાં ભરી હતી.

‘હા; નાલન્દ ને તક્ષશિલાએ ચોખૂટ જગત ભણવાને આવતું. આજ અટપટો અવસર ઉગે છે. જીવનનાં સૂત્રો શીખવો.’

‘ત્રૈવિદ્યા યઃ સૌમયા પાપપૂતઃ; બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ્વરે એક એક વેદમન્ત્ર પૂર્વે જગતને આપ્યો છે. ત્રૈવિદ્યા ભણે તે પાપપૂત થાય.’

ધરતીના મોલ જેવો હિમાદ્રિ પડેલો હતો, ને ધરતીના મોશ્લીઓ ત્યાં વસતા.

ત્રિદિશમાંથી એવે પવનપાવડીએ ઉડતી સદાશિવનાં સન્તાનોની ત્રિપુટી આવી, અને વન્દીને કૈલાસીચરણોમાં બેઠી. ગીતટહકાર સાંભળાતા તે એ સુન્દરીતિલકોનું આવતું કંઠમાધુર્ય હતું.

ચતુર્દિશાના ચાર સ્તંભો હોય એવાં ચાર શિષ્યસન્તાન દીસતાં, અને વચ્ચોવચ્ચ ચતુર્દિશાઓના દિશાકેન્દ્ર સમા કૈલાસીજી હતા.

પછી આત્મજિત બોલ્યો: ‘ત્યારે બ્રહ્માદીધું જીવન સત્ર એ કે આત્માને જીતે એ જગતને જીતે.’

સન્મુખે યજ્ઞકુંડ ભજૂકતો હતો. કાળી કરાળી-સમ જીહ્વાએ વહ્નિદેવ દેવહવિને દેવલોકમાં લઈ જતા.

એવે યજ્ઞવેદીને એક ખૂણે અમૃતદીવડો પ્રગટ્યો.

‘સન્તાનો ! જતન કરજો. માનવવંશની આ છે જ્ઞાનજ્યોત.’

પરાપૂર્વથી દેલાસી અગ્નિહોત્રી હતા. એમની ગુફામાં ને હૈયાગુફામાં અખંડ દેવઅગ્નિ પ્રજ્જવળતો.

‘આત્માજીત ! દ્રુવખંડથી ધરતીમાં આર્યો ઢાળાયા ત્હારે ચોખંડમાં અગ્નિપૂજા પ્રસરી. સકળ આર્યકુળ અગ્નિહોત્રી છે.’

‘આપ ઇતિહાસ કહો છો કે ભવિષ્ય ભાષ્યો છો આજ ?’

‘હું તો સનાતન સિધ્ધાન્તો ઉચ્ચારું છું. જગતને ને કાળને જીતવાને જીવન છે. આત્માને જીતે એ જગતને જીતે; ને જગતને જીતે એ કાળને જીતે. સન્તાનો ! કપરો અવસર આવે છે; જીવનમન્ત્રો મા જૂલતા.’

‘સ્મૃતિમેધા રહેશે ત્હાં સુધી તો નહિ બૂલિયે.’

આજ મ્હારે કરમાણી કુંપળો પાંગરે;

આજ મ્હારે સુકાં લીલમલીલાં થાય, રાજ !

સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

આજ મ્હારાં સ્વપ્નાં ઉતરે સંસારમાં;

આજ જગે નવલા પરિમળો વાય, રાજ !

સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

વારા ફરતી વાંસળી વાગે એમ ગ્રેરણા ને વિધાત્રી વારા ફરતી એકએક ગીતચરણ ગાતાં હતાં.

‘પછી વિષ્ણુદીધો જીવનવેદમન્ત્ર કિયો ?’

‘વિષ્ણુદીધો વેદમન્ત્ર મહાવચસ્વી છે.’ મેઘકંઠે દેલાસજી બોલ્યા. ‘એકદા લક્ષ્મીજીએ પ્રહ્લાંડની પરમ લક્ષ્મી વિશ્વમાં વેરવા માંડી. લક્ષ્મીજીને એ લીલા હતી, પણ

વિષ્ણુદેવને માથે તો જગતભાર છે. વિષ્ણુદેવે લક્ષ્મીજીને
 વેરતાં વાર્યાં નહિ, ને કહ્યું: લક્ષ્મી ને હૈયાલક્ષ્મી સર્વ-
 સ્વતું સમર્પણ કરો. મુજ કાળે ત્હમે એકરહો એટલેટલું આપો.
 લક્ષ્મીજીએ પૂછ્યું: ત્હારે રહેને વારતા નથી ને? વિષ્ણુદેવ
 બોલ્યા: વારતો નથી; વાળું છું. જરા રિસામણાને શબ્દે
 લક્ષ્મીજીએ પૂછ્યું: શું કહો છો? કહો. વિષ્ણુદેવે કહ્યું:
 એમ નહિ કહું. છણકતે શબ્દે તો પતિ પત્નીના ને
 પત્ની પતિના ઝીલેલા બોલે ઢાળી નાંખે. પૂછું છું એટલું
 કે સૃષ્ટિનો આ સંસાર માંડયો છે આપણે, એ સફળ
 કરવો છે કે નિષ્ફળ? લક્ષ્મીજીની રહડેલી ભુકુટિ નમી
 ગઈ; પરમ પ્રસન્નતા નયનોમાં અંબાઈ; મુખમુદ્રા કમળના
 જેવી પ્રકુલ્લી રહી. અમૃતશબ્દે લક્ષ્મીજી બોલ્યાં: સૃષ્ટિતું
 સૃજન સફળ કરવું છે. તો તો કહું છું, વિષ્ણુદેવ ઉચ્ચાર્યા
 કે, વેરશો નહિ, વાવળો. લક્ષ્મીજીએ વળી પૂછ્યું: પણ
 સ્વામિન! દેવો વેર્યું કેને કહે છે ને વાળ્યું કેને કહે
 છે? વિષ્ણુદેવ આશ્ચર્યલાવે બોલ્યા: દેવકુળનાં પટરાણી
 છો; સિંહાસન સન્મુખે અનેક વેળા ઉચ્ચારાયું
 છે; ભૂલ્યાં લાસો છો. ધર્મરાજ કહેશે, ચિત્રવિ-
 ચિત્ર કહેશે. પાપ એ વેર્યું, ને પુણ્ય એ વાળ્યું. લક્ષ્મીજી
 વળી બોલ્યાં: મહારાજ! અડધેડુંકે રહેમળાયું. અર્થે વિ-
 સ્તારો કે પાપ શું ને પુણ્ય શું? વિષ્ણુદેવે પ્રત્યુત્તર વા-
 ળ્યો કે વિસ્તારવા સમું છે કાંઈ એમાં? પાપ શું ને પુણ્ય
 શું એ તો આત્મવન્તાંઓ સૌ રહેમળે છે. ભુકાણાંને કોણે
 પુણ્ય કહ્યું? કે પરોપકારને કોણે પાપ કહ્યો? પૃથ્વીપા-
 ટલે તો માનવકલ્યાણ એ પુણ્ય ને માનવઅકલ્યાણ એ પાપ.

લક્ષ્મીજી ! ધરતીપર ઉપર તો એક જ કાળકસોટી છે: માનવકલ્યાણ. સન્તાનો ! વિષ્ણુદેવદીધો એ વેદમન્ત્ર: માનવવંશનું કલ્યાણ. ’

‘ ત્હારે પ્રજાકલ્યાણ એ પુણ્ય નહિ ? ’

‘ સન્માર્ગનું પ્રજાકલ્યાણ પુણ્ય છે ને વ્યક્તિકલ્યાણ પુણ્ય છે. પૃથ્વીકલ્યાણનું અવરોધી પ્રજાકલ્યાણ કાંઈ પ્રજાને પુણ્ય નથી. સંસારશાસનું એકમ દંપતી છે. પતિપત્ની પરસ્પરને કાળે ચરકુંડમાં હોમાય, ને દંપતી કુળકલ્યાણ કાળે હોમાય. કુળ પ્રજા કાળે; અને પ્રજાઓ માનવકલ્યાણ કાળે હોમઅગ્નિમાં હવિ થાય. પૂર્વે પ્રથમ કુટુંબરાજ્ય હતું, ને પછી પાલવાસીઓનું ગોત્રરાજ્ય થયું. ગોત્રરાજ્યો મ્હોરીને થયાં નગરરાજ્યો, ને નગરરાજ્યો પ્રપુત્રીને થયાં પ્રજારાજ્યો. એ સહુ રાજ્યોએ પૃથ્વીના ઇતિહાસ લખ્યા. પ્રજારાજ્યોનો યુગ ઉતરે છે હવે. હવે માનવમહારાજ્ય પૃથ્વીમાં અવતરશે. સન્તાનો ! આવતી કાલનું ઇતિહાસસ્ત્ર છે માનવમહારાજ્ય. ’

આજ મ્હારે આંખે આંખે મ્હોર મ્હોરિયા;

આજ મ્હારે ઉરમાં જોલે છે સિતાર, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

આજ મ્હારે આશાની વેલડ ફાલતી;

આજ મ્હારે ઉડવાં અનન્ત મોઝાર, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

‘ જરા ભાષ્ય વિસ્તારો. બુદ્ધિ સહમજે છે, પણ હૈયું ઝીલતું નથી હજી. ’ વેણુનાદમાં ઢોલકશબ્દ જોલે એવો પ્રશ્ન પૂછાયો.

‘ જૂવો. એક જહાજ સાગરસફરે રહડયું છે; ને જહાજને જવાનું છે પ્રભાસતીર્થ. માર્ગે ખડકો આવશે ને વમળો આવશે; સરિતાઓનાં સુખો આવશે ને નગરીઓના સાગરઝરખા આવશે. સહુને કલ્યાણુમન્ત્ર વર્ષતું, સહુને આત્મલક્ષ્મી અર્પતું, સહુની સેવાશુશ્રૂષા ઝીલતું જહાજ સંચરે છે. પન્થમળ્યાનું ચતુર્કિંચિતે અકલ્યાણુ જહાજ ઈચ્છતું કરતું નથી, પણ જહાજનું કલ્યાણુધામ છે પ્રભાસ-તીર્થ. જહાજનું એ લક્ષ્ય ને એ મોક્ષ. સન્તાનો! કાળનો મહાસાગર ખેડતાં માનવવંશના જહાજનું પરમ તીર્થ છે એક જ-માનવકલ્યાણુ. વ્યક્તિનો કુળનો નગરીનો દેશનો મહારાજ્યનો મહાપ્રજાનો કાળયજ્ઞમાં દેવોને હવિ અર્પાય માનવકલ્યાણુને કાળે. સન્તાનો! સારું ગગન તહમારું છે; ધૂમાય એટલું ધૂમળે. ’

યોગગુફાની યજ્ઞવેદીએ બીજો અખંડીવડો પ્રગટયો.

‘ સિન્ધુ ને બ્રહ્મપુત્રા, નીલ કે ડાન્યુબ એક દેશમાં વહે છે? મહાનદો દેશદેશને રસવન્તા કરે છે, ને મહાસાગરો દેશદેશાન્તરના આરા ધૂવે છે. ’

‘ મહારાજ! સ્હમળયુ. સૂર્યાચન્દ્ર કેા દેશના નથી, વિશ્વના છે. ’

‘ અમ્મર થજો સહુ, ખેટા ધુરન્ધર! ’

‘ ત્હારે ત્રીજો વેદમન્ત્ર ક્રિયો? મહારાજ! ભગવાન મહેશ શું ઉચ્ચાર્યા હતા? ’ કૂલપાંદડી કેા બોલે એમ પ્રેરણાએ પૂછયું.

‘ આ જો કૈલાસ. કૈલાસ શો કાળસન્દેશ ઉચ્ચારે છે? ’

કૈલાસ જોલે છે એ મહેશના જોલપકધા છે. ' ગિરિવરની વાણે કૈલાસીજી જોડ્યા.

‘ કૈલાસ શો કાળસન્દેશ જોલે છે? ’

‘ કૈલાસના કાળજોલ નથી સંલજાતા હજી? સંલજાશે. ગિરિવરો ગહન વાણે જોલે છે. હજી સમાધિ સાધજો; કૈલાસનો કાળસન્દેશ સંલજાશે. જૂવો આ માન સરોવર ને પેલું રાવણહફ. આ સરોવરો છે કે સાગરો? મહાસરોવરોને સેવાડ સાગર કહે છે. કૈલાસનો આત્મા નિર્ઝરે છે ને મહાસરોવરો ભરાય છે. એ સરોવરોના સાગર પછી ઉભરાય છે, ને મંહીથી દિશાદિશામાં મહાનદો વહે છે. ’

‘ ને વસુન્ધરાને રસવતી ને ફલવતી, હસતી ને આનન્દતી કરે છે. ’

‘ કૈલાસનાં એ આત્મસમર્પણ. કૈલાસના આત્મસમર્પણે દેશદેશ રસવન્તા ને ફલવન્તા થાય છે. ’ કૈલાસી મહારાજ જોડ્યા. ‘ કૈલાસશિખરે કૈલાસપતિએ ગિરિજાને એ ઉપદેશ્યું હતું. મહાકાળેશ્વરે પૃથ્વીની એસઠ ત્રિનિયાઓ ઢોરી ને, ગંગાને ઘાટે ઘાટે દેવતા સ્થાપે એમ, પૃથ્વી-ત્રિનિયાને ઘાટેઘાટે સ્થાપી મહામાયાની કાળઅધિષ્ઠાત્રી એક એક જોગણી; અને કહ્યું આ ત્હારો સેવાપ્રદેશ. પોતે અલકાવતીનાં નવ નિધિ ને અષ્ટમા સિધ્ધિ ક્રુષેર લંડારીને ભજાવ્યાં, અને મહેશે સ્મશાનમાં જઈ રાખ જોળી, રણુશીંગડું ફૂક્યું, અને એમ આત્મસમર્પણે રાચ્યાનાચ્યા. ત્હારથી મહેશે સદાશિવનું ભદ્ર નામ પામ્યા. તે તિથિએ

ચન્દ્રમા ઉતરીને સદાશિવને લાગ્યદેશે ખેઠો. સન્તાનો ! સદાશિવે કહ્યું કે જીવન એ યજ્ઞ છે. શ્રુતિ ભગવતીએ સદાશિવનો એ પડતો ખોલ બીલ્યો, અને પછી એ વેદ-ક્રયા થઈ. ’

‘પૃથ્વીનું’ સિંહાસન સદાશિવનો કૈલાસ છે. કૈલાસ કાળની હીવાદાંડી છે, જગતનાં ઉડતાં જહાજોનો વતા-રવો છે. ’

‘કૈલાસ કહે છે કે આત્માને નિચોવી નિર્ઝરી જગ-તમાં વહાવો. માનવીમાનવીનું હૈયું છે એની યોગશુદ્ધિ; અને એ યોગશુદ્ધિમાં છે યજ્ઞવેદી. સન્તાનો ! સિંહાસનો સુખશય્યાઓ નથી, યજ્ઞવેદીઓ છે. અને એ યજ્ઞવેદીએ વિરાજે છે અગ્નિહોત્રના અખંડ અગ્નિ. આયુષ્યનો જીવન-પરિમળ એ અગ્નિહોત્રનો યજ્ઞધૂપ. મહેશદીધો એ વેદમન્ત્રઃ અહાલોક જગાવો ને સર્વસમર્પણી થાવ. જીવન એ યજ્ઞ છે. ’

યોગશુદ્ધિમાંના અગ્નિહોત્રની યજ્ઞવેદીએ ત્રીજો અખં-ડદીવડો પ્રગટયો. કૈલાસીજનાં નેત્રોમાંથી તો તેજઃધારા અખંડ ઉડતા હતા. પણ પછી ભુકૃતિમંડળ વચ્ચેથી એવી તેજઃધારાઓ પ્રગટી કે જાણે એકસો ચન્દ્રમા સામટા ઉગ્યા.

સોણલાંનાં સાણુડે છંટાણાં રંગછાંટણાં;

સોણલાંનાં ધરતીમાં ઉઘડયાં ફૂલ, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

સોણલાં સંજીવન છાંટે સંસારને;

સોણલાંનાં મનનાં મોતી સમાં મૂલ, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

‘ પ્રેરણા ! સાંભળ્યું ને ? કે ગાયાં ન કરીશ ? ’
ધુરન્ધરની મેઘમન્દ્ર ઘોષણા થઈ.

‘ સાંભળવું એ પ્રેરણા પીવી છે, ગાવું એ પ્રેરણા પાવી છે. સાંભળ્યું ને પીધું. હવે પાઉં છું. ’ પ્રેરણાની કંઠધંટડી બોલી.

‘ પીએ, ધરાઇને પીએ; ને પછી પાએ, ને ધરાઇને પાએ. ’

‘ પ્રેરણા છે પૃથ્વીની રસગંગા; ’ ડેલાસીઈ બોલ્યા.
‘ પીએ ને પાતી જાય; પાતી જાય ને પીએ. એને ઘાટે ઘાટે તીર્થ મંડાય. જૂવો જગત્સોભ સમો આ હિમાદ્રિ. ’

‘ નિરખ્યો-નિહાળ્યો છે. એનાં શિખરો ચે દીઠાં છે, ખીણો ચે દીઠી છે. ’

‘ એક ઉપનિષદકથા કહે છે કે બ્રહ્માએ પૃથ્વી ઘડી ત્હારે હિમાદ્રિ મહોન્માદે સ્કુડ્યો કે પૃથ્વીનું પદ્મ ડોલાવું ને ઈમાડું. એટલે દેવોએ હિમાદ્રિનો શુણ્ણવોન્માદ ઉતારવાને હિમાદ્રિહૈયે ખીલા ઠોક્યા. પછી હિમાદ્રિ વિષ્ણુદેવ કને ગયો, તપ કર્યું, વિનવણીઓ કીધી. ત્હારે વિષ્ણુદેવે સદાશિવને કહ્યું, અને સદાશિવે એ હૈયાશલ્યો ખેંચી ફેંકાડ્યા. પાછળ જે શલ્યગુફાઓ પડી તે હિમવાનની મહાખીણો થઈ; એનાં શુણ્ણગૌરવ પ્રકુલ્લ્યાં એ હિમવાનનાં ઉન્નતમુખ ગિરિશિખરો થયાં. દુઃખોની બાળ પાપને બાળે છે. પુરુષને કે પ્રજાને વિપત્તિ એ પ્રાયશ્ચિત છે. ’

યજ્ઞવેદીએ ચોથો અખંડદીવડો પ્રગટ્યો: બાણે ચતુર્દિશાળી યજ્ઞવેદીની દિશાદિશાએ દેવ ઉતરી બેઠા.

તેજ કેરી અંગુલિ અનન્તને આલેખતી;
કેવી વીતે આજ અને કેવી જશે કાલ ? રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.
દિશાઓની ફેરેરીએ રહડી સૂર્ય થંભીને
કાળમન્ત્ર લખતો વસુન્ધરાને ભાલ, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

પ્રયાગરાજના સંગમઘાટે ઘડીકમાં ગંગાજી બોલે ને
ઘડીકમાં જમનાજી બોલે એમ પ્રેરણા ને વિધાત્રી નવવસન્ત-
ગીત ગાતાં. એમના ગીતબોલે જગતમાં નવવસન્ત ઉતરતી.

‘ આપે તો વિધાત્રયી ઉચ્ચારી હતી, દેવત્રયીની
મન્ત્રત્રયી કહી હતી. તો ચાર મન્ત્રો કંઈથી થયા ? ’
વિધાત્રીએ ગહન લેહ પૂછ્યો.

‘ વેદત્રયીના ચાર વેદ થયા એમ. સન્તાનો ! એ
અતુલ્લોચીના નિરનિરાળા જ્ઞાનપ્રવાહ મા માનતા. વિશ્વચો-
મુખજીની અતુર્દિશાઓ જેમ પરસ્પરમાં ઢોળાય છે, આ
ચક્રવેદીના અતુર્દીપની તેજધારાઓ જેમ પરસ્પરમાં પ્રો-
વાય છે, એમ એ અતુર્મન્ત્રોના ચાર જ્ઞાનપાયા એક જીવ-
નુવેદી રચે છે. કાળનાં સન્તાનો ! પૃથ્વીનો પરમ શણગાર
શો છે ? મનુવંશનો પરમ શણગાર છે મહામાનવતાની
સર્જનતા.’ કૈલાસીજીના બોલબોલનો દિશાગુક્ષાઓમાં પડ્યો
પડતો.

આનન્દ ઉછળતે ઉરે પ્રણામાંજલિ કરી રહીને ચારે
જ્યોતિર્ધરો ઉભાં હતાં: બે નર ને બે નાર. પછી ઉચ્ચાર્યાં
ને ચાર્યું: ‘ ત્હારે અમને શો આદેશ છે ? ’

‘ સૌને કૈલાસીનો એક જ છે આદેશ: સર્જનો સરજો ને

અવનીને અમૃત પાવ. પૃથ્વી પુણ્યમયી કરો. જીવ, જીવ
નનાં વ્રત પૂરાં કરો. દિશાઓને જોડો ને વાવો. ’

સોણલાં બાંધે ત્રિકાળને તોરણો;

સોણલાં સરજે નવા સંસાર, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

આજ મહારે આકાશ આંગણે ઉતરે;

આજ નવસૂજનનાં મહારે સહવાર, રાજ !

સોણલાં આવે આયુષ્યની વસન્તનાં.

આલને એક આરેથી ચન્દ્રલેખા અને બીજે આરેથી
શુકેતારા દેવગીત ગાય એમ પ્રેરણા ને વિધાત્રી ગાતાં હતાં.

દિશદિશના એ દિગ્પાળોને તે તિથિએ કૈલાસી મહારાજે
નવખ્રદ્વાસ અર્ધ્યાં. પ્રેરણા ને વિધાત્રી, ધુરન્ધર ને
આત્મજિત કને જગત્ત્રિજથી વિશ્વજન્ત્ર તો હતાં. એમની
આંખો દાબે ત્હાં મંહીથી કિરણો વછૂટે તે દુનિયાનાં છા-
પાંછાપાંમાં છપાય. તે તિથિએ કૈલાસી મહારાજે નવખ્રદ્વા-
સ ચતુર્દિશના નિજ દિગ્પાળોને દીધાં. એ હતાં હૈયાવિ-
જથી નવખ્રદ્વાસ. ભોગન્દરની જમાત એમની વીજઆંખો
આંખે, મંહીથી કિરણો વછૂટે, અને એ કિરણો જમને મા-
નવતાને હૈયે હૈયે આલેખાય.

એક પગલું પૃથ્વી પાતાળ લાણી ભરતી હતી, બીજું
પગલું પૃથ્વી આલ લાણી ભરતી હતી.

પ્રકરણ ૨૩ મું, બૂલોની વિમારાણા

‘ પૃથ્વી ’ ‘ પૃથ્વી ’ શું કરો છો ? આજની પૃથ્વી એટલે પાંચ સંસ્કૃતિઓ અને પ્રાચીન નવ ખંડ સમી નવ મહાપ્રજાઓ. એમાંની તો એક સ્વયં ખ્રિષ્ટિ મહાપ્રજા. પૃથ્વીના $\frac{1}{4}$ ને માનવવંશના $\frac{1}{4}$ ની રહામે આજ અવશેષ દુનિયાં છે. એમાંથી ચે અણુઘડ કાળાઓ જાય, એટલે રહે એકની રહામે બે કે ત્રણ. બેની રહામે એક ન ઉભી શકે તો એ પ્રજા પ્રજામંડળને મોખરે ઉભવાને યોગ્ય છે એમ ઇતિહાસ કહે ખરો ? ’

‘ ખ્રીટન ત્રણની રહામે એક ઉભશે, ને ઇતિહાસ જશે. ’

‘ ત્રણની રહામે એક તો ઉભો’તો પૂનામાં. એ એક હિન્દુ હતો, ને ત્રણ ખ્રિષ્ટિયરો હતા. ’

નં. ૧૦, ડાઉનીંગ સ્ટ્રીટ, લંડનમાં આખી રાતના દીવા બળતા હતા, અને ખુરોડના અન્ધકારને અટકાવે અજવાળતા હતા. પ્રેરણા અને ખ્રીટનના મહામન્ત્રીશ્વર જગતવસ્તુસ્થિતિનું સરવૈયું કહાડતા હતા.

‘ ૧૯૧૪માં યુરોપ સળગ્યો હતો; ૧૯૫૦માં ચોખંડ સળગ્યા છે. ખ્રિષ્ટિ મંડળમહારાજ્યને ભાગવાને દુનિયાંએ જાણે કાવતું રચ્યું છે. દુનિયાં દેખશે કે સૂરજ કેવાક ઉગે છે. ’ મહામન્ત્રીશ્વરે કહ્યું.

‘ હા. ફ્રાન્સ જર્મની ઇટાલી રશિયા જાપાન ને અમેરિકાનાં વાદળ ચહક્યાં છે. ઇસ્લામાબાદ હગમગે છે; હિન્દ ઇતિહાસસમાધિમાં છે. ’ ચારે દિશાઓ ને ચારે ખૂણા અવલોકી વળતી પ્રેરણા બોલી.

‘ બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય લસ્મીજૂત થશે તો પૃથ્વી ને લસ્મીજૂત કરીને પછી લસ્મીજૂત થશે. ’ એ બોલ લગ્નાશના લાસતા હતા. પણ મહામન્ત્રીશ્વર ઇતિહાસના ખડક જેવા વર્ણરકાય હતા.

પ્રેરણાએ પ્રથમનો અર્થ વાંચ્યો, ને ગાળઃ ‘ શું ? આવ- ઘો આવી રહી ? બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞોએ દેવાળાં કહાડયાં ? હું માનતી નથી હજી. વિક્ટરી જર્જરી થઈ હશે; ઇન્ વિન્ સિમલો ને એગેમેમનનો જર્જરાં નથી થયાં. ’

વીજળી સન્દેશા લઈ જતી ને લાવતી હતી

‘ ચીન જાપાન ને જર્મનીની એકસંધી છે. પશ્ચિમ એશિયાનો ઇસ્લામી જૂમળો આપણી કિલ્લેબન્ધી હતો તે તૂટ્યો. ’ મહામન્ત્રીશ્વરે છેલ્લા સમાચાર કહ્યા.

ઘડાતા ઇતિહાસના દ્વરખીનમાંથી બન્ને ય યુગદ્રષ્ટાઓ દુનિયાને દેખતા હતા.

‘ આયર્લેન્ડ ભણી જર્મન નોકાઓ ધપે છે. અને ગઈ કાલે કેનેડામાં કેન્ચો બોલ્યા કે અમેરિકામાં ભળિયે. દક્ષિણ આફ્રિકાની હીરાખાણમાંથી તો હોળી સળગી છે. અમેરિકાના કાળા આફ્રિકાના કાળાઓના નેતા થાય ત્યાં સુધી કાળાનો ભય દુનિયાને નથી. હા, હિન્દ જગ્યું છે. ’

‘ ને પીળા ભેળા કાળા ભળે તો ? ’ પ્રેરણાએ લાવી સંજોગોનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘ તો તો ઉધું જ વળે બધું; બાણે ભયો પ્યાલો ઉઘો વળ્યો. ’

‘ ચૂરોપી પ્રભમંડળે પ્રથમ એકકમાં રંગભેદ ન ધોયો એ વિધિખવરાવેલો મહાભૂલાલો હતો. ’

‘ત્યાં શું કાળાઓ ગોરાઓને પરણે ?’

‘કેટલાં ચે પરણ્યા.—અને ઘઉંવણાંનું શું ?’

‘એ ચ તે કાળા ને ?’ મહામન્ત્રીએ કહ્યું.

‘આંખ ખોલે છે કે આલડછેટ ? ઈટાલી કે સ્પેઇન પોર્ટુગાલથી ઘઉંલા લેશે કાળા નથી. દક્ષિણ યૂરોપથી ઉત્તર ભારત ગોરું છે. અને ત્યાંના ગોરાઓ તો રૂસજર્મનના જેવા. મહર્ષિ દાદાભાઈને Black Man કહ્યા એ સોલસમ-રીની આંખબૂલે હતી ને રાજબૂલે હતી; ઉપરાન્ત અપમાનનું જુકાણું હતું.’

‘પણ પારસીઓ તો અમારા છે.’

‘બધા ચ.તે. ? ને હિન્દના ખેલા કે ખેલા ખીટનના ?’

ત્યાં તો ધસમસતે પગલે માથા લ. — આંખ્યાઃ જાણે સળગતી તોપ. બોલ્યાઃ ‘વીજસન્દેશો આંખ્યા છાંડે સિંગાપુરની સામુદ્રધુનીમાં જાપાન ખીજ સુશીમા જાત્યું.’

‘ત્રીજ સુશીમા જાપાન હારશે.’ પ્રેરણા બોલી.

‘સિંગાપુરનો નૌકાદુર્ગ તો સજીવન છે ને ?’ મહામન્ત્રીશ્વરે સ્થિર શબ્દે પૂછ્યું.

‘તાર સુંગો છે એ વિશે. પણ એકલવાયું હીર્ષ કાળ કેટલુંક લવશે ?’

એવી ઘડી ઉગી હતી કે વાતચીતને અન્તે પરસ્પરને સૌ પ્રશ્નો પૂછતા. કોઈ નિશ્ચયાત્મક મન્ત્રોચ્ચાર ઉચ્ચરતું નહિ. સુદર્શન ચક્ર દ્વારકાનગરીને ફરી આવતું એમ એક મીટમાં જગદ્રથાઓનું દૃષ્ટિચક્ર પૃથ્વીપરક્રમ્મા કરી આવ્યું. પછી દિશાઓને નિહાળતા માર્શલ બોલ્યાઃ

‘ દિશાઓ ઘેરાય છે, મહારાજ્યમંડળ જોખમાય છે. એક હીરાખાણુ જતી કરવી ’ તી ને ? ’

‘ એટલે ? વર્ષે વર્ષે કરોડ-કરોડ પાઉન્ડ લૂંટાય એ લૂંટાવા દેવા ? હીરાખાણુનો પ્રશ્ન નથી; પૃથ્વી Prestigeનો પ્રશ્ન છે. ’

‘ અત્તહારે સાથીશૂન્ય છીએ. ’ માર્શલને ‘ પોલિટિકલ ’ ભાષા ન આવડી, સાચું બોલાઈ જવાયું.

મહામન્ત્રીશ્વર જોખાર્યા: ‘ એમાં શું ? Splendid isolation આપણી રાજનીતિ હતી. તે ખરી પડી ને ફળી. ’

‘ પછી તો Triple Entente, ને પછી Balance of Europe, ને પછી Collective Security, ને પછી Balance of the West સહુ પક્ષતા અગ્રેસરોએ સ્વીકાર્યાં હતાં ને ? દાવે દાવે સોગંદરમત બદલાઈ, અને પછી સહુ કળી ગયું કે આ તો છે ખ્રીટનના સંરક્ષણનો પથારો. ’

‘ આપણી એક રાજનીતિ ધ્રુવતારલો, ને બીજી બધી ધૂમતાં નક્ષત્રમંડળો. એક અવિચળ કે ખ્રીટન પૃથ્વીશિખરે. એક પાંખે ઇસ્લામમંડળ ને બીજી પાંખે સીંગાપુર એ રાજરક્ષણના આપણા દુર્ગો હતા. માર્શલ ! સીંગાપુરને સાચવજો. નહિ તો ન્યૂ ગ્રીલેન્ડ ઓસ્ટ્રેલિયા ને હિન્દ ભયમાં આવી પડશે. ’

‘ હિન્દ નિર્ભય છે સદ્ગર્ભ. હિન્દ વિનાના હિસાબ ગણજો. ’

ઉંઘમાં બોલતા હોય તેમ વિચારનિમગ્ન મહામન્ત્રીશ્વર સ્વગતભાવે પણ મ્હોટેથી બોલ્યા : ‘ Japan proclaims

Emancipation of the Coloureds from Domination of the Whites; and establishes Yellow Dominance.'

માર્શલના મન્ત્રીજી આવ્યા, લશ્કરી સલામ લરી, ને માર્શલને પરળીડિયું આપ્યું. ઉડતી નજર નાંખી લઈ માર્શલે વાંચ્યું:

‘વાદળાં કરા વરસે એમ જાપાની વિમાનો બંબગોળા વરસ્યાં, પણ દુર્ગનો કાંકરો ખસ્યો નહિ. એક રાજદ્રોહી મલાયને નવડાયનામીટ મૂકી, તહો ચે પાયા ડાહ્યા નહિ. છેલ્લે એક હવાઈ જહાજ, આકાશરંગે રંગેલું, દષ્ટિ છેતરી અણુદીકું આવ્યું; અને વિદ્યુતખાણુ છોડ્યાં. ડફ્ફો લાગી ઠીંકરાં થયાં, કિલ્લેખન્ધીની ઇંટો થઈ, મનવારોમાં ચીરા પડ્યા. Singapore is thoroughly wrecked. જાપાની વિમાનોને મનવારો પછી વાયવ્ય દિશે પરવર્યા.’ સન્દેશો પ્રહરદેશમાંથી છે: ‘માર્શલે છેલ્લે છેલ્લે ઉમેર્યું.

‘ઝેરી ગ્યાસમાંનું ઝેર શોષતા નવવાણુની શોષ અડધેરક આવી છે.—પણ વાયવ્ય દિશા એટલે શું ? હિન્દ કે આફ્રિકા ?’

‘હીરાની ખાણ. હીરા વેરાયા.’

‘હીરાની ખાણ તો વર્ષોનું ઓઠું છે,’ મહામન્ત્રીશ્વરે માર્શલને સહમળવ્યું. ‘જેપનાં ખૂન એ જહાનું છે. Freedom of Seas કારણ છે, Expansion of Japan ખરું કારણ છે. જાપાની મનવારોને ખેડવાને સાગર ને જાપાની ગળને ઘૂસવાને પૃથ્વી. જાપાનઅમેરિકાએ એકત્ર માગણી પહેલી કરી. એ ખરીતો મળ્યો એ જ સહાંજે ક્રાન્સ-

જર્મનીઈટાલીએ કહ્યું 'અમ સહામેની જકાતી ભોગજો ઉઘાડો.'

‘ગ્રાઈટ ને કોણડન ખરા હતા. ‘સદા ઉઘાડાં બાર’ સ્ત્રીડયાં ત્હારથી દુનિયાંની આંખોમાંથી ઈર્ષ્યાના તણખા ખરતા થયા.’ પ્રેરણાએ જગત્સંગ્રામનું મૂળ શોધીને ઉઘ્યાર્યું.

‘અમેરિકાએ કહ્યું જીપ્રાલ્ટરનો દુર્ગ ઉતારો; જાપાને કહ્યું સીંગાપુરની તોપો ઉતારો. હિન્દ ખરે તો ગ્રીટનની સારી સૂરજમાળા વિખેરાય.’

‘યૂરોપના મન્ત્રીશ્વરોને પરસ્પરની સ્વાર્થસન્ધિઓ—
Treaties of common self-interest આવડે છે, પરસ્પરની લાવસન્ધિઓ—Treaties of common feelings આવડતી નથી, હજી હિન્દમાં શ્રદ્ધા સ્થાપશે ?’

‘પણને ભૂલીને ?’

‘૧૯૦૨ ને ભૂલ્યા; ૧૯૧૪ને ભૂલ્યા; ને ૧૯૫૭ને સંભારો છો હજી ?’ પણને તો સૈકો થયો—સૈકો. ફૂગર વખતે ને કચસર વખતે હિન્દી પલટણો હોત નહિ તો આફ્રિકા કે ડ્રાન્સ આજે હોત ખરાં કે ઘરે ?’ સાચા બોલા સેનાની ણધૂકોની તડાફડીની પેઠે બોલ્યા.

‘ખઈ પ્રિટિશરોને Expediency લણાવી ગયો છે.’

‘જેને મ્હોંમાંથું જ નહિ. તો Treaty Rightsનો પરોપકાર ઉઘ્યારી બેલજીયમની બહારે કેમ ધાયા હતા ?’

‘તો શું ઝીબુર્ગ ને કેલેમાં જર્મનીનાં ચાણું થપાવા દે ? એટલે તો પછી ચેનલ ઓળંગી તોપગોળા ગ્રીટનમાં જ વરસે ને ?’

મહામન્ત્રીશ્વરનો મન્ત્રી આવી ચીઢી આપી ગયો.
મન્ત્રીશ્વર મૂંઝાયા.

‘ શું થયું ? ધરતી રસાતાળ ગઈ ? ’ માર્શલે પૂછ્યું.
‘ ના. ફ્લીનર કહે છે શોકર અલોપ થઈ ગયો. ’
‘ લાફો શોકરો મળશે. શોકરોનો હુકાળ છે કંઈ ? ’
‘ આ તો હિન્દી જનરલ—એ આખો હતો.
કહ્યું હતું કે જીવ ખોશે, પણ જીવને જાળવશે. ’

‘ મહારો શોકર લેજે. હું એ રાખું છું. ’
‘ શબ્દો કરતાં ફ્લીનરની ચીઢી અધિકું ખાલે છે.
ફ્લીનર છે સ્કોટલાન્ડ યાર્ડનો. સર—એ કહ્યું હતું કે
શોકર પરદેશી છે, ફ્લીનર દેશી રાખો; મોટરને ને શો-
કરને સાફ રાખશે. આ તો શોકર એકલો નથી ગયો;
મોટરમાં થયેલી બધી મન્ત્રણાઓ ગઈ. ’

એ શબ્દો શ્રોતામંડળની અન્તર્આંખો ઉઘડી ગઈ,
ને ‘ શોકર અલોપ થયો ’ એ વાક્યનું ગંભીર અર્થર-
હસ્ય ત્વહારે સ્ફમજાયું.

અઠવાડિયાક પછી સ્કોટલાન્ડ યાર્ડે મહામન્ત્રીશ્વરને
સમાચાર આપ્યા કે એકાકીનું એક વિમાન—a solo plane
crossed over to Europe & beyond on—, And P.
M.’s chauffeur was a Captain—, son of General—.

ટૂટેલી દોરી સન્ધાય એમ પાછો વાર્તાલાપ મંડાયો.
સદાબજારમાં પાસો નાંખે એમ ક્ષણેક વિચારીને માર્શલે
પાસો નાંખ્યો. ‘ એકલવાયાપણું પાલવશે ખરું ? યૂરોપના
પ્રજાસંઘની અસાધારણ સલા નહોતરો, ને નાંખો બધું
લંબાણે ને ખોરંભે. ’

‘વમળોમાં નંખાય, પણ તોપગોળા છૂટયા પૂર્વે
એ બને. બન્ધૂકડી કૂટી એટલે મશીન તોપો વછૂટે. બપો
નન્નર્મની એ શીખ્યાં છે. એમનો શબ્દ છે તત્ક્ષણ. અંદી
યાદી આપે, ત્હાં તોપો ફાટે.’

‘અરે ! એ ચે સારું.’ માર્શલે સાક્ષી પૂરી. ‘કચ્છા-
રેક તો એમની તોપો પહેલી કૂટે, ને યાદી પછી મળે.’

‘પણ યૂરોપ રંગલેદ ત્યાગવા ના પાડે છે એનું
શું ?’ ગ્રેરણાએ પૂછ્યું.

‘હજી ચે ?’ માર્શલ આશ્ચર્યભાવે બોલી ઉઠયા.

‘હા, હજી ચે. હવે ઇંગ્લાંડની હા છે, પણ યૂરોપ
હઠીલો છે.’ મન્ત્રીશ્વરે કહ્યું.

‘કોણ કોણ છે કદા હુસ્મનહુગો ?’

‘રપેઇન ને ઇટાલી.’

‘એમને કહિયે અરીસામાં મોઢાં જૂવો જરા; કેટલા
ગોરા છે એ ચેખાશે. કાળાઓની સમીપે છે એ કાળા-
ઓના વિરોધધર્મીલા છે.’

‘સીમાડાની જ અથડામણો છે સદા :’ મન્ત્રીશ્વર
ઇતિહાસનું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યો.

વળી વીજળી બોલી : અફઘાનિસ્તાનનો વીજસ-
ન્દેશ હતો.

‘અફઘાનનો ઇતિહાસ છે એવું છે અફઘાનિસ્તાન
આજે : ચળવિચળ. બગદાદમાં નવખલીફા બાગ્યો છે;
જેરૂસલેમમાંનાં ખ્રીસ્તી મન્દિરો તારાજ કીધાં.’

‘ત્હારે ઇસ્લામ ફરી બેઠો શું ? અડધી સદીની

રમત ધૂળ મળી આપણી ? ' માર્શલે પૂછ્યું.

‘ ઈસ્લામ હજી નથી ફર્યો કે વિકર્યો. પણ ઈજીપ્ટ-અંગોરા મિયાન ખડખડાવે છે. ’ મહામન્ત્રીશ્વરે બગાસું ખાધું, જાણે નિદ્રાદેવીએ વદનપુષ્પ ઉઘાડ્યું.

માર્શલ બોલ્યા: ‘ કાફી પીએ કે જાગરણ કરાય. ’

મહામન્ત્રીશ્વરે પૂછ્યું: ‘ શું ઉઘ આવે છે ? ’

કાફી આવી. મન્ત્રમંડળ નિદ્રા અવરોધવા બેઠું. બુદ્ધના ચૂર્ણ ઉપર ઉકળતું પાણી માંડ દેડાયું હશે ત્યાં ખારણે ટકોરા વાગ્યા.

‘ પધારો. ’

ખારણું ઉઘડ્યું અને ઈજીપ્ટ આબું.

‘ ઝાણો! આજના અન્ધારામાં ! પધારો. તહમાર પીણું પીએ છીએ. ’

‘ હું તો અજવાળું કરવાને આબું છું. શું કાફી છે ? શી છે ખુશબો ! કાવો તો અરબસ્તાનનો; મિસરનો ચે નહિ. મિસરી સરકારે યાદી મોકલાવી છે. ’

‘ યાદી ? ’ મહામન્ત્રીશ્વરથી બોલઈ જવાયું.

સંપૂર્ણ વિવેકની સલામ સાથે મિસરના એલચીએ મન્ત્રીશ્વરના હાથમાં યાદી મૂકી.

‘ વળી શું છે કૌતુક ? ’ માર્શલે પૂછ્યું.

સ્પ્રીંક્લ સતું ઈજીપ્ટ મૌન હતું. મહામન્ત્રીશ્વરે યાદી વાંચી, બીજી વાર વાંચી, માર્શલને આપી. પછી બોલ્યા:

‘ પણ એમ સુવેઝની નહેર સર કરાય નહિ. આ તો ચુધ્ધનું કહેણ છે. ’

‘દેશ માત્રે નહિ. અમારું અમે લીધું. એમાં યુધ્ધનું કહેણ શાનું ? મિસરી સરકાર બ્રિટિશ સરકારની મિત્રાચારીની ઉમ્મેદ રાખે છે. બ્રીટને મિસરનું Protection બહેર કયું હતું એય તે Declaration હતું અને આ એ Declaration છે.’

‘પણ ત્હમને Complete Independence આપિયે. મુદ્દાન ત્હમારું થાય ને નહેર અમારી રહે.’

‘બ્રિટિશ લશ્કર નહેરકાંઠે જઈને પડે. એક લીલા અમારે બસ છે.’

વીજળી વળી બોલી. ગૂઢાક્ષરનો તાર મહામન્ત્રીશ્વરના હાથમાં મૂકાયો.

ડુંગર મીટ ભરે તો મન્ત્રીશ્વર મીટ ભરે; ડુંગર ડાલે તો મન્ત્રીશ્વર ડાલે. મિસરમુખડે નીલલહરીઓ સમાં સ્મિતદેશાં રમતાં હતાં.

‘પણ જુવોને. નહેરની બાબત લીગને સોંપિયે.’ મન્ત્રીશ્વરે વિચારપાસો નાંખ્યો.

‘અમારા ઘરની વાત છે આ. લીગને સોંપવા મિસર સંમત નથી. અમારું અમે લીધું છે;’ કાશીનો ઘૂંટ ભરતાં મિસર બોલ્યું.

આલમમાં વીજળીઓની નહેરો વહી રહી હતી. જોનારને યતું કે આટઆટલી આકાશગંગાઓ ઉતરી આવે છે કચ્છાંથી ?

‘યાહી રાખું છું. બખ્ષોરે કેબીનેટ મળશે, વિચારશે. ને રહાંજે કહેવરાવીશ.’ મન્ત્રીશ્વરે મુલાકાત સંકેલી.

‘અમે તો કયું એ કહ્યું.’ કાપ્રીનો છેલ્લો ઘૂંટ પીને
મિસર ગયું.

‘માર્શલ ! ઇસ્લામ ફરી જશે.’

‘હિન્દમાંનો કે હિન્દ બહારનો ?’

‘વાંચો આ ગૂઢાક્ષરો.’

માર્શલે વીજસન્દેશ લીધો, ચરમાં રહડાવ્યાં,
વીજસન્દેશ અધૂરકડો વાંચ્યો. તરતબુધ્ધિ માર્શલ બોલ્યાઃ
‘આ તો ફાટ છે, ચૂરા નથી. ફાટમાં હાથ નંખાશે. એકના
એ ખલીફા થયા. બે પદલાં વચ્ચે આપણે દાંડી થઈશું.’

‘પણ હિન્દને ઇસ્લામમંડળનું શુરુત્વમધ્યબિન્દુ
કરવાનાં સ્વપ્નાં તો આથમ્યાં ને ?’

‘બગદાદ ઉગે, એથી હિન્દી ઇસ્લામ આથમે ?’
માર્શલે પૂછ્યું.

‘સિનાઈ સીરિયાએ લીધું. એડન ઉપર અરબ
હુમલાઓ મંડાયાં છે.’

‘પૂર્વ સામનો ચે ન ઝીલતું તે હુમલે રહડયું છે !
આખો મૂકી દઈ અડધા રોટલાની રમત માંડો.’

‘માર્શલ ! સમશેરના પાનાને બે પટા છે; અને સમ-
શેર ખોલાય ત્હારથી જ બન્ને પટા ઝળકે. અમેરિકાને
કહાવ્યું ભૂગોળો બેંચી લઇયે, રશિયાને કહાવ્યું યૂરોપ
બેંચી લઇયે.’

‘અમેરિકા ને રશિયા જેવાં હિન્દને ને ઇજિપ્ટને ને
આયર્લેન્ડને બળવ્યાં હોત તો આજની ઘડી ન ઉગત;
ઇતિહાસયોગ અનોખો હોત.’ સેનાનીઓના સ્વભાવાનુ-

સાર માર્શલ લડલડી ઉઠ્યા. ‘ દુનિયાનો મામલો વિચારવાને યૂરોપના પ્રજામંડળને નહોતરો. ’

‘ Exploded shell. એથી તો આ કૈલાસીની સૂચના કારગર. આવતી કાલે આખી રાત નાટકસિનેમા લાજવો; થ્રીટનના ઇતિહાસવિજયો દાખવો; સૂતા સિંહને છંછેડો. લંડનના નેવુ લાખને ઇતિહાસનાં પરાક્રમચેતન પાવ. ૬૦ લાખને સંગ્રામરંગે રંગો, તો ઓટની ભરતી ચૂડે પાછી. ’

‘ કૈલાસીઓ જગત્કિતસ્વીઓ છે. War Cabinet મંજૂર કરે છે કૈલાસીની લંડનજગૃતિની મહાયોજના. ’

માર્શલે મંજૂરી આપી. સમાધાનવૃત્તિલા થ્રીટને યૂરોપી પ્રજાસંઘને આમન્ત્રણ મોકલાવ્યું.

થ્રીટનનાં આમન્ત્રણ નહોતાં એક ભારતને. થ્રીટન સહુને પૂછતું, ભારતને આજ્ઞા કરતું. હિન્દ મન્ત્રીના ભારતને હુકમો છૂટતા. વિક્રેતો અશ્વરાજ આખૂકે આખૂકે વધુ વિક્રે એમ હુકમે હુકમે ભારત વિક્રેતું જતું.

સારા દિવસ કાળે સર્જી થવાને પ્હેરોડિયે ૧૦, ડાઉનીંગ સ્ટ્રીટ, લંડન ખાલી થઇ. માર્શલનો ઉપશોક્ષર મહામન્ત્રીશ્વરનો સારથી થયો.

એ મધ્યાહ્ને લંડન વિજયોત્સવ ઉજવવાની સામગ્રી સજતું હતું.

પણ લંડન એટલે દુનિયાનું બજાર. સંટોરિયા ને દલાલો સદાની શેરીઓ ભરે. એ મધ્યાહ્ને લંડનમાં સં-આમસદ્દો ખેલાતો, લશ્કરી વાજાં વાગતાં, શેરીશેરીમાં પલટણો ફરતી. પણ પ્રભાતે તો લંડન ઉંઘતું હતું. મંડ-

જામહારાજ્યના અખંડ પહેરેગીરો માત્ર મન્ત્રીશ્વરોને આખી રાતનાં જાગરણ હતાં.

મહામન્ત્રીશ્વર સિધ્ધા સ્નાનગૃહમાં ગયા. ઉષ્ણોદકની નળી ઉઘાડી, સ્નાનગૃહનું દ્વાર લીડ્યું, કે મંદી આશ્રય ઉગ્યું.

સ્નાનગૃહની છત ઉપર મહાભારતનું પેલું જગત્ત્વિ-જ્યાત સૂત્ર ઝગમગતું હતું: ‘યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ન્યાયે ચા-લશે એ જીતશે.’

મહામન્ત્રીશ્વર નહાતા જાય, વળી વળીને વીજમન્ત્ર વાંચતા જાય, અને અર્થમર્મને વિચારતા જાય. પણ અર્થ-મર્મ આલના જેવો ગહન ભાસતો.

ખહાર શાહમાર્ગે આજ ધામધૂમ હતી. રણનાં રણ-શીંગડાં વાગતાં, કાળના બોલ જેવી પડઘમો ગાજતી. આજ ખ્રિટિશ મહામળનો પરાક્રમોત્સવ હતો, વિજયઈતિહાસો લજવાવાના હતા. શેરીશેરીને નાકે જાહેરખબરો ઝડોડાઈ. નિશાનડંકા લઈ મોટરો દોડતી. ટ્રકાલ્ગર ચોકમાં તો ધબ-ગરો ઉડતો ને ધબગરે શબ્દમાળા ચીતરી હતી, કે નાટ-કશાળાએ નાટકશાળાએ રાશની થશે, રાજરાણી ખુદ નાટક ભેવાને પધારશે, અને આમવર્ગ ભેળાં વિરાજશે. સૌ નાટક-સિનેમાઓનું આજનું ખધું ખર્ચ રાજવીલંકાર આપશે.

ચૂકલના વાંસા જેવું લંડનનું તળિયું પોલું છે. આજ એને ચોગણો ધમધમાટ ચહડયો હતો.

જે કૈલાસીઓ રાજમાર્ગે વાતો કરતા જતા હતા. એકે કહ્યું: ‘દુનિયાં એટલે નવ મહારાજ્યો. યુરોપનાં પાંચ: બ્રીટન ફ્રાન્સ જર્મની ઈટાલી રશિયા; અમેરિકામાંનું એક

અમેરિકા; એશિયામાંનું એક નાપાન; અને બે ઉમેરો. તો ઇસ્લામમાંડળ ને ભારતમાંડળ. એ નવ એકમત ન થાય એવાને વિશ્વહિત માને, અને એવા કુસંખીલા વિશ્વહિતને કાળે કરોડો સંહારાય ને અખજોના ધૂમાડા થાય. નવ જણ સંપે તો સંગ્રામ સદાના આયસે. ’

બીજા દેલાસીએ કહ્યું: ‘ નવ તો જગતનાં મહારાજ્યો. પણ જગતની મહાસંસ્કૃતિઓ તો પાંચ: હિન્દુ, બૌદ્ધ, ખ્રીસ્તી, ઇસ્લામી, ને રૂસની. પાંચ આંગળીઓ ભેળી થાય તો માનવકલ્યાણનો કોળિયો વળે; માનવવંશ ધરાધને ખાયપીએ ને પહેરેઓઢે, આનન્દે ને માણે. ’

પહેલા દેલાસીએ કહ્યું: ‘ જાર, કયસર, એમ્પરર, ખલીફા: ૧૬ મી સદી ઉતરતાં આલના થંભ મનાતા એ ૨૦ મી સદી બેસતાં કાળસાગરમાં ડૂબી ગયા. આજ તો નાળવશે ને જતન કરશે એ છવશે. આંખદીકા બોધપાઠે જગત લણતું નથી એ ઇતિહાસચીતર્યા બોધપાઠે દેટલાક લણશે ? સહુ માને છે કે હું-મુંજની સાથે પૃથ્વી જરૂર જવાની. ’

બીજો દેલાસી બોલ્યો: ‘ દુનિયાં કાળની ચોપાટ છે. મંહી પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થ પાસા નાંખે છે. ’

એ દેલાસીઓના બોલ દિશાઓ ઝીલતી ને બોલના પડવા પાડતી.

એ રાત્રીએ નવયુગની નવગોપિકા શુજરાતણો લંડનમાં ટેમ્સને ઘાટે ઘાટે નવગોપિકાગીત ગાતી ધૂમતી. મધુરવે પ્રેરણા ટફકતી હતી.

જગતને ડાલતું જોય પ્રેરણાની નિદ્રા ઉડી ગઈ હતી.
પ્રેરણાને વૃન્દાવનની ગોપી સાંભરી ને ગોપીનું ગીત સાં-
ભર્યું. માનવીનાં વિસ્મરણો કરતાં સ્મરણો સતેજ છે.

અમે તો આહીરિયાં અજાણ,

સુજાણ ! તહમે શાં શાં જાણ્યાં રે ?

સૂર્યના સોહાગમાં કે ચન્દ્રના પરાગમાં

ફૂલડાંના પ્રફુલ્લેલા પ્રાણુ:

સુજાણ ! તહમે શાં શાં જાણ્યાં રે ?

ઉગન્તી આશનાં કે આધમી નિરાશનાં

સર્જનોના આત્મનાં ઉંડાણુ:

સુજાણ ! તહમે શાં શાં જાણ્યાં રે ?

સૂર્યના રહવારની કે શીળીમીઠી રહાંજની

પ્રેમીઓના પ્રેમની રસમાણુ:

સુજાણ ! તહમે શાં શાં જાણ્યાં રે ?

પુણ્યના પ્રકાશમાં કે પાપના અન્ધારમાં

હૈયાંનાં રત્ન કેરી ખાણુ:

સુજાણ ! તહમે શાં શાં જાણ્યાં રે ?

માનવીની મેદની કે ગહન કે એકાન્તમાં

સુન્દરીની આંખડીની આણુ:

સુજાણ ! તહમે શાં શાં જાણ્યાં રે ?

અમે તો આહીરિયાં અજાણ,

સુજાણ ! તહમે શાં શાં જાણ્યાં રે ?

પ્રકરણ ૨૪મું, ઇતિહાસના ઉત્સવો

તે રાત્રીએ લાંડને ઇતિહાસના ઉત્સવો ઉજવ્યા.

લાંડન એટલે ત્રણ ઠાઠિયાવાડો, કે ત્રણ ગાયકવાડી રાજ્યો, કે ગુજરાતના દસ જિલ્લાઓની વસ્તીવન્તું એક શહેર.

૬ ખ્રીટન લાંડનનગરીમાં વસે છે. વસ્તુતઃ લાંડન એટલે ખ્રીટન.

ઇતિહાસના દ્વરણીનમાંથી કે સૂક્ષ્મદર્શકમાંથી નિહાળતાં ખ્રીટનનું મહામહારાજ્ય એટલે, રોમ અને એથેન્સના સમુ, આજનું City State.

તે તિથિએ લાંડને રાત્રીનો દિવસ કીધો હતો. ખ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ત્હારે ચોખંડમાં હારતું હતું. પણ જાણે ચોખંડને જીતતું હોય એવી દીવાળી લાંડનનગરી એ રાત્રીએ ઉજવતી. અશ્રદ્ધાળુ પરદેશી કે હસતાં કે સિનેમા અને નાટકોથી સંઘામો જીતાતાં હશે ? એવાને ઉત્તર મળતો કે ઇતિહાસ પ્રજાને સંજીવની પાચ છે.

નગરનગરે વિમાનઉત્સવો ને યાત્રાઓના ધર્મોત્સવો ઉજવતા અશોકવર્ધન મહારાજવીના યુગઅભ્યાસી ઓક્સફર્ડના ઇતિહાસાચાર્યે કેલાસીએ સચવેલી મહાયોજનાની સાક્ષી પૂરી હતી. મહામન્ત્રીશ્વરની ઇતિહાસઉત્સવની વિરલ યોજના મન્ત્રસલાની પસંદગી પામી હતી, અને ચોખંડમાં હારતી લાંડનનગરી ખ્રિટિશમહામહારાજ્યનો

પરાક્રમોત્સવ ઉજવતી હતી. મન્ત્રીશ્વરો પ્રજાગણને આજ પરાક્રમનાં પાણી પાતા હતા.

પ્રજાનાં વિલાસમન્દિરો આજ વિજયમદભર્યાં વિલસતાં. વિહારગૃહોએ મધરાતસંકેલનનો કાયદાભંગ કીધો હતો. શેરીઓમાંના ચોક ને જાગીયાઓ નૃત્યગૃહો ખન્યાં હતાં. હાઈડ પાર્કમાં લોકમેદની સંહારનો ઉત્સાહ ને વિજયમદની વારુણી પીતી હતી.

દુનિયાની સમશેર રહામે, સાત્વિકતા નહિ, રાજસતા ઉમંગે રહડી હતી.

ચળચિત્રગૃહોમાં એક ચળચિત્ર ખતાવાતું. કાળો લમ્બર, લયાનક, વેરાન, કાળના ડો કાળમીઠ યગથિયા સમી, પૃથ્વીનો સીમાસ્તંભ, જીપ્રાદટરનો ખડક. લીધણતાના ઢગલા સમા ખડકની પૂર્વપાંખે ભૂમધ્યસમુદ્ર ઉછળતો ને પશ્ચિમપાંખે આટલાન્ટિક મહાસાગર. રજનીશ્યામ એની ખડકછાટે નરલોકમાં અગ્નિ ઉતારનાર પ્રોમથિયસને પ્રારબ્ધે જડયોજકડયો હતો. એ હૈયાવિહારણ દૃશ્ય દર્શાવાતું કે જગત્ત્રિપકારકોને જગત આમ વધસ્તંભે જડે છે. પછી દાખવાતાં ત્હાંનાં ખેચાર કુંજો અને ઉઘાનો. સેનાનીઓ ત્હાં ખેલતા, લેડી હેમીલ્ટનની શૃંગારીલી પુત્રીઓ ત્હાં શૃંગારરસ માણતી, માનવતા સ્વછન્દ મલયતીઃ બાણે વોટરલૂની પૂર્વરાત્રીનો નૃત્યસમારંભ. અને પછી દાખવાતી ભૂમધ્યસમુદ્રના એ શિલાદ્વારમાં વજ્રખીલા જડયા હોય એવી, અન્ધારનલિકાઓ સમી, ચમદેવનાં ત્રિકાળદ્વરણીનો સરખી, સંહારની લાલાઅગ્નીઓ સમોવડી, મૃત્યુમુખાળાં

તોપજાનળોની હારમાળા. અને પછી એમની નીચે થઈને જતીઆવતી, ધ્રીટનનો જગત્વ્યાપાર ખેડતી, આગબોટો.

એ સિનેમાનું છેલ્લું દશ્ય હતું કવિવર શેલીના મહાનાટકમાંથી લીધેલું પ્રેમીથિયસની સ્વતન્ત્રતાનું.

એક સિનેમાગૃહમાં ટોફી ખોલતી હતી. મહામિનાર પડે ને ધરતીધૂળમથ્થો ઘડાકો થાય એમ આદિમાં ધડ્ડુમ કરતીકને મહાજાનળ ગાજતી. પછી ટેમ્સ નદીના પહારામાં પચ્ચીસ ખાલી ખારકસો ગોઠવાતાં.—ને પછી પચ્ચીસ ટોપીંડો છૂટતી. ભાગેલા પચ્ચીસે ખારકસોની ડુંગરધાર એમ ટેમ્સના પહારાને પૂરી નાંખતી. દેશના દરવાજા આડી લોગળ લીડાય એવો ટેમ્સને દરવાજો દાંડો રચાતો. અને પૂછાતું કે ઈંગ્લાંડને દરવાજો આમ લોગળ લીડાવવી છે ? This is the freedom of the Seas. લોકવૃન્દ ઉત્તરગર્જના ગજવતું કે Never.

એ ટોફીગૃહમાં જળવડ્ડો સમા ખલાસીમંડળની વચ્ચે ખલાસીવેશે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ—ધ્રીટનના રાજ્યુવરાજ બેવાને બેઠા હતા.

ખીજે સ્થળે તો બાજુ લોક ગાંડું થયું હોય એવું ઉલટે ઉછળતું. સ્પેઈનના Invincible Armada— અજીત કાફલાનાં જહાજો બ્રિટિશ ખાડીમાં ડોલતાં મલપતાં વિજય વાંચતાં આવતાં હતાં. મધપૂડાને માંખીઓ વળગે એમ પછી ઈંગ્લાંડની નાવડીઓ એક એક જહાજને બાઝી પડી. મધની ધારાધારાને ચૂસી લે એમ અજીત કાફલાની ચેતનધારાઓ ચૂસી લીધી, ને જહાજોનાં પ્રાણુડીન ખોખાં જળગુફાઓનાં વિકાસેલાં જડખાંઓમાં ફગોળ્યાં.

ખીજું દશ્ય હતું કોપનહેગનનું. હાડીં ને નેલ્સન

તૂતક ઉપર ઉભા હતા. હાડીંએ કહ્યું: સરદાર ! યુદ્ધનકારનું નિશાન ફરકે છે નૌકાપતિનું. નેલ્સન બોલ્યો: હાડીં ! ન દીઠાનું કંઈક દેખ છ તું. લાવ, હું જોઉં. એક ગેળી હાસ્ય હસીને નેલ્સને હાડીંનું દૂરબીન લીધું, ચોપચાની પાંખો સ્મિતભિર્મિએ મટમટાવી, અને સંગ્રામકૂટી આંધળી આંખે દૂરબીન મૂક્યું. પછી દિશામંડળને ક્ષણમાં નિહાળી વળ્યો ને નેલ્સન બોલ્યો: હાડીં ! યુદ્ધનકારનું નિશાન હું જોતો નથી. જા, ખૂંટાવ, ને જીત.

વંદોળિયો વાય ને ઝાડનાં ઝુંડો ખડખડે એમ પ્રેક્ષકગૃહનાં માનવઝુંડો ખડખડાટ હસી પડ્યાં. ઇતિહાસનોંધાયેલી એ એક કારમી મશ્કરી છે. એ લોકહાસ્યમાં શિવજીના અદ્દ-હાસ્યનો પડઘો હતો. નેલ્સનનો કાફલો આગળ ધપ્યો, ખૂંટ્યો, ને જીત્યો. પીટને પછી નેલ્સનના Glorious Disobedienceને વધાવ્યું.

પછી દાખવાયો અખૂકર બે. કિનારાની પટ્ટી સ્હામે ક્રેંચ મનવારો નાંગરેલી હતી. હોડકાં જતાં જહીએ ત્હાં નેલ્સનનાં વહાણો પેઠાં: જાણે નેળમાં ધણ પેહું. ને પછી શીંગડાં ઉછાળ્યાં. શેરીમાં પેસતાં પેસતાં જહારવટિયો જેમ એક એક હવેલી પાડતો જાય એમ એક એક નૌકાનું ખંડેર કરતો નેલ્સન આગળ ધપ્યો. ક્રેંચ નૌકાસૈન્ય મંડળ રચી શક્યું નહિ, વ્યૂહ ખેલી શક્યું નહિ, એકે એકે આવતી નૌકા માથે સમસ્ત એકાગ્ર બળ ઢોળી શક્યું નહિ. જહાજજહાજનું દન્દ-યુદ્ધ ખેલાયું. અને કુરુક્ષેત્રમાં સાત અક્ષૌહિણીએ અગિયાર અક્ષૌહિણીને જીતી હતી એમ, દન્દયુદ્ધની વ્યૂહરચના

ખેલી, નહાતા કાફલાએ મોટા કાફલાને છેલીછેલી છિન્ન છિન્ન કીધો.

અને છેલ્લે દાખવાયો. ટૂંકાવગરનો ઐતિહાસિક સાગરસંઘામ. છાતીના પાટ જેવો, દેશના મોલ જેવો, પર્વતની પ્રલંબ ધાર જેવો, વિલેન્થૂનો કાફલો ફરકતા નેલએ જતો હતો. છાતીમાં બે ભાલા બોદે, મોલને બેવડા ફરવતે વહેરે, પર્વતધારમાં બે મારગ દોરે, એમ બે પાનાંની સમથેર સમો નેશનકાફલો ધનગરા ફરકાવતો ફ્રેંચ નૌકાસૈન્યના હાથમાં પેઠો, ને સરિતાપૂર પર્વતમાળને છેદે છે એમ ફ્રેંચ નૌકામાળાને છેલી-વિહારી.

ઈતિહાસપૂતનું નેશનનું વીરત્વ ખીટનને આજે પવાતું. સહુ સાહસવીરોનો હોય છે એ જ નેશનનો સારા ભાષામંડળમાંથી ગ્રિય શબ્દ હતો: Attack-હુમલો. એ રાત્રે નેશનનું વીરત્વ ખીટન પીતું, પણ નેશનની પેલી વ્યૂહરચનાની નૈસર્ગિક પ્રેરણા દોનાકોનામાં પ્રગટતી? પ્રેરણા વિનાનું સાહસ પાંગળું છે. ખીટન નેશનના જયપરાક્રમ ભેટું, વીરતાને વધાવતું. નેશનની વ્યૂહરચનાની War Genius -સંઘામપ્રતિભા કોઈ સૈન્યમાં તો પછી ખીટનમાં પ્રગટી ઈતિહાસે દીઠી નથી. નેશનનું વીરત્વ દેસરિયાં કરતા રાજપૂતનું હતું; નેશનની વ્યૂહરચનાની War Genius પાંડવકૌરવના યોધરાજની હતી.

એક ચળચિત્રગૃહમાં ખુશ્કી સેનાનાં વિજયપરાક્રમો :શ્યાવાતાં હતાં. ૫૭૦૦ના લશ્કરે ખ્વાસીનાં પલાશવનોમાં ૫૦૦૦૦ને હરાવ્યા હતા એ બતાવતું. પણ એ વિજય

તો પ્રપંચજેલનો હતો, અઞ્જશઞ્જની સરસાઈનો હતો, શૂરાતનનો ન હતો. ક્ષવીએકના ખડકપગથાર ઉપરનો વૂલ્ફનો મૃત્યવિજય ત્યાં દાખવાતો. સ્પેઈનપોર્ટુગાલના સીમાડાની પર્વતધાર ઉપર રણુછાવણી નાંખી પડેલા, વનજુંડ નેવા અવિચળ, સેનાશિબિરો બતાવાતાં. અને છેલ્લે છેલ્લે બતાવાતો હતો વોટરલૂનો રણુસંગ્રામ. શ્વેત-વર્ણા અશ્વરાજે વિરાજેલો પ્રથમ પ્રવેશતો અર્વાચીન યૂરોપનો યુદ્ધદેવ નેપોલિયન. હાથમાં દૂરબીન હતું, અગ્નિ-ઝરતાં નયને આદેશ આપતો. પછી શકરાખાજની ઉડતી હારમાળા સમોવડી, અગ્નિમુખા ને અંગારનેની, ઘોડેસ્વાર પલ્ટનો વહૂટી. લોહીવર્ણા, પત્થરના ચોરસચોકવાળી, અડગ-પાય બ્રિટિશ સેના ખડી હતી. સાગરમોખાંઓની ઉછળતી પરંપરા આવી આવીને કિનારાના કાળમીઠકાંગરાઓને ભટકાય, અને એ પ્રચંડ તરંગાવલિ ભાગે, પણ કિનારકાંગરા ખંડિત કણીએ ચે અડોલ ને અખંડિત ઉભે, એમ ક્રેંચ ઘોડેસ્વાર પલ્ટનોનાં પ્રચંડપૂર ઉછળતા મહાતરંગો અથડાઈ-અથડાઈને ભાગી પડતા, પણ બ્રિટિશ સેનાના ગઢચોક વિહારાતા નહિ. બ્રિટિશ બ્યૂહરચના હતી સેનાનીઓની ન્હાની-હાનકડી દુર્ગમાળાઓની: બાજુ સંગ્રામચરણના અડોલ ચણકુંડ માંડયા, બાજુ રણુદેવતાના અવિચળ ચોક પૂર્યાં. અને અન્તે એ હરાવનાર હાયો. અને પછી એ સેનાની-ઢાલો સમી મહાસેનાની, ઈપેમિનો-ડાસની ઇતિહાસપ્રખ્યાત ભાલાપલ્ટન સમી, હરોળ રચાઈ, સ્હામેનો ઢાળાતી ધરતીનો ઢાળાવ સ્હડી, ને ક્રેંચ મહાસેનાની ગિરિધારને બાજુ રૂધિરછાળે ઘોઈ.

વોટરલ્કમાં અન્યથેય થયું- ભાલો ભાગ્યે ને ઢાલ
હતી.

બીટનની કુળમાતાઓ ને કુળવધૂઓના સહિયરવૃન્દમાં,
ગોપિકાવૃન્દમાં સધિકાલ સમાં, એ સિનેમાગૃહમાં બીટનનાં
મહારાણી વિરાજતાં હતાં.

ને શેક્ષપીઅર નાટકમન્દિરમાં ને પ્રબ્રહ્મીય નાટક-
મન્દિરમાં નાટ્યપ્રવેશો ભજવાતા, અને કલાકે કલાકે
સૈકાઓની વાતો કહેવાતી. પ્રવેશક હતો ૧૬૦૦ના ડિસેમ્બર
રની ૩૧મી તારીખનો. મહારાણી ઇલિઝાબેથના રાજદરબારે
લંડનના ૧૦૧ મહાજનિયા પધાર્યા હતા. આતમગર્વિષ્ટ
મહારાણીએ આદ્યો અને આવકાર્યો, પ્રબ્રહ્મી સ્વીકારી.
સાગરની મહારાણીએ પ્રબ્રહ્મી સાગર ખેડવાનો પરવાનો
આપ્યો.

અને બીજું દૃશ્ય હતું ૧૭૮૩નું. અમેરિકાનો આરો
છેલ્લો બ્રિટિશ સેનાની છોડતો હતો, અને અમેરિકાને
બાજુ કહેતો હતો કે 'સેનાબળને પ્રબ્રહ્મી હરાવ્યું. જગતમાં
પ્રબ્રહ્મી સર્વોપરી બળ છે. સેનાબળ પ્રબ્રહ્મીને બાંધી
શકે નહિ. શીખ ઇતિહાસ કહે છે કે ઉગામેલી તરવાર
આત્મવન્તાના આત્માઓને ડગમગાવતી નથી. પેલા બાહ્યો
કહે છે તેમ પુત્ર ને શિષ્ય અવાયા નીવડે એ ભાવ ભળ્યું
હું. બીટન હાર્યું છે, પણ ત્હારો જય વાંછે છે. તું ચે બીટનની
ફૂંખે પાકેલો છે ને ? કાળવાટે બ, ને બીટનને વિસ્તારશે.'

ને ત્રીજું દૃશ્ય હતું ૧૮૪૫નું. બીટનની દેશનગરીએ
ત્હારે બાજુ બારે વાટ ખુલ્લી મૂકી. કોઈ આવો કે બાજો:
અમારાં દેશદ્વાર સદા ખુલ્લાં છે, બીડાતાં નથી. જગત્સા-

પારીઓને નહોતરાં છે. નથી દાણ કે નથી દાણી. આવને ભાગોળે ખુલ્લી છે. દેશદેશાન્તરના શાહસોદાગરો ! આવો, આપો, અને લઈ જાવ. પ્ષીટનમાં ત્હારે યાંત્રિકયુગનું રહવાર પડ્યું હતું. પ્ષીટન ત્હારે સસ્તામાં સસ્તું જગતને વેચતું; પ્ષીટન ત્હારે પૃથ્વીપ્રજાઓના વ્યાપારસિંહાસને હતું.

અને છેલ્લું દૃશ્ય હતું ૧૮૯૭નું, મહાભાગ્યશાળી મહારાણી વિજ્યાકુમારીના મણિમહોત્સવનું. એ તિથિએ બ્રિટિશ ઇતિહાસના સુગટે જ્યકલગી રહી હતી. ક્રીપો ને દેશો ત્હારે લંડનમાં સમાતા, સમુદ્રો ને સાગરો ટેમ્સમાં ઠલવાતા. પૃથ્વીની વાડીઓનાં ફૂલડાંથી લંડનની ફૂલછાખ ઉભરાતી. દેશદેશાન્તરના, ક્રીપક્રીપાન્તરના ધન ધાન્ય સોનાં ઝવેરો લંડનની શેરીઓને શણગારતાં. જમાનાએ ભોયું કે મહારાજ્ય એટલે શું ? દુનિયાં દેખતી કે રેનીમીડનો મેગ્ના કાર્ટા, ૧૮૩૨નું રિક્ષામં ખીલ, ૧૮૪૦નો લોડઃ ઠહોમનો રીપોર્ટ, અને ૧૮૫૮નો મહારાણીનો ઢંઢેરોઃ ઇતિહાસની એ બૂલો નહોતી, ઇતિહાસના એ પાયા હતા. બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય એટલે એ ચાર પાયા ઉપર ઉભેલો રાજમહેલ. પાંચમા ભાગની પૃથ્વીના ને છઠ્ઠા ભાગના પૃથ્વીલોકના નહોતર્યા જગતમહેમાનો, બુદ્ધિબાહુ-દયશણગાર્યા હાથીઓ જેવા, લંડનનગરીમાં મલપતા. તે તિથિએ લંડન ઘડિકે પૃથ્વીનું મધ્યખિન્દુ હતું. પ-અ-ણ-પણ વળતા પ્રભાતના પ્રથમ પ્રહરે જ ચેશ્વાઈની પાટન-ગરીમાં અસૌભાગ્યની પહેલ્લી બન્ધુકડી ફૂટી.

ઈ. સ-૧૯૫-માં પૃથ્વીપક ઉપર બે બાદશાહતો

હતી: જાણે પૂર્વગોળાર્ધની એ પાંખો. એક હતા જાપાન-
દ્વીપોના બાદશાહ, બીજા હતા બ્રિટિશ દ્વીપોના બાદશાહ.
બ્રીટનના બાદશાહ આજ આમચર્ગવી વચ્ચે બેઠા હતા.
ચન્દ્ર ફરતા તારલા વીંટળાયેલા હોય છે એમ ફરતા
બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના પ્રજાપ્રતિનિધિઓ વીંટળાયેલા હતા.

પૃથ્વીની પ્રજાઓની કીકીઓમાં તે તિથિએ ઇબ્રાની
શિખાઓ પ્રગટી. ૧૯૫—માં દુનિયાં છેક બ્રીટનવિરોધિણી
બની હતી. આગલ્યો સારો જમાનો ભરીને, બ્રીટનના
અવગુણો એણે ગાયા હતા. દાક્ષીની બીજી બાજુ બ્રીટન
બ્રિટિશરોને બતાવવું હતું અને નિજના ઇતિહાસકૌતસવો
ઉજવવું હતું. ઇતિહાસ એ પ્રજાજગૃતિનો અમરખાલો છે.

એ રાત્રે લંડનનગરીમાં પ્રજાપરાક્રમેનાં ઐતિહાસિક
બખ્ષોરિયાં ફૂટતાં. મૃત્યુઘડીએ મહાયોજનાઓ યોજાય છે
એવી પ્રજામન્દવાડની પ્રચંડ ઉપચારપરંપરા મંડાઈ હતી.

કંઈકાંક દેનેડાના બરફપગથારોના ઘઉંકથારાઓ
બનાવ્યા એ બતાવાતા; કંઈકાંક ઉત્તર આફ્રિકામાં નીલ
નદી બાંધીને રેતીરણનાં કીધેલાં રૂઢિવારતાં એતરો બતાવાતાં;
તો કંઈકાંક દક્ષિણ આફ્રિકાની કુંગરછાયામાંની રૂઢિવાડીઓ
હિન્દમાંની શારદાપીઠો ને દવાખાનાંઓનાં છાયાચિત્રો
દાખવાતાં, ને સિન્ધુ ગંગા બ્રહ્મપુત્રના પ્રચંડ પૂલો બતા-
વાતા. આલમાં પંખીમંડળ ઉડે એવાં, પંખીપડછાયા
સમાં, સાગરપગથારની ગલીગલીમાં પરવરતાં, નૌકાપંખીડાં
બતાવાતાં. પૂર્વગોળાર્ધ ને પશ્ચિમગોળાર્ધમાં, ઉત્તર શીતકટી-
બન્ધ ને દક્ષિણ શીતકટીબન્ધમાં ઉડતો યૂનિયન બેંક
બતાવાયો ત્હારે તો ઘરતીકમ્પ જેવી લંડનની ઘરણી

મૂળ ઉઠી.

યાદવસેના કુરુક્ષેત્રે જવાને અવસરે દ્વારકા ડાહી હતી એવી લાંડનનગરી ડાલતી.

એ રાત્રીએ બ્રીટનનું મન્ત્રીમંડળ ઇતિહાસચક્ષુ ઉજવતું હતું અને બ્રિટિશ મહાપ્રબળને પ્રબળગૌરવનો સોમરસ પાતું હતું.

એ રાત્રીએ લાંડનનગરી વિનયપરાક્રમે ઉજવતી હતી ત્હારે દિશદિશમાંથી વીજસન્દેશા પરાજયસમાચાર લાવતા હતા. રાજમન્ત્રીઓ દીપાવલિ પ્રગટાવવાને મથતા હતા, પણ કાળયોગ અન્ધારગાલરો ઢાળતો.

અને પછી એ કૌતુકરાત્રી દિતરતાં એક મહાકૌતુક ઉગ્યું, અને કરોડેક બ્રીટનવાસીઓની એ કરોડ કરતલિકાઓ ગાંઝોની પેઠે ઝમકી ઉઠી.

એ આમ બન્યું. આકાશના દરવાજા કેા ઉઘાડે એમ એણે ઇતિહાસના કાળદરવાજા ઉઘાડયા.

વૃક્ષરાજના ઘટાઘુમ્મટમાં ચકલાં ઉડે એમ લાંડનની મહાનગરીના ઘટાઘુમ્મટમાં વિમાનો જતાંઆવતાં; અને એ પોતાનાં છે કે પારકાં એ પારખવાને શોધનપ્રભાપ્રવાહના તેજસ્વારા, દીવાળીની દારૂકેાઠીઓ સમા, આલમાં નખાતા. કોઈક કહેતું કે જર્મની ને ઇટાલીના સારા વિમાન-કાફલા બ્રીટનને હુમલે ચહડયા છે. કોક કહેતું કે ઝેપેલીનની હોદીઓમાં ગોલંદાઓ ભરી-ભરીને બ્રીટનના મહામન્ત્રીઓ ને મહાસેનાનીઓ, મહાવ્યાપારીઓ ને મહાનાયકોને વીણી-વીણીને ઠાર કરવાને ઓસ્ટ્રિયાહંગરીના ખૂનખાર પર્વતવાસીઓ ઉપડયા છે. ભરદરિયે વડા જહાજને ડાઇ-

નામિટથી ઉડાવે એમ ખીટનના સમસ્ત ટાપૂને ડાઈના-
મિટથી મૂળમાંથી ઉખાડી ઉડાવવાનો એક મહાપ્રબલનો
મહામનોરથ છે એવી પણ ગપ હતી. વાતાવરણમાં તાર-
સનાં વીજભોળાં ઉછળે એવાં ગપ્પાંઓનાં મોળાંઓ લોક-
વખારોમાં ઘૂમડીઓ ખાતાં. કાન સાંભળતાં ભૂલતા, પણ
જીભ ગોલતાં નહોતી થાકતી. લયનાં સાચાંખોટાં વિદ્યુત-
ખાણુ દશે દિશાઓમાંથી આવતાં.

એમ રાત્રી વહતી હતી.

પૂંછડિયો તારો ઉગે એવો એક તોપગોળો, પાછળ
તેજપૂચ્છનાં પીંછાંએ વેરતો વેરતો, આવ્યો. હવાઈનો ગોળો
ફાટી મંહીથી તારામંડળ ખરે છે એવું તારામંડળ વરસતો
અન્તરિક્ષમાં ફાટયો, અને પાર્લમેન્ટ હાઉસના કાળદર્શક
ઘડિયાળમિનારને જમીનદોસ્ત કીધો. ખીલ્લ એવા ધૂમકે-
તુએ વેસ્ટમિનિસ્ટર એબીનો મન્દિરઘંટ પાડી ટેમ્પલમાં
હૂબાડયો. ઘડિયાળ કે ઘંટ ભાગ્યે કંઈ રણસંગ્રામ જીતા-
તા નથી એ ખરું, પણ દુશ્મનનાં દિલને ડંખ દેવાય છે.
હૂમલાકાર વીસરે છે કે પોઢેલા મણિધરનાં વિષ છંછેડવાના
એ મારણ છે. બ્રિટિશ પ્રબલનો મણિધર ભાગ્યો, છંછેડાયો,
ને વિક્કર્યો.

કાંકરીઓ માર્યે કાંઈ અજગર મરતા નથી, સતેજ થાય
છે. એ જો બોમ્બકાંકરીઓએ બ્રિટનના અજગરને જગાડયો,
કૂંફાડે ચૂહડાવ્યો, ઝેરની જવાળાઓ ફાકતો કીધો. મન્ત્રીશ્વ-
રોનાં ભાષણોએ, છાપાંઓમાંની કટારોએ, રાજકુટુંબના
સન્દેશોએ, નાટકસિનેમાની ઇતિહાસપ્રશસ્તિઓએ નહોતું

છંછેડયું ચોટલું બ્રીટનને એ પરદેશીઓના અવિચારી અપમાને
 છંછેડયું. Dogs bark, but the Caravan goes on:
 બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ વચ્ચે વણવાંધે ઉચ્ચારાયેલા હિન્દમન્ત્રી-
 ના એ વિચારશૂન્ય એ વાગળાણે ત્રીશેક વર્ષો ઉપર હિન્દી
 મહાપ્રભ છંછેડી હતી એવી બ્રિટિશ પ્રજાને આ એ અવિ-
 ચારી બમ્બગોળાએ છંછેડીઃ જાણે પ્રજાનો જવાળામુખી
 ફાટયો.

અપમાન ઝેર પાયેલું બાણ છે: વાગે છે તહિમને ઝેર
 રહડાવે છે.

એ રાત્રીએ મન્ત્રીપરિષદે દીકું કે બ્રીટને કસ્ટમો
 ખીધો છે, કેસરિયે રહડયું છે, મરણિયો નેતા માગે છે.
 દોરશે એ દિશા ખેડશે.

એમ મધ્યરાત્રી ઉતરી.

પછી મન્ત્રીશ્વરોના હાથમાં એક વીજસન્દેશ આવી
 પડયો કે જાપાને સિંહલદ્વીપ સર કીધો. જૂજ બન્ધૂકો
 છોડવી પડી, એકેકે યુધ્ધ જીતવું નથી પડયું. બોધો બો-
 દ્ધ બન્ધુના હૈયામાં જઈને સમાયા.

મહામન્ત્રીશ્વરે હિન્દમન્ત્રીને પૂછયું કે હિન્દથી સિલોન
 કેટલે આંધે છે? હિન્દમન્ત્રીએ કણું કહું છું. આસિસ્ટન્ટ
 પરમેનન્ટ સેક્રેટરી આવ્યા, ને બોલ્યા: વીશેક માઈલ હશે.
 ત્યાંથી મોતી નીકળે છે; પણ કિલ્લેબંધી નથી. એક ટ્રી-
 કામાલીમાં નોકાગઢ બાંધ્યો ' તો. ભાગ્યોતૂટ્યો રામસેતુ છે.
 મહામન્ત્રીશ્વર તારશબ્દે ઘૂંચવાયેલા જેવા બોલતા હતા:
 ' રામસેતુએ થઈને હિન્દ ઉપર હૂમલો આવે ખરો? -પણ-
 અરે ! વીજસન્દેશો તો અઠવાડિયુક મોડો છે ! '

હિન્દ મન્ત્રીશ્વરે કહ્યું: ' હિન્દના બિનતારી સન્દેશા
જાપાન ઝીલી લે છે. હિન્દનો તાર આજે મળ્યો મ્હને. '

ઉપમન્ત્રીએ કહ્યું: ' આપણી ઉતરેલી યુધ્ધસામગ્રી
આપણે —ને આપિયે છીએ ને. '

એશિયા અને યુરોપને ઓળંગીને જાપાનનું ભૂત ધ્રીટ-
નને લડકાવતું હતું. રાતાએ કાળાએ ઘઉંલાએ નહોતા
ચમકાવ્યા એટલા ગોરાઓ પીળાઓથી ચમકતા. ડહાપણ કે
દૂરઅન્દેશીના ગુણુપ્રતિનિધિત્વે નહિ, પણ સંખ્યાપ્રતિ
નિધિત્વે રાજ્ય-ધારણુ યાંધનારાઓ પીળાઓનું સંખ્યા
પરિમાણુ ગણુતા ને સંખ્યાસમૃદ્ધિથી લડકતા.

પણ એ અંકગણિતના આંકડા ગણુતાં ધ્રીટન ગણિતા
આર્થ ન્યૂટનના જેવડી વિસ્મરણુની ભૂત કરતું કે તળ
જાપાન કરતાં હિન્દ દસગણુ વસ્તિયાણુ છે.

એમ રાત્રી વીતતી હતી. ધૂધવતો લોકસાગર કંઈકે
મન્દ, પણ અધિકો વેરો, ગાજતો. યોજાંયોજાંના ધૂધવાટ
વચ્ચે અન્તર વધું હતું, પણ થતી ત્હારે કુંધ ભયંકરતા
વ્યાધગર્જના સમી ધોરમતી. લોકટોળાંઓ શાહૂલવિકીડિત
ગતિએ વહતાં.

પ્રજનો કોધાગ્નિ સર્વજક્ષી ચિતા સમી ભમૂંડતો.

એમ કરતાં કરતાં પ્રભાતની પહેલવી ઝલક પૂર્વકા
શમાં ઝળકી; અને પછી એ પ્રભાતાકાશમાં નહાનકડા
ચન્દ્રમાઓ ઉગ્યા. શુક તારલા કરતાં એ તેજબિંબો
મ્હોટાં હતાં, ને ચન્દ્ર કરતાં નહાનાં હતાં. એ તેજબિં
બોનાં બીબાં ગોઠવાયાં, ને પછી અક્ષરો થયા, અને

અક્ષરોની વળતી વાક્યરેખા રચાઈ.

એ કૌતુકરાત્રીનું મહાકૌતુક એ વાક્યાવલિ હતી. શ્રીટનના ભાગ્ય આડું પાંદડું પડેલું હતું; ત્હેને કાળ-વટોળે કૂંક મારી; પાંદડું ઉડી ગયું, ને ભાગ્ય પ્રકાશ્યું.

કહે છે કે શ્રીટનના મન્ત્રીશ્વરો નહોતા જાણતા તે શ્રીટનનાં પ્રજ્જનનોએ ત્હારે જાણ્યું. લંડન ફરતા સો-સો માઈલના પરિઘમાં, ધરતી ને સાગર ઉપરથી, એ અક્ષરો વંચાતા.

મધરાતે ઉંઘતું શ્રીટન જાગ્યું હતું; પાછલી રાતે જાગેલું શ્રીટન છંછેડાયું હતું; પ્હો ફાટતાં તે શ્રીટન ઉન્મત્તતાની પરાકાષ્ઠાએ ચહડ્યું.

હારેલી ખાજી જીત્યા છે? એ જીવનઅવસરે શું શું અનુભવ્યું હતું? જરા સંભારી જોજો.

હારેલી ખાજી જીતનારા ભરતીએ નહિ, પૂરે ચહડે છે.

મૃત્યુશય્યા માની'તી એમાંથી મિથજનને ઉઠતાં તે દીઠાં છે ને? એ મૃત્યુશય્યા પછી જીવનશય્યા થઈ ત્હારે દિલના ધબકારા શા ખેલ ખેલતા હતા? જરા સ્મરણોને સંકેરજો.

એક ગુન્હેગારને ફાંસીની સજા થઈ. ફાંસી દેવાને માંચડે એને લઈ ગયા. ફાંસીખોરો હીરદોરનો ફાંસો ગૂંથતો હતો. ત્હાં સજામાપ્રીનો રાજકાગળ આવ્યો. ફાંસીમાંચડેથી સજા પામેલાને ઉતાર્યો ને ઘેર મોકલ્યો. ત્હારે એને કેવો હર્ષોન્માદ થયો હતો? કલ્પના હોય તે કલ્પજો.

શ્રીટનનું એ ચહરોડ એવું હતું. એ પ્રભાતે શ્રીટનને

એવા અનુભવો થયા. ‘બીટન થેલું થયું,’ ‘બીટન ગાંડું થયું,’ ‘બીટન હુર્પોન્માદે રહ્યું’ એ સૌ હજવા શબ્દો છે. વિમાનો Looping the loop રમે છે. એમ એ પ્રભાતખોરે બીટનનું વિમાન Looping the loop of the loop બેલતું હતું.

મહામન્ત્રીશ્વરો હજી નહોતા જાણતા તે જામમિત્ર લોર્ડ -એ લંડન ફરતાં સો-સો માઈલમાંના ગ્રામજનોને આલચીતર્યો વીજમન્ત્ર વંચાવ્યો કે

Ranji's flying submarines successfully torpedoed & pounded all the battle-ships of Jap's World Armada near Aden.

જાપાનનો વીસ વર્ષનો શ્રમ, જે અબજ રૂપિયા, ને વીસ હજાર સુલટો તે તિથિએ એડનના અખાતમાં હોમાયાં. બીટનવિરોધી અડધી પૃથ્વી તે તિથિએ રસાતાળ ગઈ.

પ્રકરણ ૨૫મું; સંસ્કૃતિઓનો સંગ્રામ

એ પ્રભાતે બીટન ઉઠ્યું નહોતું. બીટનને આખી રાત્રીનાં જાગરણ થયાં હતાં.

‘ર-ણ’ ‘ર-ણ’ ના શબ્દે સારું બીટન વળતી સહવારે ગાળ ઉઠ્યું. દેશદેશમાં એક બોલ બોલાતો, પૃથ્વીની કુંભેમાં એક પડઘો પડતો, ‘ર-ણ.’

તે તિથિએ બીટને ને પ્રજાપ્રજાએ ભારતને જાણે સુગટે સ્થાપ્યું. દુનિયાં બોલી ઉઠી કે પ્રજાઓનો પિતા-મહા સજીવન છે. લાખાલાખાનાં છાપાઓમાં અગ્રલેખ લખાયા ને લાખણો થયાં કે નવમહાભારત બેલાયું ને પ્રજાઓના પિતામહે પૃથ્વીને તારી.

એ લેખમાળામાં ને વ્યાખ્યાનઘોષણાઓમાં બે મહા-લાખ મન્ત્રોચ્ચાર સર્વત્ર ગાજતા કે ગુર્જર મહાપ્રજા જળબહાદુર સાગરપરાક્રમી પ્રજા છે, સાગર એમને સરોવર છે. અને બીજે કે હૂમલા પૂર્વે એ કૃષ્ણગોત્રીએ હૃશ્મનકાકુલાને ક્ષાત્રભાવે સાવધાનતાનો પડકાર કીધો હતો કે આ કૃષ્ણદેશ છે, આ માર્ગે મા જશે.

જાપાનનો મહદાશય એ હતો કે એડન સર કરી, એડનના દરવાજા ભીડી, પછી કરાંચી ને સુબઇ સર કરવાં; ને સૂવેજની નહેરમાંથી મનવારો ઠલવાય તહેમનો રાતા સમુદ્રમાં જ ખૂરદો કરવો.

એક છાપાએ છાપ્યું કે ચોધરાજે નવપ્રહ્લાસ શોધ્યું છે. બીજા છાપાએ લખ્યું કે જયપ્રભા કને નવસુદર્શન

ચક્ર છે, જે ગગનમંડળમાં યોજનવા ઉડે છે, ને જટાયુની પાંખો કાપાં' તી તેમ વિમાનોની પાંખોને કાપે છે.

ચન્દ્રવિદ્યાની અભ્યયણ શોધોના યુગમાં છાપાં વાંચનારૂં જગત એ કલ્પનાશોધોને સાચી માનતું. કૈલાસી-ઓનો ઇતિહાસગ્રન્થ કહે છે કે યોધરાજ ને જયપ્રભાનાં અઝ્ઞશઞ્ઞો પ્રાચીન યોગવિદ્યાની અર્વાચીન આવૃત્તિઓ હતી.

ઓક્ષફર્ડના સંસ્કૃત ભાષાના પ્રોફેસર સર જોન્સ—એ લંડન ટાઇમ્સમાં પત્ર લખ્યો, અને છ દાયકા બીટન ભણવાને બેપરવા હતું તે ભણાવ્યું કે એ કૃષ્ણવંશી જગત તેજસ્વીનું નામ Ranji નથી, પણ Ranjit છે; અને રણ-જિતનો મહાઅર્થ છે Victor of War-fields.

સાઠે વર્ષે બીટન નિજના પરમ સન્મિત્રનું સાચું નામ ભણ્યું.

મધ્યાહ્નોત્તર ઓક્ષફર્ડમાં પછી બીટનની વિદ્વત્સભા મળી. પીઠપીઠના વિચારવિશારદો આવ્યા હતા. એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના નવશોધેલા વિદ્યુત્ખાણની પરીક્ષા કરવાની હતી. ભારતનાં સરસ્વતીસન્તાનોને ને બીટનની સરસ્વતી-પુત્રીઓને ઓક્ષફર્ડની વિદ્વત્સભામાં તે તિથિએ પ્રથમ વારકાં આમન્ત્રણ હતાં.

ખુલખુલખોલે શારદપુત્રી પ્રવેશતાં જ બેઠ્ઠી: 'બીટને લીડેલાં ખારણાં ઇતિહાસ ઉઘડાવે છે.'

પરસ્પર વન્દન વન્દાયાં, નવપરિચિતની પિછાનો થઇ, અદ્વાદ્વ-યુદ્ધસમયનો ઉપાહાર પીરસાયો, ઉત્સાહનું વાતાવરણ પથરાયું, ને પછી ચર્ચા જામી. મીમાંસકોએ બુદ્ધિની તિબ્બેરીઓ ઉઘાડી.

કેમ્બ્રીજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે આદિવચન ઉચ્ચાર્યું: ‘જર્મની-એ વિદ્યુત્પ્રભાણે વરસાવ્યાં.’

‘હા; થોડાંક નગરોમાથે પડ્યાં, ઘણાંખરાં ગિરિ-શિખરે ઝીલાયાં. સો-સો ચોજનવા ધૂમતાં વીજચુમ્બક સ્તોડન-શિખરે માંડ્યા છે ને તાર ખાણોમાં ઉતાર્યા છે.’ મહા-મન્ત્રીશ્વરના ખાનગી મન્ત્રીએ વિદ્રતસલાને છેલ્લી હકી-કતો કહી.

ઓક્સફર્ડ ઇતિહાસશાસ્ત્ર યોદ્યું: ‘પુરુષપરાક્રમમાંથી યુદ્ધિપરાક્રમનો ઉત્ક્રાન્તિઇતિહાસ છે યુગયુગની શસ્ત્ર-સજાવટનો. ગદાઓ લહડતી ત્હેમની સમશેરો ઘડાઈ. સમશે-રોની સાંગો સજાઈ, ને સાંગોનાં છોલાયાં તીર. ખાણચાપની પછી બન્ધૂકો થઈ, ને બન્ધૂકોની બની તોપો. તોપોના વરસ્યા વિમાની બંબગોળા. અને વિમાની બંબગોળાના હવે વરસે છે વીજળીફોરાં. વરસે ત્હાં વેરાન કરે. માનવ-વંશની સંહારસામગ્રીનો એ ઇતિહાસસરવાળો.’

‘સમશેર સાંગ ને તીરની રહામે ઢાલકવચ હતાં; બન્ધૂક રહામે ઢાલકવચ ન રહ્યાં. જડતા ચેતનને ચીરતી. દુર્ગો વૃથા નીવડ્યા—’ કેમ્બ્રીજ ઇતિહાસે કહ્યું.

‘પોટ્ આર્થર, નામૂર, ને લીજ યોદ્ધા સિફકા નીવડ્યા. પણ વર્ડન ને બ્રાહ્મટર છે સાચા સિફકાઓ;’ સેન્ડહર્સ્ટના સંગ્રામઇતિહાસે કહ્યું.

વિદ્રતસલામાં રસ બામ્થો. યુદ્ધિની સૂક્ષ્મદર્શક ને દીર્ઘદર્શક ચન્દ્રમાળાઓ સતેજ થઈ. પછી પેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી-એ પોતાનું નવશોધ્યું વિદ્યુત્પ્રભાણ વિદ્રતસલા સન્મુખે

આણી મૂક્યું. એ વિદ્યુત્ખાણની વિગતવાતાં વર્ણવી દેાડની
દ્રવી સુધ્ધસામગ્રી અંહી છતી નહિ ડરિયે દે દેાડના કાયદે-
સર પેટન્ટહકકનેા લંગ નહિ ડરિયે. વાંચક સર્જનસર્જ-
નીએ એટલાથી સન્તોખાવું પડયે કે પિરિનીઝ દે આસ્પસ
દે ચૂરલના ગિરિકેટ અન્તરાયે ન ઉભા હોય તો એ વિ-
દ્યુત્ખાણ દેશોને ઓળંગીને ઉડે. વિદ્રત્પ્રભાએ સશાસ્ત્ર પ્રમા-
ણપત્ર ઉચ્ચાર્યું, એટલે થયેલો અર્થઠગલો ને હલ્લે પાઉ-
ન્ડ કીમતના આપીને મહામન્ત્રીશ્વરના મન્ત્રીએ એ મહા-
મૂલા વિદ્યુત્ખાણના પેટન્ટહકકે ખીટિશ પ્રજા કાજે
ખરીદી લીધા.

ત્હાં તો મન્ત્રીની હાથેળીમાં વીજસન્દેશ આવી પડયો
દે રશિયાપરજોલ બીજી ભારતરમણીરતને રશિયાને
રણુભૂમિમાંથી વાળ્યું. રશિયા પછી સંસ્કૃતિઓને પડખે ઉભી
નિજનો કલ્યાણમાર્ગે ખેડતું.

પર્વતમાળામાં મેઘગર્જના ગાજે ને શિખરશિખરેથી
પડવાનો મહાઘોષ ઘોરાય એવી મહાઘોષણા એ વીજસન્દેશ
સાંભળીને વિદ્રત્પ્રભાએ ગતવી, દે ધન્ય હો વ્યવસાયની
સહાયરને.

હિન્દને બક્ષવાની શરતોના એ પરાક્રમશાળી ભારત-
રમણી સાથે ચાલેલા સન્દેશાઓ વિશે મન્ત્રીજી ત્હારે પેલા
મિસરના મમી જેવા સૌનશાળી હતા.

ઓક્સફર્ડ ને કેમ્બ્રીજે પાડેલી ઘોષણા બ્રીટનની શા-
રદાપીકાએ ઝીટી, નગરમન્દિરોએ ઝીટી ને! ઉઠાળી, રાજ-
સભાએ ઝીટી ને વધાવી, બ્રીટનના સાગરપરિઘના ઘાટેઘાટે

કેમ્બ્રીજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે આદિવચન ઉચ્ચાર્યું: ‘જર્મની-એ વિદ્યુત્પ્રભાણે વરસાવ્યાં.’

‘હા; થોડાંક નગરોમાથે પડ્યાં, ઘણાંખરાં ગિરિ-શિખરે ઝીલાયાં. સો-સો યોજનવા ધૂમતાં વીજચુમ્બક સ્તોડન-શિખરે માંડયા છે ને તાર ખાણોમાં ઉતાર્યા છે:’ મહા-મન્ત્રીશ્વરના ખાતગી મન્ત્રીએ વિદ્રતસલાને છેલ્લી હકી-કતો કહી.

ઓક્સફર્ડ ઇતિહાસશાસ્ત્ર યોદ્યું: ‘પુરુષપરાક્રમમાંથી યુદ્ધિપરાક્રમનો ઉત્ક્રાન્તિઇતિહાસ છે યુગયુગની શસ્ત્ર-સન્નવટનો. ગદાઓ દહડતી તહેમની સમશેરો ઘડાઈ. સમશે-રોની સાંગો સન્નઈ, ને સાંગોનાં છોલાયાં તીર. ખાણુચાપની પછી બન્ધૂકો થઈ, ને બન્ધૂકોની બની તોપો. તોપોના વરસ્યા વિમાની બંબગોળા. અને વિમાની બંબગોળાના હુવે વરસે છે વીજળીફિરાં. વરસે ત્હાં વેરાન કરે. માનવ-વંશની સંહારસામગ્રીનો એ ઇતિહાસસરવાળો.’

‘સમશેર સાંગ ને તીરની રહામે ઢાલકવચ હતાં; બન્ધૂક રહામે ઢાલકવચ ન રહ્યાં. જડતા ચેતનને ચીરતી. દુર્ગો વૃથા નીવડયા—’ કેમ્બ્રીજ ઇતિહાસે કહ્યું.

‘પોર્ટ આર્થર, નામૂર, ને લીજ ખોદા સિફકા નીવડયા. પણ વડૂંન ને જીબાદટર છે સાચા સિફકાઓ;’ સેન્ડહુસ્ટના સંગ્રામઈતિહાસે કહ્યું.

વિદ્રતસલામાં રસ જામ્યો. યુદ્ધિની સૂક્ષ્મદર્શક ને દીર્ઘદર્શક ચન્ત્રમાળાઓ સતેજ થઈ. પછી પેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી-એ પોતાનું નવશોધ્યું વિદ્યુત્પ્રભાણ વિદ્રતસલા સન્મુખે

મહાસાગરો આજે ખળભળ્યા છે. ' સ્પેન્સરશિષ્ય ઓક્સફર્ડના સંસારશાસ્ત્રીએ વર્તમાનકાળ વાંચ્યો.

‘ ત્હારે ક્ષીટનકાદ્યાઓની આ વિદ્વત્પરિષદ કહેશે કે ક્ષીટનને ઈષ્ટ રાજનીતિ આજે કઈ ? ’ મહામન્ત્રીધરના મન્ત્રીઓએ પ્રશ્ન નાંખ્યો.

કેમ્બ્રીજ ઇતિહાસ તત્કાળ યાદી ઉઠ્યું કે ‘ એમાં પૂછવાપણ છે શું ? ઉત્તર ઉઘાડો છે. ક્ષીટનનું હિત એ ક્ષીટનની પરમ રાજનીતિ. ’

‘ એ તો જગત્સત્ય ભાખ્યું. પૃથ્વીના દેશેદેશ સહમજે છે કે નિજનિજનું હિત એ નિજનિજની પરમ રાજનીતિ. પ્રત્યેક પ્રજાવાદને પ્રજાકલ્યાણ પ્રધાન છે, પૃથ્વીકલ્યાણ ગોણું છે. અર્વાચીન ઇતિહાસનો આપણો મહાપ્રશ્ન એ છે કે અત્હારે ક્ષીટનનું પરમ હિત શેમાં છે ? ’ મન્ત્રીએ નિજ પ્રશ્નની સ્પષ્ટતા કીધી.

વિદ્વત્પરિષદને પ્રસુખસ્થાને બેઠા હોય એમ દેલાસી બેઠા હતા તે બોલ્યા. ‘ તેજના અક્ષરો વાંચતા આવડે છે તે સહુ કેા કહે છે કે આજનો કાળયોગ ઉચ્ચારે છે કે ક્ષીટનનું પરમ હિત ભારતવર્ષની સન્મૈત્રીમાં છે. પૃથ્વી-પ્રજાઓમાં ક્ષીટન એકલવાયું પડ્યું છે. ભારતના આળીસ કરોડને ક્ષીટન પોતાના કરે તો દેન નથી કેા પ્રજાની કે પ્રજામંડળની કે ક્ષીટન સહામી આંખે ઉંચી કરે. આટલો ઇતિહાસઅર્ક ક્ષીટન સહમજે એ અવસરયોગ આજે ઉચ્ચો છે. મહાકાળ ક્ષીટનને પ્રશ્ન પૂછે છે કે જીવન કે મરણ ? ’

આકાશ ઉઘડે એમ ઇતિહાસનાં પાનાં સૌને ઉઘડ્યાં;
પણ ત્હારે તો આકાશ જેટલાં સહુને ગહન રહ્યાં.

કેમ્બ્રીજ પોલિટિક્સ પછી બોલ્યું: ‘બ્રીટનના હિતમાં
જગતહિત છે. લંડન ટાઈમ્સમાં આજે જ અગ્રલેખ
મોકલ્યો છે, કાલે છપાશે, ને ચાળીસ લાખ માનવતા
રહવારે વાંચશે કે બ્રીટન જગતશાન્તિ વાંછે છે.’

ઇસ્લામ: ‘અને ચાળીસ લાખ માનવતા એ માનશે
ખરી કે ? હાયકાઓથી બોલાય છે એ શબ્દાવલિ. પરંતુ-
શોને પત્રાળી પીરસી, પણ એ જમશે ખરા ? સાચું શું છે ?’

કેમ્બ્રીજ ઇતિહાસ: ‘રાજકારણવાદમાં સાચું કહેવા
સાંભળવાનો યુગ ઉગ્યો છે હજી ?’

કેન્ટરબરીના આર્ચબીશપ: ‘આખર ઘડીએ પણ
નહિ ઉગે ?’

ચોક્કના આર્ચબીશપ: ‘સાગરનાં ખુલ્લાં દ્વાર જગત
માગે છે. એટલે કે જીબ્રાલ્ટર સિનાઈ એકને ને સિંગાપુરની
તોપો ઉતારી નાંખો ને કિલ્લાઓ જમીનદોસ્ત કરો.’

ઓક્સફર્ડ પોલિટિક્સ: ‘પાસીફિક ને આટલાન્ટિક
ને ભૂમધ્યસમુદ્રને કાંઠેકાંઠે કોટકાંગરાની તોપો નીચે જહાજો
નાંચે છે ને ભરાય છે ને ઠલવાય છે એવાં સાગરનાં
ઉઘાડાં દાર ? બોલનારને પૂછો તો ખરા.’

ભારતીય રમણી: ‘પૂર્વની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમનો રાગ
કહું ?’

મન્ત્રીજી: ‘એ કહેવાસાંભળવાને તો આ વિદ્રત-
પરિષદ છે.’

ભારતરમણી: ‘ પૂર્વની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમનો રાગ એ છે કે યુરોપઅમેરિકા આજ ઇશુ ખ્રીસ્તને ભૂલ્યાં છે. ’

મન્ત્રીજી: ‘ એટલે ? તહીં અમને ગાળ લી છે. એવું તો સૌ કાળે બોલાય. ’

ભારતરમણી: ‘ સૌની વાત કરો ત્હારે સૌને કહેજો. આજ તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ મરણપથારિયે પડી છે એને ઔષધ પાવ. હકીકતને ગાળ કહેશે તો ઇતિહાસનાં ભણતર ભણી રહ્યા. ’

આચાર્યશય: ‘ પણ કંઈક અર્થવિસ્તાર તો કરશોને ? ’

ભારતરમણી: ‘ આપ ધાર્મિક સંજ્ઞન છો, જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસના અભ્યાસી છો: તરત સહમજ્જો, રામ કૃષ્ણ બુદ્ધ ભગવાન મૂસા નબી ઝરયૂસ ક્રીસ્ટીયસ મહમ્મદ પયઘમ્મર: દુનિયાના મહાધર્મસંસ્થાપક એ સહુ પયઘમ્મખરો ગૃહસ્થાશ્રમી હતા; માત્ર ઇશુ ખ્રીસ્ત ભગવાન શંકરાચાર્ય સહજનન્દ ને મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી નૈઋતિક બ્રહ્મચારીઓ હતા. ઇશુ ખ્રીસ્તના બે મહાસંયુગ્મ-ગૌરવો: જ્ઞાનગરીબી અને નૈઋતિક બ્રહ્મચર્ય. પૂછું છું કે ખ્રીસ્તની જ્ઞાનગરીબી ને નૈઋતિક બ્રહ્મચર્ય પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની ચક્રવર્તી ભાવનાઓ છે આજે ? ખ્રીસ્ત એશિયાનો અમ સાધુવર હતો; ભારત અને એશિયા હજી ખ્રીસ્તીને ઝાળખે છે એટલાં યુરોપઅમેરિકા ઇશુને ઝાળખે છે ખરા ? ’

સૂરજના જેવજેવડા ઇતિહાસના અક્ષરો હતા ને સહુ વાંચતાં ખેડાં હતાં.

ભારતરમણી: ‘ પિઝારો સોનાની શોધે ચહડ્યો ત્હારથી

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સોનાના ભાર નીચે ચંપાય છે. અને સોનાને પગલે પાંગરે છે વિલાસલાલસા. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સોનાના પથરા ગળે બાંધીને ઢૂબશે. ’

કેમ્બ્રીજ ઇકોનોમિક્સ: ‘તહમે તો પ્રાચીનવાદ બોલો છો.’

ભારતરમણી: ‘સૂર્યચન્દ્ર પ્રાચીન છે ને પૃથ્વી ચે પ્રાચીન છે; અમારો ભારતે પ્રાચીન છે ને તહમારો યુરોપે પ્રાચીન છે; અને સૌથી પ્રાચીન છે પૃથ્વી સત્ય અને શ્રી હરિ. પ્રાચીન છે માટે એ સહુ જોદ્દા છે ? જૂનું કેટલુંક તો સોનું છે. Preserve the values of History.’

કેમ્બ્રીજ Modernism: ‘છેલ્લા સમાચાર સાંભળ્યા ને ? ન્યૂ ક્લેન્ડલેન્ડમાંથી વીજળીઓ વરસી અને અમેરિકન કાફલો ધવાયો. નહાસી છૂટેલી મનવારો સહામે આર્કટિકમાંથી Iceberg-હિમડુંગરો ફેંકાયા.’

ઓક્સફર્ડ સંસ્કૃત: ‘પચાસેક વર્ષ પૂર્વે રામાયણમાંના હનુમાનજીને ને વિમાનને આપણે હસતા હતા. હજી તો કંઈ કંઈ જૂના સૂર્યચન્દ્ર નવે અવતારે ઉગશે.’

એવે એ હવેલીનું છાપકું ને છત ફેડીને બંગલોળો આલમાંથી ઉતર્યો, ને ઉપર ત્રીજા માળને પગથારે ફાટ્યો. વિદ્યતપરિષદ ભોંયતળિયે પાયામાં બેઠી હતી.

ઓક્સફર્ડ Modernism: ‘અરિસંધે બાણ્યુ કે બીટનની વિદ્યતપરિષદ અંહી મળી છે. રાજનીતિનો કેા મહામન્ન શોધીને ઉઠશે. પશુબળને બુદ્ધિબળ જીતશે. એટલે આ ખહેરામણી.’

મંત્રીજી: 'વિદ્વદ્વરોને એ જ છે પ્રશ્ન: કિયું અધિકું? પશુબળ કે બુદ્ધિબળ ?'

કેમ્પબેલ Political: 'લોહ ગયું, દારૂ ગયો, ડાઘના મિટ ગઈ, રેડિયમ ગયું: આજના જગતે તો વીજળી વીજળી શુ લહે છે.'

ઓક્સફર્ડ સંસ્કૃત: 'એ તો ઇન્દ્રનું આયુધ. પડે ત્યાં પર્વતને ચીરે.'

ભારતરમણી: 'ના, ના; પોલાદે નથી લહેડતું કે વીજળી એ નથી લહેડતી. જગતની સંસ્કૃતિઓ લહે છે આજ.'

'પશ્ચિમને એક પ્રશ્ન પૂછું? છેલ્લી ચાળીસીમાં હુનિયાંની રાજમન્ત્રપરિષદો અનેક મળી. ૧૮૬૩ પછી વિશ્વધર્મપરિષદો કેટકેટલીક મળી ?'

કેમ્પબેલ ઇતિહાસ: 'તહામે શું કારણ સૂચવે છે ?'

ભારતરમણી: 'હું તો ઇતિહાસનો પ્રશ્ન પૂછું છું. અર્થશાસ્ત્રની, શાસ્ત્રબંધીની, જ્ઞાનવિજ્ઞાનની, રાજકારણની, કાફલાવિમાનોની મયોદરેખાની: એવી એવી અનેક પરિષદો ચાર દાયકામાં મળી ગઈ. પણ—'

ઓક્સફર્ડ સંસ્કૃત: 'Oriental Congressની સભાઓ નથી ભરાતી હવે; ખરું કારણ હીવા જેવું છે: Religious Studies ને Oriental Studies માં યુરોપઅમેરિકાને રસ નથી રહ્યા આજ.'

કેમ્પબેલ Modernism 'કે લાણવા શુ લાણી રહ્યા ?'

ઓક્સફર્ડ ફિલસુફી: , તો તો જ્ઞાનને અવધો મંડાઈ, અનન્તને આણુ મૂકાઈ.'

ખીટનની સીમેધા: ‘સાચું જ કંઠી નાંખોને કે આજના પશ્ચિમના Superiority Complex ને Comparative Studies સાનકૂળ નથી.’

ઓક્સફર્ડ ફિલસુફી: ‘જડવાદ, જડવાદ, ને જડવાદ. જડવાદે હઠ કીધી. પર્વતને કારવો, સાગરને ણાંધવો, અન્તરિક્ષને છતવું, વીજળીને વશ કરવી, સુર્યકિરણોને શુભામ સર્જવાં, વસુન્ધરાનાં હૈયાં કોતરી કહાડવાં: પ્રકૃતિને છતવી એ પુરુષોત્તમ મનાયું. ભલે. પણ પ્રકૃતિને છતવા જતાં પુરુષોત્તમને પશ્ચિમ બૂલ્યું. દેહધારી માનવ-વંશને એકલો અધ્યાત્મવાદે અંધૂરો છે, એકલો જડવાદે અંધૂરો છે.’

કેમ્બ્રીજ ફિલસુફી: ‘સુખ ને સોના કાળે ચોખંડ ફાંદ્યાં, ને ભગવાન ખ્રીસ્તની જ્ઞાનગરીથી ને ધનનિઃસ્પૃહાને વિસાંચો.’

ભારતરમણી: ‘એ ધનવૈરાગ્ય છે આજે ભારતના જોગન્દરોનો. ચારસો વર્ષ પૂર્વે સોનાની શોધમાં ચહલ્યે ઇશુ ખ્રીસ્તની જ્ઞાનગરીથીમાં જહાંગીરી માણવાનું પશ્ચિમ બૂલ્યું. કેથોલિકસિઝમ ખ્રીસ્તનાં બહિર્ગત્ય ને જ્ઞાનગરીથી-મન્ને મહા-પ્રતોને પૂજતું. ચાર સદીથી પ્રોટેસ્ટેન્ટિઝમ બહિર્ગત્યને ને વૈરાગ્યને પ્રજે છે, કે સુખને ને વિલાસને? હિન્દ ગરીબીમાં ડૂબે છે, પાશ્ચિમ સોનામાં ડૂબે છે. નામ કે કારણ ગમે તે આપો, આજનાં યુદ્ધ એટલે સોનાની ંહંચણીના પ્રજસંગ્રામો.’

કેમ્બ્રીજ અર્થશાસ્ત્ર: ‘એ તો ભાવનાવાદ થયો. વાસ્તવવાદે અર્થશાસ્ત્રનો પરમ પ્રશ્ન કિયો આજનો?’

ભારતરમણી: ‘સૈદ્ધાંત્યોથી હિન્દ ભાગે છે એ જ છે આજના જગતનો પરમ અર્થશાસ્ત્રીય પ્રશ્ન: જગતનું ગર્વાળપણું

ઉતારે ને મોંઘવારી મટાડો. એટલે કમાવું જોઈું પડશે ને પૃથ્વીનાં ધન વીણવા રહડું નહિ પડે; એટલે સંગ્રામો શમી જશે. જુવો. There is an enormous waste in social economy of the West to-day. Wasted crumbs of the rich, if collected, can feed the world's poor. ગરીબીને સન્માનો, ફકીરીને આદર દો, સંન્યાસને સહ-મનો. ભારત સંન્યસ્તને પૂજતું ને પૂજે છે. ખ્રીસ્તનાં વૈરાગ્યને ને બ્રહ્મચર્યને પાછાં પૂજે. ખ્રીસ્તમંડળે ખ્રીસ્તની પુત્ર સ્થાપના કરે. '

ઓક્સફર્ડ કવિતા: Plain Living and High Thinking વડંઝવર્થનું વ્રત હતું, ભારતનું જીવનવ્રત છે, જગતનું જીવનવ્રત કરે. ખરેખાર ! ભારતીય સંસ્કૃતિ જગતની ભાવી સંસ્કૃતિ છે. '

ઓક્સફર્ડ ઇતિહાસ: ' ખરૂં. મહાનુભાવ વડંઝવર્થનો ભાવ સરોવરપ્રાન્તે જ પૂરાઈ રહ્યો, સારા ખીટને ચે એ ન ઝીલ્યો. બ્રિટિશરોનાં રાજ્ય ને વૈભવ એ જ છે આજનાં પ્રજાપ્રજાનાં ઇર્ષ્યાકારણ; અને એ ઇર્ષ્યાના અગ્નિ છે આજના સંગ્રામકારણ. પૃથ્વીપ્રજાઓમાં ખીટન આજ એકલું ને અટકું છે. '

ભારતરમણી: ' વિશ્વધર્મપરિષદ ભરો; ઇશુ ખ્રીસ્તના જીવનવારસ કેા કેથોલિક સંન્યાસી, કે ઇસ્લામના કેા કલન્દર, કે ભારતના કેા જોગન્દરને સિંહાસને સ્થાપો. તપ બ્રહ્મચર્ય પ્રાયશ્ચિત્ત વૈરાગ્ય સંન્યાસ: જગતનો ઇતિહાસ બોલે છે કે એ Practical ભાવનાઓ છે. સંન્યાસિણીઓ-

ના મઠો જૂંસી Night clubs સ્થાપી છે આજ; એ પ્રગતિ છે કે અધોગતિ ? દેશદેશની પ્રોટેસ્ટેન્ટઝમની આ પરીક્ષાતિથિઓ છે. ’

ઓક્સફર્ડ ફિલસુફી: ‘ ખરું લાગે છે. આજના સંગ્રામો શક્તિના નથી. જગતસંગ્રામો આજે છે સંસ્કૃતિઓના સંગ્રામો. ’

ભારતરમણી: ‘ અને એ પણ એટલું જ મહાસત્ય છે કે વિશ્વકલ્યાણ સંસ્કૃતિઓના સંગ્રામોમાં નથી; જગતકલ્યાણ સંસ્કૃતિઓના સમન્વયમાં છે. ’

આર્યસંસ્કૃતિની પુત્રી, મહર્ષિ દયાનન્દનું સન્તાન, કેલાસીજીની શિષ્યા જગતનો નવગાયત્રીમન્ત્ર ઉચ્ચરતી હતી, ને બ્રીટનની વિદ્રુતપરિષદ એ નવગાયત્રીમન્ત્ર ઝીલતી હતી. જ્ઞાનભારે વાતાવરણ ભારેખમ હતો.

‘ છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછું છું, ’ ભારતરમણી બોલી. ‘ પૂર્વ પશ્ચિમને પૂછે છે કે પૂર્વે પશ્ચિમને ઈશુ ખ્રીસ્ત આપ્યા. પશ્ચિમે એવું પૂર્વેને શું અર્પ્યું ? ’

ઉત્તર કાળે સૌ નિજનિજના જ્ઞાનભંડાર શોધી વળ્યા મંહી કંઈ કંઈ હીરા ને માણેક મોતી હતાં; પણ સંન્યસ્તનો પારસમણિ કે સાધુતાનો ચિન્તામણિ કોઈને ન લાઘ્યો.

ઓક્સફર્ડ ઇતિહાસ બોલ્યા: ‘ ઇતિહાસો ફરીથી ભણવા પડશે હવે. ’

ઈસ્લામ: ‘ જગતસત્યો જાણે બોલશે જ નહિ, કાળપ્રદ્ધ જાણે મુંગા છે ને મુંગા રહેશે એવું માનીને ઇતિહાસો લખતા’તા. ’

ધાડાં ઉલટ્યાં છે, જાપાનની સરદારી છે. રશિયા પોતાની ચેતરંજ ખેલે છે. પશ્ચિમગોળાધ' કહે છે કે પૂર્વગોળાધ' પાસીફિકઆથો ને આટલાન્ટિકનિરાળો છે; પૂર્વગોળાધ'માં અમારે લેવાદેવા નથી. ક્રાન્સ ઇટાલી જર્મનીની આંખોમાં સળગે છે ઇથિયોપીયાનો આગો. પૃથ્વીની પ્રજાઓમાં બ્રિટન આજ એકલવાયુ' ઉભું છે. જૂત લવિષ્ય ને વર્તમાનની બ્રિટનની પરમ રાજનીતિ એક જ છે કે હિન્દને મિત્ર કરવો. '

જો સૈફે બ્રિટનની આંખ અન્તે ઉઘડી ને ઇતિહાસનું મહાસત્ય દીઠું. બ્રિટનના વિદ્વતમંડળમાં કેન્ટરબરીના આર્ચબીશપે હરખાસ્ત મૂકી કે 'હિન્દ શુ સમાનતાની સન્મૈત્રી બ્રિટનની આજે પરમ રાજનીતિ છે. '

સર્વાનુમતે ઠરાવ પાસ થયો, ને જો સૈફે બ્રિટન સાચી ને નિજહિતસ્વી રાજનીતિ શીખ્યું.

તે તિથિથી બ્રિટન માનવઇતિહાસના ખરા પ્રવાહમાં વળ્યું. અને તે તિથિથી લેખો લાખણો શિક્ષણો ગ્રન્થો ઇતિહાસો મીમાંસાઓ એ રાજસૂત્રનાં રચાવા માંડ્યાં. એક દિવસ પાર્લમેન્ટ મળી, અને 'Safe guards એટલે બ્રિટનની નિર્ખળતાઓ ને ભારતના અણુવિશ્વાસો ' એમ ઉચ્ચારીને સહુ રદ કીધા, ને કોમી પ્રતિનિધિત્વ જૂંસીને પ્રજાપ્રતિનિધિત્વના પાયા માંડ્યા. ભારતીય આર્ય પ્રજા એટલે જગતના આર્યપ્રજામંડળની પરદાદી; અને ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે પૃથ્વીકલ્યાણુક યુગઉદ્ધારક સંસ્કૃતિ; એમ ખોલાવા માંડ્યું. બ્રિટનમાં ને જગતમાં ઇતિહાસના ઉત્તરાયન થયા.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ, યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરં;

મેક્ષમૂલરના વારસ ઝોક્ષકર્ડના સંસ્કૃતાચાર્યે પછી એ સ્ત્રોકાર્ધનું મહાભાષ્ય લખ્યું, અને અર્થ ઘટાવ્યો. કે ભારત એટલે નવયુગનો સારથી, અને ખ્રીટન એટલે નવયુગનો પાર્થ: પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે એ ભવિષ્યવાણી કુરૂક્ષેત્ર વચ્ચે ને કળી યેસતાં બોલાઈ છે.

લગત્યોકમાં એમ નવયુગનું નવપ્રભાત પ્રકાશવા માંડ્યું.

ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશકોએ પછી ખ્રીસ્તની વૈરાગ્યકથા ને ખ્રીસ્તનું પ્રત્યયર્થત્રત આંગિકાર્યો. રાજમન્ત્રણાની મહાપરિષદોમાં હિન્દુખ્રીટન સનેડલે ધિરાજતાં, અને એ પિસ્તાલિસ કરોડની નયનવીજળીની સ્હામે પૃથ્વીની પ્રભાએ ઉંચે પોપચે નિહાળી શકતી નહિ. માનવઈતિહાસના રંગો નવા ઉઘડયા, દુનિયામાં નવો દિવસ ઉગ્યો.

પછી ખ્રીટનના રાજવી રાજબોલ બોલ્યા કે ખ્રીટનના મંડળમહારાજ્યની હિન્દુખ્રીટન બે આંખો છે. પછી શુજ્જર કવિએ ૧૯૦૫માં કાળપ્રશ્ન પૂછ્યો હતો એનો અર્ધી સદી પછી પાર્લમેન્ટે ઉત્તર આપ્યો કે હિન્દુખ્રીટન એક રાજકુટુંબીઓ છે.

ખ્રીટનની આંખે આખરે નવયુગનાં અજવાળા દીઠાં- મોડી સ્હાંજે વિદ્રત્પરિવદ વિખેરાઈ. દિશદિશમાં મોટરો વીજળીવેગે દોડવા માંડી. એ સન્ધ્યાયોગના આકાશરંગો કાંઈ અવનવા ને અલૌકિક હતા. સહુની રગરગમાં લોહી શુદ્ધ વહતું, સહુનાં હૈયાં સાચે ધબકારે ધબકતાં.

પછી રહાંજનાં છાપાંઓ છપાયાં. એ સંખ્યાએ પ્રત્યેક વર્તમાનપત્રે લાખની યેળે લાખ પ્રતો છાપી હતી. નામાક્ષર જેવજેવડા અક્ષરે સૌ છાપાંઓએ મથાળે એક તારસમાચાર છાપ્યા હતા-

ભારતનું શ્રીટનને આમંત્રણ

ઉદયપુરના હિન્દવા સૂરજનો તાર છે કે કપરો કાળ-યોગ ઉગ્યો છે. એ પનોતી ઉતારવાને શ્રીટનનું રાજકુટુંબ મહારાણાના પાટનગરે પધારે. શાહજહાનનાં આતિથ્ય કીધાં હતાં એ જ સરોવરપ્રાસાદ શ્રીટનનાં આતિથ્ય કરશે. ચાર કરોડમાંથી લવાય એટલી જનતાને લાવજો, ચાળીસ કરોડમાં સમાશે. અન્નપાણીનાં અંહી પ્રભુમહ્યાં અખેપાત્ર છે.

મહારાણા, એકલીંગના દિવાન.

વતન ત્યાગીને ચાર કરોડમાંથી કોઈ આઠ હજાર માઇલ જવાને યેઠું નહોતું. પણ ચોગરદમથી કાળની કટારો ભોકાતી હતી એ દૈવાપત્તિના અવધિઅવસરે હિન્દશિરો-મણિ, રઘુવીરગોત્રી, ને સુગલાઈના અણુનમ અટંકા પ્રતિ-રથીનું આમન્ત્રણ શ્રિટિશ મહાપ્રબને અમૃત જેવું લાગ્યું.

રાત્રી પડ્યે હિન્દનો એ આમન્ત્રણમન્ત્ર શ્રીટનનાં નગરે નગરે આલમાં તેજઅક્ષરે ઉગ્યો-પ્રકાશ્યો અને સારા શ્રીટને આનન્દધોષણાએ વાંચ્યો-વધાવ્યો.

તે તિથિએ રામસીતાના ગોત્રજ હિન્દવા સૂરજે શ્રીટનને અમૃત પાચું. શ્રીટને બાણ્યું કે પૃથ્વીતળમાં હજી એને એક ખડાંય રહી છે.

‘સાચું કહું ? આજથી White Peril પૃથ્વી માથેથી ઉતર્યું.’

‘એટલે ?’

‘હવે સત્ય સાંભળી ચક્રો છે ને પૂછો છે, તો કહું છું. The Cultural Superiority of the West was a mythe of the Past. In truth, it was an armed superiority. ૧૯૦૫ અને ૧૯૧૪થી દુનિયાની આંખ ઉઘડી ગઈ.’

ત્રેરણા બોલતી હતી; પીટનના મહામન્ત્રીશ્વરે એને બોલાવી હતી.

‘પણ ત્રેરણા ! સાહિત્ય એટલે શું એ નથી શીખવ્યું ત્હમને અમે ?’

‘કાદમ્બરી સમી નવલકથા, શકુન્તલા સમું નાટક, મેઘદૂત સમું ખંડકાવ્ય, મહાભારત સમું વિરાટ કાવ્ય, ગીતા સમું ત્રિકાળભાવી ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદ સમી અગમ્ય-દેશની ગાથાઓ પશ્ચિમનાં કે સાહિત્યે જોવાનાં બાકી છે ત્હારે હજી.’

‘Orient આ આત્મસંપૂર્ણતાનાં ઘેન ઉતારશે, પછી પ્રગતિને પંથે પળશે.’ મહામન્ત્રીશ્વર બોલ્યા.

‘કઈ દિશા કે દેશને એ આત્મસંપૂર્ણતાનાં ઘેન નથી ચહડ્યાં ? પશ્ચિમનાં Superiority Complex નાં ધમંડ હવે ઉતરે છે ત્હારે સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય જગતે શક્ય થાય

છે. Harmonization of civilizations નો દુશ્મન ગઈ કાલે યૂરોપ હતો. ત્યાં સૂધી હતા સંસ્કૃતિઓના સંગ્રામ. સ્વતન્ત્રતા એટલે શું ? Splendid Isolation ? એ રાજનીતિએ કાળશુક્રાંતું સુખ દેખાડ્યું ખીટનને. અને પછી બોલવા પડ્યા Collective Security ના બોધપાઠ. 'વીણી-વીણીને મોતી પરોવે એમ વિચારી-વિચારીને પ્રેરણા બોલ બોલતી હતી.

‘પણ આ કાળે નથી નહોતર્યા’ તહમને આજ. અમારે સોનું નોંધ્યું છીએ. હીરાની ખાણનો તો સંગ્રામ છે આ.’

‘મંડળમહારાજ્યેથી નીકળી જવાને હોર્ટજોગ નાચતોફૂટતો. ઘડીક તો દહડવા દેવો’તો ને એને એકલે હાથે.’ પછી ટોળટીંબળ મૂકી પ્રેરણાએ સમયગંભીરતા ધારી. ‘સપ્તધાતુમય હિમાદ્રિમાં કુબેર ભંડારીના ભંડાર ભર્યા પડ્યા છે. હિમાદ્રિમાં હજી શ્રદ્ધા ક્યાં છે તહમને પૂરી ? ભારત એટલે પૃથ્વીનું અખેપાત્ર. યૂરોપે દેવાં વાળતાં દેવાળાં ફ્રહાડ્યાં. ભારત સૈકે સૈકે લૂંટાયો છે; પણ પછી ચાર ચોમાસાં પાંશરાં ઉતરે કે ધરતીમાંથી ધનના હગલા ઉભરાય. પાંસદી પૂવે’ હુનિયાંનાં બજારોમાં ખીટનની આખરૂં હિન્દના ત્રણ અબજનાં સોનાંએ રાખી હતી. પણ ખીટનને હજી ભારતમાં વિશ્વાસ છે ક્યાં ?’

‘હિન્દને ખીટનનો વિશ્વાસ નથી.’ મહામન્ત્રીશ્વરે નિશ્વાસ નાંખ્યો.

‘કાયદાસજે’લી Inequalities ધોઈ નાંખો ને હિન્દ રહામે ભીડેલાં બાર ઉઘાડી ઘો એટલે હિન્દને વિશ્વાસ ખેસશે.

હિન્દને ખીટનનો વિશ્વાસ નથી, કારણ કે ખીટનને હિન્દને વિશ્વાસ નથી. જેટલી રાજની પ્રજાભક્તિ, એટલી પ્રજાની રાજભક્તિ. ઇતિહાસ સાંભરતા હોય ને બૂઠ્યા ન હો તો મહારાણીનો જમાનો સંભારી જૂવો. ૧૮૬૭ માં ફૂલની ઝડીઓ વરસતું'તું હિન્દ ખીટનને માથે; ને ૧૯૦૭ માં ફિટ-કાર વરસતું'તું. શાને ?

‘એક દાયકામાં એ યુગપલટો શાથી થયો ? ખીટન આશ્ચર્ય પામે છે હજી એ ઇતિહાસપલટાથી.’

‘એ તો હતો સૈફો પલટાયનો મહિમા. અને પ્રધાન કારણ એ હતું કે ૧૭૮૬ માં બર્ક હતો ખીટનમાં; ને ૧૯૦૭માં ડે બર્ક નહોતો ખીટનમાં.’

‘તહામે કૈલાસીઓ તો ઇતિહાસની અવળપાણી બોલો છો. એટલે ?’

‘જોગીઓ સદા જોગલાયા બોલે. જૂવો; ૧૮મી સદી ઉતરતાં વોરન હેસ્ટિંગ્સને Impeach કરનાર હૈયાવિશાળો બર્ક હતો ખીટનજોગો; પણ ૨૦મી સદી બેસતાં ભારતના એાપૂટમાં રાજદ્રોહના મહાદેવ પ્રગટાવી ભારતને ક્રાન્તિને માર્ગે વાળનાર કર્ઝનને Impeach કરનારો બર્ક ન પાક્યો ખીટનમાં. બંગાળના ભાગલા પાડનારે ૨૦મી સદીના પ્રથમ દાયકાનો રાજદ્રોહનો દેવ ભારતભરમાં સળગાવ્યો. ને હોર બીલે મંદી ઘી હોર્યું. બંગાળના ભાગલાએ સિદ્ધ કીધું કે ભારતનો એક પ્રજાદેહ છે; એક હાથે નસ્તર મૂકે તો એ આરો દેહ ચમકી ઉઠે. મહારાણી દેવ થયાં ને દહાય લાગી. મહારાણીને માથે ભારત ફૂલડાં વરસતું; પછી અગ્નિના

અંગારા ઝરતા. કઝંને વન ન સળગાવ્યાં હોત તો વન-
માંથી અંગારા નહિ, ફૂલડાં વરસતાં હોત. હવે મંડાણુ
માંડયાં છે. પણ હિન્દને અપનાવ્યા વિના બ્રિટિશ મંડળ-
મહારાજ્યનો માનવકલ્યાણુક નવઅવતાર સંભવનીય નથી.’

‘એ નવઅવતાર કિયો ?’

‘માનવવંશના નેતૃત્વનો. કૈલાસીઓની જમાત માને
છે કે આવતી કાલે ભારત જગત્સારથી થશે, ને બ્રીટન
મહારથી થશે. મહંકાળેશ્વર કૈલાસીની કૃપા તો એ ઇતિ-
હાસયોગ ઉગશે.’

‘વિશ્વાસ એટલે શું ? પૃથ્વીપ્રજાઓને સ્વતન્ત્રતાના
પાઠ બ્રીટને શીખવ્યા છે.’

‘ઇતિહાસ એમ ઉચ્ચારત, જે અમેરિકા આજ
બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યમાં હોત તો.’

‘હિન્દે બ્રીટનનો બાયકોટ નહોતો. ઉચ્ચાર્યો ?’

‘બ્રીટને હિન્દના કેટકેટલા ચે બાયકોટ ઉચ્ચાર્યા પછી
કે પહેલાં ? ૧૯૨૫ સધી બ્રીટન હિન્દને ડોમીનિયન
કોનફરન્સોમાં બોલાવતું. પછી હિન્દનો બાયકોટ ઉચ્ચાર્યો
નથી ડોમીનિયન કોનફરન્સોમાંથી ? સાઇમન કમીશનના
સાત શાણા નીમતાં ૩૫ કરોડનો બાઇકોટ બ્રીટને નહોતો
ઉચ્ચાર્યો ? બાયકોટ અનિષ્ટ છે; બ્રીટને ઉચ્ચારેલો હિન્દનો
કે હિન્દે ઉચ્ચારેલો બ્રીટનનો-બન્ને બાયકોટ અનિષ્ટ છે.
નવયુગના આદિ કવીશ્વર ને અધીર્ સદી ભર નવગુર્જર-
પ્રજાના પ્રજાસ્રષ્ટાની પેઠે અમ કૈલાસીઓની જમાત પૂર્વ
પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની સમન્વયવાદી છે.’

પ્રેરણાને શબ્દે શબ્દે ઇતિહાસના પ્રકરણ ઉઘડતાં.

‘ત્હારે ત્હમે શરતી સોનું ધરો છો?’ મહામન્ત્રી-શ્વરે મુદાની ઘંટા વગાડી.

‘અમારે કૈલાસીઓને શરતો કેવી? શરત એક-માનવકલ્યાણ. પણ ખ્રીટને ખીનશરતે ઠેને ઠેને ને થું થું ધીરું છે? ખીનશરતે ધીરવાના ઇતિહાસ ખ્રીટને જગતને ક’હારે ને ક્રિયા લણાવ્યા?’

‘આળીશેક વર્ષો ઉપર અમેરિકાએ સોનું ધીરું હતું; પચ્ચીશેક વર્ષ પૂર્વે હિન્દે—’

‘અમેરિકાએ ને હિન્દે તો ચારસો વર્ષથી ચૂરોપને સોનું આપ્યું છે.’

‘આજે અમેરિકા સ્હામી હરોળમાં છે. ખ્રીટને છતવું હોય તો સોનાખાણુ—’

‘ખરૂં. છેલ્લી ઘડીની માત્રા હોય છે હિરણ્યગર્ભની. આયુષ્ય હોય એ ઉઠે. અમ કૈલાસીમંડળને શ્રદ્ધા છે કે હિન્દખ્રીટનનાં આયુષ્ય હજી ખૂટયાં નથી. પણ આજનો મન્દવાડ તો છે ભારે. આજ ઉગરશે એ સો વર્ષ જીવશે.’

‘કેટલું સોનું ધીરશે?’

‘અવસરયોગ તરી ઉતરવા બેટલું.’

‘ને વ્યાજ?’

‘ભારતમાંથી વાર્ષિક ધનરેલ લાવો છો એટલું વ્યાજ.’

‘મહામન્ત્રીશ્વર વિમાસણમાં પડયા. Balance of Trade આન્તરદષ્ટિમાં આવીને ઉભો. વાંચ્યો, ને પછી ઉચ્ચાર્યા: ‘હિમાદ્રિ નહિ, વિન્ધ્યાચળ સોનાનો કરી આપો. પછી ઉત્તરદક્ષિણનો આડકોટ નહિ રહે ત્હમારે.’

‘તહમો તો સોનું ઉછીતું લ્યો છો ભારત કનેથી, એ ય તે ભારતના કલ્યાણ કાળે. રાજભાષા મૂકી દઇ સજ્જન-ભાષા ભારત સાથે ભાખશે. તો જીતશે. પણ વીસર્થો છો: સોનાનો વિન્ધ્યાચળ ઉછીતો આપ્યે ચે પાછળ સાતપૂડાના સાત સાત કોટકાંગરા પડયાપાથર્થો રહેશે.’

‘બ્યાજ કંઈક ઓછું કરો.’

‘ઐ ટકા બ્યાજે નથી આપવું? ઐ ટકા તો કમી-શન માગશે તહમારો દલાલ.’

હૈયામાંનું શલ્ય જેની કહાડતા હોય એમ મહામન્ત્રીશ્વર બોલ્યા: ‘મહારો રાજદારી પક્ષ હિન્દ માટે બનતું કરશે. વિશ્વાસ રાખો.’

‘Trust, begets trust. વિશ્વાસ રાખે તહેમનામાં વિશ્વાસ રહે. તહમો વિશ્વાસ રાખતાં શીખવ્યું નથી. અને આપનો રાજદારી પક્ષ કેટલી વરઘો અધિકારપદે રહેશે?’

મહામન્ત્રીશ્વર દિશાઓ જોઈ વળ્યા. દસે દિશાઓ ઘેરાયેલી દીઠી; અને વચ્ચે ઉભો ’ તો ઘાટનનો ટાપૂ. દુનિયાં એ દ્વીપને દરિયામાંથી ઉખાડી નાંખવાને ઉઠી હતી. ‘પડખે ઉભી’ તી એક જગતકલ્યાણક કૈલાસીની જમાત.

‘આજથી નવો દિવસ ઉગશે. લાવો તહમારો હાથ. ઇશુ ખ્રીસ્તની સામે—’

‘સૂર્યદેવતી સામે—’

‘આજથી હિન્દઘાટન પૃથ્વીપ્રજાઓમાં ને મંડળમહારાજ્યમાં સમાન અને સ્વતન્ત્ર.’

‘હિન્દે તો અધી’ સદી પૂર્વે—૧૯૦૫માં પૂછ્યું હતું કે હિન્દ ને ઘીટાનિયા જહેનોને

જમણા ને ડાળા નયન જેવાં ગણુશોને ?

બ્રિટિશ રાજ્યમંડળનું હિન્દ કુટુંબી કે નહિ ?

‘હિન્દને મંડળમહારાજ્યમાં રહેવું હતું. ઉત્તર આપ્તાં
ખીટનને અધીં સદી લાગી. એ અધીં સદીમાં પરસ્પર
કેટકેટલાં ઝેરવેર વવાયાં અને વાધ્યાં ? એ કૌવચનાં વન
ઉખેડવાં અઘરાં પડે છે આજ. આજનો ઉત્તર અધીં સદી
પૂર્વે અપાયો હોત—’

‘ઉતાવળા મા થાવ. વિશ્વઘટિહાસના કાળબેણુમાં
અડધી સદી એટલે માંડ એક મોણું.’

‘ખરૂં. પણ એક મોણું જીવાડે કે ફૂંખાડે. દુનિયાં
વીજવેગે દોડે છે, ને ભારતને કહો છો ઉતાવળો થા મા.
પણ આજથી જગત્ઘટિહાસનું નવું પ્રકરણ આરંભાશે
હવે. આજથી બેસશે અનાકમણુનો યુગ. પૃથ્વીની સહુ
પ્રજાઓ સમાન અને સ્વતન્ત્ર. ખીટન હા ભણે છે એ
જગત્રાજનીતિની ?’

‘ખીટને સૌની સ્વતન્ત્રતાને પોષી છે સદા.’ છેલ્લો
શ્વાસ મૂકતા હોય એમ મહામન્ત્રીશ્વર બોલ્યા.

‘તો પાઠવો માનવવંશને નહોતરૂં.’

‘કૈલાસી પાઠવે. ખીટનને બોલાવ્યે કંઈ નહિ
આવે આજ.’

‘એ જ ખીટનના ઘટિહાસનો સારોદ્ધાર કે ? ભલે.
હિમાદ્રિ માનવવંશને નહોતરશે; કૈલાસીની જમાત. દુનિયાંની
દિશાદિશા કૈલાસીને જગત્કલ્યાણક કહે છે.’

‘બીજાઓ પૃથ્વી જીતે છે; કૈલાસીની જમાતે હુયું
જીત્યું છે.’

‘હુનિયાનાં સૌ અંગો અમારે સરખાં. કિયું કાપિયે ? હાથ કે પગ ? કિયું ફેડિયે ? આંખ કે કાન ? માગશે એટલું સોનું ધીરીશું. કૈલાસીની જમાત પૃથ્વીની મહામાનવતાને નહોતરશે, ને પૃથ્વીનાં પ્રારબ્ધ ઘડશે. જાઉં છું.’

‘સહી નથી લેવી ?’ વીજન્યમકે ચમકીને મન્ત્રીશ્વર બોલ્યા.

‘બોલ્યું ને લખ્યું અમારે સરખાં. મુખ મ્હોટું કે હાથ ? બોલ્યાં ફેક કરે એ લખ્યાં શાં પાળવાનાં હતાં ? જાઉં છું.’

પ્રેરણાએ પાંખો પ્રસારી ત્યાં એક વીજસન્દેશ આવી હાથમાં પકડ્યો. પ્રેરણાએ હાથેળી વાંચી ને કહ્યું : ‘ન્યૂ ફાઉન્ડેશન કેનેડાને વાળ્યું.’

‘હૅ !’ મહામન્ત્રીશ્વરથી એટલું જ ઉચ્ચારાયું. ક્ષણેક પછી શ્વાસ બેઠે બોલ્યા : ‘ન્યૂ ફાઉન્ડેશનમાં તો કૈલાસીઓનો મહામઠ છે તે કૈલાસીઓએ વાળ્યું કહોને ?’

‘એથી તો આપનાથી પહેલો આ વીજસન્દેશ મ્હારો. હું સુધર્યું એટલે સન્ધુ સુધરે. પશ્ચિમ દિશા પહેલી સુધરી. ત્યાંજ સૂધીમાં સાંભળશે ચારે દિશાઓના કલ્યાણસન્દેશ. ને કાલે થશે સુદ્ધવિરામ.’ પર્વતધારમાંથી પાણીનાં ટીપાં ટપકે એમ પ્રેરણા શબ્દો ટપકતી.

‘આવતી કાલે જ ? તો તો અમારે સોનું નહિ બેઠયે.’

‘અરૂં. પશ્ચિમ સોનાથી ધરાઈ ગયું; પાશ્વમે પૃથ્વી-સોનાના ધૂમાડા કીધા. પણ સોનાથી સહસ્રમૂલા હૈયા-ભાવ બેઠશે હજી. ખીટને સોનાનાં મૂલ બોળખ્યાં છે,

હૈયાભાવનાં મૂલ જોળખ્યાં નથી. હવે હૈયાભાવનાં મૂલ પારખવાં પડશે. પણ દિલ દઈને દિલ છતાય છે. ખ્રિષ્ટિય મંડળમહારાત્મ્યના પાયા પરચીસી પૂર્વે ઓટાવામાં સ્વાર્થની આપલે ઉપર માંડવાને ગદલે હૈયાભાવની આપલે ઉપર મંડાયા હોત—

‘તો ખ્રીટન આજ જગતસિંહાસને હોત. ખ્રીટને જગતસિંહાસન ખોરું. સુલેહ માગવાને પૃથ્વીપ્રજાઓ ખ્રીટન કને આવતી; આજ ખ્રીટન પૃથ્વીપ્રજાઓ કને નય છે.’

‘ના, ના. અવળી ગંગા નહિ વહે એવી. હિન્દ-ખ્રીટનની સન્મૈત્રી ઉભયને જગતસિંહાસને સ્થાપશે.’ પ્રેરણાની આંખો ભવિષ્ય વાંચતી, છુદ્વા આશ્વાસન બોલતી.

પ્રેરણાએ વીજકલમ કહાડી. એક બે ત્રણ—ચાંપો દાખી. ચોખંડમાં પ્રેરણાના વીજસન્દેશ પરવર્યા.

‘મહામન્ત્રીશ્વર! ઇતિહાસની આવતી કાલ હિન્દ-ખ્રીટનની સહિયારી છે’ એટલું બોલીને, વીજળી અલોપ થાય એમ, પ્રેરણા અલોપ થઈ. મહામન્ત્રીશ્વરે પ્રેરણાને ખહારીમાંથી નીકળતાં દીઠી, પણ શેરીમાં જતાં ન દીઠી. ગરૂડિણી જેવી પગથિયાંમાંથી જ પ્રેરણા આઠાશમાં ઉડી અને દિશાઓમાં અદૃશ્ય થઈ.

આટલાન્ટિક મહાસાગરના હૈયા ઉપર પ્રેરણાનો પડછાયો પડતો હતો, ને નીચે સેન્ટ હેલીનાનો દ્વીપખિન્દ એ પડછાયા જેવડો ઝંખાતો.

ત્યાં પડ્યો પડ્યો. સેન્ટ હેલીનાનો ટાપુ સાંભળે તે સહુને પૂછતો હતો કે 'Liberty Fraternity Equality' એ ખ્રીસ્તભાવનાઓ નહોતી? ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના વિરોધને બદલે ખ્રીટને ત્યાં સંગાથ પૂર્યો હોત તો? નેપોલિયનને દુશ્મન કરવાને બદલે જ્યાં કીધી હોત તો? નેપોલિયન પડ્યા પછી દોઢ દાયકે ખ્રીટન ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના પાઠ ભણ્યું. અમેરિકાનો નેપોલિયનનો આયલેન્ડનો ઇતિહાસ જાણે છે કે ખ્રીટન ભણે છે, પણ મોડું ભણે છે; પહોર વીત્યા પછી ભણે છે.'

હરિયાઓ યોળંગીને પ્રેરણા ઉતરી.

એ તો દ્વીપે નહોતો; જાણે એક વિશાળ ખડક હતો. ચામેર મહાસાગર ઉછળતો, અને એ સાગરતરંગો ચાખડના જગત્સન્દેશા અવિરામ લાવી લાવીને ઢંકેતા. એ જગત્સન્દેશ સાંભળી સાંભળીને કૈલાસીઓ જગત્કલ્યાણના પુણ્યમાર્ગ શોધતાં.

'આવ્યો, મહારો ધુરન્ધર આવ્યો. ચન્દની સમો હસતો હસતો આવે છે. આફ્રિકાના શુભના સમાચાર હશે.'

વૃક્ષશિખરેથી મોરલો ઉતરે છે એમ એક માનવ-મોરલો અન્તરિક્ષેથી ઉતર્યો. પ્રેરણાનો પ્રીતમ એ ધુરન્ધર હતો.

ફૂલપાંખડીએ ભમરો બેસે એમ એ પ્રેરણાની પાંખમાં બેઠો. બન્નેએ પરસ્પરનાં નયનો વાંચ્યાં.

'પ્રેરણા ! તું સફળ થઈ.'

'ના; કૈલાસી મહારાજ સફળ થયા, કૈલાસીની વિશ્વદ્રષ્ટિ સફળ થઈ. આફ્રિકા કેમ છે?'

‘જાપાને કેપ ટાઉનને ચૂડ ભેરવી છે. ઉછાળો ડુંગરઉંચો છે. મિસર નહેરનો પશ્ચિમ કાંઠો ખાલી કરાવે છે.’

પછી એક મોરલો પૂર્વમાંથી આવ્યો; એ આત્મજિત હતો. અને એક ઢેલણા પશ્ચિમમાંથી આવ્યાં; એ વિધાત્રી હતી. એમણે પરસ્પરના ભાગ્યદેશને સ્પર્શ્યા.

પૂર્વે પશ્ચિમને પૂછ્યું: ‘કેમ-અમેરિકા કેમ છે?’

પશ્ચિમે કહ્યું: ‘સહુ થાક્યાં છે. પણ કોણ કહે કે હું થાક્યો છું?’

‘છ માસમાં જ સહુ થાકી ગયાં?’

‘આજના રણસંગ્રામમાં દારૂગોળા નથી ઉછળતા, સોનાં ને રૂપાં ઉછળે છે અકબરશાહની સ્હામે વીર ક્ષત્રાણી સમી ચાંદળીળીએ છોડી હતી સોનારૂપાની ગોળીઓ. ચાંદળીળીની પેઠે બીટનના એક મહામન્ત્રી બોલતા કે રૂપાની ગોળીઓ.-સોનારૂપાની ખાણો કને હોય એ રણસંગ્રામે રહડે આજ.’

‘પણ બીટને કહ્યું કે થાક્યો છું.’ પ્રેરણા બોલી

‘બીટને ત્હને કહ્યું એમ અમેરિકાએ રહડે કહ્યું. સહુને વિગ્રહ સંકેલવો છે. પણ-’

‘પણ શું?’

‘પણ ‘મિયાં પડયા, પણ ટાંગ ઉંચી.’ સહુને ટાંગ ઉંચી રાખવી છે કે પછી ઇતિહાસો લખાય કે ‘અમે જીત્યા,’ ‘અમે જીત્યા.’

‘એમ ઇતિહાસો દાટયા દટાતા હશે? ખોટા ઇતિહાસો તો બૂંસાવાને લખાય છે.’

‘ પણ ઘડીક તો વંચાય ને ? ઘડીક તો નાટકપડદો મનમાન્યો ચીતરાય. ’

ચોગીની છત્રી જેવો તાપનિવારતો ત્હાં એક વેલ-માંડવો હતો. ચતુર્દિશાનાં અધિષ્ટાતા દેવ જેવાં સહુ ત્હાં જઈને બેઠાં. સહુની આંખોમાં વિભ્યનાં તેજ હતાં. સહુ માનતાં કે જગતસંગ્રામ સંકેલાશે. સહુ સહમજતાં કે એમનાં જીવન સફળ છે.

વિધાત્રીએ કહ્યું : ‘ પ્રારબ્ધના ખારણાનું તાળું ઉઘડ્યું. ’

ધુરન્ધરે કહ્યું : ‘ હા. પૃથ્વીના ભાર ઉતરે છે. ’

ત્રેરણા બોલી : ‘ ને આપણાં પ્રારબ્ધે ઉઘડશે. ’

આત્મજિત મૌન હતો : આલને ને સાગરને, અને આલની ને સાગરની પાર એ નિહાળતો હતો. નારંગીને નિચાવીને પીએ એમ બહાંડને નિચાવીને તે પીતો હતો. પછી કો ગુફાનું મુખ બોલે એમ બોલ્યો :

‘ સૂર્ય ને ચન્દ્ર કહે છે, અને નવલખ તારલિયા સાખ પૂરે છે, કે પૃથ્વી પ્રારબ્ધી છે. માનવવંશ કલ્યાણ-માર્ગે વળશે. ’

એ ચતુર્ભૂતિએ ચાર ટીકડીઓ કહાડી, અને એકએકના ખંડ કીધા. એ એમનાં અસ્રજળ હતાં, ને સહુએ ઠંડેચીને ખાધાંપીધાં. એક વાર ખાય એટલે બે દિવસનાં આહારપાણી થાય.

‘ દુનિયાં ભૂખીતરસી છે—’ ટીકડી વાગોળતાં વાગોળતાં ત્રેરણા બોલી.

‘ દુનિયાં ભૂખી ચે ન હોય કે દુનિયાં તરસી ચે ન

હોય. સૌનાં પેટ ભરાય એટલેટલું પૃથ્વી પીરસે છે. ભૂખી છે એક જગત્પ્રતનારાંઓની ભૂખ; તરસી છે એક પૃથ્વીનાં સોનાં પીધે ચે નથી છીપાતી એમની સોના-તરસ. લોખીને ત્યાં છે આજ લાલચ મહેમાન. સિકન્દર ને લૂટારાનો પાઠ દુનિયાં ભજવે છે. જગતનો જવાણામુખી એક ભૂખ્યોતરસ્યો છે. માનવીનાં હૈયાં ભૂખ્યાંતરસ્યાં છે, હૈયાં. ’

સહુ હસી પડ્યાં. વિધાત્રી બોલી: ‘ભૂખથી દુકાળ-કાળે મરે છે; અતિખોધરા વિનાદુકાળે રોજરોજ મરે છે.’

આત્મન્જિત હુલ્લાસે ઉછળતો બોલ્યો: ‘આપણે ભગવાન દેહરખડો હતો; માણતો ને મણાવતો. કહેતો ગયો છે કે

યોગ્ય આહારવિહાર, યોગ્ય એષ્ટા જ કર્મમાં,
યોગ્ય જાગે-જાગે: સાધે યોગ તે દુઃખહારક. ’

‘ને હે’ આત્મન્જિત ! યોગ્ય એટલે શું ? ’ ધુરન્ધરે પૂછ્યું.

‘પ્રેરણાને પુછ, સહમજ્જવશે. યોગ્ય એટલે સ્નેહીઓ ને સભજનો સન્માને તે. સ્નેહીઓ અસત્કારે એ અયોગ્ય.’

‘ત્યહારે આપણે ચે આજ ‘યોગ્ય’ કરવાનું છે ને ? પૃથ્વીને યોગ્ય. ’

‘હા; માનવવંશને યોગ્ય. ’

‘એક જાપાન હઠીલું છે,’ આત્મન્જિતે કહ્યું. ‘જાપાન ને ઘટાલી કહે છે ‘બીજાં કીધું એ અમે કરિયે છીએ. હાથે હાથ ન હોય એ આવે ને અમને વારે.’

‘બાળ મહાપ્રજા છે. બાળક હઠીલાં હોય. બ્રીટને

ખાળક હતું ત્હારે હઠીલું હતું. હવે અનુભવવૃદ્ધ થયું.’

‘ જોલે છે Asiatic Unity, ને આચરે છે Japanese Supremacy. કહે છે કોરિયા ન છોકું, માન્યૂરિયા ન મૂકયું, મોંગોલિયા ન ત્યાગું. ’

‘ કહિયે ‘ જાપાનનો દ્વીપસંઘ કેવડોક છે ? આણુ ઉપર ઉભા છે. બ્રીટનનો એકદાંડિયો મહેલ કમ્પે છે એમ કમ્પશો. ’ પણ બૌદ્ધમંડળનો સમભાવ સાચવજો. બુદ્ધની જન્મભૂમિ એ સમભાવીલી છે.—ચીનજાપાનને મૈત્રી થઈ છે ને ? ’

‘ Politics માં ક’હારેક મૈત્રી એટલે આજ્ઞાધારણ. ’

‘ ત્હારે હિન્દુબ્રીટનની મૈત્રીમાં કોણ કોની આજ્ઞા ધારશે ? ’

‘ ખરી મત્રી હશે તો પરસ્પરનાં ડહાપણની; જોટી મૈત્રી હશે તો કાળના વજ્રપાતની. ’

‘ મહને ભાસે છે કે હિન્દુબ્રીટને Politicsની શેતરંજ સંકેલી, ને ઘર માંડયું હવે. ’ આત્મજિત આત્મવાણી બોલ્યો.

‘ ખરું. હવે હિન્દુબ્રીટન પરસ્પર Political ભાષા બોલતાં નથી, કુટુંબભાષા બોલે છે. ’ પ્રેરણા બોલી.

‘ તો તો પૃથ્વીપ્રજાઓ પણ એ કુટુંબભાષા શીખશે:’ વિધાત્રીએ કહ્યું.

‘ ત્હારે પાઠવો માનવંશને હિમાદ્રિનું નહોતરું. સ્વર્ગની સમીપમાં સમીપનો પૃથ્વીદેશ છે હિમાદ્રિદેશ. ’

‘ હિન્દુબ્રીટનની મૈત્રી છે માનવંશના કલ્યાણમન્દિ-

રનો પાયો. વિધાત્રી કેમ મૌન છે ? હિન્દુષ્ટીટનની મૈત્રી સત્ય છે કે આડંબર આજ ? ’

‘ આજની હુનિયાનું મહાસત્ય છે એ. સૌને થાય છે એમ અન્તકાળે ષ્ટીટનને સત્યદર્શન થયું. હું તો લવિધ્યને પૂછતી હતી કે કેટલોક ક.ળ પળાશે એ મૈત્રી ? ’ વિધાત્રી બોલી.

આત્મજિતે કહ્યું : ‘ અંગીકાર્યા પછી મરણપથારીએથી ઠો લાગ્યશાળી ઉઠે છે ત્હો. ચે આતુર સંન્યાસ ઉતારાતો નથી. લાગે છે કે ષ્ટીટન બોલ પાળશે. અને ષ્ટીટન પાળશે ત્હાં સ્વધી હિન્દુ દેશક નહિ કરે નિજનો બોલ. ’

‘ તો ન્હોતરો માનવવંશને હિમાદ્રિસિંહાસને, માન. સરોવરની પાળે, દૈલાસીની છાયામાં. ’

‘ મુસદ્દો ઘડ્યો છે. વાંચો, વિચારો, ને પાઠવો. ’

ધુરન્ધરે મુસદ્દો વાંચ્યો ને એક શબ્દ મુધાયો. વિધાત્રીએ વાંચ્યો ને એક વાક્ય ઉમેર્યું. આત્મજિતે વાંચીને સહી કરી. દૈલાસીની જમાતનું માનવવંશને આમન્ત્રણ ઘડાયું. અતુર્મહાજનોએ કલમો કહાડી, આંખો આંખી. દેશ-દેશમાં વીજસન્દેશા જઈ પડ્યા કે આજથી યુધ્ધવિરામ છે; નગાધિરાજ હિમાદ્રિમાનવવંશને ન્હોતરે છે.

તે તિથિએ જ વિશ્વસંગ્રામ ચોખંડમાં વિરમી ગયો. મનવારો બન્દરોમાં વળી, સેનાનીઓ બરાકેમાં ગયા, તો-પોને ખીલા ઠોકાયા, બન્ધુકો લીંતે લટકાવાઈ. મન્ત્રીશ્વરોની મન્ત્રસલાઓ મધપૂડા જેવી શુંજી ઉઠી. પ્રજાપ્રજાએ હાથ ઉચ્ચારી.

સદાશિવને શિખરે જવાળા જાગી, અને ચન્દની જેલું
અજવાળું દિશાઓમાં ઢાળાયું.

જટા છુટી મૂકીને સદાશિવ નાચે એમ કૈલાસી મ-
હારાજ જટા છુટી મૂકીને માનવકલ્યાણની માનસચન્દનીમાં
ન્હાતા ને નાચતા હતા.

કોઈકે કહ્યું કૈલાસીજીના કોડ પૂરાયા. કૈલાસીજીએ
કહ્યું સદાશિવનાં કાળનિર્માણ પૂરાયાં. કૈલાસશિખર બોલ્યું
કે પૃથ્વીમાં માનવમનવન્તર ઉગ્યો.

આટલાન્ટિકના ટાપૂમાંથી પણ ગરૂડગરૂડિણીઓ ઉડયાં
ને કૈલાસશિખરે જઈ નાંચ્યાં.

કાલે દુનિયાં તોપો ને ટોપાંડિથી ધણધણતી; આજે
દુનિયાં રાજમન્ત્રણાઓથી ગણગણી ઉડી.

અને કમળપાંખડી ઉપર કમળપાંખડી પડે એમ કુર-
ન્ધરે પ્રેરણાની આંખ શુ આંખ ચાંપી.

એમ માનવમનવન્તરનું પહોંચ ઉગ્યું.

પ્રકરણ ૨૭ મું, પૃથ્વીપરિચય

આજ પૃથ્વી આનન્દતી હતી.

મુગટમાં મણિઓ જડયાં હોય એમ નગાધિરાજ હિમાદ્રિને શિખરે પૃથ્વીનાં મહાજનો મળ્યાં હતાં. ગિરિ-વર કૈલાસ આજ નન્દનવન સમા પ્રકુલ્લતો. ધરિત્રીચક્રના સહુ આરાઓ રથનાભિ સમા કૈલાસમંડળે આવી સમાતા.

વિમાનો આકાશપાટે રેખાઓ દોરતાં; ને જળનૌકાઓ જળમાં માર્ગ દોરે છે એમ ગગનજહાને ગગનમાં મારગ દોરતાં. એ ગગનમાર્ગોમાં રાજહંસો જેવાં વિમાનો ઉડતાં.

તેજમાં થે ભેમ આજ જૂઠું હતું.

માનસરોવરમાંનાં સોનાકમળો ચરતાં હંસહંસીઓ પણ ક્ષણેક તો ચમક્યાં કે આ મહાહંસો ક્રિયા મુલકનાં આબ્યાં ? હંસો થોડુંક જ જાણતા કે માનવવંશે પણ પાંખો ફરી છે.

પૃથ્વીની પ્રભાઓ જૂઠાં મળી હતી એ તો પૃથ્વીના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન, ઉન્નતમાં ઉન્નત, સ્વર્ગ સમીપના પ્રકૃતિપ્રાસાદો હતા. પ્રેરણા સદા કહેતી કે પૃથ્વી થે પ્રાચીન છે. પૃથ્વીને પહેલી ત્યાગશે, પછી માનવવંશ પ્રાચીનતાને પરિત્યાગી શકશે. વિધાત્રી કહેતી કે ઉંચા ચઢે તેમ તેમ દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થાય.

સમીપના સહામા શિખરમંડળે મહામાનવતાની ઉઘાડી અંજલિ સમા બૌદ્ધ વિહારો ગગનનાં તેજ ઝીલતા

ઉભા હતા. વૈરાગ્યધન લિક્ષ્મણો તે પુણ્યતિથિએ જગતની મહામાનવતાના પાય ધોતા ને સુશ્રૂષા કરતા.

વારસામાં સાંપડેલી ગુણઅવગુણની સંપત્તિ કોઈએ સદન્તર વળેલી છે ? નવસૃજન કાળે મળેલા માનવમહા-જનોમાં પ્રથમ પગલે જ પ્રાચીન પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે આજનો પ્રમુખ કોણ ?

ફ્રાન્સે કલુંઃ આજ યુરોપને સંકેલવાનો છે ને પૃથ્વી-ને માંડવાની છે; માટે યુરોપ પ્રમુખ થાય.

અમેરિકા ઉચ્ચાર્યુંઃ યુરોપની સંસ્કૃતિ કાલે હતી; આજ તો અમેરિકાની છે. અમેરિકા પ્રમુખ થશે.

મિસરે કલુંઃ ના. ના; ખ્રીસ્તી સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ પ્રમુખ ન હોય. ખ્રીસ્તના પાયા પૂરનારા હતા મૂસા નબી; ને મૂસા નબીનો ચે મહોટેરો ભાઈ છે મિસર. માનવસભ્યો પીરામીડના પર્વતો ને કાળની ગહનતા સમી હસતી માન-વવંશની બહુ મુખમૂર્તિ યુગયુગના ઇતિહાસ ઝીલતાં અમ આંગણે ઉભાં છે. ગ્રીસ ને રોમ તો બહુ મિસરનાં બાળ-કો હતાં. નીલને આરે સંસ્કૃતિઓ પ્રગટી છે. યુરોપઅમે-રિકાના તો ગઈ કાલે જન્મ થયા; મિસરે યુગાન્તર દીઠા છે.

લિયોનીડાસના વંશજ ઉચ્ચાર્યાઃ પુરુષાતન પ્રમુ-ખ થાય.

સીપ્રતિનિધિ ઉચ્ચાર્યાઃ સ્ત્રીબહુમાનને આજ સજીવન કરો છો. એ યુગસિધ્ધિના સ્મારક લેખે સ્ત્રીત્વને પ્રમુખપદ કમ્હારે અપાશે ? નારાયણ ભગવાને લક્ષ્મીજીને ખોળે ખેઠા છે.

યૌવન ઉચ્ચર્યુઃ વૃધ્વા વસુન્ધરાને ફરી જોગન લગ્યું.
 છે. આજનો છે યૌવનયુગ. યૌવનપૂજા આદરે.

શુદ્ર લાઈ બોલ્યાઃ શુદ્રયુગમાં શુદ્ર પ્રમુખવર હોય.
 મુગટમાંના સાત ઠાંગરા સમા સપ્તશિખરી રોમે
 કહ્યુંઃ આજે માનવમનવન્તર ખેડો છે. ખડું. એ માનવમ-
 નવન્તર સ્ત્રીયુગ છે ? કે યૌવનયુગ છે ? કે શુદ્રયુગ છે ?
 કે યૌધરાજનો છે ? માનવમનવન્તર છે દેવો ?

પૃથ્વીપ્રજ્ઞાના પિતામહ ભારતે કહ્યુંઃ માનવમનવન્તર
 છે માનવવંશનો.

રોમઃ તો માનવવંશ પ્રમુખપદે પૂજાય.

ઈસ્લામ ખોંખારતો હતો ને ઘૂરકતો હતો, પણ
 મૌન હતો. રૂસમંડળની મ્હોટા વમળોના જેવી આંખો
 ચઢાવા ખાતી. જૌધમંડળની તાતી સમશેરને અપમાન
 લાગતું હતું.

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.

અન્તરિક્ષનો મહાધુમ્મટ ભેદીને ને ભરીને સાધુસ-
 ન્તોનું હિમાદ્રિસ્તોત્ર ગાજી ઉઠ્યું. સિન્ધુ કે બ્રહ્મપુત્રાની
 લહરીઓ ઉછળે એવી શબ્દલહરીઓ આવેથી ઉછળતી.

નલોમંડળમાંથી વરસતી સૂર્યતેજની વર્ષા રહુવારમાં
 ક્ષણે ક્ષણે સમીપ આવે એવી ગીતધારાઓ ક્ષણેક્ષણે
 સમીપ આવતી.

મોલીનો મોલી, જગભારખમો એ ધરતીનો ધીંગડ સપૂત;
 યુગયુગના એને વાગે હથોડા, ત્હો ચે કાળપરો એ અવધૂતઃ

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.

હિમાદ્રિનાં શિખરમંડળ એ શબ્દોના પડઘા પાડતાં ડોલતાં.

મહારાજ્ય એને ચરણે રમી ગયાં, જયવન્તા ધૂમતા સમ્રાટ;
ઉગ્યાં ને આથમ્યાં સહુ; એક જોગન્દર એ બેઠો છે કાળને ઘાટ:
જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.

કાળજૂની પ્રકૃતિચેલી ગિરિહવેલીઓનું આંગણું એ
ગીતભિંઓ ધોતી હતી.

કૈલાસને બારણે માન સરોવર સમું ગીતસરોવર છલકાતું.
વિશ્વગહનતામાં માંડીને મીટ સાધુ ન્હાળે આગમના પન્થ;
ગગન રહડીને જૂવે જગતની કુંજ, વાંચે દિશાકાળના ગ્રન્થ:
જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.

કાંગરે કાંગરે દેવ વિરાજે એને, ફરકે છે દેવનિશાન:
જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.

પરિમળથી મહાઉધાન કો મધમધી રહે એવો
માનવવંશનો સભામંડપ ગીતપરિમળથી મધમધી રહ્યો.
હાળે હાળે બેઠી મંજરીઓ અનિલલહરે ડોલી ઉઠે એવી
એ મહામાનવતાની મંજરીઓ ડોલી ઉઠી-

પૃથ્વીના માનવદેવોની પુણ્યપગલીઓ સંભળાવા
માંડી. મોખરે માનવમનવન્તરના મહોડવી જેવા, ભુગના
જોગન્દર સમા, સર્વમંડળના યજમાનરાજ કૈલાસી મહા-
રાજ હતા. સૂર્યદેવના કરદંડે જેમ તેજધ્વજ ફરકે છે એવો
માનવવંશનો માનવધ્વજ કૈલાસીના કરદંડમાં ફરફરતો.
સૂર્યદેવ પાછળ પરવરતા તેજવાદળ સમી જગતના જોગ-
ન્દરોની જમાત કૈલાસી પાછળ દેવપગલે ચાલતી હતી.
મહાત્મા પોપ ને મહાત્મા ડિલાઈ લામાની ધર્મજયેતો
સંગાથે સંચરતી. પાછળ બે જૈનાચાર્ય વિચરતા; બંણે

સંભ્રામસંહારના આડકોટે જીવદયા સાક્ષાત્ આવી ઉભી. બગદાદના ઇમામ ને ઉફ્વાડાના દસ્તૂરજી ત્રીજી પંક્તિને પ્રકાશતા; ને મસ્તકમાંથી નિર્જરતી તેજધારાઓ સમા એમના ફહાડીપ્રવાહ હેયાપાટે ઢળતા. દ્રવીડ દેશના ચારે આચાર્યો, મહર્ષિ દયાનન્દના ઋષિદેવ, ને બ્રહ્મસમાજના ધર્માચાર્યની પાછળ પાછળ એકાકી, પ્રાચીનતાની પ્રતિમા સમા હઝરત મૂસા નબીના ધર્માધ્યક્ષ હસ્તિપગલે પગલાં ભરતા. ફુનિયાનાં પૂર્વપશ્ચિમ પલ્લાઓને યુણ્યપાપનાં પલ્લાઓમાં તોળતા માનવતાના આતમપારણોની જુગજૂની જમાત સદાશિવને કલ્યાણદ્વારે આવી. જગત્તમન્ત્રીશ્વરોની મન્ત્ર-સલાને, મહામાનવતાની માનવસલાને, માનવવંશની પહેલ્લી પરિષદને, નવમનવન્તર સર્જતી યુગપ્રધાન જગત્-ઉપનિષદને આશીર્વાદ અર્પવાને પૃથ્વીના મહાધર્મો મૂર્તિમન્ત ત્હાં પધારતા હતા. સુવર્ણ ઉપર મણિપ્રભા ઢોળાય, પૃથ્વી ઉપર દેવપ્રભા ઢોળાય, એમ રાજમન્ત્રો ઉપર ધર્મપ્રભા ત્હાં ઢોળાતી.

દેવના હુંદુલીશબ્દે સન્તમંડળ જાગે, કાળની નોખત ગડગંડયે યુગસન્તાનો આળસ મરડે, દેવની પાલખી પધાર્યે સાધુવન્દ ખડું થઈ જાય, એમ મહાશય મન્ત્રી-શ્વરો અને મહાનુભાવ મહાજનો ધર્મબ્યોતિર્ધરોના ગીતશબ્દે જાગી ગયા, અર્થાવબોધે પ્રમાદ ઉતાર્યો, પૃથ્વીની યુણ્યમૂર્તિઓ પધાર્યે ખડા થયા, ને વન્દી રહ્યા. મહા-માનવતાના મોડવીઓ ધર્મપ્રતિમાઓને પ્રણમીને ઉભા; બાણે રાજમન્ત્રો ધર્મમન્ત્રને પ્રણમતા હોયને, બાણે રાજ-દંડો ધર્મધ્વજને વન્દતા હોયને !

માનવવંશની કલ્યાણુઘડી પાછી ઉગતી ભાસી. પૃથ્વીનો રાજ્યાધિકાર ધર્માધિકારને પાછો વન્દીને ઉભો હતો.

સાગરમોઝાંઝોની ધીરગમ્ભીર પણ અવિરત ગતિએ ને ગિરિશિખરોની ભવ્ય ગમ્ભીર સુદ્રાએ, માનવસંઘને મોખરે જઈને, ધર્મસંઘ વિરાજ્યો.

મહામાનવતાની વચ્ચોવચ્ચની વેદીએ કૈલાસીજીએ માનવધ્વજ રોપ્યો, ને ઢોળાતા હૈયે પૃથ્વીપ્રાચીન આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો કે સર્વે મદ્રાણિ પડ્યન્તુ. રાજમન્ત્રીઓને ધર્મમન્ત્રીઓના આશીર્વાદ છે. માનવવંશનો કલ્યાણુમાર્ગ શોધો, અને આવતા યુગને અજવાળો.

પછી કૂલની ફેરમના શબ્દે પૂછ્યું: શી મહામન્ત્રણા ચર્ચાતી હતી ?

સાધુપુરુષના એ સૌમ્ય પ્રશ્નથી સહુ રાજમન્ત્રમૂર્તિઓ ઝંખવાઈ ગઈ; જાણે સાત્ત્વિકતાએ રાજસતાને ઝાંખી પાડી. તારામંડળે વાદળછાયા ક્ષણેક છવાય ને ઉતરી જાય એવી લજ્જાછાયા રાજમંડળે ક્ષણેક છવાઈ ને પછી ઉતરી ગઈ.

જ્યાં જ્યાં સાત્ત્વિકતા તપે ત્યાં ત્યાં રાજસતા ઝંખવાય છે.

પછી યૌવનમદ્દમાતું અમેરિકા બોલ્યું. એની આંખમાં ઉન્માદ હતો, પણ એની જીભાએ વિનય વસતો.

‘પૂજ્યોને પ્રેમવન્દના છે. ધર્મ સતાતન છે, રાજકારણવાદ બાળક છે. શું કહિયે ? બોલવે શરમાઈએ છીએ,

માનવવંશનો કલ્યાણમન્ત્ર શોધવાને મળ્યા છીએ, ને પ્રમુખ કોણ થાય એ પ્રાથમિક પ્રશ્નચર્ચામાં ધૂંચવાઈ પડ્યા છીએ. ’

વયોવૃદ્ધ ખ્રીસ્તાચાર્ય પોપ ઉચ્ચર્યા: ‘ આંગણામાં જ વેલીઓ પગે વીંટળાઈ પડી ! એ સંસારપ્રશ્ન અધરો પડ્યો ? ’

ઈસ્લામ: ‘ ધર્મથી છૂટાછેડા કરીને રાજમન્ત્રણા થાકી હવે. પૃથ્વીપ્રજ્ઞઓને પ્રેરો પાછી કંદ્યાણુમાર્ગે. ’

ક્રોન્સ: ‘ બુદ્ધિ બાપડી પાંગળી રહી. દોઢ સદીએ ચે પાંખો ન પ્રગટી બુદ્ધિને. ’

ઈગ્લાંડ: ‘ હુન્નરઉદ્યોગો સેવી ધાર્યું ’ તું શેઠિયા થઈશું; પણ અન્તે મજૂરો રહ્યા. ’

જાપાન: ‘ પ્રકૃતિદેવીનાં પુષ્પોને પડખે કાગળનાં ફૂલડાં મૂક્યાં હોય એવી ધર્મભાવનાને પડછે રાજમન્ત્રણા ભાસે છે. ’

મિસર: ‘ જગતજનતાને પાંછાં પ્રકૃતિમાતૃનાં ધાવણ પાવ. ’

ચિનતિઓની એમ વેલીઓ પથરાઈ. પૃથ્વીના પુણ્યપુરુષોના પુણ્યપ્રતાપ પછી પમર્યાં. ક્ષણ-એ ક્ષણ ધર્મમૂર્તિઓએ ધર્મમન્ત્રણા કીધી. જગતના જ્યોતિર્ધરોના જ્યોતિર્ભંડાર ઉઘડ્યા. અને પછી દિશાઓની ઘટા ગોરબલતો મેઘરાજ આકાશે રહડે એવા કૈલાસી મહારાજ અન્તરિક્ષનો ગોખ ભરી ઉભા, ને મેઘશબ્દે ઉચ્ચર્યા:

“માનવવંશનું કલ્યાણમુહૂર્ત આજે ઉઘ્યું. રાજમન્ત્રીશ્વરો

ધર્મને આજ માર્ગ પૂછે છે એ જ નવયુગનો વડો યુગપલટો. 'Secular education, secular politics, secular industrialism, secular economics'ની ભૂલભૂલામણીઓ ધર્મની ભૂલભૂલામણીઓથી નહાની કે ઓછી ધૂંચવાયેલી દુનિયાંએ 'અનુભવી' ? એ યુગધૂંચાએ ધૂંચવ્યાં છે ત્હમને. નહિ તો આ પ્રશ્ન આવડેરોક કપરો થઈ ન પડત. પરમુલક ઉપર અનાકમણુ એ છે માનવવંશનું લાવી પ્રત. પરમુલક ઉપર અનાકમણુ પ્રત જે પ્રજાએ પાળ્યું હોય એ ઇતિહાસયશસ્વિની મહાપ્રજા આજને પ્રમુખપદે શોભે. અનાકમણુનો ઇતિહાસ આજને સિંહાસને વિરાજે."

શાસ્ત્રોચ્ચાર સન્મુખે સન્તો મૌનધારી થાય કે દૂરળીનમાંથી નલોમંડળ નિરખતા ખગોળશાસ્ત્રીઓ નવીન કેા ગ્રહના દર્શનયોગે આશ્ચર્યમુગ્ધ બને, એવા આ નિર્ણયબોલે પૃથ્વીના મહામન્ત્રીશ્વરો આશ્ચર્યમુગ્ધ થયાં.

એ ક્ષણમૂર્છા ઉતર્યે મન્ત્રીશ્વરોએ મન્ત્રણા કીધી, પણ મૂંઝાયેલી રાજબુદ્ધિઓને કાયડો ઉકલ્યો નહિ.

અમેરિકા: 'ધર્મન્યોતિર્ધરો ! અમારે તો એ કાયડો જ રહ્યો '

પોપ: 'લણેલા ઇતિહાસો ભૂલી ગયા ?'

ઈસ્લામ: 'જીસાલ્ટરથી ચીનાઈ લીંત પર્યંત પથરાયેલો ઇસ્લામી ઇતિહાસ ચોક્કખાબોલો છે.'

બુદ્ધસંઘ: 'સિંહલદ્વીપથી બહેરિન સુધીના અમારા અક્ષરો ક્યાં અટપટા છે ?'

યૂરોપ ઇતિહાસ બાણતું તેથી મુંમું હતું.

જ્ઞાનવૃદ્ધ ખ્રીસ્તાવાર્ય: ‘ ગ્રીસ ને રોમની સાક્ષી છે- મેગેસ્થિનિસ ને એરિયન ઉચ્ચારે છે કે ભારતે અનાકમણુ- મત પાળ્યું છે. ગ્રીસરોમ સૈકાઓથી યોલે છે કે નવયુગનો પ્રમુખવર ભારત છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનગરી વારણાવર્ત છે; નવીનમાં નવીન સંસ્કૃતિનગરી વારણાવર્ત થશે. ’

ધર્મભૂતિના મુખમાંથી ઝરતો ઇતિહાસનિર્ણય માનવમ્હોડવીઓએ વધાવી લીધો. બનારસી તેજઉપરણો ઓઢેલા, કૈલાસના યુવરાજ સમા મહાકાય, યુગયુગની સંસ્કારભૂતિ સમા ગુણગૌરવી, પૃથ્વીપ્રાચીન આર્યવંશના અવતાર સમા કૈલાસીજી ઉઠ્યા, પૃથ્વીની પુણ્યભૂતિઓને પ્રણમ્યા, માનવવંશની મહામાનવતાને વન્દ્યા, અને પૃથ્વી-પરિષદના પ્રમુખસિંહાસને જઈને ઉભા. અને પછી આકાશ વાણી સમી કાળઋત્યોએ ઉચ્ચારી.

‘ માનવવંશના મ્હોડવીઓને ભારતનાં અભિવન્દન છે. મહામાનવતાનો કલ્યાણમન્ત્ર શોધવાને આ પૃથ્વીપરિષદ મળી છે. કાળજૂનું આર્યોવર્ત આજે આનન્દે છે કે પૃથ્વીની પ્રજાઓ આજ આર્યોવર્તના ઇતિહાસને સત્કારે છે. ભારતનો યુગયુગજૂનો અનાકમણુમન્ત્ર માનવવંશની પ્રજાપ્રજાઓ આજ સન્માને છે. ભારતની, ભારતના ઇતિહાસમન્ત્રની આજ વિન્યયદી છે. એ ખરૂં કે આજે તો આર્યસંસ્કૃતિ આર્યોવર્તની સીમાઓમાં સીમાબદ્ધ છે. પણ સોક્રટિઝ પ્લેટો ને એરિસ્ટોટલ, ઝરથુષ્ટ્ર ને સેનીકા આર્યપુત્રો હતા. છતાં પૃથ્વી એટલે એકલી આર્યસંસ્કૃતિ નહિ.

મોંગલ હતા, ઇશુ ખ્રીસ્ત ને મસા નબી હેમેટિક ને હંઝરત મહમ્મદ સેમેટિક હતા. સહુ મહાનદોનો સંગમ તે સાગર. આજે આપણું સાગરતીર્થ શોધવાને મળ્યાં છીએ. આર્ય, ઝરથુસ્ત્રી, ખૌદ્ર, ખ્રીસ્તી, ઇસ્લામી સંસ્કૃતિઓનો સંગમઘાટ એ માનવવંશનું સાગરતીર્થ. Not Conflict, but Harmonization of Civilizations—સંસ્કૃતિઓનો સંગ્રામ નહિ, જગત્સંસ્કૃતિઓનો મહાસમન્વય એ માનવમનવન્તરનો છે ગાયત્રીમન્ત્ર. આર્યવર્તના ઇતિહાસે ઉચ્ચાર્યો છે સદા ગોત્રસંભાસનો ઇતિહાસમન્ત્ર. અનુપ-સાગરના સરોવરઘાટના ઇલાદતખાનામાંથી ઇસ્લામી શાહાનશાહિ પણ ઉચ્ચાર્યો હતો એ ઇતિહાસમન્ત્ર. આજે માનવવંશની પૃથ્વીપરિવહ એ જ ઉચ્ચારે છે કે જગત્સંસ્કૃતિઓના સમન્વયમાં જગત્કલ્યાણ છે. યુગયુગના કાળપ્રવાહની એ ઉદ્ધોષણ છે. મહંકાળને આરાધો, પૂજો, ને છતો.’

ભાસ્કરનાં ભર્ગ વરસે ને નયનો અંજલિ ઢળી જાય એમ મહામન્ત્રીશ્વરોનાં નયનો અંજલિયાં ને પોપચાં ઢળી પડ્યાં.

માનવવંશની મહામન્ત્રણા પછી જામી.

પ્રથમ કલ્યાણમન્ત્ર સિંહાસનેથી ઉચ્ચારાયો કે પરમુદકના આક્રમણનું આજ માનવસંઘ ઈશ્વર-સાક્ષીએ દ્વહાઈપ્રત લે છે.

એ સ્વતાંસિદ્ધ મન્ત્રને અનુમોદનના બે શબ્દો સ્વીટઝરલેન્ડે કહ્યા: ‘શક્તિબંધીની ચર્ચાઓ આપણે હાયકા-

ઓભર દીધી. દુનિયાના તાવની ઉખાનો એ ઉપચાર હતો, તાવના કારણનો નહોતો. આક્રમણની આરમ્ભ કે ભય શસ્ત્રસંજ્ઞતાનાં માતાપિતા છે. પરાક્રમણનાં આરમ્ભ ને ભય વિશ્વે શસ્ત્રસંજ્ઞતા સ્વયં વિશ્વની જશે. Armed Peace નો યુગ ઉતર્યો હવે. Peace of Humanityનો યુગ બેઠો આજથી. જગત્શાન્તિના ઉપાસકોની આ પૃથ્વીપરિપદ છે. જગત્શાન્તિ જેને ઉપાસ્ય દેવતા ન હોય એ ભલે આજ ઉઠી જાય. ’

પૃથ્વીપરિપદમાં કોઈથી કહેવાયું નહિ કે જગત્શાન્તિ એને ઉપાસવી નથી; કોઈથી બોલાયું નહિ કે આક્રમણવાદ એને ઈષ્ટ છે. પૃથ્વીપરિપદમાંથી તે તિથિએ પરમુલ્લ-કલોલુપ કોઈ એ ઉઠી ગયું નહિ.

જગતના ઇતિહાસની એ મહાતિથિ હતી. પછી એ ઇતિહાસપર્વણી તરીકે પૂજાતી થઈ.

સ્વતઃસિદ્ધ રાજમન્ત્રો જ પૃથ્વીપદમાંથી લોપાયા હતા; અને એમને શોધવાને પૃથ્વીનો માનવવંશ આજ હિમાદ્રિ-શિખરે મળ્યો હતો. બીજો ઇતિહાસમન્ત્ર પણ એવો જ સ્વતઃસિદ્ધ રાજમન્ત્ર હતો, ને પૃથ્વીપરિપદના સિંહાસનેથી ઉચ્ચારાયો કે માનવકુળની સહુ પ્રજાઓ સમાન ને સ્વતન્ત્ર છે.

તે તિથિએ જગત્પાટલેથી ગુલામી ને પરાધીનતાના મેલ સદન્તરના ઘેવાયા.

પ્રજાપ્રજાએ પછી માનવવંશના કદ્યાલુમન્ત્રો ઉચ્ચાર્યા અને સહુએ તે સત્કાર્યા.

જાપાને કહ્યું: ‘કોઈ પ્રજાને બારણું સાંકળ ન હોય. પૃથ્વી માનવવંશની છે. સહુને માટે દ્વાર ખુલ્લાં: Equal opportunities for all.’

ઈરાકે કહ્યું: ‘સરિતાને ભોગળ નથી, એમ દેશને ભોગળ ન હોય.’

અમેરિકાએ કહ્યું: ‘મહાસાગર ને વાતાવરણ પ્રભુના છે, ને પ્રભુપુત્રોનો એ વારસો છે—સહુનો સરખો. સાગરને કે અન્તરિક્ષને કોટકાંગરા શા ?’

ત્રિબુલે કહ્યું: ‘પૃથ્વીનો સ્વર્ગ સમીપનો દેશ હિમવાન છે.’

જર્મનીએ કહ્યું: ‘કોઈ પ્રજા સેના ન રાખે, નૌકા ન રાખે, દુગો ન બાંધે.’

ઇંગ્લાંડે કહ્યું: ‘વિમાનોની પાંખો કપાશે તે તિથિએ કિલ્લાઓના કોટ પડશે.’

ફ્રાન્સે કહ્યું: ‘દેશદેશની ને પ્રજાપ્રજાની સીમાઓ કુદરતનિર્મેલી છે.’

ઈટાલીએ કહ્યું: ‘સહુના દ્વાર રહામેનું છૂટકુંળી એનું આંગણું છે.’

બ્રહ્મદેશે કહ્યું: ‘સૌશક્તિ માનવવંશની માતા છે, પુરુષપૌરુષ માનવવંશનો પિતા છે: માનવવંશ ઉભયને પૂજે છે.’

રશિયાએ કહ્યું: ‘માનવવંશના કો સન્તાનનો આત્મા કે દેહ બૂખ્યાતરસ્યા ના રહે.’

પછી બાળકમાં બાળક પૃથ્વીપ્રજાએ માનવવંશનો મોક્ષખરીતો વાંચ્યો:

No war, no slavery, no poverty, no foreign rule, no manmade inequalities or iniquities, equitable distribution of wealth, no preserves, & equal opportunities for all.

અને એ પછી, પ્રચંડ માનવશક્તિઓનો સીમાપ્રદેશ ઓળંગ્યે, જગત્તારણુહારોએ મહાપ્રચંડ માનવ-સીમાઓ પેખાઈ. જરા મૃત્યુ ને રોગ દીઠાં, પણ ન ધોવાયાં; ઉંચાઈનીચાઈ, જડાઈપાતળાઈ ન નિવારાયાં; માગ્યા મેહ ન વરસાવાયા; બુદ્ધિ ને પ્રતિભાની ખીણો ને શિખરો સપાટ ન કરાયાં; પુણ્યપાપના કલંકો ન ઉતારાયાં; પગને સ્થાને પંખીની પાંખો માનવીને ન પ્રગટાવાઈ; સૂર્યચન્દ્રને પૂલ ન બન્ધાયા; અવનીમાં આભ ન ઉતારાયાં; વિશ્વના વિધિલેખ ન બૂંસાવાયા.

દુનિયાની એ દુઃખઅવધિઓ સનાતન છે. પુરુષાતનની સીમ પૂરી થાય છે ત્હાંથી વિધિમાંડયો પ્રારબ્ધલોક મંડાય છે. પૃથ્વીપ્રજ્ઞોની મહારાજ્યમન્ત્રણા પુરુષાતનસીમમાં છે, પ્રારબ્ધલોકમાં નથી.

ને પ્રારબ્ધલોક પરિસમાપ્તે છે ત્હાંથી દિશાદિશામાં બ્રહ્મલોક વિસ્તરે છે.

પછી પૃથ્વીપરિવહના સિંહાસને ઉપસંહાર કીધો ને ભાવીના ઇતિહાસમન્ત્રો ઉચ્ચાર્યા:

‘માનવમવન્તરનાં સરજનહારાંઓને સહઅધા અમ વન્દન છે. યુગયુગના મેલ ઉતર્યા આજ. પ્રભપ્રભનાં આંગણાં ને ઝોરડા ધોવાયાં. આજ નવી સ્મૃતિ લખાઈ.

નવઋષિઓએ માનવવંશનું નવકલ્યાણશાસ્ત્ર રચ્યું. પૃથ્વીપરિષદ વિશ્વવિધાત્રી થઈ, પૃથ્વીપરિષદે નવઈતિહાસનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં. માનવવંશના પ્રારંભનું પાતું આજે ફરી ગયું. સમસ્ત માનવવંશને, પૃથ્વીની શાખાપ્રશાખાને ધર્મ-જ્યોતિષોના આશીર્વાદ ઉતરજો. પૃથ્વી પુણ્યમાર્ગે વળી ને પુણ્યમાર્ગે સંચરશે. ’

લામા ઉચ્ચર્યા: ‘ સૌનું કલ્યાણ હો ! દુનિયાનું સનાતન મધ્યમિન્દુ હિમાદ્રિશિખરો છે. ’

પોપ: ‘ પ્રભુ ઈશુ ખ્રીસ્ત અંહી યાત્રાએ આવ્યા હતા. ’

ઇસ્લામ: ‘ હિમાદ્રિનાં સૌન્દર્ય ને ગહનતા બાદશાહોને આકર્ષતાં. ’

ઝરથૂષ્ટ્રી: ‘ અનેક હેલમન્ડોનાં મૂળ હિમાદ્રિમાળામાં છે. ’

ભારત: ‘ આતમજળ રેડી રેડી હિમાદ્રિ યુગયુગથી ધરતીને રસાદ્રં ફલવતી ને લીલમલીલી કરે છે. પૃથ્વીને પાટલે હિમાદ્રિ જેટલો માનવકલ્યાણક કોઈ હશે. દેહની ને આત્માની ભૂખતરશે જેટજેટલી ને જેટજેટલાંની હિમાદ્રિ ઠારે છે એટએટલી એક મેઘરાજા ઠારે છે. હિમવાન પૃથ્વીનો માનદંડ હતો; આજથી હિમવાન પૃથ્વીનો કલ્યાદંડ થયો. ’

સ્વીટઝરલેન્ડ: ‘ અંહીથી પેખાય છે એટલું જગત ઠંડાંઈથી પેખાતું નથી. ’

તુર્કી: ‘ ત્હારા સમુદ્ર જેવડાં તો અંહી સરોવરો છે. ’

સ્વીડનનોર્વે: ‘ ત્હારા હુંગર જેવડાં તો અંહી વૃક્ષો છે. ’

ઇટાલી: 'હું સમાઈ જાઉં એવએવડી તો અંહી ખીણા છે.'

સ્પેઇન: 'એના એક શિખરનો પડછાયો મ્હારે તો છત્રો થાય.'

જાપાન: 'એના એક શિખરને વીંટું ત્હાં તો મ્હારા દેશનો પટો ખૂટી જાય.'

અમેરિકા: 'યાસીફ્રિકનો સાગરખાડો ખોદ્યો ત્હારે કીધેલો માટીઢગ તે હિમાદ્રિ.'

રશિયા: 'ઉત્તરધ્રુવેથી વિશ્વરોલર રંગડતું આચું ને રૂસ દેશને સપાટ કીધા, પછી ભારતની પાળે અટકીને ઉભું એ હિમાદ્રિ.'

બ્રીટન: 'સાગરમાંથી ઉખેડી મ્હારો દ્વીપ શિખરમાથે માંડું તો હિમાદ્રિનો અષ્ટમાંશે માંડમાંડ ઢંકાય.'

પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજા હિમાદ્રિપ્રશસ્તિના વૃન્દગીતનું ચરણ ચરણ ગાતી હતી. કૈલાસીજીએ જૂનું ગીતચરણ ગાયું:

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.

અને પછી જાન્યો પૃથ્વીપરિવહની પૂણીહૃતિનો પર-
મ મંગળ પ્રસંગ: જાણે માનવવંશનાં સમસ્ત ઇતિહાસ
શિલ્પકૃતિ ને કવિતા ત્હાં આવીને ઉતર્યાં-વરસ્યાં. વિશ્વ-
ધર્મોના જ્યોતિર્ધરો ઉઠ્યા. નિર્જનિર્જનાં ગંગાનાં, જોડન-
નાં, ગયાનાં, ચરખનાં, હેલમન્ડનાં પાપપાવનાં પાણીથી
મહામાનવતાને અલિપેકી, આશીર્વાદ દીધા. કૈલાસી મહા-
રાજે અન્તરિક્ષમાં યોગદૃષ્ટિ નાંખી, અને અન્તરિક્ષ કૂલમાં
વરસ્યું, પ્રજાપ્રજાના મહામન્ત્રીશ્વરોને અન્તરિક્ષે યુગ્ય

ઓથી બધાંવ્યા; જાણે દેવોએ કહ્યું કે આજે તહમ દેવકા-
યં કીધું. પ્રણમેલા મસ્તકપુટે રાજમન્ત્રીશ્વરોએ એ ગેળી
અલિપેક ઝીટ્યા; ને જાલથી નહિ પણ જીવનથી ઉચ્ચાર્યું
કે આજે એ વિશ્વચક્રવર્તીત્વ રાજમન્ત્રણાનું નથી, ધર્મમન્ત્ર-
ણાનું છે.

પછી પૃથ્વીપરિષદના પ્રમુખવર મોખરે આવ્યા ને
માનવધ્વજ ફરકાવ્યો. ધર્મધર્મના જ્યોતિર્ધરોએ મન્ત્રો
લક્ષી યુગધ્વજને પાવન કીધો.

મેઘમન્દ્ર શબ્દે કૈલાસી બોલ્યા: ‘પરિષદ સમાપ્ત
થઈ; પણ કાળપ્રવાહ સમાપ્ત થતો નથી. ધર્મ ને વ્રત
ને વચન તો છે જે પાળે હિમનાં. મહામાનવતાનો કલ્યા-
ણધ્વજ માનવવંશને સોંપાયો; જતન કરજો. દેવ ન થવાય
તહો એ માનવી તો થજો. પશુ થવાનો માનવીને હકક નથી.
નવાં પ્રારંધ ઘડો, પૃથ્વીને ઝોરાવો, જીવનના જ્ય માણો.
મહીતલ માનવવંશનો છે. કાળ કલ્યાણક થજો સૌને, પર-
બ્રહ્મ પુણ્યમાર્ગે પ્રેરજો.’

મેઘમાળામાં વીજળીઓ ઝબકે એવી પ્રેરણા ને વિધા-
ત્રી અને દેશદેશની એમની સહિયરકૈલાસિણીઓ સલામ-
ડપની વચ્ચેવચ્ચ પધારી. કોઈકે કૈલાસનાં ગન્ધચન્દન
કીધાં; કોઈકે માનસરોવરના કમળગુચ્છ અર્પ્યા; કોઈકે
મન્દિર ધૂપ પૂર્યા.

પછી પ્રેરણા ને વિધાત્રીએ ફરી ઉપાડ્યું; ને પૃથ્વીકુંજના
સુન્દરીમંડળે ને પ્રજાપ્રજાના મહામન્ત્રીશ્વરોએ કાળરાશિ
સમા હિમાદ્રિમહિમાનું માનવગીત ગાયું.

જગતનો દેવસુગટ હિમવાન.

કાંગરે કાંગરે દેવ વિરાજે એને,

ફરકે છે કાળનિશાન:

જગતનો દેવસુગટ હિમવાન.

સાત્તિષ્ઠ ઉત્સાહ ને ચિરંજીવ આનન્દના તરંગોમાં
તરતો પૃથ્વીનો માનવસંઘ ઉઠ્યો. સિંહાસનેથી માનવપરિ-
પદના પ્રમુખવરે સિંહનાદ કીધો, જાણે હિમાદ્રિ સ્વયં જાળ્યો:

માનવવંશનો જય.

જગતની પ્રજાપ્રજા ગાળી ઉઠી કે માનવવંશનો જય.

તે તિથિએ પૃથ્વી ઉપર માનવવંશનું રાજ્ય સ્થાપાયું.

દેવમહેલની અટારી સરિખડાં ગિરિગિરિનાં શુક્રાશૃંગ;

જોગન્દર પયધમ્બર વસે ત્યંહાં, શ્રી હરિના અડખંઠ:

જગતનો દેવસુગટ હિમવાન.

દેશદેશનાં, પ્રજાપ્રજાનાં આયુષ ગણાતો પ્રચંડ,

સંસ્કૃતિઓનાં મહાપૂર માપતો ગિરિવર એ પ્રહ્લંઠ:

જગતનો દેવસુગટ હિમવાન.

પૃથ્વીવૃદ્ધ હિમાદ્રિએ કંઈ કંઈ હીકાં હતાં, કંઈ કંઈ
સુષ્યાં હતાં. આજનો માનવવંશનો જયોન્વાર સાંભળી
કાળવૃદ્ધ નગાધિરાજ અનવધિ પુલકિત થયો ને પ્રકુલ્યો.

પૃથ્વીપાટલે વિરાટપગલીનો સજનસમેનો રેખાઅંક;

મહાકાળની મહાવી ભૂકુટિ ? કે એ કાળાતીત નકલંક ?

જગતનો દેવસુગટ હિમવાન.

પૃથ્વીનો ઇન્દ્રધ્વજ હિમવાન;

જગતનો દેવસુગટ હિમવાન.

પૃથ્વીનો માનદંડ મટી તે તિથિએ હિમાદ્રિ દુનિયાં-
નો કલ્યાણદંડ બની રહ્યો.

પછી દસ દિગૂપાળ સમા દસ હાથી ભેડેલો મહારથ
આવ્યો. પૃથ્વીની ટોળે મળેલી પ્રેરણાઓ ને વિધાત્રીઓ પા-
છળ માનવમનવન્તરનો ગીતશબ્દ આલમાં ફેંકતી હતી.

થનગન થનગન થનગે છે માનવમોરલો.

સજની ! આજે છે માનવપર્વની પર્વણી;

ગાજે માનવમનવન્તરના પડછન્દઃ

રે સોહાગણુ સજની !

થનગન-થનગે છે માનવમોરલો.

એ હતો મહામાનવતાનો પાટ. મંહી પૃથ્વીની મહા-
માનવતા વિરાળ. કૈલાસી મહારાજ સારથી હતા, આત્મ-
જિત ને ધુરન્ધર મદોનૂમત્ત ઐરાવતઘોરીઓને દોરતા. પ્રેર-
ણા ને વિધાત્રી આજ જગતના બધા માણુતાં, અને એ ગીત
ગવરાવતાં.

સજની ! વસન્ત વધાવવા હું નીસરી;

મહારે પાલવડે સૂરજ ને ચન્દ્ર;

રે સોહાગણુ સજની !

થનગન થનગે છે માનવમોરલો.

સજની ! પૃથ્વીને પાંખો પ્રગટી વડી;

માનવમાનવ ઉડે મહડી આકાશ;

રે સોહાગણુ સજની !

થનગન થનગે છે માનવમોરલો.

સજની ! નવપ્રાણુ વાંચે છે નવવેદને;

જગતે પગલીઓ કીધી પુણ્યવાસ;

રે સોહાગણુ સજની !

યનગન યનગે છે માનવમોરલો.

જ્યપ્રભા ને યોધરાજ માનવવંશનો ઇન્દ્રધ્વજ
ધારીને આગળ કાળશંખ ગભવતાં ચાલતાં, અન્ય જ્યપ્ર-
ભાઓ ને યોધરાજે જ્યરણુશીંગડાં વગાડતાં.

સજની ! દેશેદેશે થયા છે શેરીઓ;

મળિયા મહાજનમાં ધરતીના લોક;

રે સોહાગણુ સજની !

યનગન યનગે છે માનવમોરલો.

સજની ! ખંડેખંડે પરાંપોળો થયા;

આજે ધરતી થઈ નગરીનો ચોક;

રે સોહાગણુ સજની !

યનગન યનગે છે માનવમોરલો.

એમ માનવવંશ કાળયાત્રાએ નીકળ્યો, ઘડીક પછી
ઔરાવતઘોરીને ચે છોડી નાંખ્યા. આત્મજિતે ને ધુરન્ધરે
પૃથ્વીપ્રજાઓના માનવપાટની ધુરા રક્તધે લીધી. નિશ્ચહ-
દોરી હતી દેલાસીજીને વરદ હતો. જ્યપ્રભા અને યોધરાજ
પુણ્યપાપના સમી જગત્કેડી કોરતાં હતાં. મૂર્તઅમૂર્ત
મહાકાળની વિરાટમૂર્તિ સમા સદાશિવનાં પુણ્યદર્શને
પૃથ્વીની મહામાનવતા એમ ચાલી. માનવવંશની નવધતિ-
હાસયાત્રા ઉઘાડાં નયને આકાશમંડળ પેખતું હતું.

સજની ! શિવનું કલ્યાણલોચન ઉઘડ્યું;

સારી પૃથ્વીનાં પ્રજાનાં મહાપાપ;

રે સોહાગણુ સજની !

થનગન થનગે છે માનવમોરલો.

સજની ! કાળને ઘાટે હરિવર ઉતર્યા;

સારી જનતાના ઉતર્યા મહાશ્રાપ;

રે સોહાગણુ સજની !

થનગન થનગે છે માનવમોરલો.

થનગન થનગન થનગે છે માનવમોરલો.

તે તિથિએ લગવાન સૂર્ય નારાયણુ તેજની અંશુ-
લિએ નવયુગનો નવો માનવધર્મિહાસ પ્રાચીન અક્ષરાવ-

લિએ અન્તરિક્ષયાટે લખતા હતા કે

મહારથીને પણ પ્રેરે-હોરે તે સારથી.

ભુગ-ભુગની વાતો રે ફહાનડ ! તહારી બંસી મંઠી.
કૈલાસીની શુદ્ધ કૃતે એક વેલમાંડવો હતો. એ
માંડવામાંથી ગીત વહતું હતું.

‘ગીત ગા છ, પણ મમં રહમજ છ ખરી ?’

‘ન રહમજતી હોઉ એ રહમજવજે હવે સન્ધુ ય
તે. કૈલાસી કહેતા’ તા એ બૂલ્યા લાગો છો કે માનવ-
સંસારે પુરુષ કર્તવ્યમૂર્તિ છે, સ્ત્રી કવિતામૂર્તિ છે.’

‘પણ માનવસંસારનું ગીત તું ક્યાં ગા છ ? તું
તો ગા છ અગમ્યદેશનું ગીત. અવ્યક્તના અર્થ ઉઠેલ છ
આજ. બોલ; સનાતન ગાજતો સાગર શું બોલે છે ?’

‘માનવકલ્યાણ.’

‘પ્રશ્ન જોટલો જ ઉત્તર ગહન ને ગૂઢ.’

‘પરિશ્લેષો તો પ્રશ્નમાળાથી પાવરધા હોય છે ?’

‘હસતું રહેવા દે ઘડીક. ગાયાનો અર્થ રહમજ.
કુરુક્ષેત્ર વચ્ચે ગગનવિહારતી શ્રી કૃષ્ણે કીધેલી પાંચ-
જન્યઘોષણા અને જળટપકે નીતરતો, વૃન્દાવનની કુંજનિકુંજે
પુધ્યપાંખડીએ-પાંખડીએ પગલી માંડતો વેણુનાદ; બન્ને
ય શ્રી કૃષ્ણના અવ્યક્તબોલ છે. તહેમાં પાંચજન્યઘોષણાનો
અર્થમમં બેસતા કલિયુગના તપતા મધ્યાદ્ન જેવો
પ્રકાશવન્ત છે. પાંચજન્યઘોષણા કહે છે કે તસ્માત્ યુદ્ધસ્વ,
મારત્ત ! કૃષ્ણચન્દ્રના પાંચજન્યના અવ્યક્તબોલનો અર્થ-
મમં સ્પષ્ટોચ્ચાર છે; કૃષ્ણચન્દ્રની વાંસળીના અ-

લનો અર્થમર્મ અગોચર છે. કંઈ કંઈ ભક્તરાજો
કવિવરો મહર્ષિઓ કૃષ્ણવેણુના અવ્યક્તશબ્દમાંના
વ્યક્તબોલ પારખવાને મથ્યા છે, ને સહુએ નિજનિજના
ભાષ્યપ્રવાહ વિસ્તાર્યા છે. સાગરઘોષણાની પેઠમ કૃષ્ણ-
ચન્દ્રનો ખંસીનાદે સનાતન અવ્યક્તશબ્દ છે.’

‘તો હવે તું તહારો ભાષ્યપ્રવાહ વિસ્તાર. ગંગા
લઈ જશે ને જગતમાં ઢાળશે.’

‘ના, ના; એમ નહિ. હું કંઈ મહર્ષિ નથી કે
ભાષ્ય લખું. પણ તું શું રહમણને ગા છ? એટલું જ
પૂછું છું.’

‘માનવકલ્યાણ.’

‘કેયલ રીઝે તહો ચે દુહૂક; ને કેયલ ખીજે
તહો ચે દુહૂક.’

‘હા, જીવનભરનાં અમે એકરંગી: કૃષ્ણચન્દ્રના
ખંસીબોલ જેવાં. હવે અર્થમર્મ આડાં પડેલાં આભ
ઉઘાડીશ ?’

‘તો સાંભળ તહારે. કૃષ્ણચન્દ્રે ખંસીબોલમાં ગાયાં
છે દિલદિલના આમન્ત્રણ; આત્માપરમાત્માનાં આકર્ષણ;
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો અગમ્યવાદ.’

‘હાશ; ખારે ચ મેઘના કાટકા થયા બાણે. પણ
કંઈક રહમણ: પ્રાગવડને પાંદડે પ્રભુજી પોહયા’તા એટલું.
આજ તહારા જીવનમાં ને મહારા જીવનમાં પ્રેમલક્ષણા
ભક્તિના ઓઘ ઉભરાય છે-કૃષ્ણચન્દ્રના ખંસીનાદ સમા.
અને એ પ્રેમસાગરની જલોર્મિની પાંખડીપાંખડીમાં મુજ

હાથે તું પોટેલો છે. રસરાજ ! કેટકેટલાં રૂપ ધારી
રમો છો ?

‘કૂલડાંમાં વહી મહારા અન્તરમાં ઘોળાય જો !
વનવનની વાતો રે ફહાનડ ! તહારી જંસી મંહી.’
ઘણાંને એ આયુષ્યના આનન્દની તિથિ હતી. દેશ-
દેશમાં તે તિથિએ ઉત્સવો થયા.

એની એ જ દેલાસગુફા હતી. આંગણે એનું એ જ,
આલલાની જાજમ જેલું, અફાટ માન સરોવર હતું.
આરેઆરે એનાં એ જ, લીલમખૂમખાં પરોવ્યાં હોય એવા,
વેલમંડપો હતા. ને મંહી એનાં એ જ કસ્તૂરીમૃગલાં રમતાં.
પણ કાલે ગુફા ગંભીર લાસતી; આજે ગુફા આનન્દતી હતી.
પૃથ્વીનું પોત એનું એ જ હતું; પણ રંગો નવયુગના
વસન્તરંગ હતા.

હાથે રમતું કમળ, અલકે કુન્દકળીઓ પરોવી,
આણી લોઘની ફૂલરજ વડે કંઈ મુખે ગોરી શોભા,
અંબ્રોડામાં નવકુરબકો, ચાર કાને શિરીષ,
ને સેંથીમાં નીપ તુજઉગ્યાં એવી ત્હાંની વધૂઓ.
લીલમલીલી વેલેથી રસ ટપકતાં પુષ્પચેત એ
કૂલડાં ખરે એવાં પ્રેરણા ને ધુરન્ધર વેલમાંડવડેથી બહાર
આવ્યાં. ફૂલની પાંખડીઓ સમાં એમનાં અંગઅંગમાંથી
આનન્દના સૌરભ મહેકતા. કવિવર કાલિદાસનો શ્લોક
ધુરન્ધર ગાતો હતો.

‘અલકાની નવવધૂઓ ચે એવી સોહાશે. પ્રેરણા !
આજે આપણી અલકાપ્રવેશની તિથિ. ત્હેં ચે વીણી

કાલિદાસવર્ણવ્યા શણુગાર સજયા છે હો ! ’ આંખડીએ રસદર્શન પીતો ને આનન્દતો ધુરન્ધર બોલ્યો.

‘ આજ આપણાં આયુધ્યની આનન્દપર્વણી. અલકા એટલે આયુધ્યનો આનન્દદેશ; અને અલકાપ્રવેશ એટલે આનન્દદેશમાં જવાની લગ્નતિથિ. ’

‘ રસિકાઓ કાળે જગતની રસવાડીઓ સદા ઉઘાડી જ છે. ’

‘ કૈલાસી વિશ્વવિજેતા નીવડયા, ને જગતને કલ્યાણ-માર્ગે વાળ્યું. ભારત જગત્સારથી થયો. હવે રહ્યો છે આપણે એક અલકાપ્રવેશ. ’

‘ વૈભ્રાજ ખાગ ને લંઠારીની હવેલીની યાત્રા મા બૂલતી. ’

‘ હું યક્ષાંગનાનાં દર્શને ને યક્ષગૃહની યે યાત્રાએ જવાની છું. લીલમની પાળખાંધ્યા એ ગૃહકુંડમાં હંસહં-સીઓ સંગાથે મહારે જળકીડા ખેલંવી છે. એ દેવમન્દારનાં ફૂલ વીણવાં છે. અને એ શનીશૃંગે વિરાજીને વિદ્યુતવેલ સમી. તુજ સંગાથે નેત્રપલ્લવી રમવી છે. પણ એક પૂછું ? ’

‘ પૂછને. જીંદગીના પ્રશ્નોથી અઘરું તું શું પૂછવાની હતી ? ’

‘ જગતવિજેતાએ જગતકલ્યાણ પૂર્વે ભારતકલ્યાણ કેમ સાધ્યું ? ’

‘ તહે પ્રેર્યું તે મહે કર્યું, ને વિધાત્રીએ લખાવ્યું તે આત્મજિતે વિશ્વભાગ્ય લખ્યું. પરાક્રમ પ્રગટે છે પહેલું ને ખુદ્દિ પારખે છે પછી. પણ પ્રશ્નનો પ્રતિપ્રશ્ન પૂછું છું: પહેલો સારથી સાંતરો થાય, કે રથ, કે રથી ? ’

‘એનો ઉત્તર તો સ્વયંદર્શી સત્ય છે: સારથી સર્જ્ય થઈને રથને સળે, ને સળેલા રથમાં પછી રથી વિરાળે.’

‘સાંભરે છે ને કૈલાસીજીના ખોલ ? કૈલાસીજી કહેતા કે હિમાદ્રિ પૃથ્વીમન્થનનો રવૈયો છે, અને એ જગત્ત્રેવતનાં નેતરાં છે ગંગા ને જમના, સિન્ધુ ને બ્રહ્મપુત્રા.’

‘ઈતિહાસભૂગોળનાં એ તો જગતજૂનાં સત્યો.’

‘ત્હારે રવૈયો ને નેતરાં ધારણુહારની સજવટ પૂરે જગત્મન્થન કચ્છાંથી મંડાય ને જગત્કલ્યાણનાં નવનીત કચ્છાંથી ઉતરે ? આવતા યુગનો જગત્તારણુહાર ભારત છે. ભારતકલ્યાણુ વિના જગત્કલ્યાણુ નથી.’

‘આ તો પેલાએ કહ્યું છે એ થયું: કે ‘પૂર્વપશ્ચિમનાં પહાંની ઢાંડી ભારત છે.’ પહાં સમતોલ થાય એ પૂર્વ ઢાંડી સમતોલ થવી જ જોઈએ.

‘ટહુકો એ ગેળી કાંઈ ત્રિલોકમાં ઢોળાય જો !

જગ-જગની વાતો રે દેહાનંડ ! ત્હારી ગાંસી મંહી.’

‘ઘડાતા ઈતિહાસનું પરમ સત્ય તું બોલી.’

‘પણ જગત્સારથી ભારત કેમ થયો ? એ ઈતિહાસચમત્કાર નથી ?’

‘વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે તેમ ઈતિહાસશાસ્ત્રે શાસ્ત્રનિયમનથી પર કાંઈ નથી. પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાનો સમન્વય સાધશે એ મહાપ્રજા આવતી કાલની જગત્પ્રજા થશે; સંસ્કૃતિસંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધશે એ મહાસંસ્કૃતિ આવતી કાલની જગત્સંસ્કૃતિ થશે. હોયે કે નોંયે પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓનો

પ્રજાસંગમ ને જગતની સંસ્કૃતિઓનો જગત્સમન્વય આજ ભારતમાં થાય છે. પૃથ્વીની પ્રજાઓએ પરપ્રજાઓ સ્થાને ભોગણો બીડી હતી. ઘડાતો ઇતિહાસ બોલે છે કે ભાવીની જગત્સંસ્કૃતિ અને આવતી કાલની માનવપ્રજા જગત્સુન્દરી શકુન્તલાના પુત્રના ખંડને ઉછંગે સરળય છે. એટલે ભારત થયો જગત્સારથી. ’

‘ ખરું. પૃથ્વીની પ્રજાઓ પ્રજામન્ત્રો બોલતી, ત્હારે ભારત માનવમન્ત્રો બોલતો. પણ સાચા જગત્સારથી કેાણ ? ભારતવર્ષ કે દેવાસી મહારાજ ? ’

‘ પ્રેરણા ! ત્હારી આંખ જૂવે છે તે તું બોલે છે, આત્મા જૂવે છે એ નથી બોલતી અત્હારે. આ ત્હારો ઇતિહાસ-બોલ નથી. ઇતિહાસ ઉચ્ચરે છે કે હુનિયાનો પ્રથમ દિવસ ઉગ્યો ત્હારથી સંસ્કૃતિમંડળનો જગત્સારથી આર્યસંસ્કૃતિ છે. ભારતને એ દેવપાંખો છે: એક ભારતીય કવિતા ને બીજી ભારતીય ક્ષિત્સુપ્રી. એ એ દેવપાંખા ભારતને ચોદે ચ લોક આધા નથી. ગીતા ને ભાગવત, રામાયણ ને મહાભારત, અને દશોપનિષદો: એ ચોદ છે ચોદ લોકનાં વિમાન. વિરાટદર્શન ને પુરુષસૂક્ત છે માનવઆત્માનાં કાવ્યતીર્થ ને બ્રહ્મતીર્થ.—પણ યુગ પોકારશે અને ત્હને બોલાવશે વળી. આપણો સેવાધર્મ પૂરો થયો નથી હજી. ’

‘ પૃથ્વી કલ્યાણમાર્ગે સંચરી. હવે કેાલાહલ શા ? ’

‘ સાગરના કેાલાહલ શમશે ત્હારે પૃથ્વીના કેાલાહલ શમશે. ’

એવે આલની ક્ષિતિજઅટારીએ ફૂલડાં જેવડાં એબો

પડ્યો. પછી એ ફૂલ તારકખિન્દુ મટીને છત્રી થઈ; અને છત્રીની પછી વાદળી થઈ. ભારતનું લગવું વિમાન સમીપમાં આવી ઉતર્યું.

‘ અહો ! વિધાત્રી ને આત્મન્જિત ! ’ પ્રેરણા ટૂંકી ઉઠી. ‘ તહમારે ય આલે અલકાપ્રવેશનો ઉત્સવઅવસર છે. આવો અને આનન્દાવો. ’

‘ સહનાવવતુ; સહ નૌ મુનવતુ; ’ વિમાનમાંથી ઉતરતાં ઉતરતાં આત્મન્જિતે વેદનકયા લાખી.

‘ સહ વીર્ય કરવાવહ. ’ ધુરન્ધરે ઋચા પૂરી કીખી. વસન્તના વૃક્ષરાલે સમા મહોર્વાપ્રપુલ્હ્યા એ મિત્રો કને કને ઉભા હતા.

‘ પણ જયપ્રભા ને ચોધરાજ કર્યાં ? ’ વિધાત્રીને સહિયર સાંભળી આવી તે સાંઈ પૂછી.

‘ એ તો પરાક્રમની પાંખે ઉડનારાં. અલકાને આરે જઈને બેઠાં છે. કહેતાં ગયાં છે કે શિવમન્દિરે મળશે, અલકાપ્રવેશના મુહૂર્તે સાથ પૂરશે. ’

પ્રેરણા ને ધુરન્ધર, વિધાત્રી ને આત્મન્જિત, પૃથ્વી-માંથી સ્વયંભૂ પ્રગટેલાં માનવસંસ્કૃતિનાં પ્રપુલ્હેલાં ફૂલકાં સમાં, અલકાવતીની માર્ગસીમે ઊભાં હતાં. આજ એમને આયુધ્યનાં સીમોલ્લંઘનની તિથિ હતી.

‘ રસોપાસકોને અલકાવતી એટલે આનન્દનગરી: ’ આત્મન્જિતે મન્ત્રોચ્ચાર કીધો, ને પછી લાખ્યરૂપે કાલિદાસનો શ્લોક ગાયો.

ત્યાં મદમાતા બ્રમરઝણકયા વૃક્ષ નિત્યે પ્રપુલ્હે,

ધરી હંસોની કટિસર ખીલે પદ્મિની નિત્ય પદ્મે;
કેકાધેલા ગૃહમયૂર ત્હાં નિત્ય શોભે કલાપે,
જ્યોત્સ્નાઝગતી, તિમિર વિખર્યે રમ્ય, ત્હાં નિત્ય રાત્રિ.

માન સરોવરનાં તેજનિર્મળાં નીર એમના પડછાયા
ઝીલતાં ને જળમૂલેં જૂલાવતાં. પાણી ઉપર તેજપ્રતિમાઓ
હિન્ડોળા ખાતી.

‘આનન્દાવવાને જ આબ્યાં છીએ. એએક સકે છીટને
આજ ભારતને ઓળખ્યું.’ વિધાત્રીએ વિધિવાયક ઉચ્ચાર્યું.

‘તો તો ધરતીનાં ભાગ્ય ઉઘડ્યાં. શું થયું?’

‘હુનિયાં જાણે છે એ ત્હમે જાણતાં નથી? આલમાં
તેજઅક્ષરો આલેખાયા, પ્રજાપ્રજના પાટનગરે છાપાંઓના
લેરીનાદ થયા, ગગન ગાળ્યાં, કાળપ્રવાહ ડોલી ઉઠ્યો:
એ ત્હમે જાણતાં નથી!’

‘માનવપરિષદ મળી ને પૃથ્વી કહ્યાણુમાર્ગે સંચરી;
પછી અમે આ લતામંડપમાં ગયાં હતાં તે આજે નીકળ્યાં.
એ છે અમારો સ્નેહમંડપ, અમારા પ્રથમ મિલનની પુણ્ય-
ભૂમિ:’ ધુરન્ધરે કહ્યું.

‘પ્રેમમાં ફૂળ્યો એ જગતથી ફૂળ્યો;’ આત્મજિત
હસી પડ્યો. ‘એ પૃથ્વીપરિષદ પછી જગત જાણે પા
સદીજીવાન થયું. માનવવંશનું જગત્તત્ત્વનામું ઘડાયું, પાડોશી
રાજ્યો વચ્ચે અનાક્રમણના રાજલેખ લખાયા, ચોખંડ ને
પંચ મહાસાગર થાળે પડ્યા, શેષજીની ફણાઓ ડોલતી
સ્થિર થઈ, દિલ્હી ને લંડનમાં જયવાદ્યો વાગ્યાં. પછી
ખ્રીટન નિજ ઘરનો ઢાકોદૂસો કરવાને બેઠું. લીડેલાં ખારણાં

શ્રીટને બધાં ઉઘાડયાં. હિન્દને રાજ્યકુળનું કુટુંબી કહ્યું, જમણી આંખ કહી. એકલિંગના દિવાનને-મહારાણાજીને વાઈસરોય નીમ્યા, ને ફરમાન કહાડયું કે કાનપુરનો ફરો પરી નાંખવો. ’

‘તો તો સીસોદિયાનાં ઇતિહાસ ને વીરત્વ પૂબણાં, પાળનાં વાવેલાં ઝેરવેર બૂલાણાં. ’

‘ચિતોડના હુગંશિખરે ને દિલ્હીના રાજગૃહે મેવાડનો સરજમુખો ઝુંડો ફરકે છે હવે. ને પછી ભારતીય મહાપ્રબળના પ્રબળપ્રવરોએ જલિયાનવાલા બાગનું પ્રબલમારકે પૃથ્વીપેટાળમાં પૂરી દીધું. ’

‘ઉરની ઉદારતામાં ભારત ઘીળે નંબરે કદી નહિ એસે. ચાળીસ કરોડની મૈત્રી શ્રીટને માગી જાણી ખરી આખરે. ’

‘માનવવંશની કાળવહી હવે બોલશે કે હિન્દશ્રીટ-નનો દૈવયોગ જગતકલ્યાણનો કાળયોગ છે. ઇસ્લામને ને શીખને ડેખ્યુટી વાઈસરોય સ્થાપ્યા, ઇંગ્લેન્ડ સેક્રેટરીયથો, અને પારસી પરદેશમન્ત્રી ચૂંટાયો. ક્ષાત્રકુલાવતંસ સેનાપતિ ને શિવાજીસન્તાન ને નિઝામવંશી ચૂંટાયા ઉપસેનાધિપતિઓ. એમ મન્ત્રીમંડળ ચૂંટાયાં. શ્રીટને કહ્યું હિન્દને વેસ્ટમીનસ્ટર ફેર્યૂટમાં મૂકિયે. હિન્દે ના પાડી. પછી હિન્દશ્રીટનું સમાનતાની સન્મૈત્રીનું તહનાસું થયું. ભારત શ્રીટનના જગતરાજમાર્ગનું દિગ્પાળ બન્યું. વિદ્યુતનેત્રી બંગાળથી થઈ શિક્ષણમન્ત્રિણી ને ઘરરખુ ગુજરાતુન્દરી છે કેશાધ્યક્ષિણી. એકમે આદેશે હજી

આજકાલ આવશે. ' આત્મજિતે ઇતિહાસનાં નવપરિવર્તન
લાખ્યાં.

‘ ઓ બચ આલઉડતો કૈલાસશિખરે. ઝડપો એ
વીજસન્દેશને. ’ ઓચિન્તાની વિધાત્રી ગાજી ઉડી. કૈલાસી-
ઓની આંખો સદા આકાશદ્વંદવી ધૂમે છે. એમની આંખો
અગોચરને પેખતી.

વીજળી ઝાલવાને ટેવાયેલાંઓને એ દુર્ગમ નહોતું.
આંખના કિરણે એ ઉડતું કિરણ દીકું, ને પોપચું ફરકે એ
પૂર્વે તો ગજવામાંથી વીજઘટિકા ઝળકી, ચાંપ ચંપાઈ, ને
વીજસન્દેશ ઝડપાયો. શ્વેત વસ્ત્રમાં સોનાદોર સમો, તડકા-
માંના કિરણખાણુ સમો એ વીજસન્દેશ ઉડતો હતો. ઘડિ-
યાળ વાંચે એમ પછી પ્રેરણાએ વીજઅક્ષરો વાંચ્યા.

‘ ધુરન્ધર ! તહારા ખોલ વાંચ્યા ઉગ્યા. યોધરાજ
નર્મોયા નૌકાપતિ ને જ્યપ્રભા નિર્માઈ વિમાનસ્વામિની.
અભિમન્યુ ને ઉત્તરા સમાં એ યોધદમ્પતીને સોંપાયાં હિન્દી
મહાસાગરનાં સંરક્ષણુ ને સ્વામીત્વ. યૂરોપી સેના હિન્દમાં
કેા નહિ રહે હવે. પુખ્ત ઉમ્મરનાં સૌ નરનારને પ્રતિનિ-
ધિત્વનો હક્ક મળ્યો. સૌ સૈનિકો થશે. ’

‘ નૌકાખળ ને વિમાનખળ એવાં છે-દમ્પતી જેવાં.
આજ તો વિમાનનો જળપડછાયો તે જહાજ, અને
જહાજની અન્તરિક્ષપ્રેરણા એ વિમાન. દુનિયાં દમ્પતી-
ઓથી વરસેલી છે. ’ ધુરન્ધરે જગતનો ધુરાભાવ ઉચ્ચાર્યો.

‘ તહારે તો ખીટને ભારતને કહ્યું ખરું કે ‘ તું તહારું
સંભાળ. ’ પેલા ના કહેતા કે એ કાળયોગ ઉગશે જ નહિ;
પણુ ઉગ્યો ખરો. ’

‘કાળને સીમાઓ કોણે દોરી છે ? કાળને સીમાઓ દોરે એમની સીમાઓ દોરાય. ’ વિધાત્રીએ વેણ નાંખ્યું.

‘બીટનમાં ચે ભવિષ્યવાંચનારા ઇતિહાસજ્યોતિષીઓ હજી જીવે છે ખરા—અને બીટનથી ન બન્યું એ ભારતે કીધું. હિન્દી મહાસાગરે કાળતુલા માંડી ને હિમાદ્રિનું કીધું તુલાક્રૂમતડું. ભારત થયો પૂર્વપશ્ચિમનાં પલ્લાઓની ઢાંડી. પૃથ્વીખેળે, સંસ્કૃતિઓના સમન્વયરૂપિણી, માનવસંસ્કૃતિ પ્રગટી ને માનવપ્રજા જન્મી. અનુક્રમણનો યુગ ખેડો. ઇતિહાસનું નવભારત લખાવા માંડ્યું. ત્હારે ચે બીટન એટલું ન લખે કે ન બોલે ? રાજબુધ્ધિનું બીટને દેવાળું કહાડ્યું નથી હજી. ’ ઘડાતા ઇતિહાસનો આત્મજિતે સરવાળો ઉચ્ચાર્યો.

‘પણ બણ્યું ?’

‘ના. શું ?’

‘ચેલા તો નેપાળ દેશના રાજકુમાર નીકળ્યા. ’

‘કોણ ?’

‘જામ રણજિતની ઉડણ સખમરીનોના નોકાપતિ, ચોધરાજ. ’

‘હા—આ !’

‘અને ચેલી છે ચદુવંશી રાજકુમારી. ’

‘કોણ વળી ?—એમની સાહેલી ?’

‘સુલદ્રાનો અર્વાચીન અવતાર, જયપ્રભા. જામ રણજિતે બીટનમાં ઉછેરેલીકેળવેલી. શીખ સુવરાજને પરણાવવાના હતા. ’

‘ પણ-અ-અણુ ?- ’

‘ પણ શું વળી ? આજ પરણાવે. ભારતના સૌ રા-
વંશોની એક નાત થશે-એક નાત. ’

‘ તો તો શાસ્ત્ર સાચાં પડશે ને પાછાં સ્થપાશે. પૂર્વે
સૌ ક્ષત્રિયોનો એક વર્ણ હતો. કૈલાસીજી કાળખોલ બોલે
છે કે જૂનું એ નવે અવતારે અવતરે છે. ’

‘ સત્ય તો સદા સનાતન જ છે ને ? ’

‘ હા; સત્ય સનાતન છે. ને પૃથ્વીની ખીંટણી હિન્દ
ને હિમાલય છે: ’ પ્રેરણા ટહકી.

‘ જાણે જગત્મન્થનની ગોળીઝીલતો નવહૂર્માવતાર; ’
વિધાત્રીએ સહિયરના ટહુકામાં ટહકે પૂર્યો.

‘ પૃથ્વીનું સિંહાસન ડગમગતું હતું, સ્થિર થયું. પૃથ્વી
પુણ્યવતી થઈ; ’ ધુરન્ધરે પડઘો પાડ્યો.

‘ ભારતના ઠયાનન્દો ને વિવેકાનન્દો ને રામતીથો,
આર્યસંસ્કૃતિની સંન્યાસઝોળીઓ ભરી ભરીને, નવયુગના
નવ ઇશુ ખ્રીસ્ત સમા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ, પૃથ્વીપરકમ્મા-
એ પરવર્યા થ તે. ’ આત્મજિતે છેલ્લા સમાચાર કહ્યા.

‘ હા; કૈલાસીજીને વન્દી, આશીર્વાદ ઝીલ્લી, અખઘડી
ગયા. દુનિયાં ભારતસન્દેશભૂખી છે: તપોશે. વેલજળી-
માંથી અમે વન્ધા’તા એમને. ’ ધુરન્ધરે સાક્ષી પૂરી.

‘ માનવી-માનવીનું આયુષ્ય પચ્ચીસ વર્ષ વખતું ’ વિ-
ધાત્રીએ માનવવંશને આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો. ‘ સુખનો સો-
હાગ સોગણો થયો. અને તહમારૂં થે ’—

‘ હા; પ્રેરણા હૃદયવાસિની હતી, હવે જીવનવાસિની

થશે. આને અલકાપ્રવેશની વરઘ છે. 'ધુરન્ધરે પરતો બોલ
ઝીંધ્યો.

‘આલની ચેઠે આપણી ચે અંજલિઓ અખેપાત્ર
થઈ:’ પ્રેરણાએ ચારેયનો જીવનવિજય ઉચ્ચાર્યો, ને ગગ-
નમંડળમાં ગીતટૂંકો નાંખ્યો.

ઘડીક વસન્ત, ઘડી મેહુલિયા રેલાય જો !

રત-રતની વાતો રે ફેલાનડ ! તહારી ખંસી મંછી.

ક્ષિતિજની પાળો ભરીને એ ગીતમધુરપ છલકાતી હતી.

મેઘ ગડગડે એવો એવે શંખનાદ ગડગડ્યો; અને
ભવ્ય પગલે મલપતો મલપતો મહામેઘ પધારે એવા મેઘપગલે
કૈલાસી મહારાજ પધાર્યા. શુક્રાનું મુખ આલવણું હતું તે
તેજવણું થયું.

કૈલાસીજીના સ્કન્ધટોડલેથી પ્રારબ્ધની પોથી લટકતી
હતી અને હાથમાં પંચકલ્યાણ સમી પંચશિખ આરતી
હતી. સદાશિવના ત્રીજા લોચન સમો નેણુઆપ વચ્ચેથી
જ્યોતિપ્રવાહ વહતો.

કૈલાસી મહારાજનાં ચારે ચ આત્મસન્તાનો, ચાર દિ-
શાઓના દિગ્પાળો સમા, ચોમેર ફરતાં ઉભાં.

‘માનવવંશનો કલ્યાણયોગ સાધ્યો-સધાવ્યો. પૃથ્વી-
જહાજનાં સુકાન વળે છે ત્હારે સહેજમાં વળે છે. કર્તુમ્,
અકર્તુમ્, અન્યથા કર્તુમ્ તો કૈલાસનાથ મહાદેવ સદાશિવ
છે, માનવજન્તુ તો નિમિત્ત માત્ર છે. આને તહમારાં આ-
યુષ્યનો કલ્યાણયોગ ઉગ્યો. અલકાને માર્ગે પરિયાણ માંડો
ને ભાગ્યનો દરવાજો ઉઘાડો.’

કૈલાસી મહારાજ ચારેયનાં ભાગ્યબોલ બોલતા હતા. વૃક્ષડાળી નમે એમ આત્મજિત પ્રણમી રહ્યો ને બોલ્યો: ‘એ ભાગ્ય ઉઘાડવાની ચાવી તો આપો.’

‘સંસારનાં ભાગ્ય ઉઘાડવાની ચાવી છે સૌભાગિની’ અથાડતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા સમું સંસારસૂત્ર કૈલાસી મહારાજ ઉચ્ચર્યા. ‘આવો, પ્રેરણા ને વિધાત્રી ! બહુ વર્ષો વિરહ-વિધુરાં રહ્યાં.’—

‘ગુરુદેવ ! આપ જાણો છો ને શરમાવશે ? અમે તો સદા નિકટ નિકટમાં જ હતાં, પરસ્પરનાં હૈયાવાસી હતાં.’ કૂલવેલ સમી નતદેહે વિધાત્રી ને પ્રેરણા પૃથ્વી ઉપર જાણે લખતાં હોય એમ બોલ્યાં.

‘હા, હૈયાવાસી હતાં; હવે પરસ્પરનાં જીવનવાસી થાવ. સૂર્યની સામે સ્નેહીઓ હવે પરણો.’ બ્રહ્મસૂત્રો સમાં સંસારસૂત્રો કૈલાસી મહારાજ આજ ઉચ્ચરતા.

માન સરોવરનાં જળ વીણી વીણીને પ્રેરણા અને ધુરન્ધરે સોનાકમળોની વરમાળાઓ દમ્પતીઓ કાળે ગૂંથી રાખી, હતી તે ધુરન્ધરે પ્રેરણાને અને આત્મજિતે, વિધાત્રીને ધરાવી, અને ઉપરંહાસ્યની ચન્દની છાંટી.

પેલું કસ્તૂરીમૃગલું તો પ્રેરણાના અને વિધાત્રીના પગમાં વારાફરતી લપ્પાતું હતું.

‘આયુષ્યકલ્યાણની આ પંચશિખ આરતી છે; વધાવો. એની જ્યોત જેવી પંચેન્દ્રિયોની શિખાઓ પુણ્યમયી નિષ્કલંક જ્યોતિર્મયી જ્વલન્ત સુવાસિની રાખજો. સિધાવો. આ સિધ્ધો ઉજ્જવળ માર્ગ છે અલકાનો: ઉચ્ચે ને ઉચ્ચે ચહડતો.’

દિશાઓ ફેલાસને વન્દે છે એમ પ્રેરણા ને ધુરન્ધર,
વિધાત્રી ને આત્મજિત દેવઆરતીને ને ફેલાસીજીને વન્દી રહ્યાં.

‘ફેલાસીનો સંઘ છે સર્વકલ્યાણનો સમર્પણી,
જગતકલ્યાણનો પ્રહરતિયો. આત્મસન્તાનો ! સાંભળ્યું છે
ને વળી સાંભળી લ્યો. સંસારમંડપે સદ્ગૃહસ્થ સમો ગુણ-
ગૌરવી નથી કો, ગૃહિણી સમી સોહાગણુ નથી કો, ગૃહસ્થા-
શ્રમ સમો આશ્રમ નથી કો, દંપતી સમાં દેવ નથી કો.
એક એક દંપતી એટલે એક એક સંસાર. આજ તહમે
નવસંસાર સરજવાને લાવ છો.’

મેઘધેરા એ શબ્દકેશંઓના પડછન્દવા હિમાદ્રિની
ગુફાગુફામાં પડવા પાડતા દિશાદિશામાં ઢોળાતા હતા;
અને દેવળીજ સમા માનવીમાનવીને હૈયે રોપાઈ અમરવેલ
સમા પાંગરતા હતા.

‘આત્મસન્તાનો ! દંપતી એટલે અમૃતવેલ. એક
દામ્પત્યવેલ સ્થાપશે જગતમાં, એ એક અમૃતવેલ રોપશે.
સન્તાનો ! નવસંસ્કૃતિ જન્માવો. જગત નવસંસ્કૃતિ
બૂખ્યું છે.’

ઉભય દંપતીઓનાં પગલાંમાં પુષ્પો પાથરણાં પાથરતાં,
ઉપર હંસહંસીઓ છાયા પાથરતાં. કસ્તૂરીમૃગલું આગળ
આગળ ભુગન્ધો ઢોળાતું ને માર્ગ દાખવતું. અલકાની
આનન્દનગરીની દંપતીઓ આનન્દયાત્રાએ નીસર્યાં: લાણે
પ્રેમદેવનાં સનાતન સન્તાનો.

આયુષ્યની આનન્દયાત્રાના પ્રથમ પગલે ધુરન્ધરે
ગાવા માંડ્યું:

સ્વર્ગંગાને જળ થઈ શીળા વાઈ સેવે સમીર,
છાયા ઢાળી તટ પર ઉગ્યા તાપ મન્દાર વારે;
આનન્દયાત્રાના ધીન્ને પગલે આત્મજિતે શ્લોકાર્ધ
પૂરે કર્યો: .

સોનારેતે કરી ઢગલીઓ, માંહિ સન્તાડી શોધે:
એવી ખેલે મણિથી, અમરે પ્રાર્થી ત્યાં કન્યકાઓ.

‘ પ્રેરણા ! વિધાત્રી ! કવિકુલગુરુ કહે છે તેમ સોનલ-
રેતમાં ગૂઢમણિ સન્તાડેલા છે તે શોધજો ! ’ પતિદેવોએ
મહાકવિને ને રસરમણાનાં પુણ્યોર્જવલ સ્વપ્નાંઓને સંભાર્યાં:

‘ અમે તો કંઠારના એ શોધી લીધા છે અમારા
ગૂઢમણિઓ સંસારની સોનલરેતમાંથી. ’ સહિયરો એ
મહાકવિત્રીઓ હુતી, અને કવિતઉત્તર વાળ્યો.

‘ ધુરન્ધરે જગતધુરા ઉપાડી—, ’ પ્રેરણા ટૂંકી.

‘ અને આત્મજિત વિશ્વવિજયે મહુડ્યો—, ’ રસમાં
રસિકા રસ ઢાળે એમ વિધાત્રીએ સહિયરટૂંકામાં ટૂંકો
પૂર્યો.

‘ તંહારથી જ અમે અમારા ગૂઢમણિઓ શોધી
લઈ હૈયાઢગલીઓમાં સન્તાડેલા છે. ’ એ વાંસળીઓ લેળી
વાળે એમ સહિયરો સંગાથે બોલી.

અને સિદ્ધ કીધું કે સંસારની સોનરેતમાં રમતી
કેલાસીની કન્યકાઓ સ્વર્ગંગાની સોનરેતમાં રમતી અલકાની
કન્યકાઓથી આત્મજિતે ચન્દાવા મહુડે એવી છે.

સન્તાનોનાં દામ્પત્યસખ્યની પ્રથમ એ પગલીઓના
રસબોલ ગુરુદેવે સાંભળ્યા; અને પછી તેજમાંથી પ્રગટ્યા

હતા એવા જ દેલાસી મહારાજ તેજમાં સમાઈ ગયા. અને જતાં જતાં એ જ કવિકુલશુરનો શ્લોકોકાધ જગતકુંજે શુંજતા ગયા:

ફેડે કેા, રનેહો વણસી વિરહે જાય; તે તો, ન માણ્યે વાંછી વસ્તુ, રસ ઉપસીને, પ્રેમરાશી બને છે.

માનવમણિઓની એ લીલા સનાતન સૂર્ય નિરખતો હતો, આનન્દતો હતો, ને પૃથ્વીને આનન્દરંગે રંગતો હતો.

અલકાને માગેં રહડતાં રહડતાં એ જગતઝરખેથી દેલાસીદંપતીઓ પાથર્યા જગતને જોતાં હતાં, અને જોઈ જોઈને ઉલ્લાસતાં હતાં કે સદાશિવના પરમ કલ્યાણમાગેં માનવવંશનો મહારથ ભારત હાંકતો હતો.

આલ ફેાડી લોકલોકાન્તરમાં વિચરતો ગીતટહૂકો પ્રેરણાએ નાંખ્યો; જાણે ઈતિહાસના કાળખોલ બોલતી સનાતન કૃષ્ણબંસીનો પડઘો ગાજ્યો.

સજ્જનપ્રલયના મનવન્તર મંહિ વાય જો !

જુગજુગની વાતો રે ફેહાનડ ! તહારી બંસી મંહી.

સાગરસીમ સૂધી પથરાયેલા, મહાકાવ્ય ભારતવર્ષના હૈયા સમા ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાંની શરણચ્યામાંથી પિતામહનો યુગયુગજૂનો મહાશબ્દ સમસ્ત ભારતવર્ષ, હિમાદ્રિનાં શિખરમંડળો, પૃથ્વીની પ્રભકુંજો, ને મહાકાળની શુદ્ધ ભરીને, આયમતા દ્વાપરઆરેથી કલિસન્દેશ સમો, ગાજતો હતો કે

યતઃ કૃષ્ણસ્તતો ધર્મઃ, યતો ધર્મસ્તતો જયઃ.

હિન્દુપ્રીટનની જ માત્ર નહિ; જગતભરની પ્રબલપ્રબલમાં
સમાનતાની સન્મૈત્રી છલકાતી હતી.

આલશિષરેથી કૈલાસી મહારાજ આગમ ઉચ્ચરતા
હતા કે નવયુગનો જગતસારથી ભારત છે.

ઉંચે ને ઉંચે ચલકાને માર્ગે ચહાડતી એ રસબેલડી-
ઓનો ગીતટહ્કાર, વિશ્વવૃન્દાવન ઉપર ઢાળાતી કૃષ્ણબંસીના
સનાતન બંસીબોલ સમો, ધર્મબોલ સમો, જયબોલ સમો,
જગત ઉપર ઢાળાતો હતો. જીવનનાં કર્તવ્યધર્મ એમણે
માણ્યાં હતાં; હવે જીવનની કવિતા માણતાં હતાં.

જુગજુગની વાતો રે ફૂંકાનડ ! તહારી બંસી મંહી.

ગીતાવલિ

ખંડ પહેલો

ગીત ૧, પ્ર. ૩, પા. ૭૭; કે આલમાં તોરણ બન્ધા-
ણાં ત્રિલોકનાં રે.

ગીત ૨, પ્ર. ૬, ૧૨૨; દેવ મહેં તો દીઠા.

ગીત ૩, પ્ર. ૭, પા. ૧૪૩; નિરખજો લોકલોકના ચોક.

ગીત ૪, પ્ર. ૬, પા. ૧૬૫; અહો ! માનવકુળ
નળે છે.

ગીત ૫, પ્ર. ૧૦, પા. ૧૭૮; અગમ્યનાં પાથરણાં.

ખંડ બીજો

ગીત ૬, પ્ર. ૧૨, પા. ૧૬૬; સ્વર્ગગંગા સેથીમાં
સોહામણી.

ગીત ૭, પ્ર. ૧૨, પા. ૨૦૦; ગગનમંડળમાં વહે છે
વીજળી.

ગીત ૮, પ્ર. ૧૨, પા. ૨૦૧; બ્રહ્મની પુત્રી વડી
વિધાત્રી છે.

ગીત ૯, પ્ર. ૧૨, પા. ૨૧૬; અહ ! રૂપ શું ? એ જગ
સદા પૂછતું હતું.

ગીત ૧૦, પ્ર. ૧૪, પા. ૨૩૬; ભાઈ ! મહેં તો મહા-
દીક્ષા ધારી.

ગીત ૧૧, પ્ર. ૧૪, પા. ૨૫૩; ઉપાડી ગાંઠડી વેઠની રે.

ગીત ૧૨, પ્ર. ૧૪, પા. ૨૫૭; આગમની વાતો કહો,
વાતો કહો.

ગીત ૧૩, પ્ર. ૧૭, પા. ૨૮૮; ગેખના મન્ત્રો લખે
ગંગોત્રી.

ગીત ૧૪, પ્ર. ૧૭, પા. ૨૯૪; ત્હારે નેણુલે ઠમકે મોર.

ગીત ૧૫, પ્ર. ૧૮, પા. ૩૦૮; સરવરિયાં ડાહ્યાં રે
શિવપુર ગામનાં રે લોલ.

ગીત ૧૬, પ્ર. ૧૯, પા. ૩૨૨; એક છે અનરત
રંગ આત્મનો, આનન્દરંગ.

ગીત ૧૭, પ્ર. ૨૦, પા. ૩૩૪; હુંહુલિ વાગે છે
મહાકાળનાં.

ખંડ ત્રીજો

ગીત ૧૮, પ્ર. ૨૧, પા. ૩૪૪; ગગને રવિનયોત ડાલતી.

ગીત ૧૯, પ્ર. ૨૧, પા. ૩૪૫; ઇતનો ઠર કામ હમારો.

ગીત ૨૦, પ્ર. ૨૨, પા. ૩૪૭; સોણુલાં આવે
આયુધ્યની વસન્તનાં.

ગીત ૨૧, પ્ર. ૨૩, પા. ૩૭૨; અમે તો આહીરિયાં
અળણુ.

ગીત ૨૨, પ્ર. ૨૭, પા. ૪૨૩; જગતનો દેવસુગટ
હિમવાન.

ગીત ૨૩, પ્ર. ૨૭, પા. ૪૩૮; થનગન થનગન
થનગે છે માનવમોરલો.

ગીત ૨૪, પ્ર. ૨૮, પા. ૪૪૧; જુગજુગની વાતો
રે રૂહાનડ ! ત્હારી ખંસો મંહી.

ૐ

રા. વિ. પાઠક : હી. રા. પાઠક

અ. અ. અ. અ.